Bharatiya Seva Sadan's
Smt. Radhadevi Goenka College for Women
NAAC Reaccredited Grade B+ with CGPA 2.71
Junior, Senior & Postgraduate Multi Disciplinary College
Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati . (M.S.)
(Certified Minority Institution)

Sr. No.	Name of the Department	Number of published Book & Chapter in Book and Conference Proceeding					Total
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	
1	English	03	00	00	01	04	**08**
2	Marathi	00	00	00	01	04	**05**
3	Hindi	01	00	01	03	01	**06**
4	Political Science	00	00	00	01	02	**03**
5	Sociology	00	00	00	02	05	**07**
6	Economics	00	00	00	00	02	**02**
7	Music	04	02	02	03	03	**14**
8	Home-Economics	00	00	00	01	03	**04**
9	Commerce	02	00	00	02	09	**13**
10	Home-Science	03	01	01	00	02	**07**
11	Library	02	00	00	01	02	**05**
	Total	**15**	**03**	**04**	**15**	**37**	**74**

Estd. 1965 NAAC Reaccredited Grade B+ with CGPA 2.71

Bharatiya Seva Sadan's

Smt. Radhadevi Goenka College for Women

Junior, Senior & Postgraduate Multi Disciplinary College
Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati . (M.S.)
(Certified Minority Institution)

CERTIFICATE

This is to certify that the documents attached in Criterion III **Research Innovations & Extension** are verified and found correct to the best of my knowledge.

Dr. Devendra Vyas
Principal
PRINCIPAL
Smt. Radhadevi Goenka College
For Women, AKOLA.

Jr. College - Index 01.01.007 | UDISE - 27050117185 | College Code - 207
Near Neheru Park, Murtijapur Road, Akola 444001
0724 245 0905 info@rdgakola.ac.in rdgakola.ac.in

PUBLISHED BOOK & PUBLISHED CHAPTER IN BOOKAND CONFERENCE PROCEEDING

DEPARTMENT OF ENGLISH

2016- 17 to 2020– 21

Sr. No.	Name of the Teacher	Number of published Book & Chapter in Book and Conference Proceeding					Total
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	
1	Dr. S. A. Bang	01	00	00	01	01	**03**
2	Dr. R. S. Nitnaware	00	00	00	00	01	**01**
3	Dr. U. P. Patil	01	00	00	00	01	**02**
4	Mr. L. G. Bhatti	01	00	00	00	00	**01**
5	Mr. S. T. Vite	00	00	00	00	01	**01**
	Total	**03**	**00**	**00**	**01**	**04**	**08**

2016-2017

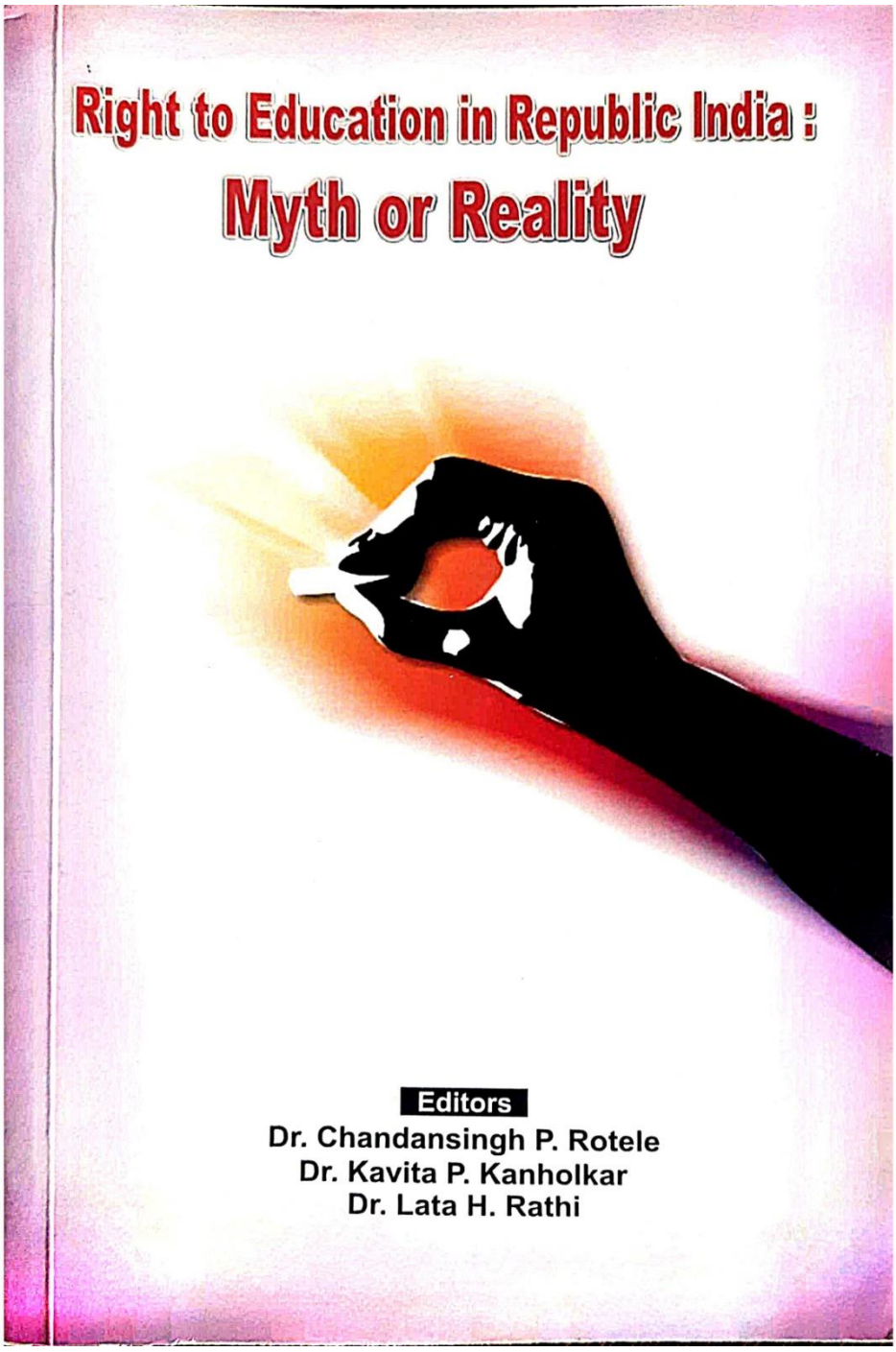
Right to Education in Republic India :
Myth or Reality
Editors
Dr. Chandansingh P. Rotele
Dr. Kavita P. Kanholkar
Dr. Lata H. Rathi

Right to Education in Republic India : Myth or Reality

Editors:
Dr. Chandansingh P. Rotele
Dr. Kavita P. Kanholkar
Dr. Lata H. Rathi

All rights are reserved. No part of the publication maybe reproduced or transmitted, in any form or by any means, without permission.

First Edition on 24th July, 2016

Published by :
ORANGE CITY COLLEGE OF SOCIAL WORK
Plot No. 8, Smrutinagar, Near IInd Railway Crossing,
Koradi Road, Nagpur (Maharashtra) 441 111
Mob. 09860827944 / 09975665862
Website :www.occswngp.org.

Composing Printing :
Rakesh Computers & Printers
61, Nagsen Nagar, Jaripatka, Nagpur.
M.: 9371481024

Price : 400/-

ISBN -978-81-927239-2-1

20	Factors Responsible for Commercialization of Education In India	Mr. Sunil Pandurangji Zade	140
21	Girl's Education In India - The Problem Remains	Miss. Shilpa Jibhenkar	148
22	Economic Effects Of Student Dropouts: A Comparative Study :	Prof. Naresh P. Borkar	153
23	Changing Educational Inequalities In India & Affirmative Action :	Prof. Prakash Kothale	161
24	Privatization of Education In India: Hurdle In Equality And Justice.	Prof. Rahul M. Bhore	172
25	Impact of Commercialization of Education on Students -	Prof. S. S. Bhairgunde	184
26	Right to Education: A Key to Human Development	Prof. Sanjay K Fulkar Prof. Abhay R. Shende	188
27	Increasing Dropout Rate Amongst The Educational Institutions : An Antithesis to Right to Education	Prof. Vidya Singh	194
28	Impact of Privatization on Higher Education.	Dr. Rajani Harode Prof. Chandrakant Mohod	200
29	Impact of Poverty on Dropouts in India-	Prof. Chandu R. Patil	206
30	Mounting Expenses of Education at the elementary Level :	Dr. Shalini Atul Bang	209
31	Gender issues and Dropout Rates In India :	Dr. Sucheta Parkar	213
32	Right to Education: Comparative Analysis of Different Countries.	Ms. Varsha M. Meshram	221
33	Present Scenario of Privatization of Education In India	Prof. Vijaya M. Kumar Dr. Seema Lade	228
34	Privatization of Education in India :	Ms. Rachana L. Dhadade	233
35	Factors Responsible For Increasing Dropout Rates In Education :	Asst. Prof. Shalini P. Tore	238
36	Privatization of Education : Advantages And Disadvantages.	Ms. Suvarna Inamdar	244
37	Gender Issues and Dropout Rates In India: Major Barrier in Providing Education for all	Kalpana S. Mukunde	248
38	Impact of Commercialization of Education on Students.	Ms. Roma Chandel	257
39	Role of ICT in Higher Education in India: Issues And Challenges.	Mr. Suresh M. Humane	261
40	The Right of Children to Free and Compulsory Education Act, 2009 The Review.	Dr Aarti S. Pawar	272
41	Right to Education In Republic India: Myth or Reality Mounting Expenses of Education att Elementary Level.	Dr. Lata Rathi	276

MOUNTING EXPENSES OF EDUCATION AT THE ELEMENTARY LEVEL

Dr. Shalini Atul Bang
Assistant Professor
RDG College for Women, Akola

Just 10 years back, education in India from LKG till 10th grade was possible to complete in less than 30,000 INR and now it has raised up to 70,000-80,000 INR just for primary level.

Why elementary education shooted up so high in recent times? Is it worth it? It is a grave question to be pondered upon.

- How did schooling especially at elementary level become so insanely costly in such a short period of time? How many people can afford it?
- Is it just cashing in the demand for quality education or did the quality of education really improved in recent years?
- Do kids really need AC buildings, branded clothing, imported toys, performance enhancers, overwhelming hi-tech computing in primary schools to really learn?
- Aren't we teaching to be more and more superficial?
- Do we still have schools where one can pay less than 10,000INR a year and hope to get good education?

Some of the reasons which have impacted in past few years:

Inflation: It's difficult to ignore the power of inflation. India's rate of inflation is about 9% over the past few years. In 1990, if Kindergarten costed 3000 INR per year, same quality of education will cost 23000 INR per year now.

Real Estate and Building Costs: Realestate costs have skyrocketed in the past 20 years in India and schools require a good chunk of land. The land prices have outstripped inflation substantially. Even if one doesn't calculate the opportunity costs of existing land, one has to account for higher costs of expansions & rent.

Running School cost:

The cost to the utilities like electricity bills, internet, water, administration overheads from principal to desk clerk, capital purchases like computers, library books, chemicals, non-teaching staff like lab, library, playground have gone high with time.

ModernLifestyle :

Nowadays both parents work (mostly in IT) and this has boosted up the economy in middle class society.

Growth in technology:

Use of computers, electronic gadgets like Ipadsetc have gone high in today's lifestyle.

Qualified teachers:

Good education comes with qualified teachers. Qualified teachers need to be paid good salaries.

The other side of the coin:

Elementary Education as business opportunity:

People have opened up to the fact that education is a very lucrative business in India. Earlier education were treated a service. Capitalism changed these to businesses. Money making is the only ideology.

Parents' stress on technologically advanced equipments: Now, every parent wants his child even at elementary level to study with projectors, ipads and wifi. There is nothing wrong with the interactive audio-video studies being incorporated but schools were just fine with chalks and dusters too.

Parents are ready to spend any amount on the elementary education and send them to fancy schools because they think good school = good college = good degrees = good jobs = more money = more happiness. And end up grooming their kids into money making machines. Result is, a large army of clerical workers without any innovative thinking, independent living, addicted shoppers fueling the consumer economy who move around in herds.

Branding of schools due to excellent facilities: Nowadays, the schools with reputation and past successes increased their fee drastically. Also the new schools which promise better facilities started doing the same.Schools have transformed into *learning centers* because of all the

high class and comfortable classroom and sanitation facilities. And as a matter of fact parents are attracted towards such school.

Inculcation of extra-curricular activities:

Schools have started including sports, music, arts as compulsory courses for the overall development of the child but obviously all these come with a price.

Black Money Business:

Black money hoarders build most of these education institutions to convert them into white and end up making more money because people are willing to pay and the cycle continues.

Busy Parents:

The parents are getting increasingly impotent to teach their own off springs. They have great sounding degrees like PhDs but don't have time for them.

Western Life Impact:

The western capitalism and marketing, finance, business concepts are all a rigged game that are made and controlled by them. There is no way you can win but they create an illusion that India is going to be a super power soon and that motivates a lot of worker bees to keep working to fuel their luxurious living. And that is now being reflected in education also.

The increase in the fee is due to the fact that the social differences between rich and poor are increasing with every passing day. There is higher fee because parents are starting to believe that higher fee means higher quality of education. In reality, the children grow up in that pocket of little rich kids and develop negative feelings which stay with them for a long time.

Comparison with catholic schools: There are schools that still charge less than 15000INR annually. These are called missionary schools or catholic schools. These schools have good facilities and are excellent places to learn. But in these schools they do not force the children to study for hours, there is plenty of time for sports and extracurricular activities, As a result they do not get top ranks, but all the students get a decent grade like A or B. Their fee is also not very high but many parents these days have a status problem sending their kids to such schools.

Government schools aids to poor people and also provide free education to girls.

The need of the hour is to make a strong system where real and virtual resources of education can be created and it should accessible at affordable costs(One such ZP School is in the rural area at Kanheri Sarap in Akola District which is a digital school, has computer labs,is under CCTV surveillance and has registered for ISO Standards).The educated and energetic youth should drive a social movement and involve themselves for developing cooperative teaching with family and community participation.

To summarize, choice of school = Affordability (Fees) + Availability (Seats) + Quality (Teachers/Perception) + Proximity. It's up to the parents to drive the society and decide how to develop their kids in today's technology environment.

References :

- Shikshan Samkraman Education Bulletin.Delight Printers,Pune. Edition:Feb 2007.
- Shikshan Samkraman Education Bulletin.Delight Printers,Pune.Edition:Nov 2009.
- greatschools.org,
- theweek.com,
- quora.com

ATHARVA
PUBLICATION'S

Swami Vivekananda A Vision for the Modern India

© Reserved

ISBN : 978-93-86196-44-6

Publisher & Printer
Mr. Yuvraj Mali

Atharva Publications
Dhule 17, Devidas Colony, Varkhedi Road, Dhule - 424001.
Contact 9405206230
Jalgaon Basement, Om Hospital, Near Anglo Urdu Highschool, Dhake Colony, Jalgaon - 425001.
Contact 0257-2239666, 9764694797
Email atharvapublications@gmail.com
Website www.atharvapublications.com

First Edition
10th February, 2017

Type Setting
Atharva Publications

Price
850/-

online पुस्तक खरेदीसाठी
www.atharvapublications.com

Disclaimer: *The Authors are solely, responsible for the contents of the papers compiled in this volume. The Editors or Publishers do not take responsibility for the same in any manner. Errors if any are purely unintentional and readers are requested to communicate such error to the Editors or Publishers to avoid discrepanices in future.*

- **The Need For Implementation of Swami Vivekandanda's Thoughts in Modern Education System** 080
  Dr. Rajani Vitthal Narkhede, Nashik
- **Swami Vivekananda's Thoughts on Personality Development: A Review** 085
  Dr.Rajani Vitthal Narkhede, Nashik
- **Swami Vivekananda thoughts about Lifestyle Education** 090
  Dr. Sandhya Anil Kale, Akola
- **Swami Vivekananda's Thoughts on Women Empowerment** 095
  Prof. Ruikar P.B., Darwha
- **Thoughts of Swami Vivekananda on Education** 098
  Punam G. Kabra, Gadchiroli.
  Dr. Pradip D. Ghorpade, Gadchiroli.
- **Physical Strength in Views of Swami Vivekananda** .. 105
  Prof. C. B. Kadu, Akola
  Shri Prashant G. Khatri, Akola
- **Teaching of Swami Vivekananda for Awaken of Youth** 108
  Prashant G Khatri, Akola
- **Youth and Swami Vivekananda** 111
  Mangesh M. Sapkal
- **Man to Human** 114
  Shri. Piyush N Nagalkar
- **Swami Vivekananda's Poetry: A Blend of Spiritualism and Mysticism** 117
  Lalit, G. Bhatti, Akola.
- **Swami Vivekanada's Synchronization: Mysticism and Spiritualism In Saint Poetry** 121
  Prof. Sanjay T. Vite, Akola.
- **Awareness of Life Skills and Swami Vivekananda** 126
  Dr. Mahesh C. Dabre, Akola

Swami Vivekananda's Poetry: A Blend of Spiritualism and Mysticism

Lalit, G. Bhatti
Assistant Professor, RDG College for Women, Akola.

ABSTRACT

The common perception of Swami Vivekananda as the religious leader who preached Hinduism to the West and established the Ramkrishna Mission in India is a very limited definition of the impact he had on the collective psyche of the common Indian. Apart from that, According to Banhatti, "a singer, a painter, a wonderful master of language and a poet, Vivekananda was complete artist, composing many songs and poems. He is considered as a pioneer of spiritual poetry. The rich legacy of spiritual poetry and saint poetry begins from the ancient ages of the Vedas, the Upanishads and the great ages of epics like the Ramayana, the Mahabharata which were composed by our great Rishis leaving behind the rich spiritual heritage of India. Indo-Anglian literature is also profoundly rich in possessing the treasure of spirituality which has been enriched greatly by the saint poets. As they are drenched with the spirit of Indianness, their poems are imbued with the themes of spirituality and mysticism. Prof. Satish Kumar said," Vivekananda is the pioneer of saint- poetry which is characterized by spirituality and mysticism. As a poet, he belongs to the category of Indian poets - Kabir, Sur, Tulsidas, Meera, ChatiyanaMahaprabhu, Tukaram, Nanka etc." Dr. SubhenduMund observes, "Swami Vivekananda is known the world over as a visionary and a saint, a mystic with eyes wide open to the realities of human life, one who was dedicated to the cause of mankind yet soaring in the cosmos of the unknown. "One can realize these observations after going through the realm of Vivekananda's poetry. He is a true mystic and his poems are fabulous blend of his spiritualistic and mystic experiences. His poems, like his speeches and prose writing are overwhelmed with insight versatility and magnitude. He wrote poems both in Bangla and English.

The common perception of Swami Vivekananda as the religious leader who preached Hinduism to the West and established the Ramkrishna Mission in India is a very limited definition of the impact he had on the collective psyche of the common Indian. Apart from that, According to Banhatti, "asinger, a painter, a wonderful master

of language and a poet, Vivekananda was complete artist, composing many songs and poems.He is considered as a pioneer of spiritual poetry. The rich legacy of spiritual poetry and saint poetry begins from the ancient ages of the Vedas, the Upanishads and the great ages of epics like the Ramayana, the Mahabharata which were composed by our great Rishis leaving behind the rich spiritual heritage of India. Indo-Anglian literature is also profoundly rich in possessing the treasure of spirituality which has been enriched greatly by the saint poets. As they are drenched with the spirit of Indianness, their poems are imbued with the themes of spirituality and mysticism. Prof. Satish Kumar said," Vivekananda is the pioneer of saint- poetry which is characterized by spirituality and mysticism. As a poet, he belongs to the category of Indian poets - Kabir, Sur, Tulsidas, Meera, ChatiyanaMahaprabhu, Tukaram, Nanka etc." Dr. SubhenduMund observes, "Swami Vivekananda is known the world over as a visionary and a saint, a mystic with eyes wide open to the realities of human life, one who was dedicated to the cause of mankind yet soaring in the cosmos of the unknown. "One can realize these observations after going through the realm of Vivekananda's poetry. He is a true mystic and his poems are fabulous blend of his spiritualistic and mystic experiences. His poems, like his speeches and prose writing are overwhelmed with insight versatility and magnitude. He wrote poems both in Bangla and English.

K.V. SuryanarayanaMurti, a great critic of Swami Vivekananda's Literature, tried to read the poetry of the early Indian English poets like Swami Vivekananda,Sri Aurobindo and Rabindranath Tagore as poetical re-presentations of Indian Spiritualism. Their literature forcefullycarved out an identity of Indian English poetry in the minds and thoughts of western readers. Poetry, for Swami Vivekananda, was an attempt to provide westerners an easy gateway to Indian cultural and religious heritage, Vedas and Upanishads, which can give solace and peace to conflicting souls. Such poetry is bound to be spiritual and mystic. In the poetry of Vivekananda, K.V. SuryanarayananMurti, seeks the growth of the poet and the seer and shows how the two aspects in Vivekananda's personality - poetic imagination and spiritual quest - undergo a fusion in his poetical works. Defining Vivekananda's poetry as 'sublime poetic art', he observes,"His poetry is a splendid blend of immense poetic sensibility and spiritualprofundity, intellectual brilliance and indefatigableenergy, unselfconscious universal love and the authentic voice of a prophet. His sense of renunciation, devotion,quest, innate mystic effulgence, self - realization and the consequent philosophic off - spring - all are there converged in his poetry inseparably fused." Spiritualism is a

118 | Atharva Publications ISBN 978-93-86196-44-6

belief in unseen realities and experience of the transcendent nature of the world. It the art of union with reality. Mysticism is generally associated with the belief of experiencing union with the ultimate Divinity, Reality, Spiritual, Truth orGod or the Absolute. It may refer to any kind of ecstasy or altered state of consciousness which is given religious or spiritual meaning.Spirituality is associated with the quality or condition of being spiritual. It signifies the human spirit or soul as opposed to materials and materialistic interests.Mysticism is a tool to enter into the world of spirituality, Similarly, Swami Vivekananda is a mystic to the core who soars high in the realm of spirituality creating a fine and supreme blend of the both in his poetry leaving its readers totally spellbound.We see such blend in his poems such as peace Kali the mother, Living God, The Song of the Free, Light,MyPlay is Done, Quest for God, etc.

Swami Vivekananda's Peace is a Spiritual poem, signifying the ultimate need of life. As the all-pervading force. It maintains that harmony needed to energize the human spirit. It is a state of our existence that inspires us to rise above worldly limitations and appreciate real power, joy, beauty and knowledge. See how finely he blends his mystic experience into spiritual realization; - Behold, it comes in might,

The power that is not power,
The light that is in darkness,
The shade in dazzling light...
Immortal lifeunlived,
Eternal death unmourned.

After visiting KshirBhavani temple in Kashmir, Swami Vivekananda was reached into the mystic trance and was forced to write the poem 'Kali the Mother.' This poem transports us to eternity. Here in his mystic frenzy he gets spiritual joy. He says,

Dancing mad with joy,
Come, Mother, Come!
For Terror is Thy name,
Death is in Thy breath.

Mysticism has power to access the reality far beyond.The poem, 'quest of God', reflects Vivekananda's real and genius search of the God. It his search beginning continuing and ending in love. In a mystic state, realizing the presence of soul and seeking union with God, he says,

A flash illumine all my soul;
The heart of my heart opened wide.
Ojoy,O bliss what do I find!
My love, my love you are here

And you are here, my love, my all!

And, see the pure river of spiritualism flowing in the poem,'Light':-

I look behind and after
And find that all is right,
In My deepest sorrows
There is a soul of light.

In poem'The Living God', one can see the humanitarian approach of spirituality, which favoursspiritual freedom. He seeks union with God through union of life and says,

He who is in you and outside you,
Who works through all hands?
Who walks on all feet,
Whose body are all ye,
Him worship, and break all other idols!

Thus, Vivekananda's poems are the treasure house of his mystic and spiritual experiences of life.Really, his poems are the gateway for westerners to understand spiritual and religious heritage of India. For him, the quest of spirituality finds its meaning in the deep religious milieu of Hinduism which is manifestation of the fact that true knowledge is that which perceives the unity of all things in God.

References;

1. Dr. SubhenduMund, The Mystic Muse: The Poetry of Swami Vivekananda / Exploration in Indian English poetry. Ed. JaydeepSarangi , Delhi : Anthorspress , 2007, 10-27.
2. K.V. SuryanarayanaMurti: Kohinoor in the Crown:Critical Studies in Indian English Literature (1987).
3. Kumar,Satish, Saints Poetry A survey of Indian English Poetry. Bareilly: Prakash Book Depot,2000.
4. www.wikipidiea.com
5. www.academia.edu.com
6. www.books.google.co.in
7. www.poemhunter.com
8. www.vivekananda.net/poetry.com
9. drshaleenkumarsingh.blogspot.com
10. pintersociety.com

120 | Atharva Publications ISBN 978-93-86196-44-6

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta™
Jan. To Mar. 2017
Issue-17, Vol-09

Muslim Sinai family and another child Shiva, whom Amina gives birth becomes the son of poor Hindu couple. By exchanging the babies, Mary Pereira gives a life of privilege to poor boy and throws the rich born child to poverty. Thus, Saleem is actually an Anglo-Indian, and illegitimate son of departing British officer and poor Hindu woman.

Thus, right from the beginning, Saleem Sinai has to struggle for his identity. He is always haunted by a question of identity, "Who, what am I? My answer! I am the sum total of everything that went before me, of all I have seen, done, of everything done to me" (MC 535).

In the novel, Saleem is the protagonist and a narrator, who narrates the saga of his three generations and the history of the nation side by side. Being raised in a rich Muslim Sinai family, Saleem is influenced by atmosphere of the family. He believes that when person comes to this world he is not alone, rather he brings along with him his past in the form of his parents, relatives and their history. Naturally he is influenced by all the things surrounding him. Thus, Saleem says:

> And there are so many stories to tell, too many, such an excess of Intertwined lives events miracles places rumours, so dense a commingling of the improbable and the mundane! I have been a swallower of lives; and to know me, just the one of me, you will have to swallow the lot as well. (MC 4)

Saleem Sinai is one of the many children, who are born in the midnight on 14th August, 1947. It is the day of birth of both the nations India and Pakistan. Here, the time of his birth is essential because many historical and political incidents are tied with his birth. There is a circular journey of Saleem Sinai in the novel. It is the time when he starts his story and after completing his painful journey, he ends the story where it begins. He is born in a new age and nation and he compares the up and downs in his life to the development of the country. Saleem is the victim of time and place. A fate and chance play an important role in his life. Saleem remembers the words of Jawaharlal Nehru:

> At the stroke of midnight hour while the world sleeps, India awakens to live and freedom...a moment comes, which comes but rarely in history, when we step out from the old to the new; when an age ends; and when the soul of a nation long suppressed finds utterance. (MC 156)

While struggling with his past Saleem visits the different parts of Indian sub-continent with his power of imagination and memory. Due to this there is a psychological turmoil in his mind. Many times he suffers from isolation and exile which is self imposed. In his public and private life he faces question regarding his individual identity. This incident presents Saleem's rootless condition and fragmented personality. R.S.Pathak rightly remarks:

> The motif of fragmentation is present throughout the novel. But in no case it is prominent as it is in the case of Saleem. He is fully aware of his problems and plights, misfortunes and discordances, so typical of a rootless person. (Pathak 163)

When Saleem Sinai migrates to Pakistan, he comes to know the difference between the two countries, India and Pakistan. He compares it to his childhood and adolescence that is realities and falseness. As a citizen of both the nations, he knows the social, political and cultural aspects of the respective countries.

Therefore, it is quite clear that Saleem Sinai is well aware of the situation in India and Pakistan. He shows his faithfulness to both the countries. After migration to Pakistan, Saleem becomes citizen of that country. His acceptance of Pakistan's citizenship is an example of his submissive nature. He knows his duties and responsibilities well and shows his loyalty to Pakistan. With the passage of time, he becomes orphan because his family was killed in the Indo-Pak war of 1965. He is always haunted by the

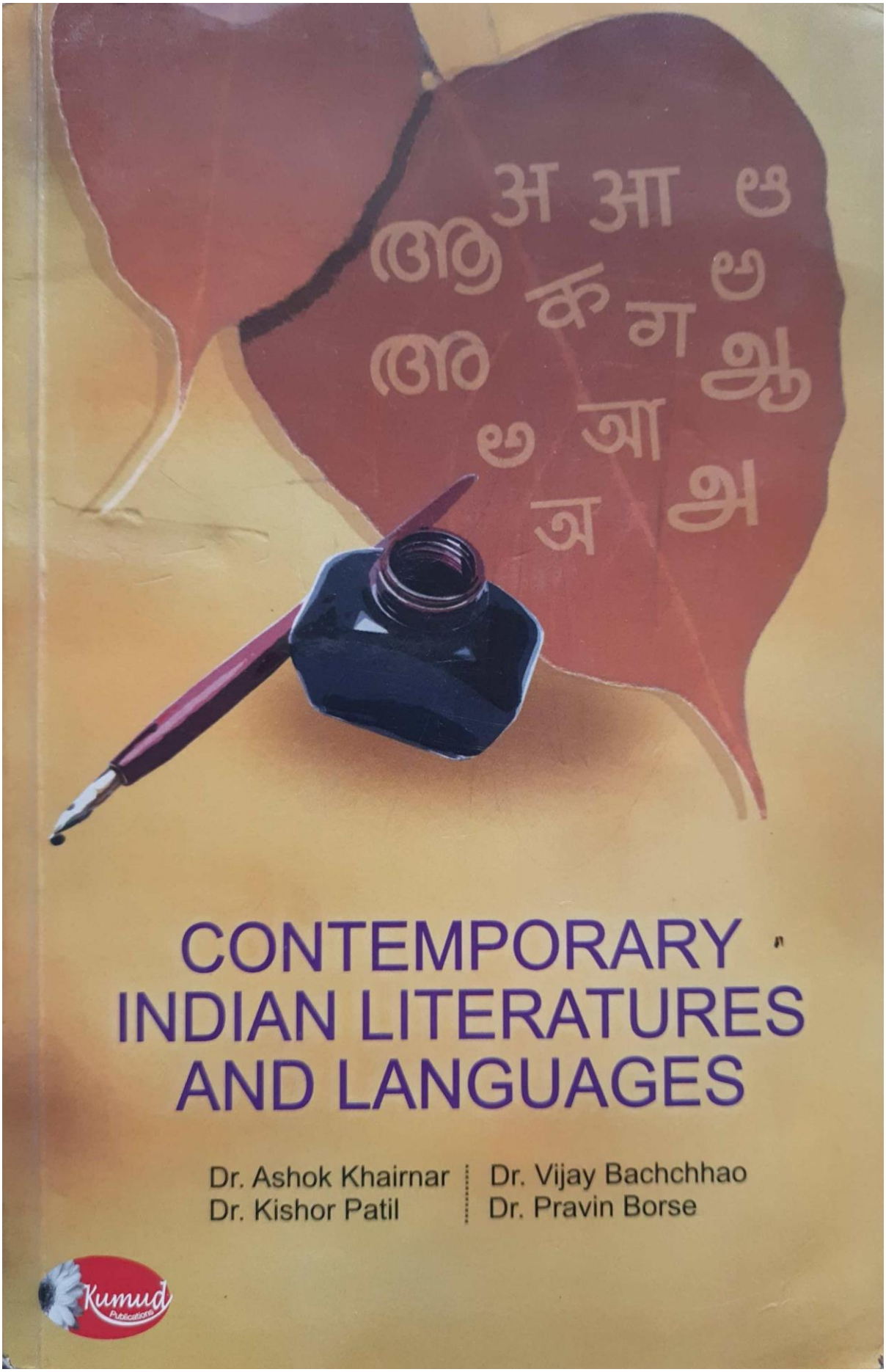
CONTEMPORARY
INDIAN LITERATURES
AND LANGUAGES
Dr. Ashok Khairnar
Dr. Kishor Patil
Dr. Vijay Bachchhao
Dr. Pravin Borse
Kumud
Publications

47 **The Concept of Marginalization and Women in Indian English Literature:A Quick Review** 118
Pardeshi Kailas Kapursing

48 **Two States : A Cultural Negotiation** 120
Mr. C. S. Patil
Mr. B. S. Patil

49 **Study of Humor and Satire in Modern English Poet Dr. S. R. Patil's selected Poems** 122
Dinesh Prakash Patil

50 **Culture Sensitivity in Githa Hariharan's When Dreams Travel** 124
Dr Umesh Patil

51 **Human Identity in the Clash of Political Ideologies: An Appraisal of Comrade Kirillov** 126
Mr. Gajanan P. Patil

52 **Characters Sketches in Songs of Soul and Soil** 128
Hemantkumar D. Patil

53 **Indianness in the Novels of Shashi Tharoor** 130
Prof. Dr. Jagdish S. Patil
Eknath D. Patil

54 **Negative Detachment in Arun Joshi's Novels** . 132
Mr. Pavan Chudaman Patil
Dr. S. P. Zanke

55 **Teaching Spoken English in English Classrooms: Problems and Strategies** 134
Prof. Pravin Devsing Patil

56 **Women in a Arundhati Roy's The God of Small things** 136
Smt. Archana S. Patil

57 **Omniscient Writer's Eye: Rushdiean Fictions** 138
Umesh P. Patil

58 **Baby Kamble's The Prisons We Broke:Feminist Critique of Patriarchy** 140
Ms.Varsha Sanjay Patil

Omniscient Writer's Eye: Rushdiean Fictions

Umesh P. Patil
R.D.G. College for Women, Akola (M.S.)

His novel Midnight's *Children* mock at the partition of Indian and Pakistan. It is a painful story, which inter mingles the events of Hindu – Muslim riot, India – Pakistan war and the emergency of 1975. This novel raises the basic question of the identity of persons who belong or 'everywhere' or 'nowhere'.

It is the Omniscient writer's eye that compels Rushdie to visualize all the events – partition, riots, emergency etc. Salman Rushdie in the delineation of political events maintains an objective outlook which provides him an opportunity to involve himself less in narrative which sometimes becomes bitter. He comments on the event of partition, emergency of 1975. These events make him restless to point as the anti humanist.

His next novel is based on the post partition Pakistani life. As a nation, Pakistan is a failed state. When there is emergence of Bangladesh, the two-nation policy of Jinnah becomes useless. It is partition of culture Indian culture of humanity. *Shame*, his next novel, is further development of multidimensional themes of *Midnight's Children*.

Shame devotes a great deal of the political ambition of Raja Hyder. With the declaration of martial – law and the arrest of Jichik, Hyder Raja takes over as the administrator of religion. He is supported by Maullana Daud, the divine who gives him all the council he needs. While the situation in the fictional countries is in the disturbing state, the narrator of the novel shifts back to the state of a fair prevalent in Pakistan in mock heroic manner. The narrator's visit to Pakistan provides him to see the alarming political condition which is in the state of chaos and anarchy:

Fire to motor cars, school buses, Army trucks and the libraries of the British Council and United State information service to express their displeasure. Field marshal A. ordered troops into the streets to restore peace (*Shame*167).

The novel, *Shame* presents the political scenario of Pakistan and her rulers becoming autocratic and dictatorial. The political developments instead of liberating and widening the outlook of the masses had turned them more and more by threats vigorously towards the religion. Salman Rushdie in this novel brings out the fact that politics of Pakistan is based on aggression towards India. For instance, the defeat in 1971 war had been a crushing blow to the Pakistani ego

because Pakistan's autocracy had been predominantly military. It is Rushdie's writer's eye which portrays the condition of Pakistan and impact of Islam on the administration of Pakistan. Rushdie looks at this situation as the observer of unbiased sight.

The most controversial novel of Rashdie is *The Satanic Verses* (1988) which reflects Salman Rushdie's political awareness and consciousness. This novel shows his socio-political leanings and longings towards political drama of human world. He highlights the political propaganda of the religion. He links religion and life, culture and politics into one hole. He shows the world is a power of word political. The novel deals with the problem of faith in a particular religion. He has painted the world how people become fanatic and victims of immorality in attitude towards particular religion. Rushdie belongs to Islam, but he did not hesitate to find out the short comings in Islam. The politics banned his novel Inspite of finding out the real meaning from the novel. Rushdie is considered as the culprit of religion without fully understanding his Omniscient writer's eye. In fact Rushdie is merely the freedom fighter of humanity and not member of any particular group. Fatwa had been issued to kill him for the sake of Islam. But Rushdie raises the basic and human question: Can Islam allow anyone to kill any one for the sake of religion? His *Satanic Verses* answers it silently and ironically.

In fact *The Satanic Verses* is not only full of assault on Islam but also but against Hindu fanaticism. He criticizes the fanatic party Shiv Sena that creates the communal troubles in Bombay, the city that he likes very much. Rushdie is against all the communal forces which are able to create a sense of troublesomeness, violence, horror and terror, for him the communal violence is the result of Hindu and narrow minded mentality of selfish political leaders who only fights for vote bank politics.

The Satanic Verses is considered as the controversial book. This controversy is raised because of the revealing a truth. Rushdie does not hesitate to present the real life of Islamization. He is against the politics of Islamization because it creates horror, terror and violence in the minds of innocent people who see religion as the preserver and not as the suppressor. There is the politics of religion which stops critics and viewers to throw lights on the different aspects of the novel.

To conclude, Rushdie highlights the problem of humanity in his novels. He becomes advocate to the struggle of man for peaceful life. He shows supreme compassion, overwhelming passion, and great insight in handling of various thematic patterns in his novels.

Work cited:

Rushdie, Salman. *Midnight's Children*, Great Britain: Jonathan Cape Ltd., 1981. Print.
Rushdie, Salman. *Shame*, Great Britain: Jonathan Cape Ltd., 1983. Print.
Rushdie, Salman. *Imaginary Homelands*, New Delhi, Penguin Books, 1991
Rushdie, Salman. *The Satanic Verses*, Viking, 1988. Print.

2019-2020

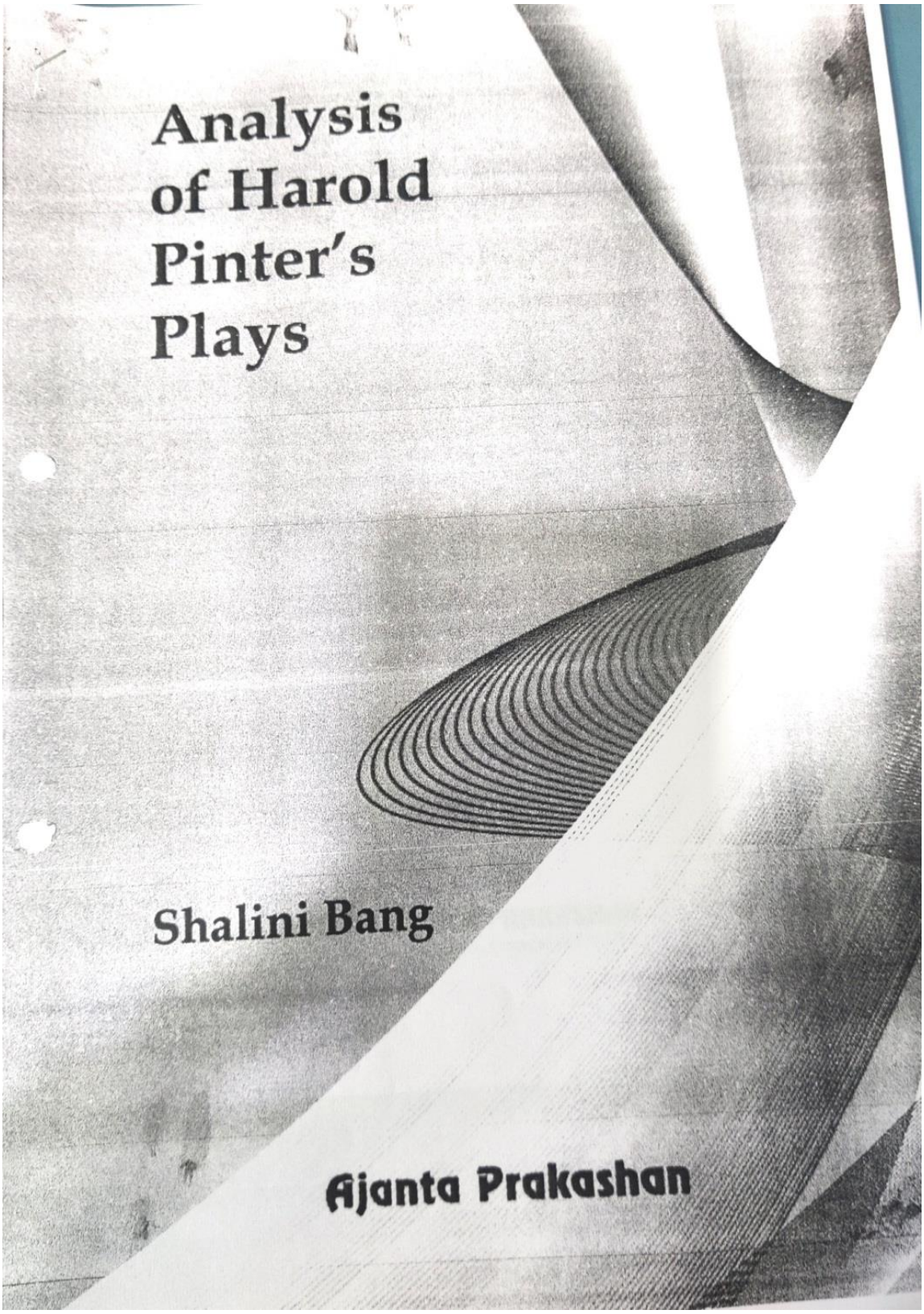
Analysis
of Harold
Pinter's
Plays
Shalini Bang
Ajanta Prakashan

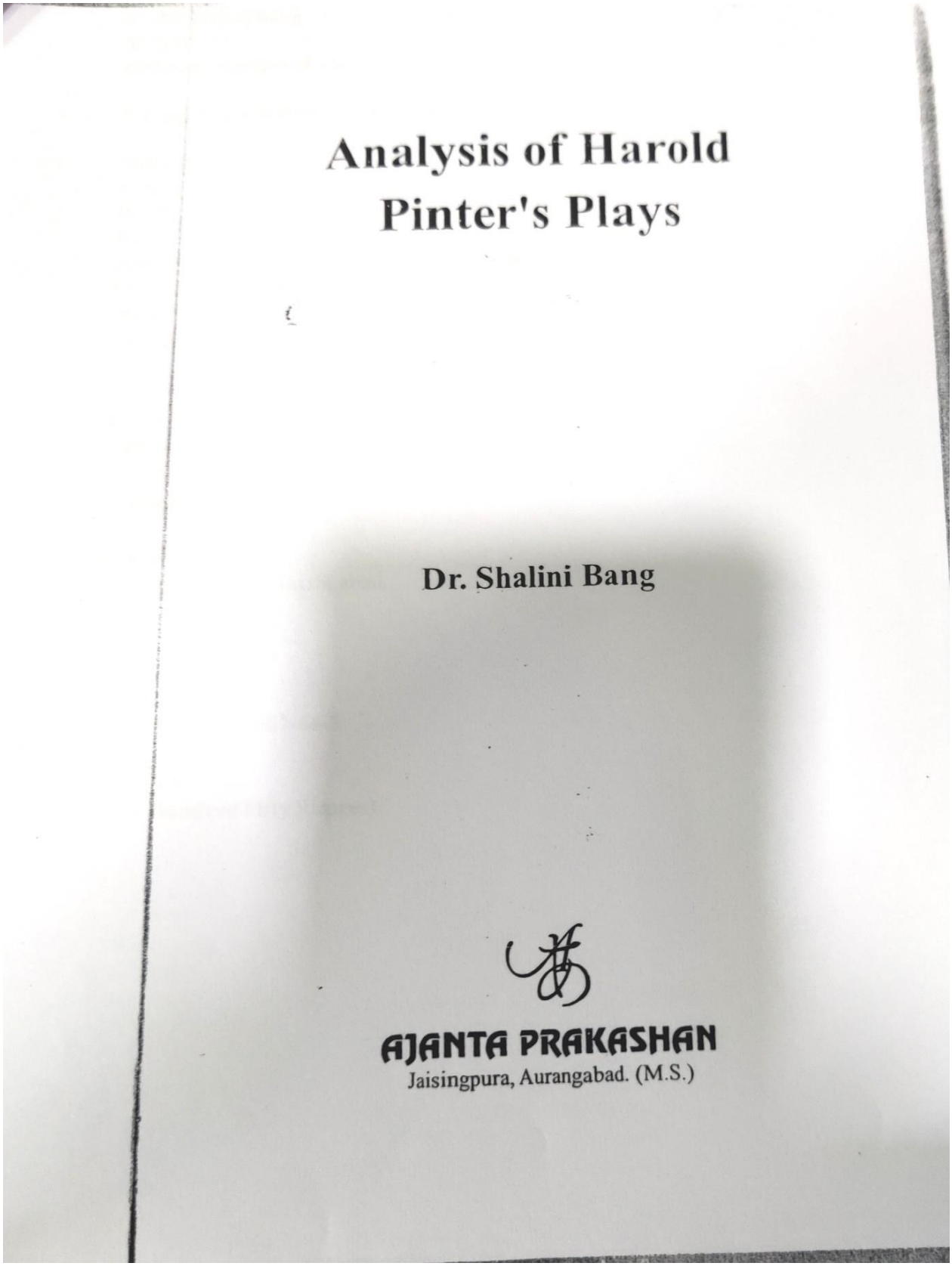

Analysis of Harold Pinter's Plays

Dr. Shalini Bang

AJANTA PRAKASHAN
Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

❖ **Analysis of Harold Pinter's Plays**

❖ **Author**
o **Dr. Shalini Bang**
8275411217
shaliniabang@gmail.com

❖ **© Copy Right & Reserved with Author**

❖ **Publisher**
Ajanta Prakashan
ISO 9001 : 2008 QMS
ISBN/ISSN
Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.)
Cell : (0240) 2400877 Mob.: 9579260877,
9822620877
ajanta5050@gmail.com
www.ajantaprakashan.com

❖ **Cover Design**
Gaurav Kachru Kumawat
Ajanta Computers & Printers
Jaisingpura, Aurangabad.

❖ **Printer**
Ajanta Prakashan, Aurangabad.

❖ **First Edition**
2020

❖ **ISBN-978-93-83587-64-3**

❖ **Rs : 150/-**
(One Hundred Fifty Rupees)

my
he

a
or
o
or

CONTENTS

CHAPTERS	Page. No.
1. INTRODUCTION	11
2. PINTER'S PLAYS: UNCONVENTIONAL	13
3. SELECTED FULL-LENGTH PLAYS	18
4. SELECTED ONE-ACT PLAYS	78
5. REFLECTIONS	114
* BIBLIOGRAPHY	119

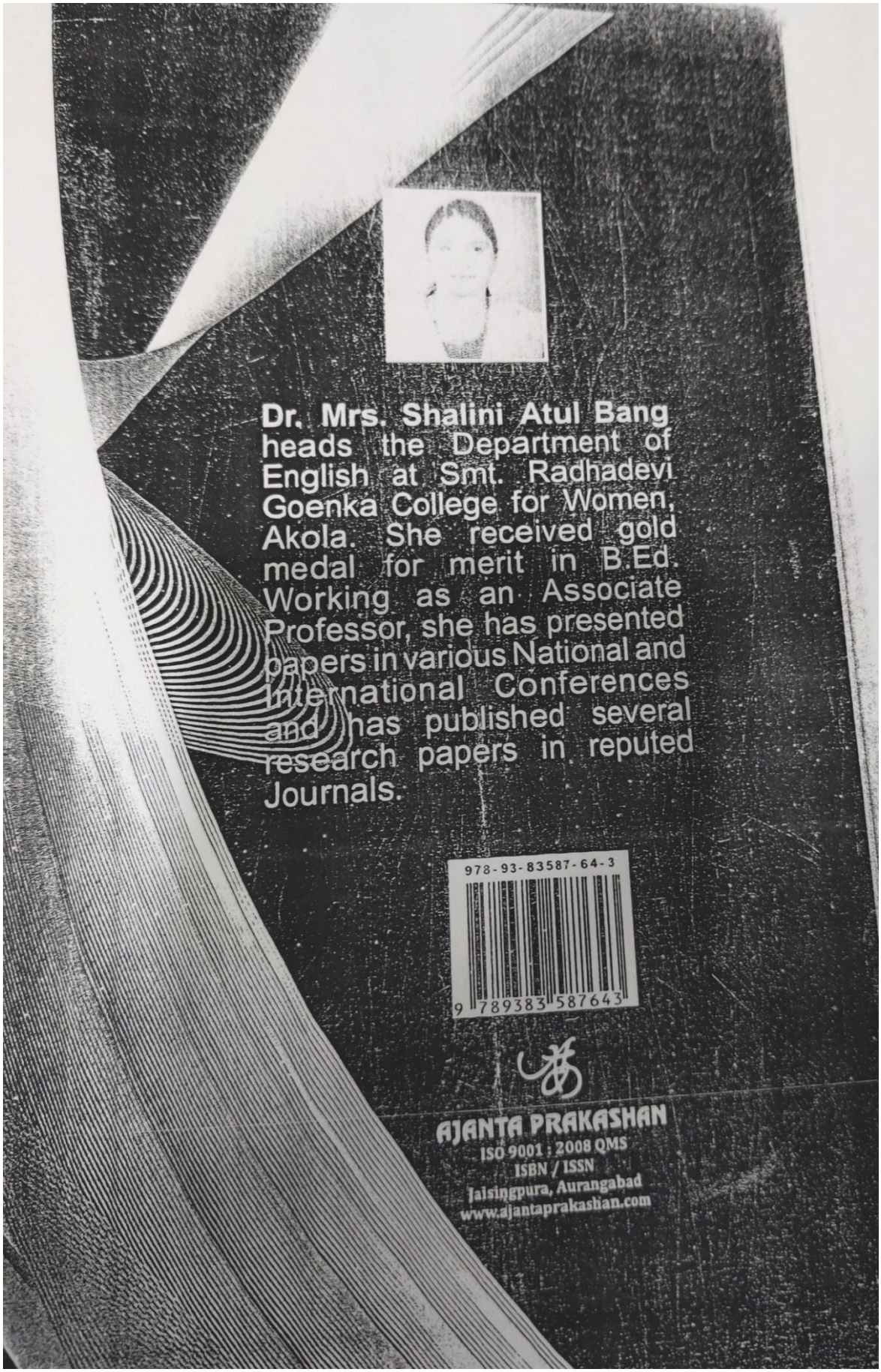
Dr. Mrs. Shalini Atul Bang heads the Department of English at Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola. She received gold medal for merit in B.Ed. Working as an Associate Professor, she has presented papers in various National and International Conferences and has published several research papers in reputed Journals.
978-93-83587-64-3
9 789383 587643
AJANTA PRAKASHAN
ISO 9001 : 2008 QMS
ISBN / ISSN
Jaisingpura, Aurangabad
www.ajantaprakashan.com

2020-2021

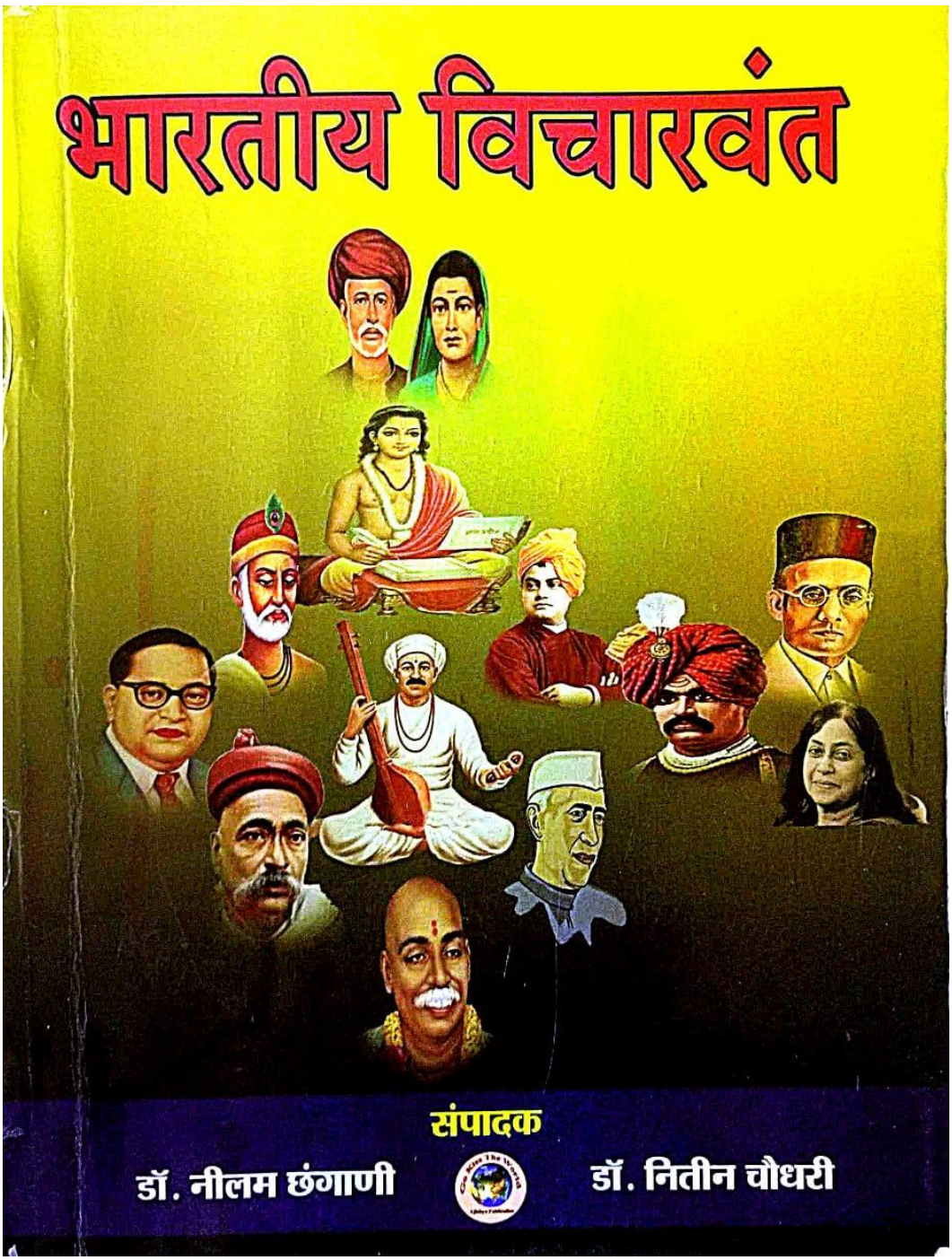

६२.	प्रेमचंद कि कहानियॉ / डॉ. विजयकुमार कल्लूरकर	३०३
६३.	संत तुलसीदास के साहित्य में सामाजिक चेतना / डॉ. निभा उपाध्याय	३०८
६४.	Buddha : A Philosopher of Emancipator of mankind / Dr. S.M. Bhowate	३१२
६५.	Mahatma Gandhi View on Indian Writers / Prof. Rupesh Wankhade	३१८
६६.	Scientists : Venkatraman "Venki" Ramakrishnan / Prof. Chhaya Badnakhe	३२४
६७.	A Great Thinker Vallabhacharya's Contribution to Music / Dr. Ajaykumar Solanke	३२८
६८.	Aborigonal's Social Education and Gandhi's Educational Philosophy / Prof. Manisha Kirtane	३३३
६९.	Kamala Das as a Confessional Poet / Dr. Nilima Tidke	३३६
७०.	Dr. Coluthur Gopalan : The Champion of India's Public Health Programme / Prof. Pavan Mahajan	३४२
७१.	S R Ranganathan's Five Law's in Library Science / Dr. Sandhipan Mundhe	३४८
७२.	Sri Aurobindo : Yogi of Spirtual Technology / Dr. Shalini Bang	३५३
७३.	Annasanskara as an important dimension of Garbhsanskara from ancient times / Prof. Sonal Kame	३६०
७४.	Arundhati Roy's Social Activism in work / Dr. Dattatray Timkikar	३६५
७५.	Dr. Babasaheb Ambedkar As Great Educationist / Mr. P. S. Shirsat	३७३

Sri Aurobindo : Yogi of Spiritual Technology

Dr. Shalini Bang
Smt. RDG College for Women, Akola

Sri Aurobindo, the great philosopher Yogi and Rishi of the 20th century was a political activist, a mystic, a spiritual leader, a poet, a revolutionary, a teacher and much more.Gurudev Rabindranath Tagore said," What Sri Aurobindo represents in the World's history is not a teaching, not even a revelation; it is a decisive action direct from the Supreme."

Stephen Phillips, Professor of Philosophy, University of Texas says, "Sri Aurobindo is not only the most original philosopher of modern India, he was also an accomplished Yogi who based his metaphysical vision of his own inner discoveries."Spiritual Aspiration has been the governing force of India culture.

Aurobindo said that since religion in India has always been the first native in human mind it meant the spiritual idea of taking endeavour to take hold of life, necessitated a casting of thought and action into the religious mould and a persistent filling of every circumstance of life with religious sense, it demanded a pervading religion philosophic culture. Sri Aurobindo said that no Indian religion is complete without its outward form of preparatory practice, its supporting philosophy and its Yoga or system of inward practice or art of spiritual living. The business of ancient Rishi was not only to know God, but to know the world and life and to reduce it by knowledge to a thing well understood.

The ripe result of this effort was Shastra. In older India Shastra meant any systematised teaching and science of each department of life, each line of activity. Each subject of knowledge had its Science or Shastra. The attempt was to reduce each to a theoritical and practical order.It was founded on detailed observation, full experience, intuitive, logical and experimental synthesis in order to enable man to know always for fruitfulness of life and to act with the security of right knowledge.

The Dharma fixed by the wise in the Shastra is the right thing to observe , the true rule of action. First in the web of Dharma comes the social law; he must live accordingly to the law of nature harmonised with the law of his social type for humanity. Thus living and acting he could learn to transcend the social scale of Dharma, Practice without injuring the basis of life, the ideal scale and finally grow into the liberty of the spirit.

The law of Dharma was practiced for every Karma and stage of life that made path for spiritual being. Thus through Dharma Sri Aurobindo taught –

Yoga of Knowlegde – for self exceeding of the thinking intellectual man.
Yoga of Work – for the self exceeding of the of the active, dynamic and ethical man.
Yoga of Love and Bhakti – for the self exceeding of the emotional, aesthetic, hedonistic man by which each arrived to perfection through a self-ward, spiritual, God-ward direction of his own special power, a Yoga of Self- exceeding through the power of psychical being and ever through the power of life in the body - Yogas which could be practiced in separation or with some kind of synthesis.

All these ways of self exceeding lead to a highest Self- becoming and Spiritual Being and this chapter discusses this Self , Inward Power of 'Savitri' written by Sri Aurobindo and His glorification of the Power of Women which is a boon for today's Tech Female Fraternity.

O, Hark O,Listen, Dear Tech Women Fraternity
With Earphones tight let's experience serenity
We are Young Tech minds and want to reach Life's sublime
So let's enlighten our minds with Sri Aurobido's ideals Divine
Let's rejuvenate the values taught by this Seer
And Stand tall spreading love everywhere
Sri Aurobindo explained Savitri's power and grace
And awakened us to empower and enlighten our brains

Sri Aurobindo glorifies and transcends this power of women in the radiant personality of Savitri who is a legendry character described in Mahabharata in the Vana Parva story.Here he describes the aspirations and strive to unfold the ever spirit within women.

Savitri's Positive Attitude : The story of Savatri comes in the ' Vana Parva' part of Mahabharata. It is narrated by Rishi Markendeya to Yudhistira to convince him of the power of women chastity and love. Savitri, daughter of King Aswapathy, was a boon granted to him. In the epic it explains that she was brought up in beautiful natural surroundings. Sri Aurobindo describes her charismatic personality:

A body like a parable of dawn
that seemed a niche for veiled divinity
of golden temple door to things beyond.
Immortal rhythms swayed in her time-born steps;

Her look, her smile, awoke celestial sense
Even in earth-stuff, and their intense delight,
Poured a supernal beauty on men's lives.

Savitri in the legend of 'Satyavan and Savitri', is a model of chaste and loyal wife. She met Satyavan and chose him her Husband. Sri Aurobindo glorifies the grace and power of women which lies within her. For Sri Aurobindo , the great Yogi, Savitri is not merely a princes but a being who has divine grace and who symbolises the light of truth and wisdom. Savitri struggled with darkness, struggled with 'Death' for the life of Satyavan. Sri Aurobindo symbolises this struggle to break the chain of ' Karma' and thus wanted to enlighten minds that strong actions taken in right direction can lead us towards our destination and goals.

Sri Aurobindo taught that first important thing is the women herself. She, as a powerful individual self. Women's first need is to know herself, her purpose in life, the role she wants to play. She must seek and become aware of the inner truth of her being. If she is not prepared as a conscious being, no amount of external aids or privileges can help her.

Savitri's Attitude of Sacrifice : Savitri was strong and brilliant. King Aswapathy, her father found difficult to choose life partner for her as no *Prince* could stand the power that Savitri possessed. So Aswapathy told her to choose her own husband. He sent her out to travel with an old minister as an as an escort. After much travelling she returned and told her father that the wanted to marry Satyavan; son of king Dayumatsen, who lived in a hermitage in the forest (as his enemies had taken advantage of his father's blindness and snatched his kingdom). Satyavan was brave but there was a sad and adverse thing about Satyavan . Narad Muni said that Satyavan was fated to die after one year. Even then Savitri wanted to marry Satyavan as he was brave and intelligent. She knew she will have to live with them in jungle. After marriage she laid a simple and hard life at the hermitage where Satyavan lived. She was happy to marry Satyavan but the prophecy of his death was always in her subconcious mind. She did not deterred but prepared herself for the great crisis and for the last three days of the year she started to complete fast, standing at one place all the time. Sir Aurobindo expresses the Divine element in her:

Her Spirit opened to the Spirit in all,
Her nature felt all Nature as its own.

Sri Aurobindo said that Savitri symbolises the Super-mind, a level of consciousness much higher than mind " a new power and light". Thus

this power of Savitri enlightens upon us our, inner power which has to be understood by all of us. Our history has examples of women who practiced this austerity. Sri Aurobindo said that women has to first spiritualize herself in order to accomplish her task.For that she has to stand on her own strength, both inner and outer. In order to achieve higher aims ,women has to make sacrifices . Through this she has the power to mould strong men and pave positive way.

Savitri's Attitude towards Love : Critics say that Sri Aurobindo is a mystical poet but behind his mysticism love is a major motive. Satyavan – Savatri episode describes the love of 'Pativrata' wife who conquers death with the power of her patience and love. Sri Aurobindo imparts granduer and vastness to this episode. Savitri is divinised by her love story, her debate with death and her ultimate triumph will be a source of inspiration for generations.

Sri Aurobindo raised the level of Savatri's love not only love for Satyavan but her journey of struggle for Satyavan's life symbolises the travail of mankind. Savitri, as presented in the epic, is the enternal feminine, the great World-Mother, her heart full of universal love.

She challenges Death himself:

I am stronger than death and greater than my fate;
My love shall outlast the world, doom falls from me
Helpless against my immortality,
Fate's law may change, but not my spirit's

Savitri's love: Divine Grandeur:

To the young heroine:

Here with the suddenness divine events have
Repeating the marvel of the first descent,
Changing to rapture the dull earthly round
Love come to her hiding the shadow, death.

When Savitri's father sends her out to seek " the unknown lover" he speaks of both the agony and ecstasy of love:

Depart where love and destiny call your charm,
Venture through the deep world to find thy mate.

But when she returns and speaks of her choice of Satyawan who has but one year to live, her father told her not to marry. But Savitri, the very spirit of love, says:

"My father, I have chosen. This is done....
I have discovered my glad reality

Beyond my body in another Being.
If for a year, that year is all my life.
And yet I know this is not all my fate
Only to live and love awhile and die."

Sri Aurobindo imparts a powerful significance through the character of Savitri which has to be taken in the present situation.The nuptial knots that binds a husband and wife should have faith .In the present times we see this faith, love,bondage digresses and soon comes suspicion,aggression and break-ups.Sri Aurobindos significance of this powerful women figure enlightens the women folk to realise the' Shakti' they have within to deal situations, with the power of love that Nature has bestowed upon them.Savitri's attitude teaches us :

Out of resistance comes our strength
Out of failure comes success
Out of sorrows comes joy and happiness
Out of inner power comes energy to act

Savitri's Heroic Attitude: Savitri bravely fought with death. It was not a fight with weapons but the words acted as weapans. She was a hero in the strife with Death.Sri Aurobindo expresses:

Empowered to force the door denied and closed
Smote from Deaths visage its dumb absolute
And burst the bound of consciousness and Time

She was dedicated, determined, did not fear Lord 'Yama' and proved to be heroic. She was not dumb, driven but a hero in the struggle of life.

To win or lose the godlike game for man,
Was her soul's issue thrown with Destiny's dice
But not to submit and suffer was she born;
To lead, to deliver was her glorious part.

Aurobindo's Savitri is the symbol of all that is great, heroic and noble in man. She symbolizes the power and energies of the spirit through which even the impossible can be achieved .She symbolizes the power of love which raises the human to the level of the Divine, and before which even Death has to withdraw helplessly. She symbolises the wonders that the human spirit can do, once it has gathered all its forces and has determined on a particular course of action.

The worst thing is that man has lost his conscience, his moral voice and this is what we have to learn to call deeply our inner conscience to fulfil our aim and develop values as Savitri does. Savitri did a heroic struggle with death

to save her husband but we have to struggle with our ego and over ambitiousness and be heroic on our path of life.

Savitri's Attitude of Powerful Expression : On the fateful morning, Satyavan wanted to go the forest in order to bring fuel for havan . Savitri insisted on accompanying him to the forest .After a short time , Satyavan felt asleep; and Savitri saw the God of death standing before her. He declared that he had come to take the life of Satyavan.On the way to the realms of death, Savitri talked toLord Yama and tried to persuade him to release the soul of Satyavan and spare his life. Yama at first asked Savitri to retrace her steps and perform her husband's funeral rites. But she replied that wherever her husband went or was taken there she will go with him. Her whole point was that Yama, who is also Dharma should permit Savitri and Satyavan to continue their Dharma (the grihastha ashrama) and not separate them. Savitri's words acted as spears to save Satyavan's life.

Her Dialouge with Death :She silently replied:

"Thy peace, O Lord, a boon within to keep
Amid the roar and ruin of wild Time
For the magnificent soul of man on earth
Thy clam, O Lord , that bears thy seeds of joy."

Then all the women yearningly replied:

"They embrace which rends the living knot of pain,
Thy joy', O Lord in which all creatures breath
The magic flowing waters of love
Thy sweetness give to me for earth and man."

With great compassion
Savitri hurls at the dread Lord of Death her words as arrows:

" I am, I Love ,I see , I act , I will ."

Savitri, the women in love, wins her desire and succeeds in savings her husband from the noose of death. The Epic may truly be called a celebration of the glory, the greatness and the power of love. Savitri struggled to make Satyavan and all mankind eternal and her struggle has made her immortal. Can there ever be a greater love poet than Sri Aurobindo the writer of the following:

Love must not cease to live upon earth
For love is the bright link,' twixt earth and heaven.

In the Lenged the conversation which takes place between Savitri and Yama is conventional, but in the epic, Savitri clearly stands not merely as the representative of the race but also as the embodiment of the Supreme.The

poet has enriched the original lenged into a rich episode full of significance for the human soul and its destiny.In the legend ,they return to the earth and Satyavan regains his father's kingdom and rules it for many years and is happy ever after. But Sri Aurobindo symbolises both Savitri and Satyavan rise from the kingdom of death to the region of Eternal Day where the sun of truth never sets. Thus the legend is completely transformed by the creative vision of the great yogi into a cosmic symbol.

To lead a spiritual life, Women has to rise through all the levels of her consciousness:

Physical :She has to make her body healthy, agile ,strong, capable of endurance, beautiful , graceful, and above all conscious and receptive so that the supreme light can manifest through it and prepare it to receive the new form of light that is to be born form her.

Mental : She has to mould her thoughts to be clam , concentrated Clear ,wide, organized , positive , sharp and sensitive to the new knowledge . She has to develop new capacities to achieve the role, given and play it for the good and fulfillment of one and all.

Psychic and Spiritual: She should consent to be spiritualized. She should awaken to the truth of her being her own real nature .

Aurobindo's Savitri teaches to have a religion of spiritual l.
In the present Technological Age
With positive attitude for bondage
Savitri model of chaste and loyal wife
Boldly fought for husband's life
Presented woman in Human and Divine
Suffers ,prays and ultimately shines
Taught us to use our body and mind
As scientific instruments to reach divine
Taught us to arouse and understand
The inner power that leads to peace and happiness.

References:

- Sri Aurobindo. LETTER ON YOGA (Vol. 23)Publised by Sri Aurobindo Ashram Pondicherry ,1970.
- Nitya swarupananda Swami. THE CULTURAL HERITAGE OF INDIA. Published by Ramkrishana Mission , Calcutta 1970.
- Sri Aurobindo. 'SAVITRI'(Vol. 22) Publised by Sri Aurobindo Ashram Pondicherry ,1970
- auroville.org / www.jagranjosh.com

Gender Issues and Subaltern Feminism

Editors

Dr. Mahendra S. Chhangani
Dr. Santosh R. Rathod
Dr. Ulka S. Wadekar
Dr. Jagruti S. Vyas
Dr. Sanjay M. Reddy

Gender Issues and Subaltern Feminism

ISBN- 978-81-905776-33-4

Edition First: 2020

Editors
Dr. Mahendra S. Chhangani
Dr. Santosh R. Rathod
Dr. Ulka S. Wadekar
Dr. Jagruti S. Vyas
Dr. Sanjay M. Reddy

Publisher:
MilindDahake
Nabh Prakashan
Shyam Nagar, Amravati Mo.- 7798204500, 9923145400

Nabh Offset Printer
Shyam Nagar, Amravati- 444 606.

Cover Design
Dr. Ulka Patil

Price: Rs. 200 /-

The copyright of this book vests in with the Authors

© NabhPrakashan
All rights reserved. The copyright of this book vests in with the Publisher. No part of this book (any edition/reprint) may be reproduced. Stored in a retrieval system r transmitted in any form by any means, electronically or mechanically or by photocopying, Xerox, recording or otherwise without the prior written permission of the Author/Publisher, except for the purposes of references and review. Infringement of copyright is a criminal offence.

Index

1. **Women Writing Resistance- In Bangladeshi Lifelines** - 9
   - Dr. D. Jyothirmai and Prof. K.Sree Ramesh

2. **Lessons of Gender Equity Lurking from the Pages Scripting the Banjara History of the British Era** - 21
   - Dr. Santosh R. Rathod

3. **Walt Whitman's Leaves of Grass: The Spearhead of the Culture of Gender Equality** - 39
   - Dr. Mahendra S. Chhangani

4. **Americanah: An Anecdote of Racial Repression** - 52
   - Dr. Ulka S. Wadekar

5. **Poetry: The Soul-mate Of the Solitary 'Offices of Tenderness'**
   - Dr. Jagruti S. Vyas - 60

6. **Arundhati Roy: A Writer with Feminine and Subaltern Consciousness** - 74
   - Dr. Sanjay Reddy

7. **Systemic Subordination of the Subdued in Salman Rushdie's *Shame*** - *83*
   - Dr.Rajesh S. Nitnaware

8. **The Banjara Females as the Inmates of Gayatri Spivak's Subalternity School** - 90
   - Dr. Santosh R. Rathod

9. ***Cry the Peacock*: A Feministic Representation** - 104
   - **Dr. Deonandan T. Adhau**

7.

Systemic Subordination of the Subdued in Salman Rushdie's *Shame*

Dr. Rajesh S. Nitnaware

Salman Rushdie is one of the prominent diasporic writers who could create his own world in the modern age. He belongs to the second generation of writers writing in English. He shot into fame in 1981, when he was awarded the Booker prize to his second famous novel, *Midnight'sChildren* and proved himself as one of the great masters of the post-modern novel.

Rushdie's *Shame* published in 1983, is a sequel to *Midnight's Children* .It presents the theme of shamelessness in conventional society. It gives profound insight into Pakistani society. The novel deals with the inner crises of womanhood in poverty ridden society. The central characters of the novel are Omar Shakil and Sufiya Zinobia who are considered shamelessness and shame respectively. Sufiya represents suffering of many other women in the traditional Pakistani society. *Shame* is the study of the psyche of defeated culture. It presents many examples of women's exploitation and oppression.

Though Salman Rushdie is not considered as a feminist writer, feminine sensibility is greatly discussed and analysed by him in his famous novel *Shame*. He concentrates on an emotional world of female characters. He depicts the inner conflicts of his female characters who suffer from a sense of alienation, exploitation and repression and he also stresses their individuality and their quest for freedom.

In *Shame*, Salman Rushdie describes the horrible plight, women have to undergo in male-dominated countries in Indian subcontinent. Different tales woven in the novels bring forth the cruel social practices and feeble protests of the women characters which results in their ultimate downfall. The novelist throws light on the struggle of the women in the society. There are many female characters who suffer a lot.In the book, the story of the nation and the tale of its women go side by side. The protagonist Sufiya Zinobia is the perfect example of a victim of ruthless oppression. She is the elder daughter of Bilquis and Captain Raza Hyder. As a child she suffered from brain fever which impaired her. She is described as an innocent girl, but she is treated as lunatic in the society. Her story does not differ from the other female characters in the novel. She is always considered as a shame by her own parents. Her parents want a son but have a daughter. Her mother Bilquis considers her as a shame and burden on her family. Sufiya suffers a lot of humiliation and becomes the beast due to harsh treatment of the society.

Though outwardly she is a beautiful woman but internally she turns violent. While doing so she shows her revolt against the religious, social codes of conduct imposed on women in the patriarchal society. She is also regarded as a wrong miracle. Rushdie has shown her as an embodiment of sufferings of women in the country. As a protest to her condition of repression, injustice and exploitation, she turns violent to teach lesson to men.

After Sufiya's marriage with Omar Shakil, she is denied her basic needs by husbands as well as society. As a result she gets more violent. She tries to fulfil her needs by having relationship with four boys and afterward killing them. Thus, it is the outbursts of her repressed feelings and unjust treatment imposed by male-centred society where women are always consider inferior to men. It seems that on the basis of gender women are treated cruelly in the male centred state. They have no rights to think about themselves. They are the only puppets in the hands of cruel selfish society.

The novel puts the principle of 'Shame' against the backdrop of 'Shamelessness'. The patriarchal values of respect, honour and shame constitutes the male dominated society. In the novel, there are many examples of exploitation of women and shame. For instance, one of the Shakil sisters conceive son without marriage. It is grave breach of the social morality. The society considered this deed as a shame. Bilquis Hyder's inability to give birth to a son is also an act of shame. Thus women's conventional bindings to the customs caused a sense of exile, alienation and frustration in their lives. The agonies of womanhood cover the pages of the novel- *Shame.*

The bookpresents the tale of two powerful national political figures in the imaginary country 'Peccavistan'. These mighty men are Iskander Harappa and General Raza Hyder. Harappa strongly advocates the feudal system while Raza Hyder pursues his strong views of religious autocracy. As such they are at clash with each other. In the novel these two strong political figures decide the life of women. In fact, *Shame* is not particularly about Pakistan. Women are considered inferior to men in India and all the Asian countries. Thus, the exploitation and sufferings of women are same in most of the South Asian countries. In the opening part of the novel, the novelistclears the fog and points out the universality of its theme:

> The country in this story is not Pakistan, or not quite. There are two countries, real and fictional, occupying the same space or almost the same space. My story, my fictional country exists, like myself, at a right angle to reality. I have found this off centring to be necessary; but its value is, of course, open to debate. My view is that I am not writing only about Pakistan. (*Shame* 29)

In the novel, there is a shift from masculine to feminine characters and thus narrator concentrates mainly on the sensibility of female characters.

84

There are many female characters in the novel that play an important role and the entire story of the novel revolves around them.Exploitation of women is a general finding in any male dominated society. Women are oppressed and subdued. Women are always considered inferior to men. Traditions often ignore their contribution to continuation of the race. Their voice has always been suppressed.Thus, Rushdie's *Shame* is an apt example of feminine sensibility. The author reveals this aspect by focusing on exploitation, suppression and repression of women in the novel. At this juncture, the narrator writes:

> Repression is a seamless garment; a society which is authoritarian in its social and sexual codes, which crushes its women beneath the intolerable burdens of honour and propriety, breeds repression of other kinds as well. (*Shame*173)

In fact, traditions and customs are made for us and we are not for the same. It is always found that women are the worst sufferer in the male-dominated countries. The orthodox societies continue to exploit, suppress women. The novel depicts all its women characters as hapless individuals. They do not represent any class or race. They have always to struggle for their survival. They endeavour to enhance their position in the society but sans success. In *Shame,*the restrictions imposed on women are nothing but an extension of certain strict religious beliefs and customs prevalent in the country. The novel represents many examples of women's exploitation and oppression. The novelist throws light on the female characters and gives them liberty to present their own tales of suffering. He uses the counter-narrative technique to present the multiple narrators expressing their feelings and emotions. It is quite evident that the attempt is made to highlight the status of women in the society. These female characters chiefly protest against the male- dominated culture. They acquire some kind of liberty and individuality like modern women.

The novel opens with the struggle of the women in the society. The first instance of women's struggle for their survival is shown in the characters of three Shakil sisters, who are the mothers of the protagonist, Omar Khayyam Shakil. Their fault is that they refuse to accept social and moral etiquettes. They want to live a life which is free from all bondage and moral restrictions. They are forced to live an isolated life in their big fortress-like house by their father.

> Bilquis is the only daughter of Mahmoud Kemal. Bilquis' tale is directly enters into the realm of politics as she later becomes the wife of Captain Raza Hyder, who is the powerful General in Pakistan. Her father was a liberal minded person. He is the follower of Eastern and

Western culture. Bilquis and her father lived in a house behind the Empire Talkies. After the destruction of Empire Cinema by bomb blast in which Mahmoud lost his life, Bilquis is thrown out of house on the street. It was the result of partition and her father's liberal views. Concerning this, the narrator writes:

Terrified by a sound like the beating wings of an angel, a sound for which she could afterwards find no good explanation but which pounded in her ears until her head ached, she ran out of house, pausing only to wrap around her shoulders the green dupatta of modesty; which was how to come to be standing, catching her breath, in front of the heavy doors of the cinema. (*Shame* 63)

After marrying Raza, she has to live with Hyder family. There is a huge dormitory where forty wives sleep under the supervision of Bariamma. The narrator writes about the living condition of women in the following manner:

All around her in the darkness are the dim outlines of other beds, old charpoys with thin mattresses, on which other women lie under single white sheets; a grand total of forty females clustered around the majestically tiny form of the matriarch, Bariamma, who snores lustily. (*Shame*72)

Despite being the wife of General Raza Hyder, she has utterly no rights. She only could narrate her hapless own story. This, the novel brings fore, violation of fundamental rights of women in the country. As she came from India as a migrant to Pakistan, she has to suffer untold miseries. Subdued to the limitless oppression, she becomes a submissive. She becomes a victim of homogenous socio-political norms in the country. In India, when she was with her father, she had enjoyed the heterogeneous life. Hence, she found a chasm in the experiences in both the countries.

In the novel, the character of Bilquis is revealed as a submissive traditional loyal woman. She always obeys her 'better-half'. She finds as a sense of security and protection. She does not hesitate to tell about her past life to Bariamma, in which she openly speaks of her previous life and identity. She has the courage to face the calamities in her life. After her marriage, she is abused in the family as she cannot bear a living son. It is regarded as shameful in the patriarchal society. People ruthlessly questioned her origin as the society took immigrant as inferior to the native people. When she gives birth to a daughter, her preconceived notion towards women brings shame in the male dominated nation.

Thus after having gone through so many incidents of shame, Bilquis thinks the life of women is utterly hapless. Though outwardly the women in the country seem happy but inwardly they are not at all satisfied with their spouses. They are the worst sufferer in the male-dominated society. Bilquis reveals all

these events by weaving black veil and shrouds by her own hands. K.C. Sharma, a noted critic comments:

Bilquis' shrouds are a powerful social commentary on the extreme limitations that are imposes on women, which deny the latter their full humanity. At the same time, Bilquis inflicts shame on the men, who do not only have to wear the shrouds in order to escape, but also need to frequent the ladies latrines so that their deception would not become immediately obvious. (Sharma 70)

The book reveals that men behave in a similar way. They consider women as a puppet in their hands. The women suffer silently under the restrictions imposed on them by the patriarchal social system. They have only rights to tell about themselves. Rani Harappa also tells the story of her life and husband's political journey in a different manner. She uses different kinds of techniques to present her own life. She weaves shawl depicting her life story.

Naveed Hyder, who is lovingly named as "Good News", is the younger daughter of Bilquis and Captain Raza Hyder. She looks very beautiful and healthy since her birth. Like her mother, Bilquis, she brings shame on herself and her family as she lost her virginity before marriage. Often she used to go with Captain Talvar Ulhaq and spends her time. Though earlier, she engaged with Haroun Harappa. When she sees Talvar Ulhaq at the time of polo match, she falls in love with him and decides to marry. A day before her marriage, she informs her parents that she has a love affair with Captain Talvar and she wants to break the relationship with Haroun. She then married to Talvar Ulhaq. Soon after her marriage, she realises that she is nothing but an object of utility.

At first, she performs the role of ideal and loyal woman in patriarchal society by giving birth to many children. Every year she gives birth to increasing number of children. Here the element of magic realism has been beautifully and artistically used by the author. The existing social order has secondary place for women. Female are used as birth machine. They feel humiliated with the burden of children thrust upon them. Giving birth to child is a troublesome and painful. Bearing more children represents more pain and anguish women have to face but men are indifferent to her agonies.

To Naveed, it is unable to bear the situation for a long time, and she commits suicide under the numerous pressures in the society. It is the tragic end of Naveed Hyder who does not bear the burden and exploitation imposed by the religious orthodoxy. In this way Naveed rejects to live such tragic life and she is presented as a rebellion to protest the patriarchal system. She is unable to live such type of mechanical life run by male dominated authority.

Like society, history is also discriminatory against women. Her physical attributes are considered as mere object of lust and physical satisfaction. They are considered puppetjust as a tool forbearing children. Naveed sacrifices her life to the social authority named as "Husband" who puts a ban on the power of "Wife". Hence, Naveed is the representative of many women in the fictional country, 'Peccavistan' or other countries with similar regime.

It becomes quite clear that women suffer a lot in a patriarchal society. They have to obey the orders of their husbands. They have to follow the conventional bindings. These restrictions are imposed on women. They are exploited in the society and there is hardly any scope for their emotions and desires. Few of them try to rebel against the repression. But in their tussle, they have to sacrifice their lives for it. The novel depicts two types of female characters. Some female characters mutely accept such inequality and disparity. They bear quietly the traditional rules. The second type includes courageous women who revolt against and raise their voice against such cruel system. They dare to fight the discrimination made on the basis of gender.

Being a sensitive writer, Rushdie is very well conscious about the religious traditions and customs, in which only women are the worst sufferer than men. It seems that on the basis of gender, women are treated cruelly in the male-centred state. They have no rights to think about themselves that is how and when to produce child. They are the only puppet in the hands of cruel selfish society. That's how in Shame woman suffers a lot under Islamic dictatorship.

Thus, the title of the novel*Shame* is symbolic. Women exhibit broader cultural sensibility and a greater consciousness. They derive it from their creative potential. Rushdie understands their delicate as well as enduring qualities. The constant oppression of their feminine qualities outburst into either internal fury they have to bear in form of psychological breakdown or they become violent and put all social norms at stake. The novel depicts their struggle in male-dominated society. The only honour allowed to women is the awareness of "Sharam" which means 'Shame'. They have to follow the custom of purdah or veils. They have to suffer agonies in their mansions. Due to unabated oppression, the women protest against the customs. In fact, Pakistan is consists of two sets of mutually hostile people-the emigrants from India and the local people in the country (Kumar 161).

Salman Rushdie, being a sensible writer, has concentrated on the predicament of women in the male oriented world. Woman's individual identity has not been positively realised in the society. He believes that women

are the greatest obstacles and enemies to their own sex as we have seen in the character of Bilquis. They have accepted their servile destiny. They often failed to oppose the strong rooted fanaticism and they are forced to live and die according to the adverse connotation of the dictates of their faith. There is no doubt that Rushdie has dealt with women's problems in his works realistically. He poignantly puts forth their lives. He made them say their own pangs and suffering. Even his descriptions of these female characters reveal their agonies, hidden feelings which women often fear to speak.

Since olden days women have been forced to follow the male domination. It resulted into their blind and unquestioned acceptance of the decree of men, as if they are the sovereign of their fate. Their conventional bindings to the customs causeda sense of exile, alienation and frustration in their lives. All these facets of the exploited feminine sensibility are presented artistically and tactfully in Rushdie's work.

It can be said that it is rather tragic that in this fast changing world most of the countries are trying to empower the women, whereas people in Pakistan does not make any efforts to confer the women their rights. Politicians have forgotten the contribution of the better part of the population to achieve the place of developed countries. In this novel, Salman Rushdie tries to awake the populace of Pakistan through the medium of fictional characters. The development of the country is based on the dignity of women and equal status. It is proved that women have contributed marvellously in each and every department.

To conclude, in ***Shame,*** Salman Rushdie shows the exploitations and agonies of women in patriarchal society. The orthodox society suppresses and tortures women. All the women characters are the victims of prevalent traditions and customs in the society which expects too much from the 'Woman' and imposes the restrictions on her. The restrictions imposed on women are nothing but an extension of certain strict religious beliefs and customs existing in the countries.

Works Cited:

1) Ahmed, Aijaz. *In Theory: Classes, Nations, Literatures.* London: Verso, 2000. Print.
2 Kumar, Raju. *The Yking Companion to Salman Rushdie*. Jaipur: Yking Books, 2013.Print.
3) Rushdie, Salman. *Shame* .Great Britain: Jonathan Cape Ltd., 1981. Print
4) Sharma, K.C. *Salman Rushdie: A Critical Interpretation.* New Delhi: Ankit Publishing House, 2013. Print.

❖ ❖ ❖

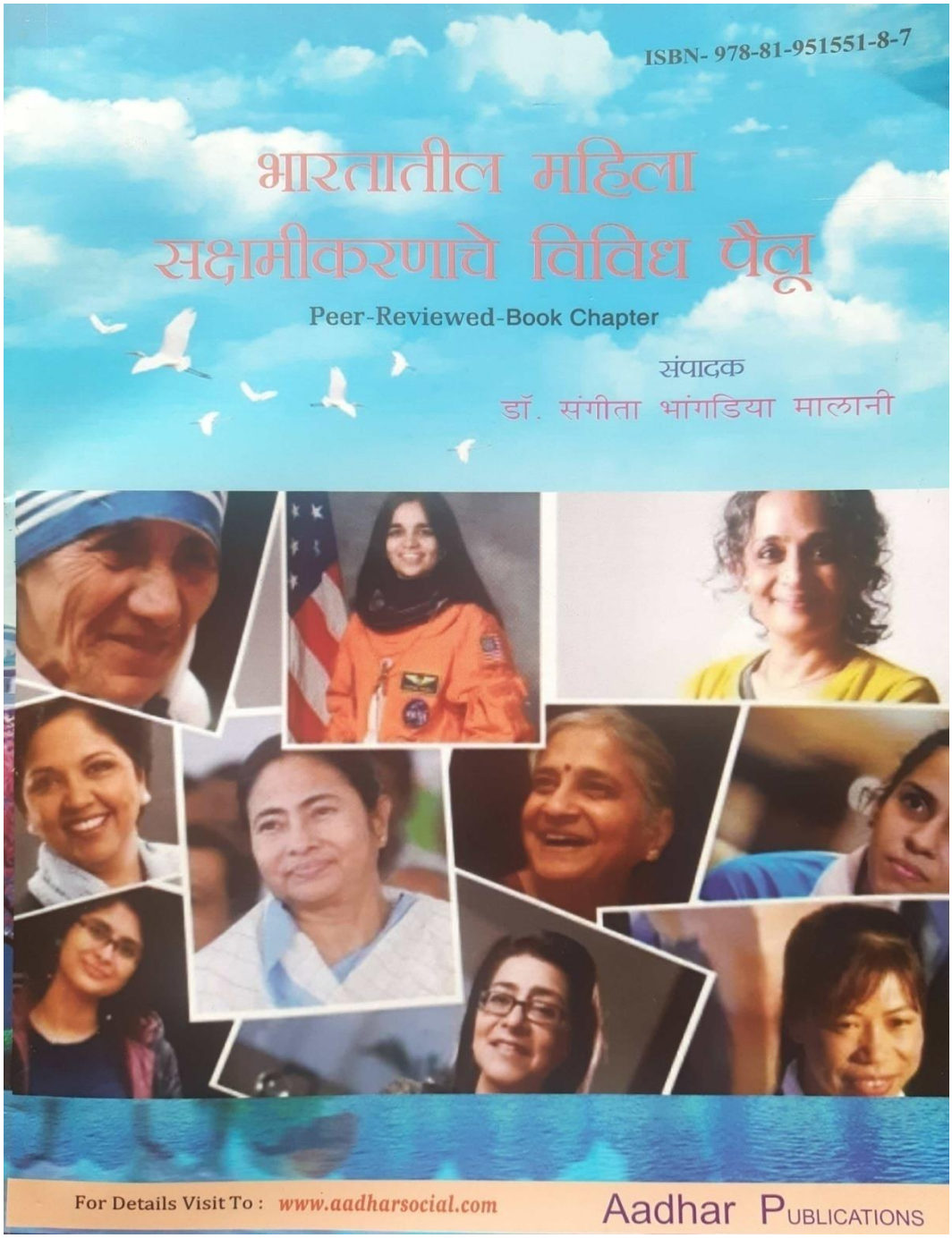
ISBN- 978-81-951551-8-7
भारतातील महिला
सक्षमीकरणाचे विविध पैलू
Peer-Reviewed-Book Chapter
संपादक
डॉ. संगीता भांगडिया मालानी
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
Aadhar Publications

24	पंचायती राज आणि महिला सक्षमिकरण — प्रा. नथ्थु पाचुसिंग पडवाल	96
25	भारतीय समाजात कोलाम आदिवासी महिलांचे स्थान — प्रा.डॉ.रश्मी प्रविण गजरे	100
26	स्वांतत्र्योत्तर भारत में स्त्री स्वतंत्रता का विकास : विश्लेषणात्मक अध्ययन — **प्रा.सौ. प्रतिभा टावरी**	104
27	महिला सक्षमीकरण आणि भारत सरकारच्या विविध योजना – एक अभ्यास — डॉ.ओमप्रकाश बबनराव मुंदे	110
28	महिला सक्षमीकरण और हमारे मौलिक अधिकार — प्रा. डॉ. कु. अंजुम नाहीद रउफ खान	116
29	Portrayal of Exploitation of Tribal Women in TheAdivasiWillNot Dance — **Dr.Umesh P. Patil**	118
30	महिला सबलीकरण आणि वास्तव — डॉ.माया एस. वाटाणे	122
31	Role of Women in Indian Politics — **Dr. P. N. Ladhe**	126
32	Women's contribution in Indian politics and Panchayat Raj — **Dr.R.P.Gawande**	131
33	गानसरस्वती सौ. किशोरी अमोनकर यांचे सांगीतिक योगदान — प्रा. शिवदास वि.शिंदे	134
34	महिला चळवळीचा उदय : एक संक्षिप्त आढावा — डॉ. बालाजी भोसले	137
35	प्रतिभावंत महिला डॉ. आनंदीबाई जोशी प्रा. डॉ. विजयकुमार सुरेंद्र विनोदकर	140
36	Women and the protecting laws — **Dr. Suyog S. Ingle**	144

Peer-Reviewed Book Chapter March ,2021 ISBN-978-81-951551-8-7

Portrayal of Exploitation of Tribal Women in *TheAdivasiWillNot Dance*

Dr.Umesh P. Patil
Assistant Professor Deptt. of English R.D.G.College for Women,
Akola (M.S.)

Abstract :-
Adivasi are considered as the original inhabitants of India. Because of the different tribes the British Government exploited the tribals for their revenue. But even after the independence, the condition of tribals' is not changed. We find the worst condition of tribal women. Adivasi will not dance depicts the exploitation of tribal women. It comments on the government policies of Jharkhand State. It attracts attention of society towards the tribal female marginalized group.
Keywords -tribal women exploitation, HansdaSowendar Shekhar, Marginalization, Adivasi.

Introduction :-

Adivasis are considered to be the original inhabitants of India. They even preceded the Aryans. They have been subjected to continuous exploitation since the rule of British. The British exploited the land of the Adivasis for their own revenue. We find many revolts against British Raj by the Adivasi. The main to be noted are Paharia (1772),Santhal Rebellion (1855), Sidho and KanhoMusmu, Koli (1873), Munda (1899). Unfortunately, the situation did not improve after India's independence. The Adivasis continued to suffer from extensive poverty, minimal access to education, electricity and healthcare.

Among the tribals the condition of tribal women and children is the worst of the worst. The marginalised tribal women is major part of Indian society. The identity of tribal women is sad reality as it remained weak, unvoiced and largely unexplored. The portrayal of tribal women in literature can go a long way in spreading awareness about the cause, not only on the national, but also on an international scale. Writings on this marginalised, poor and socially deprived women can change the perception of the society. It will attract the attention of society for their betterment of tribal women. Many prominent writers such as Mahasweta Devi, KamlaMuskandaya and Gita Mehta have tried to raise voice against the exploitation of tribal women in their artistic works.

HansdaSowvendra Shekhar (1983) is an IndianWriter. He is from Santhal tribe, one of India's adivasi groups. The background of Santhali group is reflected his fictional world. By profession, he is medical officer in the government of Jharkhand. He primarily writes in English and translates fromSanthali to English and Hindi to English as well.
Sowvendra Shekhar has rich treasure of literary works as The Mysterious Ailment of RupiBaskey (2014), *TheAdivasiWillNotDance* (2015), Jwala Kumar and the Gift of Fire. Adventures in Champakbagh (2018), *MyFather'sGarden*
(2018), *Who'sthere*? (2020), *SumiBudhiandSugi* (2020), etc.

Shekhar achieved many awards - The Mystorious Ailment of RupiBaskey won YuvaPuraskar (2015), Cross Word Book Award. Adivasi Will Not Dance was shortlisted for the 2016. Hinda Literacy Prize. My Father's Garden was shortlisted for JCB prize for literature 2019.Moreover the writer was forced to face the controvercy on 11 August 2017 as the government of Jharkhand banned 'The Adivasi will not dance : Stories. He was suspended from his government job, on the grounds that the book portrayed Adivasi women and Santhal culture in a bad light. The actions of government were widely critised resulting the removal of his suspension and reinstation to job in

Peer-Reviewed Book Chapter March ,2021 ISBN-978-81-951551-8-7

2018.Through his second work, *TheAdivasiWillNotDance*, is changed of bad portrayal of Santhal women, it depicts the exploitation of adivasisanthal woman in particular and the total adivasi women in Indian in general. It is the photographic reality about exploitation of Adivasi women, in India.

The characters and setting of the stories are mostly from the community of Santhal people in the Indian State of Jharkhand. The book contains a large variety of Santhal and non-Santhal female characters. The stories contain the condition of women in a patriarchal society, poverty, middle class Santhal life, organised crimes, the social damage caused by mining and sex-work.

When we study the stories, we find that the characters like Baso-jhi in Baso-jhi, Sona in Merely A whore, Sulochana in Eating with the Enemy, a Santhal women TalamaiKistu in November is the month of migrations.

The Story Merely a Whore deals the pathetic tale of Sona, the most wanted prostitute of Lakkhipur. She is the brightest star of Jharna-di's house. Sona was dream and the rest are only the whores. She would unlock the very gates of a palace of pleasure and invite her customers as honoured guests. Sona had learnt the art of making man happy, the art of satisfying a customer. She knew the perfect are of lovemaking.

The story deals with the harsh reality of enforced sex-work by the tribal women. The writer writes :

"Men eat and feed their families out of what they
earn after labouring for hours at a stretch within
the belly of the earth. In another part of this slam,
women, too, eat out their sweat and labour only,
it is mixed with the Semen and the sweat of men
(144)".

There is competition at Jhama-di's house.
Illiteracy, poverty and lack of employment led to flash trade. All dancers turned to prostitution.
We find that Jharna-di gives shelter to their, fed them, and waited for them to die.
We know her pain, when she utters :
There is competition at Jhama-di's house.
Even we will end up like this. All of us will this
life will not let us escape All we can ensure is that
we do not end up living like this (145).

The drought in Lakkhipur is the central cause to make farmers deserting their fields and moved to towns. TheZamindars sold their properties to mining firms and shifted to apartment books and duplexes in cities. Thus, colony of tribals became infamous by transforming into a red light area. The musician who once accompanied the dancers during their performances became their pimps. Flesh trade crept up.Because of such circumstances, Jharna is turned intoJharna-di, once an attractive dancer. She became a rough-talking brothel madam. She has many big fish as her patrons - The DSP, the bada-babu at the Thana, the manager of the mines, the union leaders.Sona, the central character in the story, is brought toJharna-di by a supplier along with the girls of Bangladesh, Bihar, Nepal and Bengal. Sona was the fair - complexioned.We also find the exploitation of Jharmadi in the past. She had been the mistress of a Zamindar of same village near Lakkhipur. There is a colony of outcasts near Lakkhipur. The Zamindars used to visit the colony to entertain themselves with the dancing girls. Jharna caught the fancy of one such

Peer-Reviewed Book Chapter March ,2021 ISBN-978-81-951551-8-7

Zamindar and she slept with him. But after the drought, the situation changed and Zharna was no more a keep of me Zamindar rather than many men. "What Jharna, and other dancing girls like her, would have to do with just one man, they were forced to do with many men several times a day once the mines began operations." (147)

Here we find the harsh reality of coal mine projectand the displacement and unemployment problems of tribal women.Because of the ample experience in the trade of flesh, Jharnadi had forwarded some principles to her assistants. Sona, the new comer, is being sympathesised by Jharnadi. She guides Sona : "Pay attention to your work. Life teaches us lessons. Learn those lesson and move on" (157).

Women in flesh trade are never accepted by civil society. Sona was very popular and in demand. Sona was blinded by her infatuation for Nirmal, her regular customer.

The tribal girls, for away from technical skills, have no works easy than sex business. Illiteracy and employment are the root cause of prostitution. Sona, during her conversation with Nirmal, Murmers :

"I only worry about work? Tell me. What else will I do if I don't do this? Who will feed me and clothe me?" (155)

Nirmal convinces her to be with her forever. Such moments made Sona melt. These were the times when worries of work and money evaporated completely and Sona began dreaming of spending her life with Nirmal.

Sona was so engaged in Nirmal that she wants to spend her life with Nirmal rather than a one night stand. She craves for a kiss on her lips instead of a lot of kisses on other ports of bodies which Nirmal puts during their intimate moments. Sona thinks that lips on kiss denotes the sign of true love than physical attraction. But Nirmal is reluctant to fulfill her demand. On her continuous demand for a kiss, he scolds her : Kiss? I don't kiss a rendi on the lips.

"You're not happy with what I am doing with you?
Just see what else I can do to you" (165)

Sona was broken by these words. Whe felt like crying. She understand that a whore will be always a whore". The next story, November is a Month of Migrations' is a heart-rending tale of poverty and helplessness of tribal woman, Talamai. She is going to Bardhaman district of West Bengal with her family to plant rice and other crops in farms owned by Zamindars. It shows the extreme poverty which can easily transacts her only for two pieces of cold bread pakora and a fifty-rupee note." (42) Talamai knows many girls who do that work with truck-drivers and other men. And she knows that on their way to Nirmal, santhal women do this work for food and money at the railway station too. The next story, 'They Eat meat' is about Panmunijhi and her husband Biram-Soren, who get transferred to Vadodara after spending almost two decades in
Bhubaneshwar. Mr.Rao, their new landlord, thinks that
people believe in purity in this city (06). He insists to give up their non-vegitarian food and abstain from revealing their tribal identity.

According to Mr.Rao,"Vadodara is a strongly Hindu city. People believein purity. Tribals are considered as impure. Thewriter points out about tribal identy "In Odisha,Panmuni-jhi could be a Santhal, an Odia, a Bengali.In Gujrat, she had to be only a Gujarati. (14)". There is reference of Gujarat riot of 2002 and the neighbours come together against the rioters. In this story we find exploitation of tribal woman Panmuni-jhi regarding her food-culture. She is forced to accept Gujarati dishes. The next story Baso-jhidepitcs the story female tribal character of the same name. She is considered as dahni - a witch. Even in 21st Century, it is assumed that witchcraft and black magic is prevalent in tribal societies. After Baso-jhi's arrival in the village, there are three deaths. Her presence in the village becomes the big matter for all villager. Here we find the exploitation of tribal woman on the basic false charges of witchcraft. She has been the scapegoat

Peer-Reviewed Book Chapter March ,2021 ISBN-978-81-951551-8-7

by the villagers.The story 'Blue Baby 'gives as the pathetic story of the tribal girl Gita and her desire to carry the lovechild of her lover Dilip. Gita who had been madly in love with Dilip, the countryscoundral, desired to be only the mother of Dilip's child even after her marriage to Suren. In the end of the story, we find that Gita looses her child and Dilip is indifferent to her. The blue baby symbolises her dead relationship. Thus the book *TheAdivasiWillNotDance* depicts the exploitation of tribal women, Shekhar became successful in diverting the attention of the society towards the martinalised group of **females.**

***References* :**

*Sekhar, HanslaSowvendra. *TheAdivasi* Will *NotDance*. Speaking Tiger, 2015.

* Chaturvedi, A.K. *TribalsinIndianEnglishNovel*, Atlantic Publishers and Distributors (P) Ltd. New Delhi, 2008.

* Gupta Ramnika. *WhoIsAdivasi*. New Delhi : Radha Krishna, 2008.

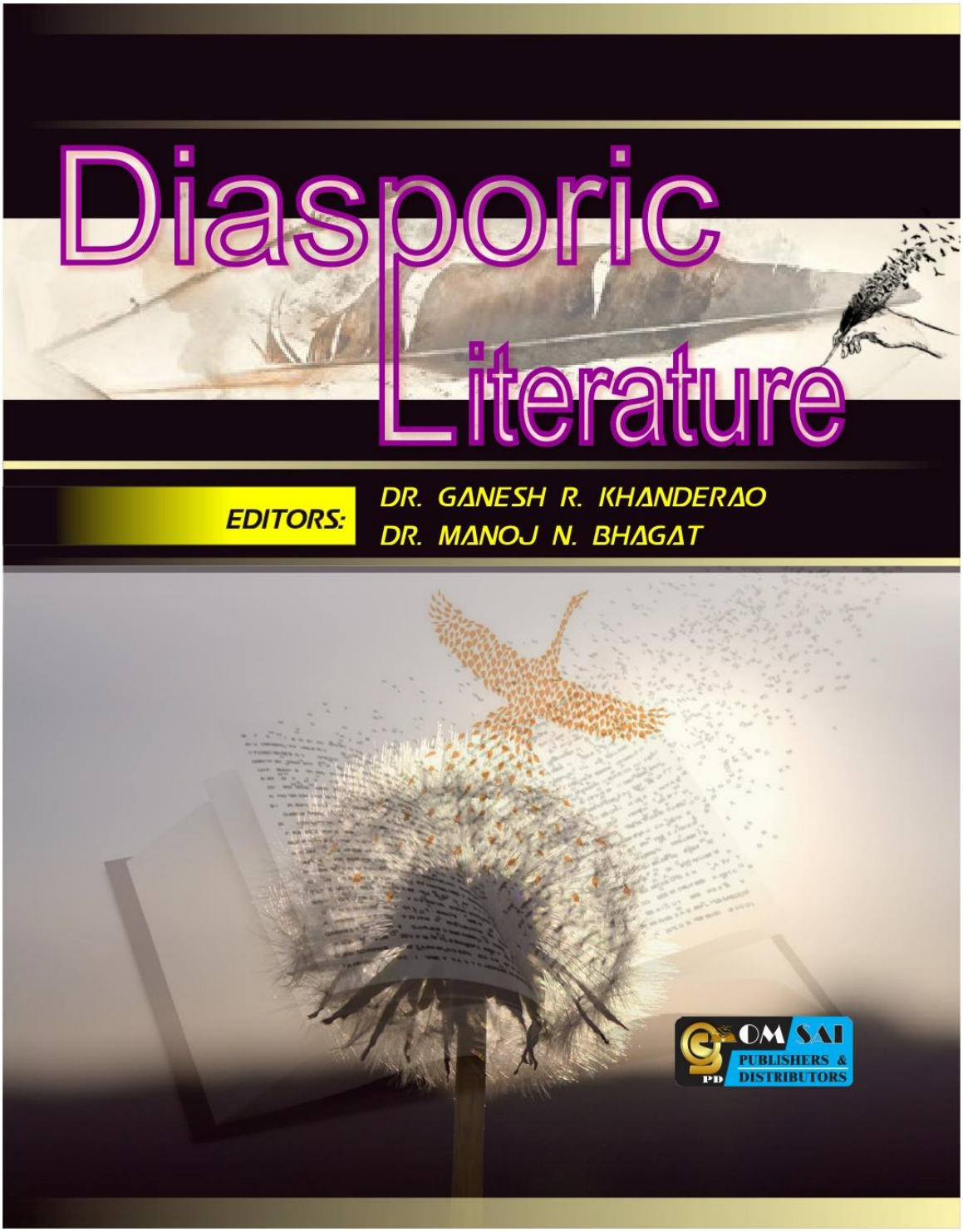
Diasporic
Literature
EDITORS:
DR. GANESH R. KHANDERAO
DR. MANOJ N. BHAGAT
OM SAI
PUBLISHERS &
DISTRIBUTORS

- **DIASPORIC LITERATURE**

- © Dr. Ganesh R. Khanderao
  Dr. Manoj N. Bhagat

The text of this publication, or any part there should not be reproduced or transmitted in any form or stored in any retrieval system, or translated in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying and/or otherwise without the prior written permission of the Author and Publishers with the rights are reserved.

ISBN: 978-93-91201-47-0

- **Printed and Published By:**
  Shri Ganesh Raut
  Plot No. 29 Behind T.B. Ward,
  Indira Nagar, Nagpur 440003,
  Ph.9923693506,
  E-mail- ospdnagpur@yahoo.com

- **Sales Office :**
  OM SAI PUBLISHER & DISTRIBUTORS
  29, Indira Nagar,
  Behind T.B. Ward,
  Nagpur 440003,
  Ph.9923693506

- **Type Setter :**
  Akshara Computer Works
  Nagpur. Ph.: 7028020478

26.	Dr. B.R. Ambedkar's Thoughts on Cultural Discrimination and Social Equality	Gautam C. Satdive Assistant Professor in English Prof.Rajabhau Deshmukh Kala Mahavidyalaya, Nandgaon Khandeshwar, Dist. Amravati	**138-143**
27.	Shifting Narrative of Refugee Experience: An Analysis of Forced Gratitude in *The Ungrateful Refugee*	Lakshmimol C P Research Scholar Department of English CMS College Kottayam (Autonomous), Kottayam, Kerala- 686001.	**144-149**
28.	Exploring The Theme of Migration in Richard Blanco's Poem "Mother Country"	Merin George Assistant Professor, Dept. Of English Girideepam College, Kottayam	**150-155**
29.	Feminine Gender Identity in The God of Small Things	Ku.Goldie K. Jambhulkar Assistant Professor, Head. Department of English Smt. Savitabai Uttamrao Deshmukh College, Digras. Dist: Yavatmal.	**156-159**
30.	The Theme of Diaspora Explored in V.S. Naipaul's *A Bend in The River*	Mr Sanjay M. Meghasham Assistant Professor, Dept. of English, Dr. Patangrao Kadam College, Pen, Tq. Pen Dist. Raigad. 402107	**160-165**
31.	Diasporic Sensibility in Bharati Mukherjee's Novel, *Jasmine*	Prof. Sanjay T. Vite Assistant Professor, Dept. of English, Smt. R. D. G. College for Women, Akola	**166-170**
32.	Racial Prejudice	Mr Sonu Singh Lecturer (English), St. Vincent Pallotti School, Podibahar, R.S.S Nagar, Korba, Chhattisgarh 495677	**171-173**

166 / Diasporic Literature 978-93-91201-47-0

31.

DIASPORIC SENSIBILITY IN BHARATI MUKHERJEE'S NOVEL, *JASMINE*

Prof. Sanjay T. Vite
Assistant Professor, Dept. of English,
Smt. R. D. G. College for Women, Akola

Abstract

The term diaspora has been used for the Jewish diaspora in history, but diaspora is now used as an umbrella term. Various categories of travelers have led to the diasporic cluster, which has many aspects such as expulsion, migration, exile, search for identity, refugees and alienation, etc., to explain various events and phenomena. In her novels, Bharati Mukherjee, an Indian and American immigrant writer, focuses on diasporic awareness and the fight of women to identify themselves and achieve autonomous selfhood, especially in a cross-cultural crisis. The Diaspora is a topic that in the current environment of globalization and literature has taken tremendous importance. Via her books, She explored the warped psychology of these immigrants who survived in the war over conventional Indian values; they have preferred out of their professional compulsions or innate in her character and attractiveness to Westernization and her living defamation, or for their pursuit of more independence in a liberal and dynamic community in America. The Jasmine of Bharati Mukherjee seeks to shed light on the traumas and agonies facing people in the Indian Diaspora in their dreams. It primarily deals with its female diasporic protagonists, its battle for life and identity, its painful encounters, and its final appearance, free from all slavery, of self-assuring individuals. The paper discusses the sensitivity of the diaspora and the protagonist's experiences, the changing roles of diasporic women, both in India, in the US, in Canada, and in the past.

Keywords: Diaspora, immigrants, transformation, assimilation, search for identity

978-93-91201-47-0

Introduction

The term diaspora has been used for the Jewish diaspora in history, but diaspora is now used as an umbrella term. Various categories of travelers have led to the diasporic cluster, which has many aspects such as deportation, migration, exile, search for identity, refugees and alienation, etc., to explain various events and phenomena. The meaning of diaspora is defined in the Oxford Dictionary as "The dispersion or spread of any people from their original homeland." With its multidimensional structures, the diaspora has influenced the world literature of every language and is widely known as Emigrant or Diasporic literature.

Diaspora, a movement and culture, has created many writers to shape new identities. The prolific writers like Salman Rashdi, Vikram Seth, V. S. Naipaul, Bharati Mukharjee, Jhumpa Lahari, Gautam Malkani, Tabish Khair, Balchandra Rajan, and many more others have depicted diaspora in their works. These diasporic authors in English depicted those cultures, regions, and Indian history in their literary works. Yet their main worry regarding diasporic issues was dislocation, fragmentation and homeland nostalgia, multiculturalism, search for identity, struggle for survival, tracing the roots, feeling of guilt, racial discrimination, disillusionment, etc.

Among other diasporic writers, Bharati Mukherjee is one of the eminent novelists of the Indian diaspora. She is an Indian-born-American writer. Through her writings, she constructs a new American identity that contrasts with Eurocentric models. The major themes of her novels have always been the expatriate and her experience, having lived in various cultural milieus in which her sensibility has undergone many changes. Bharati Mukherjee seeks to shed light on the traumas and agonies that the Indians encounter in their dreams. She focuses primarily on her women's diasporic protagonists, their fighting for life and identity, their painful encounters, and their final creation of self-confident people free of slavery.

Jasmine is the most acclaimed and famous novel of an Indian immigrant woman, Bharati Mukherjee, in which the protagonist Jasmine was subjected to several disintegration transformations as an undocumented immigrant to America and her emergence. The novel shows how carrying out one's race is rendered a little simpler today using the Americanization of multicultural America. Jasmine undergoes the contradictory represents of foreign and local societies against Americanization during this path of transition. Bharati Mukherjee uniquely handled the journey of the Indian first-generation female protagonist, Jasmine, and how she overcomes her desires to gender and race barriers in the male-dominated society.

Jasmine is a novel of an immigrant from an Indian village girl to an American working woman, who had been uprooted and re-rooted in an alien soil America where she has to face many challenges, uncertainties, and disintegration. The novel portrays the dislocation and displacement, as the protagonist sheds his life constantly for another role, traveling westwards. A young Hindu woman who is leaving India for America after the murder of her husband transgresses boundaries of gender, race, caste, and economic status. She avoids the conventional space by utilizing aggression and sex to step above her constraints to renegotiate the space she lives in.

Joyti, a simple peasant girl of Hasnapur who has learned English, wants to become a doctor. When she marries Prakash, a modern city man who believes in trashing traditions, she gets such a life partner in the form of Prakash, who struggles like Joyti. She says- "to make something more of his life than fate intended" (Jasmine, 85). Prakash transforms Joyti into Jasmine, a new kind of city woman. They both dream of America, but their dream shatters when a Sikha terrorist, Sukkhi, murders Prakash. She experiences the trauma and exploitation of feudal society at Hansapur. She struggles with feudalism in her village.

After the death of Prakash, she is caught up in the storm of feudalism and modernity. She has been suggested to go *Sati,* but Jyoti, as Jasmine fights with feudal society, tradition, and her own emotions, emerges as a city woman to fulfill her husband's dream of going to an American university. She says- "Prakash had taken Jyoti and created Jasmine and jasmine would complete the mission of Prakash Vijh and Wife." (Jasmine 97)

The journey of Jyoti's transformation begins by realizing her 'Self' and 'Potential.' She realizes that she too can fight to nullify the dreaded prophecy which the astrologer foretells about her "widowhood and exile." She explores the mythic reality of the *trinetra* (third eye) of Lord Shiva. "It's not a seer," she said. I yelled, "This is my third eye." In the tales recited by our mum, the holy sages have a special eye right in the center of their foreheads. They penetrated through the eye through unseen realms. "Now I'm a sage." (Jasmine, 5) She attempts to ignore the prophecy of the astrologer and wants to flee from it. She says- "…if we could get away from India, then all fates would be canceled. We would start with new fates, new stars. We could say or be anything we wanted. We would be on the other side of the earth, out of god's side". (Jasmine, 85)

Bharati Mukherjee, here, delineates Jasmine free from all her feudal sensibility and culturally wild native place. Jasmine starts with forged papers for America. She meets the Half Face, the captain on whom she sails to Florida during her exciting trip. Half-Face had "lost an eye and ear and most of his cheek in a paddy field in Vietnam."(104). First in a boat, then in a hotel, she is

978-93-91201-47-0

violently assaulted. The Indian goddess Mother Kali defeated this American evil; Jasmine became the goddess of death, who destroys the devil in a half-sided fashion. Ultimately, she kills the rapist. She says- "No one to call to, no one to disturb us. Just me and the man who had raped me, the man I had murdered. The room looked like a slaughterhouse … what a monstrous act, what a little thing, takes human life; in three months, for the second time. I was in a room with a slain man, my body bloodied. I was walking death. Death incarnate". (Jasmine 119)

Jasmine survives hideous times that involved rapes and murders, terrifying challenges, and unimaginable things that arise in her life. A missionary woman, Lillian Gordon, assists Jasmine in her translocation and takes her to New York. Lillian calls her the 'Jazzy,' the emblem of her entry into American culture and her recognition, which she happily accepts. She lodges with Prakash's Professor Vadhera but feels uncomfortable due to the Punjabi ghetto, which she feels nostalgic. Here Mukherjee points out the transformation of Jasmine into traditional 'Indianness' to modern Americanization. Then she finds the job of caregiver in the house of Mr. Taylor to his daughter Duff. Here, she turns as Jase by Taylor and starts her transformations into sophisticated American women. Gradually, she begins to love her master, Taylor. As Jase becomes, she feels relaxed with her sexuality, which after her painful encounters, she sought to repress. She uses both her courage and determination to build new relationships on the soft soil of the adoptive homeland instead of remaining nostalgic for the past.

Bharati Mukherjee outlines the slow transition of her heroine, but there is often tension between Jasmine's two sleeves, one still keeping past conventional Indian ideals of existence and another capitalist culture adventure. Jasmine feels pleased with Taylor, but the past comes back to ruin her present as she sees Sukhi, her child's killer, going to Iowa. Budd Ripplemeyer loves her and has a new name here in Iowa, Jane Ripplemeyer. Jasmine celebrates financial freedom when she gets a career, which can switch from old-world ideals to a brave modern world. She begins to love Bud and gets pregnant by him, who promises to marry her soon. Violence again spoils her life, this time in Bud's becoming a cripple waist downwards by disgruntled farmers shooting at him from point-blank range.

Jasmine hops to discover her right spot in life, from place to place and from person to person. Her former lover Taylor comes to Iowa. The past union as the beloved of Taylor overpowers her emotionally, and she leaves the company of Mr. Bud for the sake of Taylor's love. Now she stops thinking to herself as Jane – Bud's word. It's not convenient for Jasmine to step out of Bud's life.

In such a way, Jyoti of a small village, Hansapur, tells her how Jasmine confronts her different identities: Jyoti, Jasmine, Jazzy, Jase, and Jane space, i.e., India, Florida, and New York, Iowa. She moves on from one identity to another by destroying the traditional female identity to modern city woman identified as her husband wants her to be. In this changing identity journey, she breaks out the marginalized gender, race, and space. In fulfilling her husband's dreams of being a city woman, she becomes engaged to men outside her own culture, transgressing racial boundaries consciously. She breaks out all the traditional boundaries and makes a relationship with different men. Bharati Mukherjee delineates the character of Jasmine with multiple identities, i.e., Jyoti Vijh-Jasmine -Jase –Jane, and even Kali.

Bharati Mukherjee, a diasporic woman writer, presents a story of a woman protagonist Jasmine as a phoenix who rises from her ashes. Bharati Mukherjee has a sensitivity towards the problem of intercultural crisis and expresses the agony and misery for women, the challenge to women's destiny, migration to assimilation through Jasmine in patriarchy. It shows Jasmine's hardships, silence, pain, defiance, and injustice towards the patriarchal order, horror of rape, pregnancy phobia as typical encounters for the country's indigenous heritage, as well as the cultural surroundings of its migration. Her sensitivities for a homeland to a brave new planet, an Indian girl to a sophisticated American individual, and her disintegration as she experiences the deep personalities of Jasmine.

References

- Indira Nityanandam. "Bharati Mukharjee's Jasmine: The Immigrant Experience In Australia and the USA." New Delhi, India: Creative Books. 2000.
- C. Sengupta. "Feminine Mystique In Jasmine." New Delhi: Creative Books.2000.
- Singh, Sushila. "Feminism and Recent Fiction in English." New Delhi: Prestige Books, 1991.
- R. K. Dhawan. "The Fiction of Bharati Mukharjee: A Critical Symposium." New Delhi: Prestige. 1996.
- Mukherjee, Bharati. "Jasmine." New York: Grover Press, Inc., 1989.Print.
- Nagendra Kumar. The Fiction of Bharati Mukherjee: A Cultural Perspective. New Delhi, India: Atlantic. 2001.
- https://www.researchgate.net/publication/

PUBLISHED BOOK & PUBLISHED CHAPTER IN BOOK AND CONFERENCE PROCEEDING

DEPARTMENT OF MARATHI

2016– 17 to 2020 – 21

Sr. No.	Name of the Teacher	Number of published Book & Chapter in Book and Conference Proceeding					Total
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	
1	Dr. C. R. Rumale	00	00	00	01	02	03
2	Mr. Swapnil Ingole	N.A. (Join as Assistant Professor from 12/09/2019)				02	02
	Total	**00**	**00**	**00**	**01**	**04**	**05**

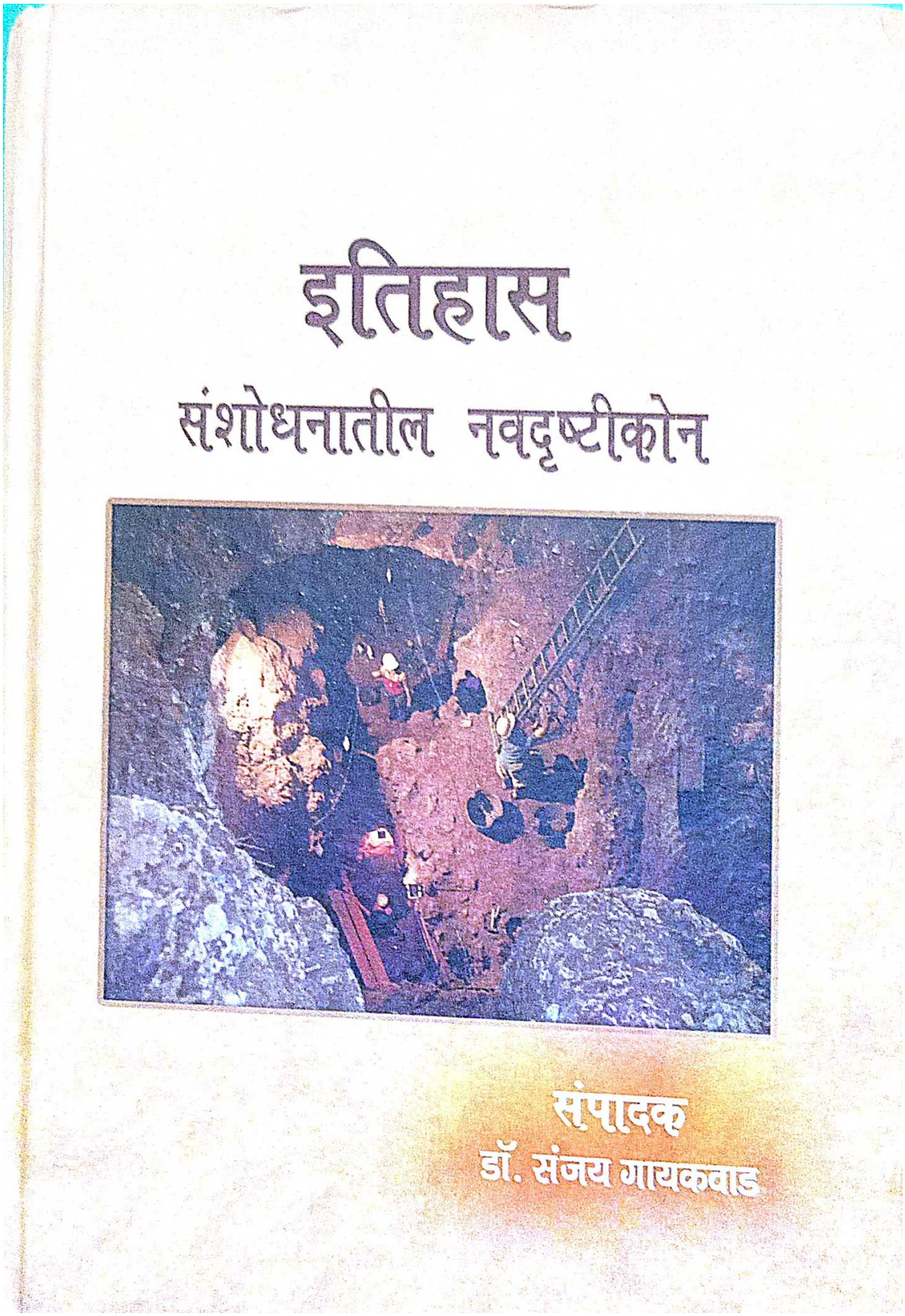
इतिहास
संशोधनातील नवदृष्टीकोन
संपादक
डॉ. संजय गायकवाड

10	खिस्ती धर्मातील पंथ व त्याचे तत्त्वज्ञान: एक दृष्टीक्षेप प्रा. डॉ. युवराज गुंडू सुरवसे	47
11	प्राचीन भारतीय आयुर्वेदीक चिकित्सा पध्दती विशाल विजय फुटाणे डॉ प्रा प्रभाकर कोळेकर	55
12	प्रबोधन ठाकरे यांचे हिंदू समाजजीवनाची चिकित्सा श्री बापूराव घुंगरगांवकर	78
13	अॅनाल्स परंपरा की उपलब्धि: स्थानीय इतिहास लेखन Prof. Dr. Sanjay Gaikwad	83
14	IMPORTANT AND CULTURAL HERITAGE TOURISM IN MAHARASHTRA Prof. Battul Surekha Narhari	91
15	IMPORTANCE OF JAIN PILGRIMAGE TOURISM SPECIAL REFERENCE OF MAHARASHTRA Dr. Sainath Kabade	103
16	A CRITICAL STUDY OF FEMINISM IN RAMA MEHTA'S "INSIDE THE HAVELI" Miss. Patil Bhagyashri Siddharam	107
17	CRITICAL ANALYSIS OF GIRISH KARNAD'S 'TALE-DANDA' AS A HISTORICAL PLAY Mr. Ruge Kamalakar Shivalingappa	113
18	CHALLENGES FACED IN IMPLEMENTATION OF PROVIDENT FUND SCHEME IN SOLAPUR'S SMALL AND MEDIUM SCALE POWERLOOM SECTOR Prof. Arun Vitthal Sonkamble Prof. Harshal Shashikant Shinge	118
19	HISTORY OF INDIAN COINS Dr. Swarali Chandrakant Kulkarni	130
20	वृद्धावस्था आणि समायोजन – एक अभ्यास प्रा. डॉ. उज्वला बाजपाई	137

21	नाटकाच्या उत्पत्तीच्या इतिहास प्रा.डॉ.चारुशिला राजेश्वर रूमाले	144

नाटकाच्या उत्पत्तीचा इतिहास

प्रा. डॉ. चारूशिला राजेश्वर रूमाले
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

'अवस्थानुकृतिर्नायम् रूपकं तत्समारोपात'

काव्य आणि ललित कला, विशेषतः नाटक मानव व मानवेतर प्रवृत्तीच अनुकरण करून आनंदप्राप्तीच नाही तर रसनिर्मिती सुध्दा करतात. हे केवळ बाहय प्रकृतीचच अनुकरण करीत नसून मानवाच्या अंतः प्रवृत्तीच त्यांच्या मानसिक भावभावनांचा अनुकरण करतात. उदा. एखादा चित्रकार सुंदर स्त्रीच्या अवयवांच सौंदर्यपूर्ण चित्र निर्माण करून सजीवतेची अनुकृती देतो. तिच्या मुखमंडल, नेत्र, याला अशाप्रकारे अंकित करतो की त्यातून त्या चित्राचे मनोगत भाव सुध्दा व्यक्त होतात. तसेच कुशल कवि आपल्या पात्रांचे मनोगत, रागादी भाव आपल्या काव्यशरीराव्दारा व्यक्त करतात. जसे काही ते त्याच बाहय रूप आहे. सफल नाटक त्यालाच म्हटल जात जेव्हा नाटककार पात्राच्याद्वारा आंतरिक प्रवृत्ती ला सुंदर रितीने व्यक्त करेल. भारतीय अलंकार शास्त्रामध्ये सुध्दा रससिध्दाताचा महत्वपूर्ण संकेत इकडेच आहे. दृश्य काव्यच्या क्षेत्रामध्ये रसाला आत्मरूप प्रतिष्ठा भरतमूनी च्या पहिले नन्दिकेश्वर आणि किन्ही आचार्याच्याव्दारा प्राप्त झालेली होती.

भारतीय परंपेनुसार नाटकाची उत्पती त्रेतायुगामध्ये ब्रम्हदेवाव्दारा झाली. सत्ययुगामध्ये लोकांना कोणत्याच मनोरंजनाच्या साधनाची आवश्यकता नव्हती. त्रेतायुगामध्ये देवतावर्ग ब्रम्हदेवांच्या जवळ गेला व प्रार्थनाकरून म्हणाला अश्या एखाद्या वेदाची निर्मिती करा, ज्या व्दारा शुद्रवर्ग अनुशिलील होऊ शकेल कारण त्यांच्यासाठी मनोरंजनाच कुठलच साधन नव्हंत. वेदाध्ययन त्यांना निषध्द होत. त्यावर ब्रहदेवांनी ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व अथर्ववेद यांच्या

144

आधारावर पंचमवेद-, नाटयवेद म्हणून रचना केली. नाटयवेद या पंचम वेदाची चार प्रमुख अंग आहेत. पाठय, गीत, अभिनय आणि रस या चार तत्वांना ब्रम्हदेवानी ऋग्वेदातून-पाठय, यजुर्वेदातून-गीत, सामवेदातून-अभिनय, अथर्ववेदातून-रस घेतला. नंतर ब्रम्हदेवानी विश्वकर्माला एका नाटयगृहाची निर्मिती करण्याचा आदेश दिला. तसेच भरतमुनि यांना या नाटयकलेचे संपादन व त्याची शिक्षा देण्याचे सांगितले.

ब्रम्हदेवाने भरतमुनिला शभंर शिष्य व शंभर अप्सरा नाटयशास्त्राचे व्यावहारिक शिक्षण घेण्यासाठी दिल्या. यामध्ये शिव-पार्वती, यांनी सुध्दा योगदान दिले शिवानी -तांडवनृत्याच, पार्वतीने-लास्य-नृत्यांच. नाटय तत्वामधील दोन प्रमूख महत्वपूर्ण तत्व आहेत. ती संवाद आणि अभिनय

1. संवाद 2. अभिनय

संवाद:

संवाद आपल्याला ऋग्वेदामधून मिळतात. म्हणजेच नाटकाची बीज वेदांमध्ये मिळतात. ऋगवेदामध्ये जवळ जवळ 15 सुक्त मिळतात. इंद्र-मरूत संवाद, (1.165,1,170) विश्वमित्र नदी संवाद (3.33) पुरूरवा-उर्वशी संवाद, (10. 65) यम-यमी संवाद, (10.10) हे प्रमूख असून, इंद्र इन्द्राणी संवाद (1.179) या संवादाच्या आधारांवर मैक्समुलर म्हणतात, की या सुक्तांचा पाठ यज्ञ करतांना होत असेल व वेग-वेगळे ऋत्विक (पात्र) मरूत व इंद्र वेगवेगळे मंत्र (संवाद) म्हणत असतील. प्रोफेसर सिलवॉ लेपी चे असे मत आहे की या कालखंडामध्ये अभिनय होत असला पाहिजे देवतांच्या रूपामध्ये यज्ञासमयी नाटयअभिनय नक्किच होत असेल.

लेवी, मैक्समूलर, श्रोएदर व हर्षेल यांच्या मते सुक्तांमध्ये अभिनय व संवाद याची तत्त्व विद्यमान आहेत. जी नाटकाची बींज आहेत. हर्षलचे म्हणणे की सुक्तांचा स्वरूप् गेय आहे.

श्रोएदर यांनी ऋग्वेदातील काही सुक्तांमध्ये नाटकाच आदिम रूप दिसतं. तिथे त्यांनी 'गेय व अभिनय' ही तत्वे शोधलीत एकंदरीत ऋग्वेदातील संवादामध्ये नाटकाची बीज सापडतात हे निर्विवाद आहे.

नृत्याला नाटकाचं पुर्वरूप मानणा-यांमध्ये मैकडोनल, प्रा. पिशेल आहेत. पिशेल यांच्या मते भारतामध्ये कळसुत्री बाहुल्यांचा खेळ प्राचीन काळापासून आहे. महाभारतामध्ये याचे उल्लेख मिळतात. तसेच कथासरित्सागर मध्येही कळसुत्री बाहुल्यांच वर्णन आलेले आहे. त्यामध्ये बाहुल्यांचा जो सुत्रधार असतो त्याचा संबध नाटकाच्या सुत्रधाराशी जोडला तो योग्य वाटत नाही.

वेदानंतर 'रामायण' व 'महाभारत' काळात नाटाकाचे संकते शोधता येतात. 'कीथ' च्या मतानुसार या काळामध्ये नट या शब्दाच्या आधारावर नाटकाचे अस्तित्व मानता येतं. रामायणामध्ये नट या शब्दाचा प्रयोग मिळतो. आरंभीच अयोध्या वर्णनामध्ये महर्षि वाल्मिकी यांनी तेथे नाटक मंडळे व वेश्या असल्याचा उल्लेख केला तसेच राम यांनी सुध्दा अभिषेकाच्या वेळेस नट, नर्तक व गायक यांनी आपल्या कलाकुशलतेने जनतेला प्रसन्न करावं असा उल्लेख आहे. व हरिवंशपर्वामध्ये 91 ते 97 अध्यायामध्ये नाटक खेळण्याचे संकेत सापडतात. 'वज्रनाभदैत्याचा' वध करण्याकरिता श्रीकृष्णाने कपटनटांचा वेश धारण करून त्याच्या नगरामध्ये जाऊन रामायणावरचे नाटक खेळले. तसेच 'कौबेर रम्भभिसार' नाटक खेळते. या नाटकाचा अभिनय इतका अप्रतिम होता की दैत्य, राक्षस व त्यांच्या भार्यांनी आपल्या अंगावरील सुवर्णाचे अलंकार नटांना बक्षीसाच्या स्वरूपात खुश होऊन दिले. यावरून येथे पूर्ण विकसित झालेलं नाटयरूप दिसते.

महाभारत व रामायणानंतर बौध्द ग्रंथ, जैन ग्रंथ त्याचप्रमाणे 'वात्सायनाच्या' 'कामसुत्रामध्ये' नाटक व नट यांचे अस्तित्व दिसते.

महाभाष्यकार 'पतंजलि' यानी स्पष्ट स्वरूपात 'कंसवध व बलिबन्धन' या दोन नाटकासंबंधीत कथांचा उल्लेख केला आहे.

146

पतंजलि यांचा निश्चित कालखंड असून ते अग्निमित्र शृङ्गवंशी राजा चे पुरोहित व गुरू होते. ते लिहितात कंस पहिले मरण पावले. व बलिबन्धन भुतकाळातच होऊन गेलेले होते. परंतु हे नट वर्तमान काळामध्ये आमच्या डोळयासमक्ष कंसाला मारतात व बळिला बांधतात यावरून नाटकाच्या खेळाचे पूर्ण विकसित रूप असलेले दिसते.

महाभाष्यकार पतंजलि यांच्याही पहिले कवि भासा पासून विसाव्या शतकापर्यंत संस्कृत नाटकांची अक्षरय्य परंपरा प्रत्यक्षात दिसून येते. संस्कृत मधील नाटकाचे अंग इतके समृध्द आहे, की संख्या व रचना गुणांनी या दोन्ही दृष्टयांनी त्याचे विश्व नाटय साहित्यामध्ये अपूर्व असे विशिष्ट स्थान आहे. संस्कृतमध्ये अश्या हजारो एकापेक्षा एक सुंदर नाटकांची निर्मिती झाली आहे. त्यातील अजूनही अंधारात पडलेली आहेत. त्यांचा उल्लेख 'किन्ही अलंकारशास्त्र व नाटयशास्त्र' या ग्रंथामध्ये दिलेल्या उदारहरणावरून कळते. उदा. भास यांची नाटके, भास, कालिदास, शुद्रक, अश्वघोष, भवभुति, मुरारि, विशाखादत्त, भटनारायण, राजशेखर, जयदेव, व इतरही नाटककारांनी कलापूर्ण नाटक निर्मिती केली आहे.

या काळातील वामन भट्ट, बाण, शेषकृष्ण, मधुरादास, युवराज, रामवर्मा, यांची क्रमशः पार्वतीपरिणय, कंसवध, वृषभानुजा, नाटिका अनंगविजय, भाग इ. रचना आहेत संस्कृतमधिल या विशाल नाटयसहित्य समुद्रातील काही रत्न काढून त्यांचे महत्त्व सांगणे फारच कठीण आहे. कालिदास, शुद्रक व भवभूति यांचे काव्यतर संस्कृत नाटककारांच्या मुधन्यच आहेत. म्हणुनच मुरारी यांना भवभुतिपेक्षा श्रेष्ठ मानल्या जाते. म्हणुनच

"मुरारिपदचिन्तायां भवभूतेस्तू का कथा ।
भवभूतिमनाद्यत्य मुरारिमुररीकुरू।।"

भवभूतिसारखी रागात्मक उध्दावना मुरारीमध्ये कुठे? ते तर शास्त्रीय पाण्डित्याचे विशेष आहेत. कालिदासाचे स्थान निश्चित आहे.

त्यांचे 'अभिज्ञानशाकुंतल' सर्व संस्कृत काव्याचे सार 'एसेन्स' आहे याचा उदघोष सर्व प्राचीन पंडितांनी मुक्तकंठानी केला आहे.

"काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्यं शकुन्तला ।
तत्राप्रापि च चतुर्थोडस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ।।"

या विशाल व समृध्द नाटयसाहित्याच्या समृध्दीच श्रेय भरताच्या नाटयशास्त्र या नाटकाच्या सिध्दान्तग्रंथाला व लक्षणग्रंथाला द्यावयास हवे. स्वतः कालिदास भरतमुनि यांच्या नाटकांच्या सिध्दान्तावरून पथकक्रमण करीत होते. प्रथम नाटयशास्त्र व अलंकारशास्त्र दोन वेगळे भाग होते. याचा स्पष्ट उल्लेख राजशेखरच्या काव्यमीमासेत आला आहे. रसविवेचन हे नाटयशास्त्रचे प्रमुख अंग समजल्या जात होते. अलंकार शास्त्र तिथे निषिध्द गणल्या जाई.

भरतः- भरताचे नाटयशास्त्र हा नाटयशास्त्रावरिल सर्वात प्राचीन ग्रंथ आहे. केवळ नाटयशास्त्रच नाही तर अलंकारशास्त्र, संगीत, नृत्य व नाटक यांचा प्राचीन पथदर्शक ग्रंथ समजल्या जातो. नाटयशास्त्रावर दोन ग्रंथ बघावयास मिळतात. एक, नाटयवेदागम व दुसरा, नाटयशास्त्र,. पहिला व्दादशसाहस्त्री, तर शटसाहस्त्री समजण्यात येतो. भरताच्या कालखंडात बाबत विव्दानांमध्ये एकमत नाही. त्यांचा नाटयशास्त्रचा रचनाकाळ ईसा पूर्व व्दितीय शताब्दी समजण्यात येतो. डॉ. कृस के. देके च्या मतानुसार नाटयशास्त्रातील संगीताचा अध्याय चैथ्या शताब्दीची रचना आहे. परंतु नाटयशास्त्रामध्ये कुठलेचे परिवर्तन नाही. कालिदासांच्या नाटकात 'विकमोर्वशीय' मध्ये भरताचा उल्लेख आला आहे. तो पर्यंत भरत इतके प्रसिध्द झाले होते की, कालिदास इंद्रा समोर भरताच्या नाटकातील अभिनयाचे संकेत देत होते.

नाटयाचार्य भरत कालिदासांच्या पहिलेच पौराणिक व्यक्ति म्हणून प्रसिध्द होते. ते स्वतःत ऋषी असून त्यांनीच ब्रहमदेवाला नाटयवेद शिकविला ही उत्पतीची घटना नाटयशास्त्राच्या पहिल्याच

ध्यायात आहे. याचे उल्लेख कालिदासाच्या विक्रमोर्वशीय यातील हेल्या अंकामध्ये खालील पद्यात मिळतात.

"मुनिंना भरतेन यः प्रयोगो भवतीष्वष्टसाश्रयो निषध्दः ।
ललिताभिनयं तमद्य भर्ता मरूतां द्रष्टमनाः सं लोकपालः ।।"

नाटयशास्त्रामध्ये काही अशी स्थळ आहेत ती त्याची ाचीनता सिध्द करतात. जसे प्राचीनतम सुत्र.....

"अत्रानुवंश्ये आर्ये भवतः। तत्र श्लोकः, आदि ।।"

नाटयशास्त्र सुत्रपरिपाटि चा आश्रय घेतो. न्यायदेव भरताला ुत्रकृत् शब्दाचा प्रयोग करतात- 'कलानामनि सुत्रकृदुक्तानि यथा' ाभिनवगुप्त भरतसुत्र असे नाटयशास्त्राला म्हणतात.

हा ग्रंथ 37 अध्यायांचा असून प्रथम अध्यायात नाटयवेदाची ुत्पती वर्णन आहे. नंतर रंगभूमीचे, रंगमंचाचे प्रकार वर्णन आहे. त्याचे वेगवेगळे अंग म्हणजेः रंगशीर्ष,रंगमध्य, रंगपृष्ठ, मत्तवारणी व ेक्षकांच्या बसण्याच्या स्थानच वर्णन आहे. चवथ्या व पाचव्या अध्यायामध्ये पुर्वरंगविधानच वर्णन आहे नंतर चार प्रकारच्या अभिनयाच वर्णन केल आहे. सात्विक, आंगिक, वाचिक तथा आहार्य, सात्विक अभिनयं वर्णन-सहा व सात अध्यायामध्ये असून त्यात भावाभिव्यक्तीच वर्णन आहे. रस, भावविभाव, अनुभाव व संचारिभाव याच वर्णन याच अध्यायात आहे. पुढील सहा अध्यायामध्ये - 8 ते 18 पर्यंत, आंगिक अभिनय वर्णन 14 ते 20 पर्यंत वाचिक व आहार्य अभिनय वर्णना च अनुकरण नाटयशास्त्री करतात.

नाटयशास्त्रावर कितीतरी टीका झाल्या. भरताचे प्रसिध्द सुत्र 'विभावअनुभावव्यभिचार संयोगातरसनिष्पति': यांची व्याख्या करणा-यांमध्ये, लोल्लट, शंकुक, भट्टनायक, अभिनायक, अभिनयगुप्ता हे आहे. लोल्लटः- कश्मीरी असून, यांनी संयोगात- याचा अर्थ 'कार्यकारणभावरूप संबंध' व निष्पतिचा 'उत्पत्ति' असा अर्थ लावला. लोल्लट मीमांसक असून अभिधावादी होते व या शक्तिलाच साधन मानत होते.

149

3. शंकुक:

शंकुक सुध्दा कश्मिरी आहेत. लोल्लटाच्या समकालीन असून त्यांनी भुवनाभ्युदय हे काव्य लिहिल असून त्यांनी विभावादि साधन व रसरूप साध्य यामध्ये अनुमाप्य - अनुमापकभावाची कल्पना मांडली त्याच बरोबर त्यांनी 'चित्रतुरगादिन्याय' ही कल्पना मांडली. त्यांच्यामते अभिनय करणारा नट खरे राम नाहित, तर ते चित्रामध्ये लिहिलेल्या घोडया सारखे राम आहेत. शंकुकयांनी रसस्थिती सहदय व सामाजिक यांच्यामध्ये मानतात. शारंगधरपध्दती व सुक्तमुक्तावली यामध्ये शंकुक यांना मयुरपुत्र म्हणतात.

4. भट्टनायक:

रससुत्राचे तीसरे व्याख्याकार व 'हृनदयदर्पण' या स्वतंत्र ग्रंथाचे रचियता हा ग्रंथ अलंकारशास्त्रावर स्वतंत्र ग्रंथ आहेत्र अभिधावादी असून आनंदवर्धन यांचे समकालीन, काश्मीरराज अवानीवर्मा यांच्याकडे राजकवि होते. ते रसाच्या संबधात भावकत्व व भोजकत्व या दोन व्यापारांची कल्पना मांडतात. तर संयोगात याचा अर्थ भाव्यभावक संबधं असा लावतात. तर निष्पत्ति चा अर्थ तात्पर्य 'भुरक्ति'- आस्वाद असा करतात. भटनायक रसाची स्थिती सहृनदयामध्ये पूर्णतः सिध्द करतात. भट्टनायक रसाची स्थिती सहृनदयामध्ये पुर्णतः सिध्द करतात. ते साधारणीकरण सिध्दान्ताचे सर्वप्रथम प्रवर्तक आहेत व सांख्यमतानुयायी आहेत.

5. अभिनवगुप्ताचार्य:

नाटयशास्त्राचे प्रसिध्द आचार्य, शैव दर्शन व्यक्तिमत्व आनन्दवर्धन यांच्या ध्वन्यालोक वर लोचन ही टिका भरताच्या नाटयशास्त्रा वर अभिनवभारती हा अमुल्य ग्रंथ आहे. टीकाग्रंथ असले तरी अतिशय प्रभावी व ताकदीचे आहेत. त्यांचे पिता नरसिंहागुप्त किंवा चुखुलक हे होत. गुरू - भटतौत. साहित्यामध्ये - व्यंजनावादी व ध्वनिवादी असून ते रसाला व्यंग मानतात. भरतसुत्राचा संयोगात व रसनिष्पत्ति चा व्यंग्यव्यंजक भावरूपात व अभिव्यक्ति असा अर्थ

150

लावतात. धनंजय व धनिक हे एककालिक असून ते अभिनव गुप्ताच्याही आधी रसाच्या व्यंगत्वाची स्थापना करून चुकले होते. म्हणूनच त्यांनी अवलोकवृत्ति मध्ये व्यंजना या तुरीया वृत्ती ची कल्पना व रसाचे व्यंगत्व याचा विरोध केला.

अभिनव गुप्त यांनी रसचर्वणा निष्पत्ति नंतर शांत रसाचीनवीन मांडणी केली. भरताच्या नाटयशास्त्रामध्ये आठ रस आहे. अभिनव भारतीमध्ये नऊ रसाची स्थापना केली आहे संस्कृतच्या अलंकारामध्ये व नाटयशास्त्रामध्ये अभिनवगुप्ताची गणना पहिल्या प्रतिच्या आर्चायामध्ये केल्या जाते.

6. धनंजय:

दशरूपक यांचे लेखक, मालव्यातील परमावशंचे राजा मुंज यांचे दरबारी राजकवि त्यांचा कार्यकाळ 974-995 ई. मानण्यात येतो. धनंजय यांची दशरूपक रचना भरताच्या नाटयशास्त्रातील सिध्दान्ताचा संक्षेप, नायिकाभेद व श्रृंगाररस या विषयासंदर्भात भरताच्या नाटयशास्त्राचा आश्रय घेतात. धनंजय प्रमुखतः वस्तु नेता. रस यांचे विश्लेषण व रूपकांचे प्रमुख दशभेदांचे वर्णना पुरतेचे सिमित आहे. जसे

'नाटयांना किन्तु किंचित प्रगुणरचनया लक्षणं संक्षिपाथि--'

धनंजय व त्यांचे बंधु धनिक यांनी वस्तुविभाग, पाचअर्थप्रकृति अवस्था, संन्धिया यांचा अंकविभाजन व अर्थोवक्षेपकांच वर्णन नायक व नायिका यांच्या अवस्थांच अनुरूप मानसशास्त्रीय विभाजन् तसेच त्यांच्या सहकारी यांच वर्णन रस व रससाधानाचं वर्णन व विष्लेषण, विष्वनाथ यांचे ग्रथं, भानुदत्ताची रसमंजिरी, रसतरंगिनी, भावमिश्राची रससरसी, रस आणि नायिका भेद, ग्रंथ दशरूपकावरच बेतले आहेत. 13 व्या शताकातील रामचंद्र व गुणचंद्र यांचा नाटयदर्पण ब-याच प्रमाणात दशरूपकाशी संबधं साधून दिसतो.

151

7. धनिक:

धनंजय यांचे छोटे बंधु व विष्णुचे पुत्र, पक्के अभिधावादी व व्यंजनाविरोधक, रस संबंधी भटनायक यांना मानणारे ते शांत रसाला नाटकात स्थान देत नाहीत. 'अवलोक' 'काव्यनिर्णय' या ग्रंथा चे निर्माता.

8. विश्वनाथ:

कार्यकाळ चैदावे शतक महाकवि चंद्रशेखर यांचे पुत्र, साहित्यदर्पणकार विश्वनाथ महापात्र अलंकारशास्त्रातील आचार्य मानल्या जाते. त्यामध्ये नाटयशास्त्रासंबंधी सुध्दा विचारांची छाया त्यांच्यावर दिसते. त्यांनी दहाव्या 'वात्सल्य' रसाची स्थापना केली.

9. रामचंद्र -गुणचन्द्रकृत नाटयदर्पण:

चे रचियता हेमचंद्राचार्य यांचे शिष्य 12 वे शतकात होऊन गेले. नाटयदर्पणमध्ये अनेक प्राचिन काव्य व नाटकाची उदाहरण आहेत. विषाखदेव च्या 'देवीचन्द्रगुप्तम' या महत्वपूर्ण पण अनुपलब्ध नाटकाचा उल्लेख मिळतो.

नाटक हे दृष्यकाव्य रंगमंच संबंधित असून केवळ वाचनासाठी नाही. यवनाच्या आगमनाने भारतातील कलेला धक्के पोहचले, नुकसान झाले पण संस्कृत दृष्यकाव्य असणाÚया रंगमंचाला जास्त हानी पोहचली व हळुहळु रंगमंचाशी संबधी तुटु लागला. नाटयशास्त्र व रसशास्त्र यामध्ये कल्पना 'नवी भावना' नविन विचार ग्रंथ निर्माणच झाले नाही आपण पहिले की 'भारती' नंतर नाटयशास्त्रवरील ग्रंथ भरताच्या नाटयशास्त्रचा संक्षेप आहेत किंवा दशरूपक यांची नक्कल आहेत.

निष्कर्ष:

1. नाटकाची उत्पती ब्रम्हदेवाव्दारा झाली.
2. नाटक हा पंचमवेद आहे.
3. भारतमुनिचे नाटयशास्त्र हा नाटकावरील शास्त्रीय ग्रंथ आहे.

152

4. नाटयतत्वामधील महत्वपूण्र तत्व संवाद आणि अभिनय ही आहेत.
5. नाटकातील संवादाची बीज ऋग्वेदातील सुक्तांमध्ये सापडतात.
6. महाभारत काळामध्ये नाटकाचं सर्वांत जास्त विकसित झालेला रूप दिसून येत.

संदर्भ सुची :

1. भारतीय संस्कृती कोश:- खंड 7
   सं.पा. पं. महादेव शास्त्री जोशी महाराष्ट्र राज्य संस्कृती महामंडळ, पुणे. आ.प.
2. विश्वकोश - खंड - 9. सं.पा. लक्ष्मणशास्त्री जोशी, प. आ.
3. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास - अ.ना. देशपांडे.
4. भरतमुनीचे नाट्यशास्त्र.
5. अवीचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास- अ.ना. देशपांडे.
6. महाराष्ट्र सारस्वत- वि.ल. भावे.

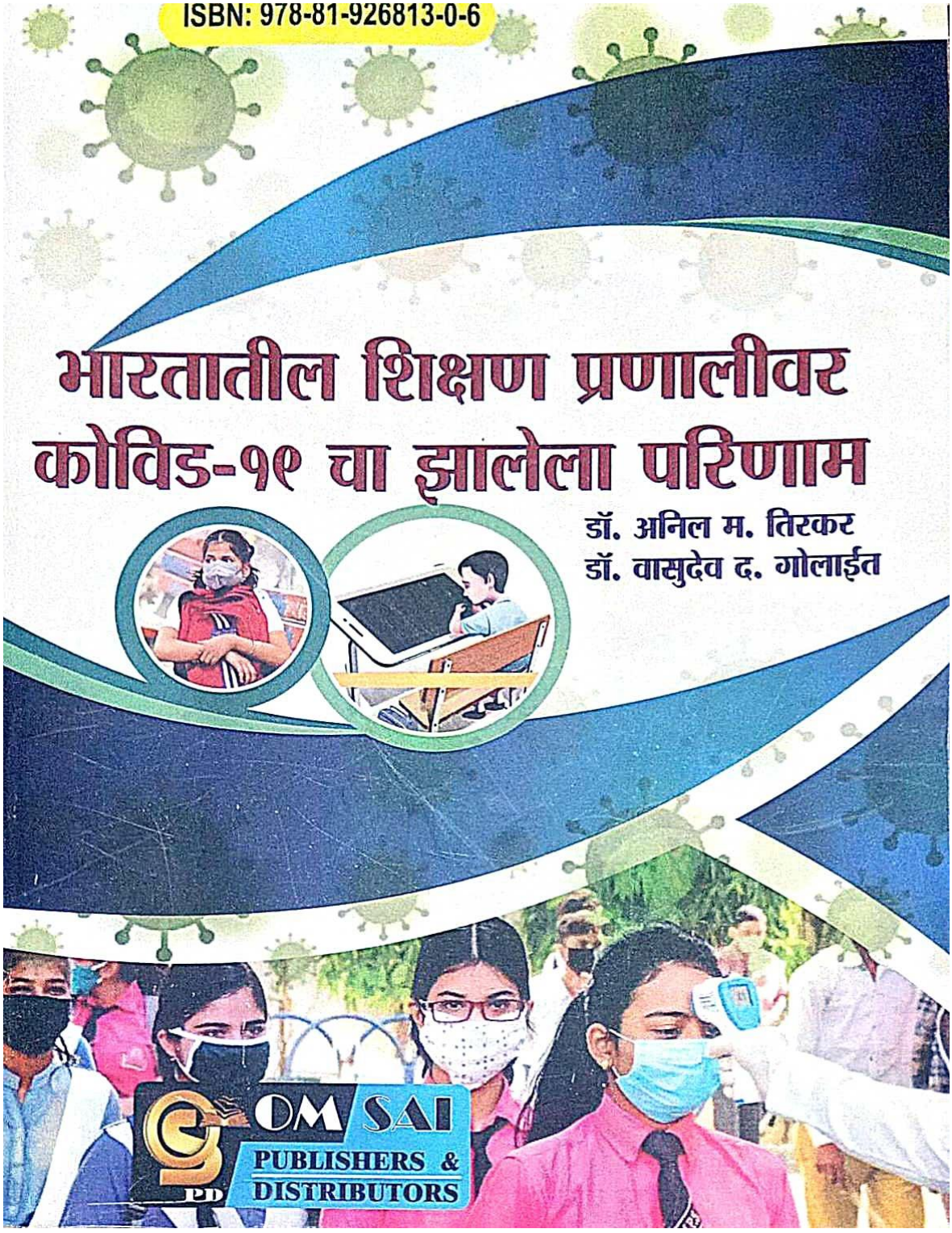
ISBN: 978-81-926813-0-6
भारतातील शिक्षण प्रणालीवर
कोविड-१९ चा झालेला परिणाम
डॉ. अनिल म. तिरकर
डॉ. वासुदेव द. गोलाईत
OM SAI
PUBLISHERS &
DISTRIBUTORS

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	पेपर शिर्षक	लेखक	पेज नं.
	मराठी पेपर		
१.	कोरोना काळातील शैक्षणिक विषमता - प्रखर संकट	डॉ. वर्षा गंगणे	१-६
२.	कोविड-१९ मुळे भारताच्या शिक्षण पध्दतीत झालेले बदल	प्रा. डॉ. अमोल स. राऊत	७-११
३.	कोरोना विषाणुमुळे शैक्षणिक क्षेत्रात झालेले बदल व त्याची समर्पकता	प्रा. गणेश बाबुराव दराडे	१२-१७
४.	कोविड-२०१९ चा भारतातील शिक्षणावर परिणाम	प्रा. जया सवाईथूल	१८-२५
५.	भारतीय शैक्षणिक प्रणालीवर कोविड-१९ या महामारीचा परिणाम - एक अभ्यास	प्रा. राजेंद्र घोरपडे	२६-३१
६.	कोरोनाचा शिक्षणावर परिणाम	प्रा. डॉ. नीता तिवारी	३२-३७
७.	भारतातील महाविद्यालयीन शिक्षणासंदर्भात कोविड-१९ चा प्रभाव	प्रा. डॉ. रोनिल कुलभूषण आहले	३८-४७
८.	कोविड-१९ आणि भारतातील दूरस्थ शैक्षणिक प्रणाली	डॉ. गणेश खेकाळे	४८-५१
९.	शिक्षण प्रणालीवर कोविड-१९ चा परिणाम	दत्तात्रय निवृत्ती रावण	५२-५७
१०.	भारतातील शिक्षण प्रणालीवर कोरोना वाइरसचा प्रभाव	शरद कुलट	५८-६६
११.	भारतातील शिक्षण प्रणालीवर कोविड-१९ चे परिणाम	डॉ. गामा मुकुंदराव सेलोकर	६७-७५
१२.	कोविड-१९ कालीन आभासी शिक्षणाचे मृगजळ	आशिष जयराम मुठे	७६-७९
१३.	कोरोना व्हायरस मुळे प्रभावीत झालेले शैक्षणिक क्षेत्र - एक चिंतन	प्रा. डॉ. विनोद बा. चव्हाण (वाणिज्य विभाग)	८०-८४
१४.	आभासी शिक्षण पध्दती विषयी समज-गैरसमज	डॉ. नितीन ज्ञानदेव चौधरी	८५-९१
१५.	कोविड-१९ चे शिक्षण प्रणालीवर झालेले परिणाम	स्मिता रामेश्वर देवर	९२-९८
१६.	कोरोनाचा भारतीय शिक्षण क्षेत्रावर झालेला परिणाम	डॉ. यशवंत राऊत	९९-१०१
१७.	कोविड-१९ व उच्च शिक्षण	प्रा. डॉ. चारुशिला राजेश्वर रूमाले	१०२-१०७
१८.	भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेवर कोविड-१९ चा प्रभाव	प्रा. डॉ. स्वाती दीपक दामोदरे	१०८-११४

कोवीड -१९ व उच्च शिक्षण

प्रा.डॉ. चारूशिला राजेश्वर
श्रीमतीराधादेवीगोयनका
महाविद्यालय,

सारांश

करोना व्हायरस हा विषाणू चा एक गट आहे ह्या व्हायरस मुळे सस्तन प्राण्यांना व
विविध रोग होतात. या विषाणूंचा प्रसार मानवामध्ये श्वसन संसर्गाने होतो हे संसर्ग बऱ्याचवेळ
परंतु कधीकधी प्राणघातक असतात.

कोरोना व्हायरस प्रथम १९६० च्या दशकामध्ये सापडले. सर्वप्रथम कोंबड्यांमध्ये ब्रॉन्क
विषाणू नंतर मानवामध्ये कोरोनाव्हायरस २२ E ई आणि ह्युमन कोरोनाव्हायरस ओसीझ
देण्यात आले होते. २००३ मध्ये सार्स - सीओव्ही, २००४ मध्ये एचकेयु १, २०१२ मध्ये मेर्स - सी
आणि २०१९ मध्ये एसएआरएस-कोव्ही -२ - यामध्ये गंभीर श्वसनमार्गाने संक्रमण होते.

२०२० मध्ये महाराष्ट्र मध्येच नव्हे तर संपूर्ण भारतात व जगामध्ये कोरोनाविषाणू चा
झाला याचे जनजीवनावर फार मोठे परिणाम उमटले राज्यांमध्ये कामाशिवाय सर्वांना घरी बसणे
करण्यात आले.

- कोरोना व्हायरस म्हणजे काय? हा व्हायरस कुठून आला.
- कोरोना व्हायरसची वैशिष्ट्ये कोणती?
- कोरोना व्हायरस ने आपला प्रसार कसा केला?
- कोरोना व्हायरस ची लक्षणे कोणती? कोरोना व्हायरस वर उपचार कोणते? काळजी कशी घ्य
- कोरोना व्हायरसचा उच्चशिक्षणावर झालेला परिणाम
- निष्कर्ष

कोरोना व्हायरस म्हणजे काय?

कोरोना व्हायरसचा आकृतिबंध पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल. "हा वायरस कंद आका
पृष्ठभागाच्या अंदाजानुसार मोठ्या लिओफोर्मिक गोलाकार कण आहेत. वायरस कणाचा व्यास
१२० (NM- Nanometer)आहे, विद्युतपरमाणु सूक्ष्म आलेख मधील विषाणूचा लिफाफा विद्युत प
दाट कवच असलेली एक वेगळी जोडी म्हणून दिसून येते."

कोरोना व्हायरस :-

गंभीर तीव्र श्वसन सिंड्रोम

कोरोना ही विषाणूची प्रजाती आहे जी मानव वटवाघुळ आणि सस्तन प्राणी इ. संसर्ग वाधित करते एक एकाईड पॉझिटिव्ह - सेन्स - सिंगड - स्टोर्डेड RN विषाणू आहे जो ACE - २ रिसेप्टरण वांधून त्याच्या होस्ट सेल मध्ये प्रवेश करतो.हा व्हीटा कोरोना व्हायरस आणि सबजेन्स सरवेकॉरोनाव्हायरस या वंशातील एक सदस्य आहे. (विकिपीडिया)

मानवी कोरोनाव्हायरस स्ट्रॅन्सची लक्षणे.

MERS-CoV, SARS-CoV, SARS-CoV-2,आणि संवंधित रोग

	MERS-CoV	SARS-CoV	SARS-CoV-2
Disease	MERS	सार्स	COVID-19
Outbreaks	2012, 2015, 2018	2002–2004	2019–2020 महामारी

कोरोना व्हायरसच्या संसर्गाची लक्षणे

जून २०१२ मध्ये जेहाद, सौदी अरेबिया, चीन, २०१९ वुहान याची लक्षणे साधारणपणे ताप, खोकला, डायरिया, घशाला सूज, थकवा काही रुग्णांना वेदना अनुनासिक रक्तसंचय, वाहणारे नाक, घसा खवखवणे तर काहींना संसर्ग होऊनही लक्षण दिसत नाहीत व त्यांना बरेही वाटत नाही, तर काही लोक विशेष उपचार न घेता या आजारातून बरी होतात. कोरोना होणाऱ्या प्रत्येक सहा पैकी एक व्यक्ती गंभीर आजारी पडते. श्वास घेण्यास त्रास होतो, वृद्ध लोक, उच्च रक्तदाब, हृदयरोग, मधुमेह, यासारख्याना गंभीर आजार होण्याची संभावना असते.

या व्हायरसवर उपचार कोणते.

- या आजारावर निश्चित असे औषध सध्या उपलब्ध नाही.
- दृष्टोत्पत्तीस आलेल्या लक्षणांवर लाक्षणिक उपाययोजना करतात.
- गंभीर अवस्थेत रुग्णाला जीवनरक्षक प्रणालीवर ठेवण्याची गरज पडू शकते.

२०१९-२०२० वूहान कोरोना व्हायरसचा जगभरात उद्रेक

२०१९ मध्ये कोरोना व्हायरसचा एक उपप्रकार चीनमधील वुहान शहरात आढळून आला. याला कोव्हिड-१९ असे नाव देण्यात आले. सुरुवातीस वुहान व आसपासच्या प्रदेशात पसरलेला हा विषाणू त्याच्या इतर उपप्रकारांपेक्षा अधिक तीव्रतेचा असून याने रोग्यांच्या मरण्याचे प्रमाण मोठे आहे.

१३ मार्च २०२० अखेर जगात १,३२,७५८ जणांना या आजाराची लागण झाली असून एकूण ४९५५ जणांचा मृत्यू झाला आहे. एकूण १२२ देशांमध्ये हा आजार पसरला आहे. चीनमधील हुबै प्रांतात या आजारामुळे सर्वाधिक बळी गेले आहेत. हूबै प्रांतातील वुहान शहरातून या विषाणूची लागण सुरु झाली. या आजारामुळे चीन देशात १३ मार्च २०२० अखेर ३१८० जणांचा बळी गेला असून ८० हजार ९९१ जणांना लागण झाली असल्याचे समोर आले आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेने यासंबंधित माहिती जारी केली आहे.

६ एप्रिल २०२० अखेर जगात एकूण १२,१०,९५६ जणांना या आजाराची लागण झाली असून एकूण ६७,५९४ जणांचा मृत्यू झाला आहे. यापैकी युरोपीय देशांत ४९,४७९ तर अमेरिकेत ९,६८० मृत्यू झालेत.

COVID- १९ कशी काळजी घ्यायची

1. स्वच्छ हात धुवा.
   पाणी आणि साबणाने ४० सेकंद हात धुवा. जर तुम्ही अल्कोहोल असणारे हँड वाँश वापरत असाल तर २० सेकंद
2. हातरुमाल किंवा टिश्यू पेपरचा वापर करा.
   खोकताना किंवा शिंकताना नाकावर आणि तोंडावर रुमाल ठेवा. रुमाल नसेल तर टिश्यू पेपरचा वापर करा. व ताल्काळ बंद कचरापेटीत फेकून द्या.
3. तोंड, नाक चेहरा, डोळे यांना स्पर्श करू नका.
4. कमीत कमी तीन फुटाचे अंतर ठेवा.
5. आंवट चवीच्या फळांचा आहारात समावेश. यामध्ये विटामिन सी चे प्रमाण जास्त असते.
6. सोशल डिसस्टंशिंगचा वापर करा - सामाजिक अंतर राखा.
7. नाक व तोंडाला मास्क लावा.

या जीवघेण्या रोगामुळे संपूर्ण जग स्तब्ध झालं. सर्व बंद ऑफिसेस, शाळा, महाविद्यालय, रेल्वे, बस, विमानसेवा, ट्रान्सपोर्ट, जिल्हाबंदी, विवाह, सामुदायिक कार्यक्रम, धार्मिक स्थळ, अंत्यविधीला मर्यादित संख्या, खरेदी-विक्री सर्व बंदच स्वर फिरणारा मनुष्य घरात बंदिस्त झाला. अनेकांच्या नोकऱ्या गेल्या व्यवसाय डबघाईस आले मजुरांची उपासमार झाली डॉक्टर, नर्सेस यांच्या सेवेला तोड नाही पण काहींना आपले जीव गमवावे लागले.तरुण- तरुण डॉक्टर ही करोनाच्या संसर्गाने मृत्युमुखी पडले. असे थैमान करोनाने घातले. अजूनही विस्कळीत झालेले जनजीवन पूर्वस्थितीत आले नाही. त्यावर वेगवेगळी उपाय शोधले गेले शिक्षणाला पर्याय ऑनलाइन शिक्षण पण हे ऑनलाइन शिक्षण सर्वांना कसे झेपणार? त्यावर सुद्धा विविध घटना घडल्या मोबाईल नसल्यामुळे शिक्षण घेता येत नाही. म्हणून आत्महत्या केल्याचीही उदाहरणे वधितली.

१०४

ऑनलाईन शिक्षण सर्वांना कसे क्षेपणार?

प्रत्यक्ष वर्गात बसून घेतले जाणारे शिक्षण ते ऑनलाइन शिक्षण हा एवढा मोठा बदल स्वीकारण्याची मानसिकता आणि क्षमता आपल्याकडच्या पालकांकडे आहे का? हा पहिला प्रश्न सर्वच पालक आपल्या पाल्यांना ऑनलाइन शिक्षण देऊ शकतात का? पालकांना ऑनलाइन शिक्षण परवडणारे आहे का? असे अनेक प्रश्नकोव्हीड -१९ यांच्या टाळेबंदी मुळे सर्वच क्षेत्रां पुढे उभे केले आहेत.इतिहास गणित सायन्स यासारख्या विद्यार्थ्यांना घरच्या घरी शाळा हा पर्याय होऊ शकतो का? त्यासाठी काही धोरणे व उपाय आहेत का? शिक्षकांचे प्रश्न वेगळे व विद्यार्थी पालकांचे प्रश्न वेगळेच.

भारतीय उच्च शिक्षण संस्था करोना व ऑनलाइन शिक्षण

उच्च शिक्षण संस्थांनी खूप कारवगतीने ऑनलाइन एज्युकेशन प्रणालीचा अंगिकार केला. जेव्हा या ऑनलाईन शिक्षणाची गरज होती. तेव्हा उच्च शिक्षण संस्थांची पुरेशी तयारी नव्हती ऑनलाइन एज्युकेशन यासंदर्भात यूजीसीने २०१८ मध्ये ज्या नियमांतर्गत ऑनलाइन शिक्षणाचे उपक्रम चालविण्याकरिता देशातील केवळ सात उच्च शिक्षण संस्थांनी अर्ज केले.

- जानेवारी २०२० पर्यंत ४० हजार शिक्षण संस्थांनी ऑनलाइन अभ्यासक्रम चालवण्याची परवानगी नव्हती.
- बदललेल्या परिस्थितीशी जुळवून घेण्याची तयारी शिक्षण संस्थांची नव्हती हे दिसते.
- देशातील राष्ट्रीय संस्थात्मक श्रेणी रचनेतील(एनआयआरएफ) सर्वोच्च शंभर संस्थांना ऑनलाईन कार्यक्रम चालविण्याची परवानगी मिळेल असे मा. अर्थमंत्र्यांनी जाहीर मे महिन्यात केले मात्र फार मोठ्या विद्यार्थ्यांना याचा लाभ मिळाला.
- स्वयम् व दुरुस्त शिक्षणाचे पर्याय जाहीर केले नियमित पदवी शिक्षणाबरोबर ऑनलाईन मुक्त शिक्षण पद्धतीने दुसरी पद्धती घेण्याचीही परवानगी देण्यात आली पण या सुविधेला खूप उशीर झाला.

ऑनलाइन शिक्षणासाठी पाहिजे तेवढी तयारी अजून पर्यंत नाही.

- उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये प्राध्यापकांना ऑनलाईन शिकवण्याचा अनुभव नाही. ते या तंत्राने प्रशिक्षित नाहीत. अभ्यासक्रम ऑनलाईन करण्याकरिता लागणारा ६ ते ९ महिन्याचा कालावधी करोना संकटाने दिलेला नाही.
- ज्या प्राध्यापकांना ऑनलाईन शिक्षणाची कला आत्मसात केली त्यांनी इतर प्राध्यापकांनाही कला शिकविणे गरजेचे आहे.
- सरावाने ही कला आत्मसात करता येईल त्याकरिता तंत्रस्नेही शिक्षण सहाय्यकांची चांगली मदत होऊ शकते. परदेशामध्ये ही पद्धती सरस वापरली जाते.
- आजही ऑनलाइन शिक्षण कमी दर्जाचे वाटते. प्रत्यक्ष शिक्षणाकडे विद्यार्थी-पालक प्राध्यापकांचा ओढा आहे.

१०५

- ऑनलाईन शिक्षणाच्या मोठ्या मंचाच्या यशामुळे ऑनलाईन अभ्यासक्रमाचे तुटके कोणत्याही विद्यापीठ महाविद्यालय पेक्षा या यांच्याकडे विद्यार्थी संख्या कैक पटीने जास्त असते. ऑनलाईन शिक्षणासाठी करोना ही उत्तम संधी चालून आली तिचा उपयोग करणे गरजेचे आहे.

सुविधांचा अभाव

शिक्षण प्रणाली काही गृहितकांवर आधारलेली आहे.

१) विद्यार्थ्यांकडे इंटरनेट, संगणक, लॅपटॉप, स्मार्टफोन यासारखी योग्य उपकरणे उपलब्ध नाहीत टाळेबंदी मुळे ज्या विद्यार्थ्यांनी घर गाठले त्या प्रत्येकाकडे इंटरनेट सुविधा उपलब्ध होती का? हा प्रश्नच आहे.

२) NSS च्या सर्वेक्षणातील डेटा पाहिल्यास २४ % कुटुंबांकडे इंटरनेटची सुविधा आहे. बाकीच्यांचे काय? IAMAI च्या आवाजात भारतात ५० कोटी इंटरनेट वापर करते आहेत. त्यातही ६५ % पुरुष आहेत.

३) हैदराबाद ने केलेल्या सर्वेक्षणात ३७ % विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन वर्गात बसणे शक्य आले. १० % विद्यार्थ्यांनी प्राध्यापकांचे व्याख्यान ऑनलाइन पाहिले. IIC मध्ये १० % विद्यार्थ्यांनी कनेक्टिविटी मधील अडचणी अपुरा डेटा प्लॅन व इतर अडचणीमुळे अभ्यासाचे साहित्य डाउनलोड करता आले नाही व ऑनलाईन शिकता आले नाही.

४) ऑनलाईन शिक्षणामध्ये अनेक अडचणी आहेत इंटरनेट, ब्रोडबंड सुविधा, विजेची उपलब्धता, वर्ग दर्जाची जोडणी, सिग्नल इत्यादी अडचणींना सामोरे जावे लागते.

स्मार्टफोन, लॅपटॉप, टीव्ही, इत्यादीचे व्यवस्थापन करणे गरजेचे आहे. पण या पासून एक ही विद्यार्थी सुविधेपासून वंचित राहिला तर ही पद्धत यशस्वी होणार नाही.

निष्कर्ष

१) करोना विषाणूची साथी दुसऱ्या महायुद्धानंतर चे जगासमोर चे मोठे संकट आहे.

२) या रोगाला अजून प्रतिजैविक न सापडल्यामुळे रोग होऊ नये म्हणून प्रतिबंधक उपाय हा एकच पर्याय आहे.

३) म्हणून लॉकडाऊन चे धोरण अवलंबिणे व त्यातून मार्ग काढणे ही गरज आहे.

४) कष्टकऱ्यांचे तांडे शहराकडून गावाकडे निघाले उपासमारीने मरायचे की करोना मुळे या पेचात हा कष्टकरी वर्ग अडकला आहे.

५) सक्तीच्या रिकामे पणामुळे कौटुंबिक, सामाजिक, मानसिक आरोग्याच्या समस्या निर्माण होऊ लागल्या.

६) विद्यार्थी पालक शिक्षक हे विद्यार्थ्यांचे वर्ष वाया जाते का या चिंतेने ग्रासले आहेत.
७) ऑनलाइन शिक्षण ते परीक्षा हा पर्याय अवलंबीला पण पूर्ण यश मिळाले नाही.
८) ऑनलाइन शिक्षण पद्धतीत परिपूर्ण सुधारणा करणे गरजेचे कारण घेतलेल्याऑनलाइन परीक्षेमध्ये सर्वच विद्यार्थी गुण घेऊन उत्तीर्ण झालेत.

संदर्भ :

- विकिपीडिया mr.m.wikipedia.org
- www.bbc.com
- https://www.facebook.com
- https://www.esakal.com
- https://maharashtratimes.onelink.me/wetz/ddo8dgd7

*****

CRITERION III: RESEARCH, INNOVATIONS AND EXTENSION
Metric: 3.3.3- books and chapters in edited volumes/books published

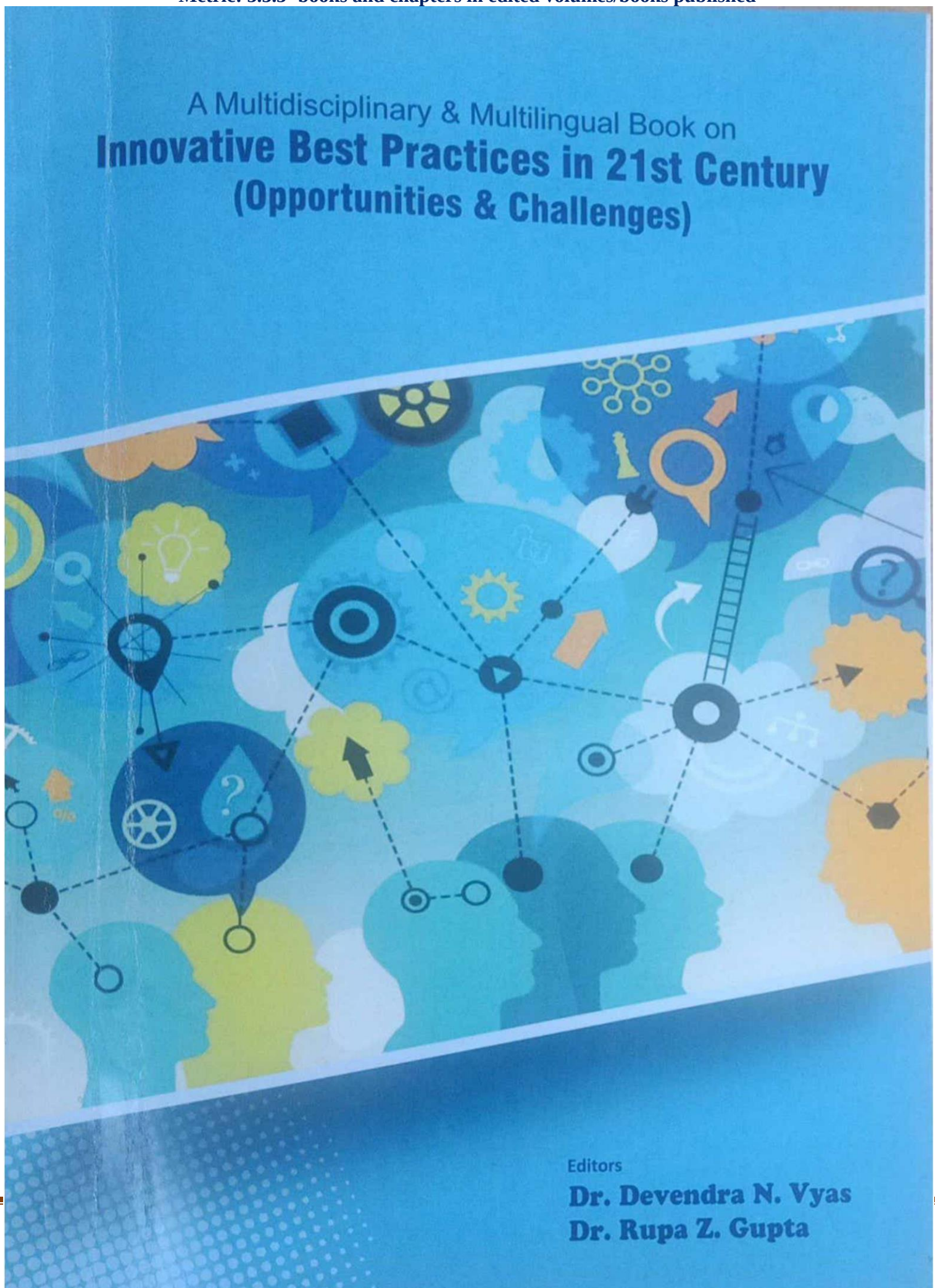

IBSN No. : 978-93-91305-02

43	मराठी समोरील आव्हाने आणि संधी **प्रा. डॉ. चारूशिला राजेश्वर रूमाले**	
44	लोककल्याणाची भाषा: पाली **प्रा. डॉ. राजेश व्ही. चौरपगार**	
	Science & Technology	
45	Evaluation of Antihyperglycemic and Antihyperlipidemic Potential of *Citrus limon* leaf in Alloxan-Induced Diabetic Mice **Ranju Rajput & Krishan Kumar**	
46	Different Types of Lasers and Their Applications **Dr. Rashmi A. Deshpande**	
47	Synthesis, Properties and Application of Graphene **Reecha & Hitesh**	2
48	Innovative eco-friendly approach for green synthesis of zinc oxide nanoparticles using bio-extracts **Nandkishor G. Telkapalliwar**	2
49	Spectrophotometric Analysis - Correlation and Regression to validate Analytical Methods with Practical Example **Pooja Vinod Jagasia**	2
50	Chemistry of Lipids, Fatty Acids and Waxes **Dr. Rita Sangtani**	2
51	Optimization of Physiochemical Parameters for The Production of Protease Using Bacterial Isolates from Abattior Environment **Jeenathunisa.N**	2
52	Costing of Gulabjamun-Mix in Small Scale Industry **Narnaware G.N.& Sonwane R.S.**	2
53	Impact of Globalisation on Indian Goat Milk Production **Mr. Lute Vilas Vitthalrao & Dr. Sonwane R.S.**	2
54	Antibiotic Susceptibility of potential probiotic lactic acid bacteria (LAB) strains (*lactobacillus casei and bifidobacterium*) isolated from raw and fermented camel milk **N.S Malini & Prof. (Dr) Pramod K. Ragav**	3
	Medical & Engineering	
55	An Introduction to The Medicinal Sources and Preparations Used in Homoeopathy **Dr. Tilottama B Galande**	3
56	21st century: Window of Opportunities **Dr. Nana N Shejwal**	3

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

मराठी समोरील आव्हाने आणि संधी

प्रा. डॉ. चारूशिला राजेश्वर रूमाले
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला
महाविद्यालय, अकोला.

आज आपण पाहतो सगळीकडे ओरड आहे मराठी भाषेला चांगले दिवस नाही मराठी शिकून काय करणार मराठी शिकणाऱ्याकडे हिणकस दृष्टीने पाहिले जाते. संत ज्ञानेश्वरांनी मराठीला अतिशय उच्च स्तरावर नेऊन ठेवले ही भाषा समाजात रुजविली व इतर संतांनी ती जागविली तर शिवरायांनी ती भाषा परकीय आक्रमणांपासून वाचविली तर साहित्यिकांनी ती भाषा वाढविली त्या भाषेसमोर अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. आज मराठी भाषिक लोक नोकरीनिमित्त, व्यवसायानिमित्त संपूर्ण विश्वात पसरलेले आहे. जगात दहा कोटी लोकांची मातृभाषा मराठी आहे. आपल्या पूर्वजांनी आपल्याला संस्कृतीतून संपन्न वारसा दिला तो टीकविणे, वाढविणे हे आपल्या पिढीचे काम आहे. भाषा टिकली तर देश टिकतो संस्कृती टिकते आणि संस्कृती टिकली तर प्रगती होते. आज समाज भाषेपासून दुरावतो पण भाषिक अवशेष टिकून ठेवणे ही त्या समाजाची जबाबदारी ठरते. भाषासंवर्धनासाठी प्रयत्न केले जातात का? केवळ मराठी भाषा पधरवडा, मराठी भाषा गौरव दिन साजरा करून तिचा प्रचार-प्रसार शक्य आहे का? हा प्रश्न उपस्थित होतो भाषेच्या प्रसार प्रचारासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. दैनंदिन व्यवहारामध्ये ती भाषा किती प्रमाणात वापरली जाते यावरूनच तिच्या भविष्याचा वेध घेता येतो.

मराठी भाषेचा विचार केल्यास दैनंदिन जीवनामध्ये तिचा वापर वाढवायला हवा तीची सामाजिक प्रतिष्ठा उंचायायला हवी व तीच्या वापरातून व्यवसायाच्या संधी निर्माण व्हायला हव्यात मराठी भाषा रोजगार पुरवण्यात सक्षम आहे पण आपण तिच्याकडे सकारात्मक दृष्टिकोन विचारपूर्वक बघतच नाही. इंग्रजी इतक्या संधी मराठीतून उपलब्ध होतात परंतु आपल्याला या संधी शोधता येत नाहीत व तिचा फायदा उचलता येत नाही मराठीमध्ये व्यवसायाच्या भरपूर संधी आहे मराठीचा सर्रास सगळीकडे वापर व्हायला हवा. बँकांमध्ये, न्यायालयामध्ये मराठी, माहिती तंत्रज्ञानासाठी मराठी, आधुनिक साहित्य- संस्कृती- ज्ञान -विज्ञानाचे माध्यम मराठी, शिक्षण-संशोधनासाठी मराठी, सामाजिक अनौपचारीक क्षेत्रात मराठी जर वापर झाला तर फार प्रचंड व्यवसायाच्या संधी मिळतात व त्या खालील प्रमाणे.

१) उपयोजित मराठी / व्यवहारिक मराठी

कार्यालयीन पत्रव्यवहार, स्वपरिचय पत्र नोकरीसाठी अर्ज लेखन, जाहीर निवेदन, निविदा सुचना लेखन, जाहिरातलेखन, माहिती पत्रक, पत्रिका तसेच इतिवृत्त लेखन, अहवाल लेखन, सारांश, टिपणी लेखन, पत्रव्यवहार यामध्ये भाषिक कौशल्य हस्तगत करावी लागतातच शासन नियमित परिपत्रके यातील परिभाषिक संकलनाचा अभ्यास आव्हानात्मक असला तरी गरजेचा आहे. तसेच व्याकरण, भाषा संशोधन, भाषाशास्त्रीय

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

मुलाखत, जाहिरात, वाद विवाद स्पर्धा, पुस्तक प्रकाशन संस्था, विविध कला प्रकाराचे लेखन कीर्तन, भजन, लावणी, भारुड, आणि पोवाडा, गोंधळ तसेच सादरीकरण यासाठी भाषिक कौशल्य आवश्यक आहेत. यातही संधी शोधण्याचा प्रयत्न करावा.

अमरावती विद्यापीठामध्ये मराठी अभ्यास मंडळ बोर्ड ने विद्यार्थ्यांच्या अंगी विविध कौशल्य निर्माण व्हावी अशा प्रकारच्या अभ्यासक्रमाची रचना केली आहे. अगदी बी.ए भाग- १ पासून टप्प्याटप्प्याने कौशल्य पूर्ण अभ्यासक्रम त्यांना अभ्यासवयास दिला आहे. शुद्धलेखनाच्या नियमपासून सुरुवात होते, नंतर मुद्रितशोधन हा पुढचा टप्पा प्रथम इयरला नंतर, कार्यालयीन पत्र व्यवहार व स्व परिचय पत्र व नोकरीसाठी अर्ज लेखन पुढे वक्तृत्व कला व सूत्रसंचालन फायनल ईयर ला माहिती पत्र, निमंत्रण कार्यक्रम पत्रिका, अहवाल लेखन आणि प्रसारमाध्यमांसाठी लेखन असे टप्प्याटप्प्याने विविध कौशल्य त्यांच्याकडून अभ्यासलीत पुढे एम.ए मराठीमध्ये तर फायनल ला स्वतंत्र पेपर उपयोजित मराठीचा दोन सेमिस्टरला ठेवला व सर्व कौशल्य व व्यवसायाच्या संधी त्यातून विद्यार्थ्यांना मिळतील इतका हा अभ्यासक्रम परिपूर्ण आहे. कोशवाडमयच्या लेखनापर्यंत

२) मुद्रित शोधन

भाषा आणि मुद्रा कला यांचा जवळचा संबंध आहे हे अलीकडच्या काळात मुद्रित शोधन आचा व्यवसाय वाढिस लागला आहे. चांगल्या मुद्रण शोधक आची उणीव भासत आहे हा व्यवसाय जोड व्यवसाय म्हणूनही करता येतो व्याकरण व शुद्धलेखनाचे उत्तम ज्ञान, चिकाटी सूक्ष्म वाचन दृष्टी या गुणांचा संगम आवश्यक हा व्यवसाय उदरनिर्वाहचे साधन हे ठरू शकते हे व्यवसायाचे नवे दालन खुले आहे. सद्यस्थितीमध्ये API करिता शोधनिबंध लेख तसेच पीएचडीचे ग्रंथ, वृत्तपत्रे, नियतकालिके दरवर्षी लिहल्या गेलेली नवनवीन पुस्तके हे सर्व घरबसल्या तपासण्याचे काम आहे. याकडे आव्हानात्मक नवी संधी म्हणून पाहता येते.

३) संवाद कला

यामध्ये साधारणतहा दोन प्रकार आपल्या करिता येथील व्यक्तिगत व सामूहिक

व्यक्तिगत मध्ये - भाषण, संभाषण, सूत्रसंचालन, निवेदन, मुक्तसंवाद, सादरीकरण.

सामूहिक मध्ये - परिसंवाद, चर्चासत्र, कार्यशाळा, शिबिरे, मेळावे, विविध कार्यक्रम या सर्वांसाठी एक उत्तम सूत्रसंचालक लागतो, मोठमोठ्या कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन करणे व सर्वांना एका सूत्रांमध्ये बांधून ठेवण्याचे काम हा सूत्रसंचालक करीत असतो, हा व्यवसाय आज-काल अनेक लोक करतात. मोठमोठे सूत्रसंचालनाचे क्लासेस चालतात. उत्तम वक्तृत्व कसे करावे? म्हणूनच म्हणतात बोलणाऱ्याचे चने ही खपतात हासुद्धा एक उत्तम व्यवसाय ठरू शकतो. त्याच्यामध्ये दर्जेदार बहुश्रुत व प्रसंगावधानी, समय सूचक, ताज्या घडामोडींची जाण असणारा, उत्तम देहबोली असणाऱ्या सूत्रसंचालकाची गरज असते.

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

४) संवाद कौशल्य

यामध्ये व्यवहारिक, व्यवसायिक, प्रशासकीय, या प्रकारांमध्ये स्टेशनवर, दुकानांमध्ये, डॉक्टर, वकील, पुरोहित, यांच्याकडे संवाद कौशल्य आवश्यक असत. कारण यांना समोरच्या व्यक्तीला आपले म्हणणे पटवून द्यावे लागत आणि त्याकरीता त्यांच्याजवळ उत्तम संवाद कौशल्य असणे गरजेचे असते वेगवेगळ्या ठिकाणी संवाद कौशल्य निर्मितीची क्लासेस चालतात बरेच वकील, डॉक्टर, दलाल, शेअर मार्केटिंग करणारे या क्लासेसमध्ये येऊन संवाद कौशल्याचे धडे घेतात हा सुद्धा एक उत्तम व्यवसाय आहे.

५) संवादक

यांच्यामध्ये मुलाखतकार, सूत्रसंचालक, कीर्तनकार, समुपदेशक, अध्यापक, नट, सूत्रधार यांचा समावेश करता येईल. अध्यापकाला उत्तम संवाद साधता यायला हवा तेव्हाच तो ज्ञान विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचू शकेल. कीर्तनकाराकडे उत्तम संवाद कौशल्य असतेच तो कीर्तन महाविद्यालयांमधून धडे घेऊन आलेला असतो. अध्यापन हा एक प्रतिष्ठित व्यवसाय आहे. त्याकरिता लागणारी अहर्ता प्राप्त केल्यास यामध्ये हमखास यश मिळणारच टीव्हीच्या वेगवेगळे चॅनेल्सवर कीर्तनकारांचा जोरात चालणारा व्यवसाय डोळे दिपवून टाकणारा आहे.

संवाद कला, दूरचित्रवाणीवर असणाऱ्या अनेक विविध वाहिन्यांवर चालणारे असंख्य कार्यक्रम यामध्ये अनेक करिअरच्या वाटा निर्माण झाल्या आहेत. त्यामध्ये बातमी, वृत्तनिवेदन, चर्चा, परिसंवाद, मुलाखत, वृत्तांकन, सूत्रसंचालन, पटकथा लेखन, संवाद लेखन तसेच विविध उत्पन्नाच्या जाहिराती लेखन व सादरीकरण याकडे सुद्धा व्यवसायाच्या संधी भरपूर उपलब्धता म्हणून पाहता येईल.

६) लिखित कौशल्य

प्रगत लेखन कौशल्य, प्रसारमाध्यमे लेखन कौशल्य, प्रशासकीय लेखन कौशल्य, सार्वजनिक माहितीसाठी लेखन कौशल्य, तसेच विविध प्रकारचे लेखन यांचा समावेश करता येईल ही कौशल्य हस्तगत केल्यास त्यामध्ये निपुणता आणल्यास असंख्य व्यवसायाच्या संधी मराठीमध्ये उपलब्ध आहेत. मराठीला मरणच नाही केवळ त्या दृष्टिकोनातून मधून पाहायला हवं.

पत्रकारितेसाठी उत्तम लेखन कौशल्य नभोवाणी वरील विविध चालणारे कार्यक्रम अगदी निवेदना पासून ते दिग्दर्शनापर्यंतचे सर्व टप्प्यांमध्ये व्यवसायाच्या संधी निर्माण आहेत. संवाद लेखन नाट्य लेखन कथालेखन योग्य ती क्षमता निर्माण करून हे क्षेत्र सुद्धा आव्हानात्मक व प्रसिद्धी देणारे आहे.

महाजालावरील माहिती लेखन - विविध विषयावरील माहिती फुलांमध्ये मिळून ती महाजालावर टाकणे सर्वांपर्यंत पोहोचविणे अर्थात यासाठी तुमचे ज्ञान अभ्यास हा सखोल असायलाच हवा आणि संगणकावर आपण काय काय करू शकतो.

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

७) संगणक आणि मराठी

हे संगणकीय युग आहे मानवी जीवनाला व्यापले आहे. याला टंकलेखन क्षेत्र खुणावत आहे. वृत्तपत्रे, नियमितकालीके, शैक्षणिक साहित्य, एम.फील, पीएचडी प्रबंधाचे टंकलेखन करण्यासाठी संगणकाचा उपयोग करून हवा तो बदल करता येतो. तसेच महाजालावरील टंकलेखनाची कौशल्य हस्तगत करणे महत्त्वाचे आहे अर्थार्जनाचा हा एक उत्तम स्त्रोत आहे.

संशोधनाला महत्व आल्यामुळे अगदी प्राथमिक शाळे पासून प्रोजेक्ट वर्क अनिवार्य केले असल्यामुळे संगणकाद्वारे ते पूर्ण करवून देवुन बरेच अर्थार्जनाचे मार्ग मिळू शकतात. तसेच माध्यमिक महाविद्यालय स्तरावर सुद्धा याबाबी अनिवार्य आहे. सबमिशन च्या कालावधीत विद्यार्थी मिळेल त्या किंमतीमध्ये प्रोजेक्ट बनवून घेतात. ही एक नमी संधी आहे. विश्लेषणावर भर असतो त्याचबरोबर यामध्ये अक्षरजुळणी पासून ते संपादनात पर्यंतचे विविध कौशल्यही संधी निर्माण करता.

८) MPSC व UPSC परीक्षा

विविध स्पर्धा परीक्षांमध्ये सामान्य ज्ञानाच्या पेपर, (MPSC) महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगा मध्ये (UPSC) केंद्रीय लोकसेवा आयोगा मध्ये मराठी भाषेला महत्त्वाचे स्थान आहे. UPSC मध्ये मुख्य परीक्षा न मध्ये द्वितीय भाषेचा पेपर मराठी म्हणून निवडता येतो व याला ३०० मार्क्स असतात तर MPSC मध्ये पूर्व व मुख्य परीक्षेत निबंध लेखन, उताऱ्यावरील प्रश्न, व्याकरण, वर्णमाला आदी घटकांवर ३०० गुणांचा पेपर असतो यामध्ये मराठी भाषेचा अभ्यास महत्त्वपूर्ण ठरू शकतो. याचे क्लासेस मोठ्या प्रमाणात व प्रचंड फी आकारून चालवता.

९) चित्रपट व नाट्यसमीक्षा

आज प्रत्येक व्यक्ती या मनोरंजन क्षेत्रात गुंफल्या गेला आहे. त्याचे आवडीचे हे माध्यम आहे. चित्रपट व नाटक हे महत्वपूर्ण क्षेत्र आहे. यामध्ये पटकथा लेखन, संवाद गीत, संगीत, अभिनय, संवादफेक, हे महत्वपूर्ण घटक आहेत यामध्ये प्रतिभाशक्ती व भाषिकक्षमतेची गरज आहे व यातूनच नवनिर्मिती - सृजनशीलता निर्माण होऊ शकते. यातून भरपूर व्यवसायाच्या संधी निर्माण होतात व प्रसिद्धी व पैसा मिळवून देतात. म्हणून चित्रपट व नाटक ही क्षेत्रे व्यवसाय म्हणून महत्त्वाची ठरतीलच हे निर्विवाद आहे.

१०) समीक्षा

समीक्षेचे वेगवेगळे प्रकार हाताळताना प्रतिभा, व्युत्पन्नता आणि अभ्यासाच्या जोरावर सकस साहित्यनिर्मिती घडू शकते. साहित्याची विविध अंगे कविता, कथा, नाटक, कादंबरी, आत्मचरित्र विविध परीक्षणे, चित्रपट व नाट्य समीक्षा, साहित्य समीक्षा, व्याकरण, कौशल्य निर्मिती यातून व्यवसायाच्या या वाटा मिळू शकतात. सृजनशीलता असणाऱ्यांनी आणि हा क्षेत्राचा व्यवसाय म्हणून विचार करावा.

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

११) भाषांतर / अनुवाद

जागतिकीकरणामुळे जग जवळ आले आहे आता एका क्लिकवर आपणाला कोणत्याही देशाची सफर करता येते तेथील पर्यावरण संस्कृती कला यांचा अभ्यास करता येतो त्यामुळे ते इतर भागातील साहित्य आपल्या भाषेमध्ये भाषांतरित करून आपल्या लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचे एकमेव दालन उपलब्ध झाले आहे अनेक पाश्चात्य लेखकांच्या पुस्तकांची मराठी मध्ये भाषांतर अनुवाद झाला आहे हा हमखास यश मिळवून देणारा व्यवसाय आहे करिता तुम्हाला भाषेची उत्तम जाण व भरपूर शब्दसाठा असायला हवा.

१२) दूरचित्रवाणी

दूरचित्रवाणी व अखंडित चालू असणार्या विविध चित्रवाहिन्या व त्यावर चाललेले असंख्य कार्यक्रम यामध्ये करिअरच्या अनेक वाटा निर्माण झाल्या आहेत. यात वृत्तनिवेदन, चर्चा, परिसंवाद, मुलाखत, वृत्तांकन कार्यक्रम, सूत्रसंचालन, पटकथा लेखन, संवाद लेखन व प्रमुख भाग म्हणजे जाहिरात लेखन व सादरीकरण याकडे सुद्धा व्यवसाय म्हणून पाहता येईल.

एकंदरीत वरील सर्व बाबी लक्षात घेता व्याकरणाचा भाग अगदी MPSC च्या परिक्षेला असतो तसेच गणेश देवी यांनी केलेली भारतीय भाषांचे सर्वेक्षण त्याच धर्तीवर आपण मराठी भाषेचे संशोधन व भाषेचा अभ्यास विविध बोलींचा अभ्यास आदिवासींच्या भाषेचा अभ्यास यातील शब्द, शास्त्र, शब्दकोश, वांङ्मयकोश, परभाषिक शब्द व हरवत चाललेल्या शब्दांचा संग्रह वाक्यप्रचार म्हणी यांचा अभ्यास व नव्याने त्याची मांडणी करता येऊ शकते. काळ बदलला तसे नवे शब्द येऊ लागले त्याचा परिचय या सर्व गोष्टींचा विचार केल्यास ही नवीन अभ्यास किंवा त्याला आपण बेस्ट प्रॅक्टिस म्हणून त्यात तून व्यवसायाच्या संधी उपलब्ध होतातच पण करण्याची गरज आहे.

वरील विवेचना मधून खालील निष्कर्ष निघतात

- मराठी भाषेची चिंता करण्याची गरज नाही सर्व आव्हानांना पेलणारी व आपले अस्तित्व शाबुत ठेवण्यास समर्थ भाषा होय.
- व्यवसायाच्या संधी ची उपलब्धता जेवढी इंग्रजी भाषेमध्ये आहे तेवढेच मराठी भाषेमध्ये सुद्धा आहे.
- मराठी पर्यायी शब्दकोश व इंग्रजी पर्यायी शब्दकोश कोणी लिहिला तर मराठी भाषेची सरशी होणार आहे.
- वक्तृत्व, सूत्रसंचालन, मिडिया, अनुवाद दुभाषी, प्रिंट मीडिया, संगणक, चित्रपट, नाट्यक्षेत्र, अध्ययन, मुद्रितशोधन, आकाशवाणी, दूरचित्रवाणी ही कौशल्य आत्मसात केल्यास प्रचंड संधी उपलब्ध आहेत.

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

संदर्भ ग्रंथ

१) उपयोजित मराठी - डॉ. ग. णा जोगळेकर कृतज्ञता ग्रंथ सपा. डॉ. केतकी मोडक, संतोष शेणई, सुजाता शेणई - पद्मगंधा प्रकाशन २०१२

२) उपयोजित मराठी - डॉ. संजय लांडे, दिलिपराज प्रकाशन पुणे, २०११

३) उपयोजित मराठी - प्रसारमाध्यमांची कार्यशैली, सपा. संदीप सांगळे, डायमंड पब्लिकेशन पुणे.

४) मराठी भाषा - संचित आणि नव्या दिशा, सपा. विजय कुवळेकर, डी वाय पाटील अभिमत विद्यापीठ पुणे.

५) http://rajyantra.com/r.p=316 पा. अनिल वांझे.

ISBN: 978-81-926813-0-6

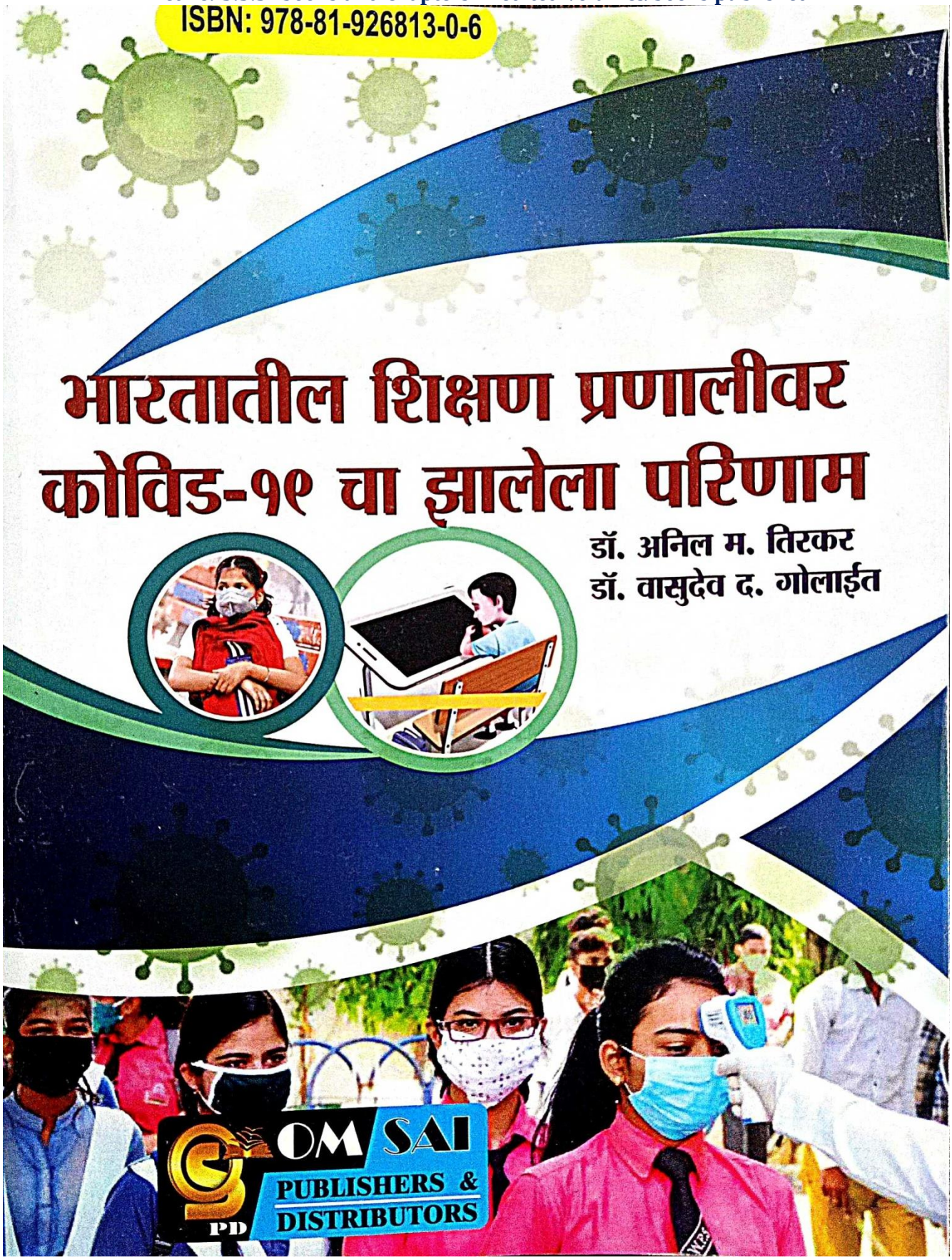

१९.	करोना विषाणूचा भारतीय शिक्षण व्यवस्थेवर झालेला परिणाम	प्रा. डॉ. अरुण मुकुंदराव शेळके	१९५-१९९
२०.	ग्रामीण भागातील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यां कडून केला जाणारा ई-लर्निगचा वापर व त्यामध्ये येणाऱ्या समस्यांचे अध्ययन	डॉ. लक्ष्मीकांत शिवदास हुरणे	२००-२०६
२१.	कोविड-१९ चा भारतीय शिक्षण प्रणालीवर परिणाम	डॉ. संजय तु. वराडे	२०७-२१०
२२.	कोरोना काळ आणि शैक्षणिक स्थित्यंतरे	स्वप्नील राजेश इंगोले	२११-२१७
२३.	कोविड-१९ मुळे बदलती शिक्षण व्यवस्था व ई-शिक्षण प्रणाली - एक अभ्यास	डॉ. अनिल महादेवराव तिरकर	२१८-२२१
२४.	कोरोनाकाळातील शैक्षणिक विषमता-प्रखर संकट	प्रा. डॉ. साहेबराव चव्हाण	२२२-२२९
२५.	कोरोना विषाणूचा भारतीय शिक्षण व्यवस्थेवर झालेला परिणामाचा अभ्यास	प्रा. डॉ. मंजुषा दिगांबर समर्थ	२३०-२३४
२६.	कोविड-१९ आणि भारतीय शिक्षण व्यवस्था	प्रा. डॉ. चंद्रशेखर बा. कडू	२३५-२३८
२७.	कोरोना काळातील भारतीय कृषी अर्थव्यवस्था व केंद्र सरकारच्या उपाययोजना	प्रा. डॉ. पांडुरंग डांगे	२३९-२७३
२८.	कोरोना व्हायरस (COVID-19) चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव, विश्लेषनात्मक अध्ययन	डॉ. राजेंद्र माणिकपुरे	२७७-२८१

हिन्दी पेपर

२९.	भारतीय शिक्षा प्रणाली पर कोविड -19 महामारी का प्रभाव एक अध्ययन	डॉ. सुनील बोरचाटे	१८२-१८६
३०.	कोविड-19 और भारतीय ग्रामीण अर्थ तन्त्र	डॉ. विमलेश कुमार पाण्डेय	१८७-१९४
३१.	कोरोना का शिक्षा पर असर	डॉ. सविता वै. रूक्के	१९५-१९७
३२.	भारत मे कोरोना का शिक्षा पर प्रभाव	डॉ. फरहाना आझमी मोहम्मद सादीक शैख	१९८-२००

२२

कोरोना काळ आणि शैक्षणिक स्थित्यंतरे

स्वप्नील राजेश इंगोले,
सहायक प्राध्यापक,
पदवी व पदव्युत्तर मराठी विभाग,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना :

कोव्हिड १९ या विषाणूने उदभवलेल्या 'कोरोना' या आजाराने संपूर्ण जगभर भयावह आणि भीषण अशी परिस्थिती निर्माण केली आहे. याचे परिणाम संपूर्ण विश्वच अत्यंत दीडमूड होऊन भोगताना दिसत आहे. कोरोना काळातील विश्व अगदी काही दिवस ठप्प झाल्यासारखे होते. ज्यामध्ये लागलेल्या टाळेबंदी किंवा जनसंचार बंदी यामुळे बहुतांश देशांचे सर्वच व्यवहार, सामाजिक ,सांस्कृतिक ,आर्थिक ,व्यापार आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे शैक्षणिक उपक्रम बंद असलेले पाहायला मिळतात .ज्याप्रमाणे उद्याच्या अन्नधान्याचा प्रश्न यांच्याशी भिडायचे असेल तर त्याची पूर्वतयारी आजच करणे अगत्याचे असते. त्याचप्रमाणे तुम्हाला तुमच्या देशाच्या उत्तम मनुष्यबळ याविषयी आणि भविष्याविषयी चिंता असेल तर त्या देशातील विद्यार्थी आणि शिक्षण व्यवस्था यांची सोय घेणे, निगा राखणे आणि काळजी घेणे आजच अगत्याचे ठरते. मात्र कोरोना काळातील टाळेबंदीमुळे झालेल्या व्यवहारांनी सर्वच बाबतीत शैक्षणिक उपक्रम अध्यापन आदि बाबी ठप्प झाल्या होत्या.

कोरोना पूर्व शिक्षण पद्धती :

संपूर्ण जगभर कोरोना पसरवण्याच्या आधी शिक्षण व्यवस्था काय होती याचा मागवा किंवा अंदाज घेऊ जाता तो वैश्विक विचार होईल मात्र भारताच्या शिक्षण पद्धती विषयी विचार करताना कोरोना आधीची शिक्षणपद्धती अत्यंत कालसुसंगत आणि व्यवसायाभिमुख होती किंवा विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या पायावर उभे करणारी, त्यांना स्वतःच्या 'भाकरीसाठी' सशक्त बनवणारी होती असे म्हणता येणार नाही .या शिक्षणपद्धतीने विद्यार्थ्यांच्या हातामध्ये पदव्या दिल्या मात्र त्यांच्या प्रात्यक्षिक ज्ञानाचे काय ? आणि त्यातीलच भाकरी चे प्रश्न सोडवण्याच्या सामर्थ्याचे काय ?हा प्रश्न कायमच राहतो .हा एकंदरीतच शिक्षण व्यवस्थेच्या रचनेविषयी आणि मूलभूत सिद्धांतांवर बोट ठेवणारा प्रश्न आहे. हा प्रश्न केवळ कोरोनामुळेच उभा झाला असे नाही. तर त्याचेअधोरेखन हे कोरणा काळाने केले आहे, हे सांगणे

महत्त्वाचे आहे .कोरोना पूर्व परिस्थिती अशी होती आणि कोरोना नंतर परिस्थिती काही वेगळी असेल असे नाही.कोरोना नंतर तर परिस्थिती त्याहूनही अधिक भयावह किंवहुना नवीन पर्यायाने, नवीनच समस्या निर्माण केलेल्या आपल्याला पाहायला मिळतात.

कोरोनाकाळातील शिक्षण पद्धती :

भारतामध्ये कोरोनाचा शिरकाव झाल्यानंतर त्यावरील प्रभावी अंमलबजावणी म्हणून टाळेबंदी किंवा जनसंचारबंदी पुकारण्यात आली. त्याद्वारे शाळा, महाविद्यालय सुद्धा बंद करण्यात आली. ज्याच्या माध्यमातून कोरोनाचा अधिक प्रसार होऊ शकतो अशी शक्यता सर्वांनाच वाटत होती. आणि ते बहुतांश खरे सुद्धा होते. त्या वेळेत नेमके काही सत्र पद्धतींच्या परीक्षा संपून पुढील सत्राच्या अभ्यासक्रमांची सुरुवात झाली होती. तर काही पूर्व सत्राच्या परीक्षा आल्या होत्या. अशा महत्त्वाच्या वेळी आणि शैक्षणिक सत्र भरात असताना टाळेबंदी लागल्याने अनेक समस्या निर्माण झाल्या होत्या आणि याद्वारे शिक्षण पद्धतीने नविनच वळण घेतले. ते म्हणजे 'ऑनलाइन शिक्षण' . यामध्ये ऑनलाइन शिक्षणासाठी वेगवेगळे पर्याय वापरण्याचे शिक्षण विभागाच्या कडून सुचवण्यात आले होते .जसे गुगल मीट , झूम , गुगल फॉर्म ,यूट्यूब आदी अत्याधुनिक उपकरणे आणि ऍप्लिकेशन्स वापरुन शिक्षणाला न थांबवता, त्यामध्ये सातत्य राखून पुढे नेण्याचे आव्हान त्याद्वारे करण्यात आले होते .मात्र त्यामधील प्रत्यक्ष अनुभवांचा विचार केल्यानंतर, पृष्ठभूमीवर जाऊन विचार केल्यानंतर विविध समस्या आपल्याला निर्माण झालेल्या पाहायला मिळतात.

शिक्षणपद्धती मधील 'कोरोना'ने उघड केलेल्या काही वावी:

भारतामध्ये अनेक शैक्षणिक सुधारणांसाठी आयोग नेमण्यात आले आणि त्याद्वारे निर्माण झालेल्या शिक्षणपद्धतीचा जो आकृतीवंध आहे 'दहा अधिक दोन अधिक तीन अधिक दोन 'हा आकृतिबंध आणि त्यामध्ये दोन दशक जाऊनही न झालेले वदल यामुळे शिक्षण पद्धती ही 'पारंपरिकरीतीने'चालत आलेली होती .मात्र या कोरोना काळाने शिक्षण क्षेत्रातील काही वावी उघड केल्या.

आर्थिक वावी:

जेव्हा विद्यार्थ्यांना यांचा अभ्यासक्रम मागे राहू नये किंवा स्थगित राहू नये म्हणून त्यांना ऑनलाईन शिक्षणाची सुविधा आपण केली पाहिजे आणि विद्यार्थ्यांनी शिक्षकांनी ऑनलाईन अध्ययन आणि अध्यापन यासाठी पुढाकार घेतला पाहिजे असे सुचविण्यात आले .मात्र त्यामध्ये आर्थिक बाबी आपल्याला मोठ्या प्रमाणात विवंचनेत टाकणाऱ्या होत्या .यामध्ये ग्रामीण भागातील, आदिवासी

भागातील किंवा गरीब विद्यार्थ्यांकडे ही आधुनिक तंत्रज्ञान आणि त्यासाठी आवश्यक उपकरणे उपलब्ध नाहीत, असे जाणवले. त्याद्वारे शिक्षणामधील गरीब-श्रीमंत, सामान्य,अतिसामान्य ,मध्यमवर्गीय आदी बाबी कोरोनाकालीन शिक्षण पद्धतीने प्रकर्षाने अधोरेखित केल्या ,असे आपल्याला पाहावयास मिळते .

सामाजिक :

कोरोनाकाळातील शिक्षण देण्यासाठी ज्या साधनांचा,ज्या उपकरणांचा वापर करावयाचा होता ते काही विद्यार्थ्यांकडे उपलब्ध नव्हते. त्यामुळे त्यांना स्वतःच्या अस्तित्वाची, स्वतःच्या परिस्थितीची आणि एकंदरीत आपल्या कौटुंबिक परिस्थितीची काहींना अत्यंत लाज वाटायला लागली तर काहींकडे सर्व सुख सुविधा उपलब्ध आहेत म्हणून अहंगंड निर्माण झालेला दिसतो. म्हणजेच या अतिसंवेदनशील वयामध्ये न्यूनगंड आणि अहंगंड यांच्यामध्ये हे विद्यार्थ्यांची मानसिकता खेळत होती . ही सामाजिक विषमता पुन्हा एकदा कोरोनाकाळातील शिक्षणपद्धतीने अधोरेखित केली आहे.

राजकीय

कोरोना काळातील अभ्यासक्रम पूर्ण झाल्यानंतर त्या अभ्यासक्रमावर आधारित परीक्षा घ्याव्या की त्या विद्यार्थ्यांना ,त्या देत असलेल्या अंतिम वर्षाच्या पदवी परीक्षांमध्ये उत्तीर्ण करून त्यांना थेट पदव्यांचे वितरण करावे. याबाबतीत विद्यापीठ अनुदान आयोग, राज्य सरकार आणि केंद्र सरकार यांच्यामध्ये राजकीय तीढा निर्माण झालेला होता आणि या राजकारणामध्ये परीक्षा होतील ,न होतील ,होतील तर कशा पद्धतीने? आणि यामध्ये पडून सर्वोच्च न्यायालयाने जो काही निवाडा केला त्यामध्ये सांगण्यात आले होते कि अंतिम वर्षाच्या विद्यार्थ्यांना परीक्षेशिवाय पदवी देता येणार नाही .परीक्षा केव्हा होणार? निश्चितव्ह झाल्या तर त्याच्या पद्धती ऑनलाइन की ऑफलाइन यामध्ये राज्य सरकारे आणि विद्यापीठे यांच्या मध्ये सुद्धा वेगवेगळ्या पद्धती दिसायला लागल्या .त्यामुळे परीक्षेच्या संदर्भात अनेक राज्य सरकारची परीक्षा आणि कसोटी लागलेली दिसते.

कोरोना आणि त्याने प्रभावित केलेले शिक्षण व्यवस्थेतील विविध घटक :

कोरोना आणि त्याने प्रभावित केले शिक्षण व्यवस्थेतील विविध घटक असे म्हणत असताना कोरोना नियंत्रणासाठी, उपाययोजनांसाठी केले गेलेले प्रयत्न यांचा प्रभाव प्रामुख्याने शिक्षण व्यवस्थेवर पडलेला पहावयास मिळतो. उदाहरणार्थ टाळेबंदी असेल ज्याद्वारे भौतिक दृष्ट्या सर्वच शैक्षणिक उपक्रम बंद होते. टाळेबंदी मध्ये महाविद्यालय, खाजगी शिकवणी आदी सर्वच बंद असल्यामुळे अभ्यासक्रम आणि अध्यापन या वर काय परिणाम झाला हे सुद्धा पाहणे गरजेचे ठरते.

अभ्यासक्रम आणि अध्यापन :

कोरोनावरील प्रभावी उपाय म्हणून टाळेबंदी हा उपाय केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार यांनी स्वीकारल्यानंतर देशातील आणि संपूर्ण राज्यातील शाळा महाविद्यालय बंद होती. त्यामुळे अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याचे आणि अध्यापनाचे आव्हान सर्व शिक्षणतज्ञापुढे होते. या आव्हानाला तोंड देण्यासाठी ऑनलाइन शिक्षण हा पर्याय सुचवण्यात आला आणि तो स्वीकारण्यात आला .त्यासाठी गुगल मीट, झूम, युट्युब अमेस इत्यादी बाबींचा आणि उपकरणांचा समावेश यामध्ये करण्यात आला मात्र प्रत्यक्ष वर्गातील अध्यापनाप्रति असणारे विध्यार्थ्यांमधील औत्सुक्य आणि अध्यापनानंतरचे समाधान आहे ते त्याद्वारे मिळत नाही. असे शिक्षकांना जाणवले. आणि अभ्यासक्रमही हा एकतर्फी शिकवला जातो आहे .मात्र विद्यार्थ्यांनी तो व्यवस्थित आत्मसात केला आहे का ?,व्यवस्थित अभ्यासला आहे का?, विद्यार्थ्यांना त्याचे आकलन झाले आहे का? याची साधी दखलही शिक्षकांना ऑनलाईन माध्यमातून घेता येत नसल्यामुळे शिक्षणातील संवादाचा सेतू कोलमडलेला पाहायला मिळतो.

शाळा आणि महाविद्यालये:

मोठ्या शहरातील कोरोना आजाराने बाधित असलेल्या रुग्णांची संख्या लक्षात घेता शाळा आणि महाविद्यालय यांना उपचार केंद्र म्हणून बऱ्याचश्या स्थानिक पातळयांवरील प्रशासनाने शाळा-महाविद्यालयांच्या उपचार केंद्र म्हणून वापर केला होता. त्यामुळे शाळा ,महाविद्यालये जवळ जवळ आठ महिने बंद असलेली पाहायला मिळतात .त्यामधील शिक्षणविषयक व्यवहार थांबून त्याला दवाखान्याचे किंवा एखाद्या प्रशस्त रुग्णालयाचे स्वरूप प्राप्त झाले होते. त्यामधील शिक्षण विषयक घडामोडी थांबून तिथे आरोग्यविषयक औषचार चालू झालेले पाहायला मिळतात .

विद्यार्थी आणि पालक

विद्यार्थी आणि पालकांमध्ये कोरोनामुळे एक वेगळ्या प्रकारचा न्यूनगंड आणि भययुक्त वातावरण निर्माण केले होते असे जाणवते. अध्यापनासाठी जेव्हा ऑनलाईन पद्धत स्वीकारली गेली तेव्हा बऱ्याच या विद्यार्थ्यांमध्ये साधनांचा अभाव जाणवत होता आणि हे तंत्रज्ञान नवीन असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना त्याबाबतीत उत्सुकता आणि आपल्याकडे असावी अशी अपेक्षा होती .पण विद्यार्थ्यांना ग्रामीण भागातील आदिवासी भागातील आणि गरीब कुटुंबातील विद्यार्थ्यांपर्यंत ऑनलाइन तासिकांचे धडे पोहोचत नसल्यामुळे त्यांना स्वतःच्या आर्थिकते विषयी, सामाजिकते विषयी न्यूनगंड जाणवत होता. यातूनच चार-पाच विद्यार्थ्यांच्या आत्महत्येच्या घटना ही समोर आलेल्या आपल्याला दिसल्या.

त्याचप्रमाणे ऑनलाईन तासिका चालू असताना शिक्षकाने प्रश्न विचारला तर "उत्तर का देत नाहीस" असं म्हणून एका मुंबईतील आईने आपल्या मुलीला पेन्सिलीने भोकसल्याची घटना सुद्धा घडली होती .यामुळे मानसिक तणाव आणि आपल्या सामाजिक ते विषयी न्यूनगंड बहुतांश विद्यार्थ्यांनी बाळगला असे दिसते .ह्या नोंदी प्राथमिक असल्या तरी त्या प्रातिनिधिक आहेत.

शिक्षक:

कोरोनाकाळातील शिक्षण व्यवस्थेमध्ये हे अभ्यासक्रमांना परिपूर्ण करण्यासाठी सर्वाधिक कसरत करावी लागली ती शिक्षकांना, प्राध्यापकांना. जवळजवळ सहा सात महिन्यांचा कालखंड आणि त्यामध्ये जर शिक्षण व्यवस्था अध्यापन प्रक्रिया थांबली तर संपूर्ण वर्ष वाया जाणार भीतीपोटी शिक्षकांनी ऑनलाइन तासिका घ्यायला प्रारंभ केला .त्यासाठी वेगवेगळ्या माध्यम वापरण्यात आले आणि त्यांच्या चाचण्या, घटकचाचण्या घेण्याकरिता गुगल फॉर्म ,टेस्ट मोझ इ.प्रणालींचा ,उपकरणांचा वापर करण्यात आला. काही तंत्रस्नेही शिक्षकांनी याकरिता वेबिनार, सेमिनारचे आयोजन करून या अद्ययावत तंत्रज्ञानाची मैत्री करण्याचा प्रशंसनीय प्रयत्नही केला. मात्र अध्यापनातील प्रत्यक्ष वर्गातील अध्यापनाचे समाधान याद्वारे जाणवत नाही अशीच बहुतांशी शिक्षकांची भावना आपल्याला दिसते.

परीक्षा पद्धती:

ज्या विद्यार्थ्यांना पदवी प्रदान करावयाची आहे अशा अंतिम वर्षाच्या विद्यार्थ्यांच्या परीक्षा घेणे गरजेचे आहे. असे सर्वोच्च न्यायालयाने सूचवल्यानंतर महाराष्ट्रातील आणि इतरही राज्यातील विविध विद्यापीठे आपापल्या पातळयांवर ऑनलाइन परीक्षा घेण्याच्या तयारीत लागले. मात्र प्रत्यक्ष परीक्षा घेणे कोरोना काळात शक्य नसल्याने त्यामध्ये ऑनलाइन पद्धतीने सर्व विद्यार्थ्यांची परीक्षा घेणे हे विद्यापीठांना समोरच आव्हान होते आणि बरेच या विद्यापीठांचे नियोजनही यादरम्यान कोसळले होते. त्यामध्ये बऱ्याचदा परीक्षा पुढे ढकलल्या मुळे विद्यार्थ्यांचे मनोबल खचले आणि विद्यार्थी परीक्षा संपेपर्यंत मानसिक तणावात होते. परीक्षेचे गांभीर्य लक्षात घेऊन विद्यार्थी सुलभ परीक्षा पद्धती स्वीकारण्यात आली मात्र ही परीक्षा पद्धती भविष्यातील आव्हानांचा कसोट्यांवर टिकेल का? हा प्रश्न कायमच राहिला.

करिअरच्या संधी

कोरोना काळातील तृतीय वर्षाला किंवा अंतिम वर्षाला असणाऱ्या किंवा या वर्षामध्ये पदवी मिळवणाऱ्या विद्यार्थ्यांना करिअरच्या संधी सारख्याच उपलब्ध राहतील का? असा प्रश्नही बऱ्याच या

१३५

विद्यार्थ्यांच्या मनात आणि बऱ्याच या पालकांच्या मनात कायम होता जर परीक्षा झाल्या नाही तर आम्ही पदवी देणार नाही अशी भूमिका विद्यापीठ अनुदान आयोगाने घेतल्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये परीक्षेविषयी पुन्हा गांभीर्य निर्माण झाले होते. हे बऱ्याच व्यवसायिक संस्थांनी कोरोना काळातील उत्तीर्ण विद्यार्थ्यांना संधी दिल्या जाणार नाही असा आडमुठा निर्णय घेतल्याने सर्व विद्यार्थी संभ्रमावस्थेत असलेले जाणवत होते. या सर्व बाबींचा विचार करता परीक्षेसाठी ही नवीन पर्याय सुचवलेले दिसतात.

खाजगी शिकवणी :

कोरोनावरील प्रभावी उपाय म्हणून टाळेबंदी हा पर्याय स्वीकारल्याने त्यामध्ये विविध व्यवसायांवर जसे गडांतर आले तसेच खाजगी शिकवण्या ही महाविद्यालयबरोबरच बंद करण्यात आल्या. त्यामधील विद्यार्थ्यांची गर्दी लक्षात घेता त्यावर अधिकच निर्बंध लादण्यात आले .मात्र खाजगी शिकवण्या अधिकाधिक ज्या करता घेतल्या जातात उदाहरणार्थ स्पर्धा परीक्षा किंवा बारावीनंतर वैद्यकीय प्रवेश परीक्षा ,अभियांत्रिकी प्रवेश परीक्षा ह्या परीक्षा मात्र प्रत्यक्षपणे केंद्रावर जाऊन विद्यार्थ्यांनी दिल्या .खाजगी शिकवण्या याद्वारे मिळणारे शिक्षणही बहुतांश ऑनलाईन पद्धतीने अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने झालेली दिसते. यातीलच बऱ्याचश्या खाजगी शिकवणी यांना आर्थिक लाभही याच काळात झाला आणि संपूर्ण राज्यातील स्थळाच्या मर्यादा ओलांडून ते विद्यार्थ्यांना आपल्या ऑनलाईन वर्गखोलीमध्ये घेऊ लागले.

कोरोनोत्तर काळातील शिक्षण संधी आणि समस्या:

कोव्हिड या विषाणूमुळे कोरोना हा भयंकर आजार ,वैश्विक महामारीसारखा पसरल्यानंतर त्यावर प्रभावी उपाययोजना म्हणून टाळेबंदी हा पर्याय स्वीकारण्यात आला .याद्वारे साधारणतः दोन शैक्षणिक सत्र येवढ्या कालावधीसाठी शाळा, महाविद्यालये बंद होती .मात्र शिक्षण थांबले नव्हते असे चित्र पहावयास मिळते. याचा अर्थ असा की कोरोनाने काही संधी आणि काही समस्या निर्माण केल्या आहेत. त्यांचा विचार करताना जे विद्यार्थी प्रत्यक्ष शाळेपर्यंत पोहोचू शकत नाहीत, त्यांच्यापर्यंत शाळा, महाविद्यालये शिक्षण ऑनलाइन पद्धतीने पोहोचवू शकतात. असे कोररोनाकाळातील अध्यापन पद्धतीने स्पष्ट केले आहे .तसेच वेगवेगळ्या परीक्षा चाचण्या, घटकचाचण्या यांच्यासाठी विविध साधने आणि माध्यमे याद्वारे उपलब्ध झाली आहेत. अध्यापनासाठी नवीन तंत्रज्ञानाचा आणि उपकरणांचा वापर या काळात झालेला पहावयास मिळतो. मात्र यासोबतच टाळेबंदीतील ऑनलाईन शिक्षण आणि विविध समस्या सुद्धा निर्माण केल्या आहेत .उदाहरणार्थ टाळेबंदीमध्ये जी ऑनलाईन पद्धती अध्यापनासाठी

स्वीकारण्यात आली .त्या वर्गामध्ये केवळ २५ ते ३० टक्के उपस्थिती होती .असे चित्र होते. याची कारणमीमांसा करू जाता असे लक्षात येते की विद्यार्थ्यांची मनःपूर्वक इच्छा असताना देखील केवळ साधनांच्या अभावामुळे ते या ऑनलाईन शिक्षणाच्या प्रवाहात सहभागी होऊ शकले नाहीत. त्याद्वारे आर्थिक-सामाजिक कारणाने विद्यार्थ्यांचे मोठे शैक्षणिक नुकसान केले आहे. असे जाणवते आजही इंटरनेटचे जाळे केवळ २४ टक्के भारतीयांपर्यंत पोहोचले आहे .म्हणून ऑनलाइन शिक्षणाद्वारे शतप्रतिशत विद्यार्थी जोडल्या जाऊ शकतात असे म्हणणे हे निव्वळ दिवास्वप्नच ठरेल .

समारोप :

कोरोना काळातील टाळेबंदीने शिक्षणासाठी नवीन उपाय, अध्यापनासाठी नवीन पद्धती आणि विद्यार्थ्यांसाठी विविध उपक्रम सुचवले आहेत. मात्र त्यामधील सहभागीत्वाचा प्रश्न हा कायम राहतो. विविध कारणाने विद्यार्थी जर शिक्षणापासून वंचित राहत असतील तर 'मोफत आणि सक्तीचे' शिक्षण या आपल्या ध्येय धोरणांचा पुनर्विचार होणे गरजेचे आहे .त्यासाठी कोरोनाने जे शैक्षणिक घटक प्रभावित केले आहे ये त्यांना पुन्हा एकदा व्यवस्थित,सुरळीत करणे तसेच ऑनलाइन अथवा प्रत्यक्ष अध्यापनात द्वारे शिक्षणाच्या प्रवाहामध्ये सामावून घेणे गरजेचे ठरते .कारण आजचे अध्यापन आणि अध्ययन हे कुठल्याही राष्ट्रासाठी भविष्य निर्माणाचे कार्य आहे,विसरता येणार नाही.

*****

१३७

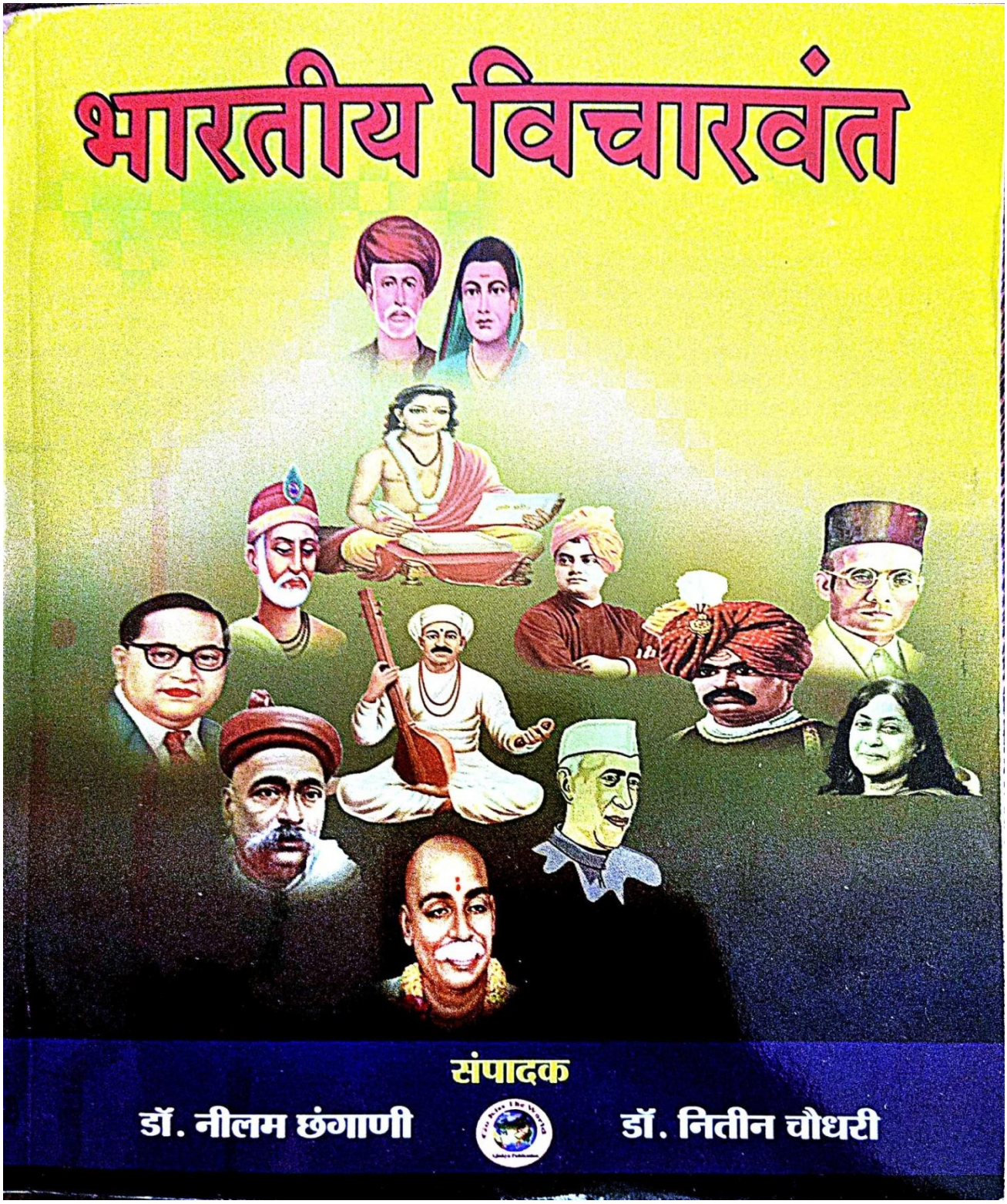
भारतीय विचारवंत
संपादक
डॉ. नीलम छंगाणी
डॉ. नितीन चौधरी

४५.	सावित्रीबाई फुलेंच्या शैक्षणिक विचारांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन / डॉ. सुनिल गायगोळ	२१४
४६.	भारतीय विचारवंत / डॉ. केशव गोरे	२२०
४७.	स्वामी विवेकानंदाच्या विचारातील भारतीय स्त्री / प्रा. जगदीश जायेवार	२२६
४८.	भारतातील उदारमतवादी राजकीय विचारवंत न्यायमूर्ती रानडे / डॉ. आशिष मुठे	२३१
४९.	भारतीय स्त्री विचारवंत / डॉ. सुनिता राठोड	२३५
५०.	वि. वा. शिरवाडकर यांच्या नाटकातील जीवनवाद / डॉ. रविंद्रनाथ केवट	२४१
५१.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : समाज आणि राष्ट्रउद्धारक विचारवंत / प्रा. स्वप्नील इंगोले	२४९
५२.	तत्त्वज्ञ जीवनयोगी विनोबा भावे / प्रा. रेखा आढाव	२५५
५३.	भारतीय शास्त्रीय संगीताचे शास्त्रकार - पं. विष्णु नारायण भारतखंडे / प्रा. एस. व्ही. शिंदे	२५९
५४.	महात्मा ज्योतीबा फुले आणि शिक्षण / डॉ. कविता कावरे	२६२
५५.	पंडीत जवाहरलाल नेहरुंचे भारतीय लोकशाहीतील योगदान / डॉ. बी. आर. भोसले	२६७
५६.	सरदार वल्लभभाई पटेल यांचे भारताच्या अंतर्गत सुरक्षानीति / प्रा. शेषराव तायडे	२७१
५७.	राजर्षी शाहू छत्रपती महाराजाचे शैक्षणिक विचार / प्रा. पुरूषोत्तम बांडे	२७६
५८.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रामगीतेतील समाजजीवन / डॉ. देविदास शिंदे	२८२
५९.	पंडित विष्णू नारायण भातखंडे : संगीतातील एक थोर विचारवंत / प्रा. सुमेध सगणे	२८८
६०.	संत कबीरकें नारीसंबंधी विचार / डॉ. जितेंद्र शेळके	२९३
६१.	हिन्दी साहित्य का छायाबाद व गांधी विचार धारा / डॉ. सुरेश केसवानी	२९८

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : समाज आणि राष्ट्रउद्धारक विचारवंत

स्वप्नील राजेश इंगोले,
सहायक प्राध्यापक, पदवी व पदव्युत्तर मराठी विभाग,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

प्राचीन आणि मध्ययुगीन संतांच्या प्रबोधनपर्वाला आधुनिक भारतामध्ये अविरत चालू ठेवण्याचा कार्य राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आणि कर्मयोगी गाडगे महाराज यांनी केले आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा जन्म अमरावती जिल्ह्यातील यावली शहीद या गावी ३० एप्रिल १९०९ या दिवशी झाला.

'पैदा हुवा इस देह हमे सारा उडा घर बार है।
आयी हवा वक्त ही बंधनसे बेडा पार है।
माँ बाप कहते थे मुझे कदम नही तेरे स्थिर है।
पैदा ही होनेसे तेरे पीछे लगी फिर है फिर है।'

जन्मताच मला निसर्गाने घराच्या बंधनातून मुक्त केले. अर्थात माझ्या जन्माच्या वेळी छप्पर उडाले असे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज म्हणतात. राष्ट्रसंतांचे बालपणी 'माणिक' असे नामकरण माथानचे प्रज्ञाचक्षू संत गुलाबराव महाराज आणि अकोटचे हरिबुवा यांनी केले अत्यंत हालाखीच्या आणि दयनीय परिस्थितीमधून राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी 'माणिक ते तुकडोजी' असा प्रवास केला. त्यांचे सद्गुरु आडकोजी महाराज हे राष्ट्रसंतांच्या आजोळी म्हणजे चवरखेडला राहत असत. त्यांची अवस्था विदेही होती. त्यांच्या कृपाशीर्वादाने राष्ट्रसंत भजनकाव्य लिहू लागले. अशी ग्वाही राष्ट्रसंत स्वतः देतात. गुरूंच्या समाधीनंतर राष्ट्रसंत साधना पर्वासाठी रामदिघी, रामटेक आणि ताडोबाच्या अरण्यामध्ये निघून गेले. तेथे काही साक्षात्कार झाल्यानंतर राष्ट्रसंत समाज जीवनात परत आले. त्यानंतर प्रबोधन, समाजसंघटन आणि भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळी मध्ये सक्रिय सहभाग घेऊन राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी योध्या संताचे कार्य केले.

अनिष्ट प्रथांवर प्रहार करून अपेक्षित परिवर्तनाला चालना दिली. 'आम्ही क्रांतीचे वीर गळीगडी, ठीक करू बिघडली घडी।' अशी प्रतिज्ञाघेत राष्ट्रसंतांनी समाजजीवना मध्ये सुधारणांचा चंग बांधला. त्यांच्या वर काही लोकांनी अंधश्रद्ध म्हणून तरकाही लोकांनी धर्मविध्वंसक म्हणून टीका केली. मात्र राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज त्याला नजुमानता आपल्या प्रतिज्ञेशी कर्तव्य कठोर राहिले. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ मध्ये १९४२ च्या आंदोलनात त्यांना शंभर दिवसा पर्यंत नागपूर आणि रायपूरच्या तुरुंगामध्ये राहावे लागले. यावली, आष्टी, चिमूर येथील रणसंग्रामाचे प्रणेते म्हणून त्यांना तुरुंगवास भोगावा लागला. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी स्वातंत्र्याच्या चळवळीसह सामाजिक सुधारणांमध्ये विशेष योगदान दिले आहे.

शंभर दिवस तुरुंगात घालून महाराज परत आले. महाराजांचे भाषणे आणि भजने इंग्रजांच्या जुलमीशा सनालासुरुंग लावण्याच्या हेतूने भारलेले होते .

अब काहेको धूम मचाते हो दुख्वाकर भारत सारे।
आते है नाथ हमारे।
झाड झडुले शस्त्रबनेंगे, भक्त बनेगी सेना,
पत्थर सारे बॉम्ब बनेंगे,
नाव लगेगी किनारे।
आते है नाथ हमारे।'

अशा भजना मधून एकाच वेळी भारतीयांना लढण्याचा विश्वास आणि जुलमी इंग्रजी राजवटीला आव्हान देण्याचे कार्य राष्ट्रसंत तुकडोजी करीत होते.

वर्ष १९६५ ला पाकिस्तानी भारतावर केलेल्या या प्रसंगी देशांतर्गत तणाव वाढण्याची अधिक शक्यता होती. राष्ट्रीय एकतेला बाधा येण्याची सर्वात अधिक शक्यता होती. हिंदूमुस्लिमांमध्ये संघर्ष होऊ नये म्हणून राष्ट्रसंत दक्ष होते. वर्तमान युद्ध हिंदूमुसलमान धर्मोमें अथवा धर्मावलंबीयोन होते हुए, धर्मनिरपेक्ष हिंदुस्तान और युद्ध पिपासू पाकिस्तान में है। दुनिया में सतपक्ष और असत पक्ष सदासेंही रहे है। उसके लिए केवल आत्यंतिक अहिंसाक भी उपयोग मे नही आती। असे विचारव्यक्त करुन राष्ट्रसंतांनी युद्धाची अंतर्गत बंडाळीची शक्यता मोडीत काढली. भारत-पाकयुद्धाच्या वेळी महाराजांनी राष्ट्रजागृती दौरा काढला.

जाती अंताची चळवळ असेल किंवा मंदिर प्रवेश आंदोलन असेल यामध्ये ते अग्रस्थानी होते. वर खेड मंदिर प्रवेश सत्याग्रह आणि सानेगुरुजींचे पंढरपुरातील मंदिर प्रवेश सत्याग्रहया सर्वांमध्ये तुकडोजी महाराज अग्रस्थानी होते.

'तुकड्यादास म्हणे आम्ही हो बेजात।
आत्म्याची जात लागू आम्हा।'

ही त्यांची जाती निर्मूलनाची पहाट पाहण्याची तीव्र इच्छा होती. भारत देशातील महाराष्ट्र राज्यास संतांची भूमी म्हणून ओळखल्या जाते कारण महाराष्ट्राच्या प्रबोधन आणि परिवर्तनाच्या चळवळी मध्ये भक्ती चळवळींचे विशेष योगदान आहे. मराठी मनांवर संत विचारांचा एक सामाजिक संस्कार आजतागायत जिवंत आहे असे दिसते. विविध पंथ जसे भागवत संप्रदाय, महानुभाव संप्रदाय, दत्त संप्रदाय, नाथ संप्रदाय आणि पुढे समर्थ संप्रदाय इत्यादी आहेत. भागवत संप्रदाय म्हणजेच वारकरी पंथाने बहुतांश तर महानुभाव पंथाने काही अंशी तत्कालीन विषमतेवर अस्पृश्यतेवर टीका केलेली पहावयास मिळते. जसे सर्वज्ञ श्री चक्रधर यांनी आपल्या अनुयायांना महारवाडा होऊनच धर्म काढावा' असा दंडक घालून दिला होता तर ज्ञानेश्वरांनी 'भूता परस्परे जडो मैत्र जीवांचे' असे पसायदान मागितले आहे. संत तुकारामांनी 'भेदाभेदभ्रम अमंगळ' असे आपले ब्रीद मांडले आहे. 'एकमेका लागती पायी रे 'ही आपली परंपरा सुद्धा सांगितली आहे. याच विषमतेचा प्रखर विरोध करणाऱ्या आणि समतेचा पुरस्कार करणाऱ्या संताच्या यादीत

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे नाव क्रमाने घ्यावे लागते. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात अस्पृश्यता निवारण्यासाठी, विषमता निर्मूलनासाठी अनेक चळवळी सक्रिय होत्या. 'ख्रिस्त मोहम्मद मांग ब्राह्मणासी धरावे पोटाशी बंधू परी मानवाचा धर्म सत्य आहे एक भांडणे अनेक कशासाठी' हा ध्यास महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून घेतला होता. ब्राम्हो समाज, आर्यसमाज, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा लढा, विदर्भातील गणपती महाराज यांची 'अजात' चळवळ ही जाती आणि विषमतेच्या अंताच्या ध्यासाने भारलेली होती.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी 'भजन' या प्रकाराचा जनप्रबोधनासाठी प्रभावी वापर केला. त्यांचा सामाजिक चळवळीमध्ये सक्रिय सहभाग असायचा. स्वातंत्र्याचा लढा, भूदान चळवळ या त्यांच्या खंजरी भजनाने प्रेरणा निर्माण केली होती. त्यातूनच मोठ्या प्रमाणावर जनभावना संकलित झाली म्हणूनच डॉ.श्री.भा.वर्णेकर म्हणतात 'मध्ययुगीन संतांच्या साहित्यातील सारी वैशिष्ट्ये विसाव्या शतकातील राष्ट्रसंतांच्या साहित्यात आहेत यात वाद नाही; पण राष्ट्रसंत श्रेष्ठ संत होते तसे ते श्रेष्ठप्रतीचे राष्ट्रकार्य करणारे समाजधुरीण होते. 'केवळ संतसाधू म्हणून ते लोकांमध्ये प्रबोधन करत नव्हते तर त्यांचा व्यवहारदेखील तसाच उत्कीस साजेसा होता. भारतीय भक्ती चळवळींचे संचित काही असेल तर ते 'आध्यात्मिक लोकशाही' हेच आहे. समता व बंधुता यांचा काही प्रमाणात प्रचार व स्वीकार झाला होता. एवढे होऊनही समाजात जात, पंथ, संप्रदाय, वर्ण, वर्ग, वंश, लिंग, आर्थिक परिस्थिती याबाबींवरून विषमता अधिक बोचरी व टोकदार होत आहे. हे पाहून राष्ट्रसंतांनी त्यावर कठोर हल्ला चढवला आहे. विषमतेच्या जाणिवा एखाद्या समूहास आणि त्यातील व्यक्तींना सर्वस्वी संपवून टाकत असतात. म्हणून राष्ट्रसंत समता व बंधुता या जीवनमूल्यांचा आग्रह धरतात. 'आपल्या लोक समाजाची परंपरागत धर्मदृष्टी आणि आधुनिक लोकशाहीचे नवे तत्त्वज्ञान या दोहोंचा मेळ राष्ट्रसंत मोठ्या कौशल्याने घालतात. 'असे ग.त्र्यं.माडखोलकर म्हणतात.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी जनप्रबोधनासाठी 'खंजरी' हे वाद्य, 'भजन' हा लोकसंगीताचा प्रकार आणि 'बंधूतेचे' तत्वज्ञान अत्यंत प्रयोगशीलतेने वापरलेले आहे. समूह व सलोख्याची भावना विश्व कल्याणाचा हेतू साध्य करू शकते. जातीजातींमध्ये झालेले तुकडे एकत्रित करण्याचे स्वप्न राष्ट्रसंत पाहतात. पंथातील विद्वेष, धर्माधर्मांमधील वितंड, जातींमधील विखार, लिंगाधारित विषमता आणि आर्थिक मागासलेपण वरून होणारी अवहेलना या सर्वांवर राष्ट्रसंत आपल्या लेखणी, वाणीतून परखड टीका करताना दिसतात. 'सबका सन्मान करे' हे त्यांचे ब्रीद होते तर 'मानव बनने जो चले उनकी हूं मैं शुभकामना' हा त्यांच्या लेखणीचा ध्यास होता.

मानवी समूहातील बहुतेकांना कुठल्यातरी धर्मभावनांचा वा पंथ, दैवतांचा मानसिक आधार हवा असतो. त्यातूनच आम्हीच व आमचे म्हणणे, मानणे श्रेष्ठ आहे, इथपर्यंत ठीक आहे

मात्र इतरांना तुच्छ वा कनिष्ठ समजण्यातून विद्वेषाची भावना निर्माण होते. कधीकधी तर ही भावना विकोपाला जाऊन सामाजिक आरोग्यासाठी धोका पोहोचत असतो. म्हणूनच राष्ट्रसंत केवळ उपदेश करून वा काव्य करून थांबले नाहीत तर 'सक्रिय पाठ-सामुदायिक प्रार्थना' त्यावर उपायही सांगितला आहे.

किती पण भिन्न जाहले, येणेची राष्ट्र नासले,
हा मिटवता गलबला जागुया, आपल्या माणुसकीला
बंधुनो प्रार्थनेला चला

विकोपाला गेलेला पंथाचा वाद राष्ट्रविघातक ठरतो याचे भानही राष्ट्रसंत देतात. तुकडोजी महाराज अशा मंदिराची पायाभरणी, उभारणी करतात, ज्या मध्ये कुठलाच भेद केला जात नाही. 'आम्ही नकोण्या पंथाचे पण सर्वपंथही आमचे' आहे तहा उदार विचार ते अंगी कारतात. धर्म, पंथ, गट, तट मिटवायचे असतील तर 'धर्मपंथयांचे भांडण न मिटे ऐक्य प्रेमाविण' असा समन्वय साधणारा उपाय राष्ट्रसंत सुचवतात काहींना बंदी आणि काहींना संधी असा देव व त्यांचे घर राष्ट्रसंत त्यांना मान्य नाही.

सबके लिए खुला है मंदिर ये हमारा
मतभेद को भुला है मंदिर हमारा

अशा प्रार्थना स्थळी सर्वांना खुल्या मनाने येण्याचे आवाहन राष्ट्रसंत करतात.

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र ही वर्ण व्यवस्था प्रचलित होती. यातूनच निर्माण झालेल्या जातीला त्या समूहाचा व्यवसाय हा तेवढा आधार होता जाती व वंशावरून कोणी श्रेष्ठ व कनिष्ठ असू शकत नाही, हा विचारच मुरला होता. एखाद्या प्राण्यापेक्षा ही वाईट स्थिती मानवाने मानवाची केली होती. 'नरेची केला किती हीन नर' याची जाणीव पदोपदी होत होती. म्हणूनच राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विचारत होते 'भेद भाव कशाला माणसा-माणसात रे ?' बंधू भावना वाढीस लागेल तरच समाज एक संध राहील. अन्यथा त्याचे शकलं शकलं पडून तो खंडित होईल .

'सर्वची माझी भावंडे ही,
परस्परांच्या कामी सगळी उचनीच मग का समजुनी
दुखविता मन सळसळा बोलला भारत दादुनी गळा
करीता भेद असा सगळा

जातीच्या विखाराचा चटका समाजात वावरण्याचा आत्मविश्वास हिरावून घेत असतो. तथाकथित उच्चजातीत जन्म झाल्याचा अभिमान बाळगणारा यांना राष्ट्रसंत समजावतात 'मानव का गौरव जाती नही, धन द्रव्य नही, अधिकार नही 'तर समाजाच्या मानवाच्या जातीचा गौरव काही असेल तर परस्पर सामंजस्य व बंधु भाव जपणे वृद्धिंगत करणे. अस्पृश्यता हा राष्ट्राच्या आणि संस्कृतीच्या माथ्यावरील कलंक आहे तो मिटवला पाहिज राष्ट्रसंतांचा उद्देश होता.

'स्पृश्यास्पृश्य हटे यह सारा, देश कलंक मिटाने' हा देश तेव्हाच निष्कलंक होईल जेव्हा तो समतावबंधुता या तत्त्वास आचरणे प्रारंभ करेल ही भावना राष्ट्रसंतांच्या अशा अरांख्या भजनात प्रगटते.

तीर्थक्षेत्र बग्गी यात्रेमध्ये महाराजांनी अस्पृश्य मानले गेलेल्या तत्कालीन जातीतील काहीलोकांच्या पंगती वाढल्याने तेथे उपस्थित असणाऱ्या एकागृहस्थाने त्यांनाहा अधर्म होत असल्याची त्यांना सूचना केली तेव्हा राष्ट्रसंत त्यांना म्हणाले कीहा अधर्म नसून हा युगधर्म आहे. असे ठणकावून सांगितले होते.

स्त्रीपुरूष यांच्यामध्ये प्रारंभापासूनच उपभोग्य वस्तू व उपभोक्ता हाच संबंध होता. व्यक्ती म्हणून स्त्रीचे महत्त्व पुरुषसत्ताक व्यवस्थेने. कधी मान्य केलेच नाही'बाई' नावाचा 'माणूस' समजून घेताना आज एकविसावे शतक उजाडले तरी ही बाईला माणूस म्हणून 'पुरुष' समजून घेताना दिसत नाही. प्रगतीचे इतके पाऊल टाकून आल्या नंतरही स्त्रियांना जीव मुठीत घेऊन जगावे लागते. लाभाचे, अधिकाराचे, प्रतिष्ठेचे पद पुरुषांकडे आणि जिकिरीचे, जबाबदारीचे आणि कष्टाचे कर्तव्य स्त्रियांकडे हीच हिस्सेवाटणी समाजात चालताना दिसते.

स्त्रियेसी मानावे अभद्र । मुलगी जन्माताची दळभद्र।
वय वाढण्याची मानावे शुद्र। हा दुष्टपणा समाजाचा।।

असे ग्रामगीते च्या महिलोन्नती अध्यायात राष्ट्रसंत लिहितात. माणूस म्हणून मान्यता मिळण्या पासूनही स्त्रियांना वंचित ठेवणे योग्य नाही. 'मिळो बहुमान मातांना, जस देशात पुरुषांना' असा राष्ट्रसंतांचा आग्रह आहे. मातृत्वाचा पराक्रम त्याचा योग्य सन्मान व आदर राष्ट्रसंत एकाभजनात मोठ्या धाडसाने व नाट्यात्मक प्रसंगाने समजावतात.

'बाईनो, अबला म्हणे कुणी, धरुणी त्याच्या मनगटा,
तुकड्या म्हणे सांगा तया तुझा जन्म फुकटची होईका,
देश अबलेचा की तुमचा हा भेद कुणी पाही का।

स्त्रीचा एक मुलगी, माता, बहीण म्हणून रक्षण करण्यापेक्षा एकमाणूस म्हणून तिचे अस्तित्व मान्य करणे व स्वातंत्र्याची संधी देणे समतेसाठी गरजेचे वाटते.

मानवी भावभावना मनोव्यापार निर्मिती व्यवहार हे आर्थिक पार्श्वभूमी वर अवलंबून असतात असे कला व्यवहारात 'पाया-इमला' सिद्धांत सांगतो मात्र समाजात आर्थिक स्थिती बहुदा निवडक लोकांची समजूत असलेली पाहायला मिळते. शेतकरी मजूर कामगार व्यापारी अधिकारी भांडवलदार यांचे आर्थिक स्थितीभिन्न असते त्यांच्यात न्यूनगंड झाल्याने समाजात विद्वेषाची बीजे पडतात. एक कुपोषणाने आणि एकाचे अतिपोषण करतो. म्हणून राष्ट्रसंत म्हणतात

एकाच्या महालात फुलतात बागा।
एकास धड नाही राहण्यास जागा।

अन्नासाठी फिरतो नागवा।
देशात समता नांदवा,
ग्रामजयंतीचा मंत्र घ्याहो नवा।

देशात समता व बंधुत्व नांदवण्यासाठी आर्थिक समानता प्राधान्याने आवश्यक ठरते. म्हणूनच अधिक आर्थिक विषमता असलेल्या समाज हा सहजीवनासाठी असमर्थ ठरत असतो. 'नांदोत सुखी, गरिब, अमिर एक मतांनी' हा राष्ट्रसंतांचा आदर्शवाद आहे. मात्र अशक्य प्रायकोटीतील वाटतनाही. 'काया, वाचा, बुद्धी, प्राण हे तो आहे गावाचे धन 'जे जे म्हणून आमचे आहेत ते सर्व समूहात व्हावे. अत्यंत गरीब वा श्रीमंतीस राष्ट्र संत समाज समाज रचनेतील विकृती मानतात. म्हणून समतेचा संस्कारच बंधूत्वाची संस्कृती निर्माण करू शकेल. हीच आजची क्रांती आहे. म्हणूनच क्रांतीची हाक आली आहे असे राष्ट्रसंत म्हणतात. गाव समाजातील कुठल्याही कारणा वरून होणारा भेदभाव मिटून तो समन्वयाने सामंजस्याने व सहकार्याने बरा व्हावा. जात, धर्म, लिंग, वंश आर्थिक स्थिती ही विषमतेस वाव देणारी असू नये.

गावा गावाशी जागवा। भेदभाव समोर मिटवा।
उजळवा ग्रामोन्नतीचा दिवा। तुकड्या म्हणे।।

मुळासहीत भेदभाव संपल्या वाचून ग्रामउन्नतीची आशा पल्लवित होऊ शकत नाही. वैश्विक शांतीसाठी सुद्धा हेच अर्थात दुरावा मिटणे अत्यावश्यक आहे. विश्वशांतीचा मार्ग ही सामंजस्य व समन्वयातून जातो. असा इतिहास आहे आणि निसंकोच भविष्य असणार आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, 'ग्रामगीता'
२. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज राष्ट्रीय भजनावली (मराठी)
३. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज राष्ट्रीय भजनावली (हिंदी)
४. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, युगप्रभात.
५. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, 'क्रांतीदीप'
६. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, 'अभंगगाथा'
७. गं. बा.सरदार, 'संतवाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती'
८. सुदाम सावरकर, 'जीवनयोगी खंड-९'
९. रघुनाथ कडवे, 'राष्ट्रसंत तुकडोजी : जीवन आणि कार्य'
१०. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, 'लहर की बरखा'

CRITERION III: RESEARCH, INNOVATIONS AND EXTENSION
Metric: 3.3.3- books and chapters in edited volumes/books published

PUBLISHED BOOK & PUBLISHED CHAPTER IN BOOK AND CONFERENCE PROCEEDING

DEPARTMENT OF HINDI

2016 - 17 to 2020 – 21

Sr. No.	Name of the Teacher	Number of published Book & Chapter in Book and Conference Proceeding					Total
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	
1	Dr. Nibha Upadhyay	01	00	01	03	01	**06**
	Total	**01**	**00**	**01**	**03**	**01**	**06**

CRITERION III: RESEARCH, INNOVATIONS AND EXTENSION
Metric: 3.3.3- books and chapters in edited volumes/books published

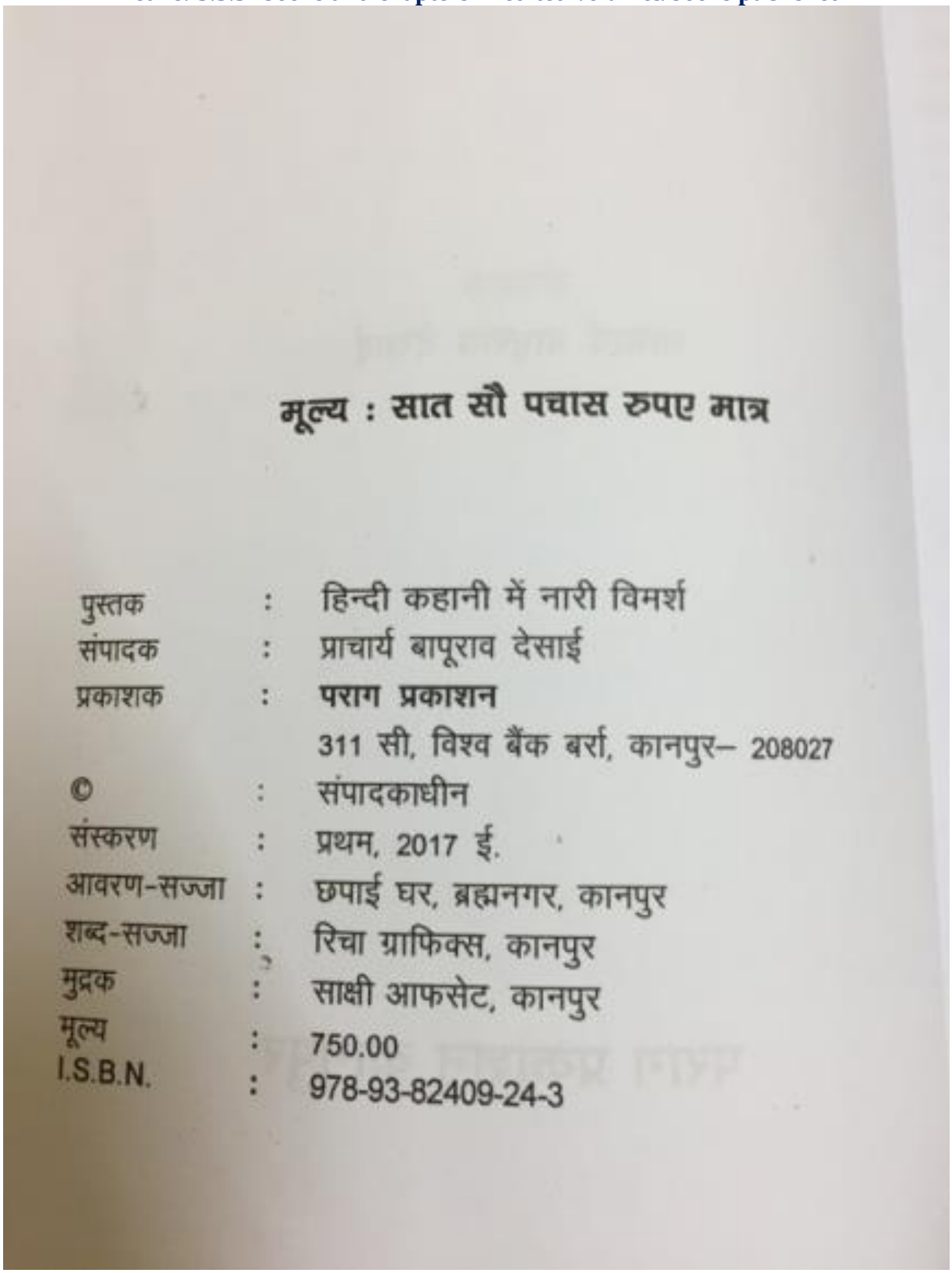

मूल्य : सात सौ पचास रुपए मात्र

पुस्तक	:	हिन्दी कहानी में नारी विमर्श
संपादक	:	प्राचार्य बापूराव देसाई
प्रकाशक	:	**पराग प्रकाशन** 311 सी, विश्व बैंक बर्रा, कानपुर– 208027
©	:	संपादकाधीन
संस्करण	:	प्रथम, 2017 ई.
आवरण-सज्जा	:	छपाई घर, ब्रह्मनगर, कानपुर
शब्द-सज्जा	:	रिचा ग्राफिक्स, कानपुर
मुद्रक	:	साक्षी आफसेट, कानपुर
मूल्य	:	750.00
I.S.B.N.	:	978-93-82409-24-3

39. दलित कहानियाँ : स्त्री शोषण की दास्ता 241
डॉ. दीपा दत्तात्रय कुचेकर
40. भारतीय कहानी का प्राक्, प्राग तथा पौराणिक परिवेश 249
डॉ. अनुऋचा सिंह
41. प्रेमचंद के हिंदी कहानियों का शिल्प-विधान 255
प्रा. निभा उपाध्याय
42. ''त्रिशंकु'' : आधुनिकता के त्रिशंकु की व्यंग्य कथा 259
डॉ. मनीषा ठक्कर
43. हिंदी कहानी के प्रकार तथा विभाजन 262
प्रा. म. इस्माइल म. हुसैन
44. इक्कीसवीं सदी और कहानी साहित्य 267
डॉ. धनाजी कुट्टे
45. हिन्दी कहानी के प्रकार तथा विभाजन 270
डॉ. पूनम बोरसे
46. हिन्दी तथा अंग्रेज़ी कहानियों का तुलनात्मक अभ्यास 277
प्रा. मोनाली धांड
47. नासिरा शर्मा की कहानियों में स्त्री विमर्श 281
डॉ. कुसुम राणा
48. तेलगू कहानियों में व्यक्त स्त्री संवेदना 285
डॉ. शैलजा जायसवाल
49. प्रेमचंद के कहानी साहित्य में चित्रित सामाजिकता 292
प्रा. बच्छाव कैलाश काशीनाथ
50. स्त्री विमर्श की जिरह करती हिन्दी कहानियाँ : एक समाजशास्त्रीय आकलन 295
डॉ. दयानिधि सा

41

प्रेमचंद की हिंदी कहानियों का शिल्प-विधान

प्रा. निभा उपाध्याय

प्रस्तावना - कहानी कहना व सुनना मनुष्य की स्वाभाविक प्रवृत्ति है। अपनी भावना और अपने संवेग को सम्प्रेषित कर सकने की क्षमता जब से मनुष्य में आई तभी से वह कहानियाँ कहता और सुनता रहा है। अन्य साहित्यिक विधाओं की तरह कहानी भी मानव चेतना की अभिव्यक्ति का आधार है। इस संबंध में कहा जाता है कि कहानी का प्रभाव मनुष्य की मूल प्रवृत्ति के आधार पर हुआ है। कहानी में अद्‌भुत शक्ति है कि पाठक को अभिभूत करके उसके भावों को जागृत करती है।

कहानी के क्षेत्र में मुंशी प्रेमचंद का नाम अजर अमर है। उन्हें उपन्यास सम्राट की उपाधि प्राप्त है किंतु वे जितने बड़े उपन्यासकार थे उतने ही बड़े कहानीकार भी रहे। उनकी कहानियाँ उच्च कोटि की सिद्ध हो चुकी हैं। प्रेमचंद का झुकाव आदर्शवाद और समाजवाद की ओर रहा है जिसका मूल आधार भारतीयता है। प्रेमचंद की कहानियाँ उद्देश्य, शिल्पविधान, वस्तु वैविध्य और मनोवैज्ञानिक चरित्र चित्रण की दृष्टि से साहित्य जगत में उच्च कोटि की सिद्ध हो चुकी है। जनसाधारण तक साहित्य के संदेश को पहुँचाने में प्रेमचंद की कहानियों ने अपना विशेष दायित्व निभाया है। भाषा की सरलता और भावों की गहराई ने प्रेमचंद की कहानियों को आकर्षक बनाया है, यही कारण है कि प्रेमचंद की कहानियाँ आज भी जनमानस पर अपना प्रभाव डाल रही हैं। अकेले प्रेमचंद ने लगभग 300 कहानियाँ देकर हिंदी कथा साहित्य का भंडार भरा है।

प्रेमचंद के कहानियों का शिल्प-विधान - सन् 1916 में प्रेमचंद की पहली हिंदी कहानी पंच परमेश्वर प्रकाशित हुई जिसमें यथार्थवादी चोले के भीतर से सुंदर आदर्श की स्थापना हुई और कहानी बहुप्रशंसित रही और इसके बाद लेखक इस तरह की कहानियाँ लिखते गये। शतरंज के खिलाड़ी, कंघन, आत्माराम, पूस की रात आदि जो विश्व की श्रेष्ठ कहानियाँ मानी जाती है। प्रेमचंद कलम के मजदूर होने के कारण मजदूरी की कीमत और उसकी अनुभूति से परिचित थे। जीवन के संघर्षमय क्षणों को यथार्थ बोध के साथ चित्रित किया जिससे पूरे युग को प्रभावित कर सके।

प्रेमचंद जी अपने कहानियों में मानव व्यवहार को अधिक समीप से देखने और चित्रित करने का प्रयास किया। प्रेमचंद का युग हमारे देश के राजनीतिक एवं सामाजिक उथल-पुथल का युग रहा ऐसे में लेखक ने अपनी कहानियों के केंद्र में

आम जनता को ही रखा है। उनकी कहानियों का मूल उद्देश्य समाज सुधार करना था अतः उसकी भाषा भी जनसाधारण की भाषा रही जिनमें उर्दू का पुट सन्निहित रहा है। उस समय राजकार्यों में भी उर्दू का प्रयोग होता था अतः साहित्य में उसका प्रयोग उचित जान पड़ता है।

हिंदी कहानी संग्रहों की तालिका कुछ इस प्रकार दी जा सकती है। 1. सप्तसरोज 2. नवनिधी 3. प्रेमपच्चीसी 4. प्रेम पूर्णिमा 5. प्रेम द्वादसी 6. प्रेम तीर्थ 7. प्रेम पियुष 8. प्रेम कुंज 9. प्रेम चतुर्थी 10. पंच प्रसून 11. सप्त सुमन 12. कफन, 13. मान सरोवर भाग 1, 2, 3, 4, 5 14. प्रेम प्रतिमा 15. प्रेरणा 16. प्रेम सरोवर 17. प्रेम प्रमोद 18. कुत्ते की कहानी 19. जंगल की कहानी 20. अग्नि समाधि 21. प्रेम पंचमी 22. प्रेम गंगा

इतना विशाल संग्रह उन्हें हिन्दी साहित्य में बड़ी संख्याओं के कहानी लेखकों में स्थान दिलाता है।

कालक्रम की दृष्टि से प्रेमचंद की कहानियों को तीन भागों के विभाजित किया जा सकता है।

1. आरंभिक काल - सन् 1916 से 1920
2. विकास काल - सन् 1920 से 1930
3. उत्कर्ष काल - सन् 1930 से 1936

आरंभिक काल की कहानियों में वर्णन और घटनाओं की प्रधानता रही वही विकास काल में आचरण और चरित्र पर अधिक महत्व दिया, वही उत्कर्ष काल में कलात्मक और भावात्मक विकास हुआ साथ ही लेखक सूक्ष्म मनोविश्लेषण के साथ मानव-जीवन की बारीकियों को उभारा है। इस काल में प्रेमचंद लोकप्रियता के ऊँचे शिखर का आ पहुँचे। प्रेमचंद की कहानी कला के संदर्भ में डॉ. विश्वनाथ प्रसाद मिश्र कहते हैं प्रेमचंद अतीत से राष्ट्र और राष्ट्र से समाज की ओर बढ़े। उनका समाजवादी दृष्टिकोण उनके निजी जीवन के कटु अनुभवों का परिणाम था। उन्होंने जीवन की कई उतार चढ़ाव देखे और जीवनभर संघर्ष करते रहे।

कथानक कथावस्तु का चुनाव - प्रेमचंद का झुकाव यथार्थवाद और समाजवाद की ओर रहा है। जिसकी आधारभूमि भारतीयता है। जीवन के प्रति व्यापक और स्वस्थ दृष्टिकोण के कारण ही प्रेमचंद के कहानियों में सभी क्षेत्रों के लोग आये है। सभी तरह की समस्याएँ आयी है और सभी तरह की मानसिक स्थितियों का परिचय मिलता है। नारी जीवन के लगभग सभी रूपों का चित्रण मिलता है जैसे- पत्नी, माता, पुत्री, भिखारिणी, विधवा, कुलस्वामिनी, जनसेविका, महारानी, मजदूरनी, प्रेमिका, परित्यक्ता आदि। किसान, मजदूर, पूंजीपति, जमींदारी, पंडित, पुलिस, दरोगा, मुंशी, पटवारी, महंत लेखक आदि सभी रूपों का चित्रण स्पष्ट दिखाई देता है। इसके साथ इनके पात्रों की भाषा भी उनके वातावरणों के अनुरूप ही प्रयुक्त हुए

है। बूढ़ी काकी की कहानी चरित्र चित्रण प्रधान कहानी है जिसमें आदर्श की स्थापना का प्रयास है। शतरंज के खिलाड़ियों, पूस की रात, कफन इन कहानियों में चरित्र चित्रण में संवेदनात्मक अनुभूति का स्तर इस तरह खुलता है कि सीधे पाठक के हृदय तक पहुँचता है। बड़े घर की बेटी, नमक के दरोगा के आदर्शात्मक चरित्रों का चित्रण प्रस्तुत होता है। उनकी कहानियों में पात्रों में देवता, मनुष्य और दानव चरित्र के भिन्न-भिन्न रूप हैं किंतु उनके मनुष्य पात्र अधिक सजीव हैं। पात्रों के चरित्र-चित्रण की दृष्टि से पूस की रात मनोविश्लेषणात्मक कहानी कही जा सकती है। पात्रों के चरित्र चित्रण की दृष्टि से प्रेमचंद की कहानियाँ बेजोड़ हैं।

वातावरण देशकाल - लेखक अपने पात्रों के अनुकूल भाषा प्रयोग से वातावरण का सजीव चित्र प्रस्तुत कर देते हैं। वातावरण निर्माण कला शतरंज के खिलाड़ी में देखते ही बनती है। ग्रामीण परिवेश की कहानियों में ग्रामीण वातावरण स्थान-स्थान पर देखने को मिलता है।

उद्देश्य - प्रेमचंद आदर्शोन्मुखी यथार्थवादी कलाकार थे। उनकी लगभग सभी कहानियाँ उद्देश्य की परिपूर्ति करती हैं।

संवाद कला - प्रेमचंद की कहानियों में जिंदादिली है व संवाद चुटीले व रोचक है। कहीं-कहीं संवाद बड़े भी हैं किंतु उनकी रोचकता कम नहीं हुई है। स्थान-स्थान पर हास्य व्यंग्य और मनोविनोद भी विद्यमान है। प्रेमचंद भाषा के बादशाह माने जाते हैं। वे अपने पात्रों से जैसे चाहते वैसे भाषा का प्रयोग कराने में सक्षम थे। प्रेमचंद ने अपनी भाषा में उर्दू के साथ-साथ अरबी-फारसी के शब्दों का प्रयोग भी किया है लेकिन वहाँ के पात्रानुकुल, मुहावरे व लोकोक्तियों का सुंदर प्रयोग किया है। सरल और रोचक संवादों के कारण वातावरण निर्माण में सफल हुए हैं उन्होंने कथानक जिस परिवेश का लिया भाषा का उसी परिवेश में रहने के कारण उनकी कहानियों में जीवंत शक्ति का प्रवाह देखने को मिला। प्रेमचंद की कहानी कला के संदर्भ में "डॉ. सुरेश सिन्हा कहते हैं- प्रेमचंद के आगमन के साथ ही प्रगतिशील कहानी लेखन की धारा का सूत्रपात होता है। जिनमें सोद्देश्यता सामाजिक यथार्थ के प्रति आग्रह और परिवर्तनशीलता से व्यावहारिक एवं वांछनीय तत्वों को अपनाकर जीवन की गतिशीलता को चित्रित करने का प्रयत्न रहता था। यहाँ तक की प्रेमचंद की मनोवैज्ञानिक कहानियाँ कफन, मनोवृत्ति, बड़े भाई साहब, नशा और पूस की रात आदि भी उद्देश्य से वंचित नहीं है और मनोवैज्ञानिक यथार्थवाद के साथ समाजवादी यथार्थवाद को साथ लेकर ही आगे बढ़ती है।"

प्रेमचंद की शैली यथार्थवादी है जिसके माध्यम से ग्रामीण वातावरण संस्कृति व जीवनचित्र कहानियों में प्रस्तुत हुए हैं। प्रेमचंद का जीवन आर्थिक कठिनाइयों विषम परिस्थिति, रूढ़िवाद व समाजवाद के विरोध से ग्रस्त था इसके कारण उनके जीवन में हास्य की कमी रही किंतु उन्होंने साहित्य में जो हास्य का चित्रण प्रस्तुत

किया है वह उनके कलाकार रूप को स्पष्ट करता है। प्रेमचंद एक जागृत कलाकार थे। उनके साहित्य में भविष्य की ओर निर्देश भी है। शिल्पविधान की दृष्टि से प्रेमचंद ने कहानी साहित्य के विकास में अमूल्य योगदान दिया है।

निष्कर्ष - हिंदी कहानी साहित्य में प्रेमचंद का स्थान अद्वितीय है। वे केवल उपन्यास सम्राट ही नहीं बल्कि कहानी सम्राट भी माने जाते हैं। उनकी लेखन शैली अद्वितीय है। शिल्प-विधान की दृष्टि से देखे तो कथानक, पात्रों के चरित्र-चित्रण, देशकाल-वातावरण, उद्देश्य, भाषा-शैली, हर दृष्टि से प्रेमचंद खरे उतरते हैं। उनकी कहानियों में ग्रामीण कथाओं का रस है तो साथ ही तीखा व्यंग्य भी है। इनके संदर्भ में "डॉ. रामविलास शर्मा लिखते हैं प्रेमचंद की कहानी साहित्य हमारे जातीय जीवन का दर्पण है हिंदी भाषी जनता के उत्कृष्ट गुण इनके पात्रों में झलकते हैं। उनके अधिकांश पात्र हास्य प्रेमी, जिंदादिल कठिन परिस्थितियों का धीरज से मुकाबला करने वाले अन्याय के सामने सर न झुकाने वाले होते हैं। प्रेमचंद ने ये सब बातें जनता में देखी थीं इसलिए कहानियों में उन्हें चित्रित कर सके थे।" प्रेमचंद की व्यापक जीवन-दृष्टि और मार्मिक स्तर की अनुभूतियों ने समाज के हर वर्ग को प्रभावित किया है। प्रेमचंद कथा वैविध्य की दृष्टि से, भाषा शैली के विविध प्रयोगों और भाषा की अनुकूलता की दृष्टि से कहानी साहित्य में एक क्रांतिकारी परिवर्तन लाकर अपना क्रांतिकारी स्थान बनाने के साथ ही साहित्य भंडार को समृद्ध किया है। डॉ. जगन्नाथ प्रसाद के शब्दों में- "सामान्यत: यह कहा जा सकता है की, विषय-प्रसार की दृष्टि से आज तक हिंदी में इतना किसी ने नहीं लिखा उनकी कहानियों में विषय की विविधता को देखकर आश्चर्य होता है, जीवन और जगत से संबंध रखने वाले विचार और परिस्थिति की कोई मार्मिक बात न बची होगी जिस पर उनकी लेखनी न चली हो" इस प्रकार हम देखते हैं कि, साहित्य जगत में प्रेमचंद की कहानियों की विशिष्टता और विविधता ने ऐसा रंग दिखाया कि उस युग का नाम ही प्रेमचंद युग पड़ गया और लंबे समय तक बड़े व्यापक पैमाने पर उनकी कहानी कला का अनुकरण हुआ और देखा जाये तो आज भी उनके किसी न किसी दृष्टिकोण की छवि साहित्य जगत में दिखाई देती है। साहित्य जगत में प्रेमचंद की कहानियों का शिल्पविधान अविस्मरणीय रहेगा।

संदर्भ ग्रंथ

1. हिंदी कहानियाँ एक आलोचनात्मक अध्ययन, डॉ. नेमीचंद्र जैन
2. हिंदी कहानी का शिल्पविधान, डॉ. राधेश्याम गुप्त
3. हिंदी कहानी की रचना प्रक्रिया, डॉ. परमानंद श्रीवास्तव
4. प्रेमचंद की कहानियाँ, प्रेमचंद

सानिध्य

(सत्र-३ एवं सत्र-४)

संत गाडगे बाबा अमरावती विश्वविद्यालय

बी. कॉम. द्वितीय वर्ष हिंदी भाषा पाठ्यपुस्तक

: संपादक मंडल :

: अध्यक्ष :

डॉ. संतोषराव ठाकरे

: सदस्य :

प्रो. (डॉ.) ज्योति व्यास
डॉ. तीर्थराज राय
डॉ. निभा उपाध्याय
डॉ. सुशांत ठोके

राघव

राघव पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स

नागपुर | जबलपुर

ISBN : 978-93-83132-67-6

ज्ञानदा – संपादक मंडल

प्रथम संस्करण : २०१८

© लेखक

मूल्य : ₹ ७०–

प्रकाशक :
राघव पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स
राजविलास टॉकीज के पास,
महल, नागपुर–४४० ०३२
शाखा : जबलपुर

अक्षर रचना एवं मुद्रक :
महालक्ष्मी ऑफसेट,
नागपुर

प्रभास

(सत्र-५ एवं सत्र-६)

संत गाडगे बाबा अमरावती विश्वविद्यालय, अमरावती

बी. कॉम. तृतीय वर्ष हिंदी भाषा पाठ्यपुस्तक

: संपादक मंडल :

डॉ. ममता इंगोले

डॉ. निभा उपाध्याय

डॉ. मनोज जोशी

डॉ. सुशांत ठोके

राघव

राघव पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स

नागपुर | जबलपुर

ISBN : 978-93-83132-86-7

प्रभास – संपादक मंडल

प्रथम संस्करण : २०१९

© लेखक

मूल्य : ₹

प्रकाशक :
राघव पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स
राजविलास टॉकीज के पास,
महल, नागपुर-४४० ०३२
शाखा : जबलपुर

अक्षर रचना एवं मुद्रक :
महालक्ष्मी ऑफसेट,
नागपुर

काव्यादर्श

संत गाडगे बाबा अमरावती विश्वविद्यालय, अमरावती
बी.ए. तृतीय वर्ष अनिवार्य हिन्दी के लिए निर्धारित पाठ्यपुस्तक

(सत्र-५ एवं सत्र-६)

: संपादक मंडल :

डॉ. संगीता जगताप
हिन्दी विभागाध्यक्ष - कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय, चिखलदरा

डॉ. संतोषकुमार गाजले
हिन्दी विभागाध्यक्ष - लोकनायक बापूजी अणे महिला महाविद्यालय, यवतमाल

डॉ. ज्योति मंत्री
हिन्दी विभागाध्यक्ष - श्रीमती केशरबाई लाहोटी महाविद्यालय, अमरावती

डॉ. शालिनी वाटाणे
हिन्दी विभागाध्यक्ष - मातोश्री विमलाबाई देशमुख महाविद्यालय, अमरावती

डॉ. निभा उपाध्याय
हिन्दी विभाग - श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

डॉ. सुनील मावस्कर
हिन्दी विभाग - श्रीमती केशरबाई लाहोटी महाविद्यालय, अमरावती

डॉ. शेखर खडसे
हिन्दी विभागाध्यक्ष - जी. एस. कॉलेज, खामगाव, जि. बुलढाणा

राघव

राघव पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स
नागपुर | जबलपुर

ISBN : 978-93-83132-85-0

काव्यादर्श – संपादक मंडल

प्रथम संस्करण : २०१९

© लेखक

मूल्य : ₹ ६५-

प्रकाशक :
राघव पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स
राजविलास टॉकीज के पास,
महल, नागपुर–४४० ०३२
शाखा : जबलपुर

अक्षर रचना एवं मुद्रक :
महालक्ष्मी ऑफसेट,
नागपुर

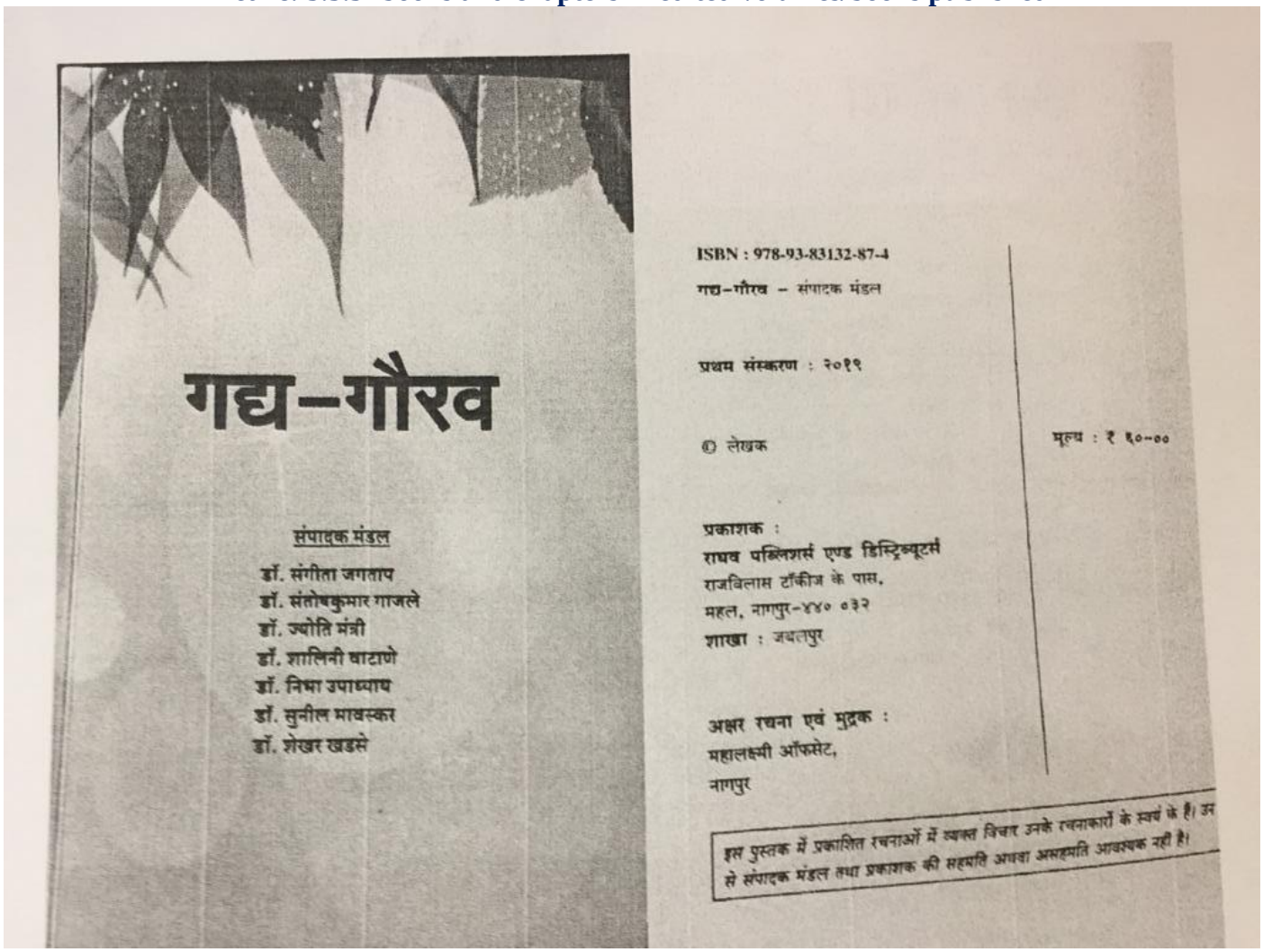

गद्य–गौरव

संपादक मंडल

डॉ. संगीता जगताप
डॉ. संतोषकुमार गाजले
डॉ. ज्योति मंत्री
डॉ. शालिनी घाटाणे
डॉ. निभा उपाध्याय
डॉ. सुनील भावस्कर
डॉ. शेखर खडसे

ISBN : 978-93-83132-87-4

गद्य–गौरव – संपादक मंडल

प्रथम संस्करण : २०१९

© लेखक

मूल्य : ₹ १०००

प्रकाशक :
राघव पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स
राजविलास टॉकीज के पास,
महल, नागपुर-४४० ०३२
शाखा : जबलपुर

अक्षर रचना एवं मुद्रक :
महालक्ष्मी ऑफसेट,
नागपुर

इस पुस्तक में प्रकाशित रचनाओं में व्यक्त विचार उनके रचनाकारों के स्वयं के हैं। उन से संपादक मंडल तथा प्रकाशक की सहमति अथवा असहमति आवश्यक नहीं है।

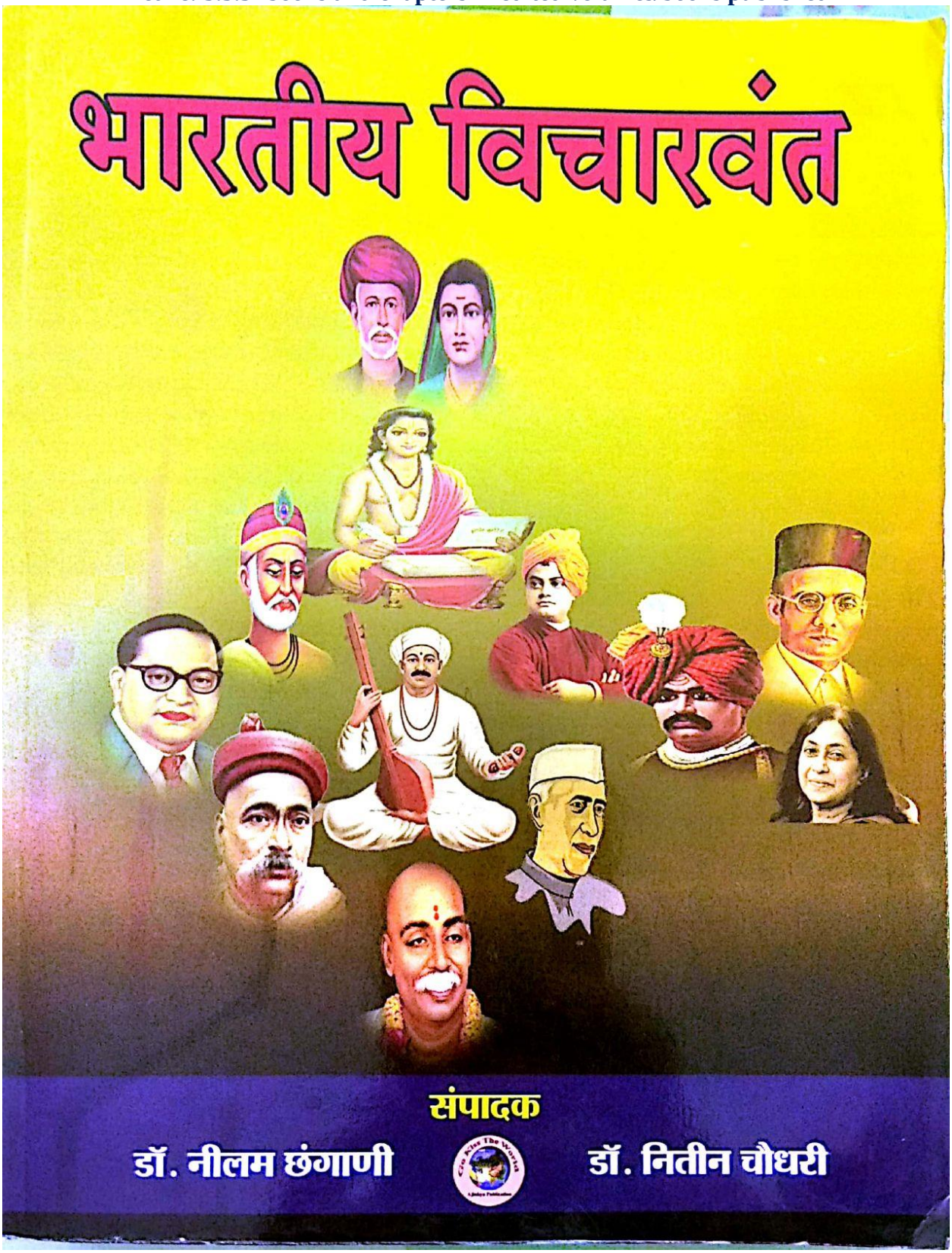
भारतीय विचारवंत
संपादक
डॉ. नीलम छंगाणी
डॉ. नितीन चौधरी

भारतीय विचारवंत : डॉ. नीलम छंगाणी, डॉ. नितीन चौधरी

प्रकाशक :

ॲड. कु. जे. व्हि. भगत
अजिंक्य प्रकाशन
भिमनगर, वापटा पो. कुपटा
ता. मानोरा जि. वाशिम

संपर्क : ९६०४४०२०५३
WhatsApp : 8007143527
Website : www.ajinkyapublication.com
E-mail : ajinkyapublication@gmail.com

ISBN :978-93-90532-20-9

© लेखकाधिन

प्रथम आवृती : जानेवारी २०२१
अक्षर जुळवणी : अजिंक्य प्रिंटीग्स् ॲण्ड कॉम्प्यूटर्स
मुखपृष्ठ : अरविंद मनवर
मुद्रक : अजिंक्य एन्टरप्राईजेस, वाशीम
प्रमुख विक्रेता: अजिंक्य पुस्तकालय, वाशिम
संपर्क : ८००७१४३५२७ / ९६०४४०२०५३
किंमत : रू.४५० फक्त

(या पुस्तकात व्यक्त झालेल्या मतांशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.)

६२.	प्रेमचंद कि कहानियॉ / डॉ. विजयकुमार कल्लूरकर	३०३
६३.	संत तुलसीदास के साहित्य में सामाजिक चेतना / डॉ. निभा उपाध्याय	३०८
६४.	Buddha : A Philosopher of Emancipator of mankind / Dr. S.M. Bhowate	३१२
६५.	Mahatma Gandhi View on Indian Writers / Prof. Rupesh Wankhade	३१८
६६.	Scientists : Venkatraman "Venki" Ramakrishnan / Prof. Chhaya Badnakhe	३२४
६७.	A Great Thinker Vallabhacharya's Contribution to Music / Dr. Ajaykumar Solanke	३२८
६८.	Aborigonal's Social Education and Gandhi's Educational Philosophy / Prof. Manisha Kirtane	३३३
६९.	Kamala Das as a Confessional Poet / Dr. Nilima Tidke	३३६
७०.	Dr. Coluthur Gopalan : The Champion of India's Public Health Programme / Prof. Pavan Mahajan	३४२
७१.	S R Ranganathan's Five Law's in Library Science / Dr. Sandhipan Mundhe	३४८
७२.	Sri Aurobindo : Yogi of Spirtual Technology / Dr. Shalini Bang	३५३
७३.	Annasanskara as an important dimension of Garbhsanskara from ancient times / Prof. Sonal Kame	३६०
७४.	Arundhati Roy's Social Activism in work / Dr. Dattatray Timkikar	३६५
७५.	Dr. Babasaheb Ambedkar As Great Educationist / Mr. P. S. Shirsat	३७३

संत तुलसीदास के साहित्य में सामाजिक चेतना

डॉ. निभा उपाध्याय
हिंदी विभाग
श्रीमती रा. दे. गो. महिला महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना : भक्तिकाल को हिंदी साहित्य जगत् का स्वर्णकाल माना जाता है। इस काल के रामभक्ति शाखा के कवि संत तुलसीदासजी माने जाते है। इन्होने अपनी अमृतवाणी से जनमानस को सिंचित कर उनके ज्ञान का दीप जलाया और पत्नोंमुख समाज में अपनी दिव्यवाणी से नविन चेतना जागृत कर मानवीय मूल्यो की स्थापना की । तुलसीदासजी अपने आराध्य श्रीरामजी का लोकमंगल रुप दिखाकर आशा व शक्ति का संचार कर आनेवाले संकटो का ध्यैयपुर्वक सामना करना सिखाया । तुलसी के राम मर्यादा पुरुषोत्तम तथा आदर्शो के संस्थापक है। तुलसी दास्यभाव से राम की अराधना करते है । उनकी भक्ति में सेवक-सेव्यभाव है - 'सेवक-सेव्य भाव बिन भव न तरिय उरगारि' लोकनायक कवि तुलसीदास का काव्य लोकमंगल की भावना से ओतप्रोत है । संत तुलसीदास लोकमत को महत्वपुर्ण मानते थे । लोकमत का निर्माण उन मर्यादाओ से होता है जिनके लिए समाज बना है । समाज में तो सुखी-दुःखी, गरीब-अमीर, निर्बल-सबल सभी प्रकार के लोग रहते है किंतु सभी को समान अधिकार प्राप्त हुये है । समाज का सामान्य नियम यही है की, लोग अपने लिए बंधी मर्यादाओ का पालन करे, कोई किसी के अधिकार मे दखल न दे, तभी राम राज्य संभव होगा । इसके लिए कर्तव्यपालन ही धर्म और यही लोकमर्यादा का मूल है । इस संदर्भ मे डॉ.राजपति दीक्षित लिखते है 'तुलसीदास का सारा प्रयास जनता जनार्दन के मानस परिष्कार के लिए था । वह जिस समाज की कल्पना करके चले वह स्वार्थत्याग और बलिदान सिखानेवाला था और उन्होने जिस राज्य की भावना की थी वह लोकराघन के लिए राज्य, सुख, राग आदि सबको न्योछावर कर देनेवाला था । उन्होने राजा और प्रजा के लिए जो आदर्श रखा था वह संक्षेप में प्राचिन वर्ण व्यवस्था का पुनरुज्जीवक और रामराज्य का प्रस्थापक था । (तुलसीदास - राजकुमार शर्मा पृष्ठ ४८)

तुलसीदासजी अपने समय के समाज की संपुर्ण स्थिति को ध्यान से देखकर मानव कल्याण के लिए साहित्य रचना की । वही साहित्य जो समाज से प्रेरीत होकर लिखा जाता है भविष्य के अंधकार मे दीपक की तरह प्रकाश फैलाता है जो मानव जीवन मे व्याप्त अंधकार को दूर करता है । उनका संपुर्ण साहित्य जीवन के कल्याण के लिए दिशा निर्देशक है। तुलसीदासजी ने अपना संपुर्ण जीवन रामभक्ति को समर्पित किया । तुलसीदासके साहित्य में सामाजिक चेतना के बिंदु पर प्रकाश डालने से पुर्व उनका संक्षिप्त जीवन परिचय आवश्यक है।

संत तुलसीदासजी का संक्षिप्त जीवन परिचय : संत तुलसीदासजी का जन्म संवत १५८९ माना जाता है । इनके पिता का नाम आत्माराम दुबे था तथा माता का नाम हुलसी था । कहा जाता है की तुलसीदासजी के जन्म के बाद ही उनकी माता का देहांत हो गया और पिता की भी

मृत्यु हो जाती है । तुलसी के बचपन का नाम राम बोला था । "मूल गोसाई चरित के अनुसार पाच वर्ष की आयु मे बालक राम बोला भीख मांगता फिरता था । अमन्तानंद के शिष्य नरहयानंद ने इनके संस्कार कर इन्हे रामकथा सुनाई यही इनका नाम तुलसी पडा। (तुलसीदास : रामचरितमानस टीका मुल और आलोचना पृष्ठ २)

तुलसी के गुरु नरहरिदास ने तुलसी के शिक्षा-दीक्षा का प्रबंध किया । संवत् १५८३ में ब्राम्हण पुत्री रत्ना से तुलसीदासजी का विवाह हुआ । रत्ना पर तुलसीदास आसक्त थे । पर यह कहा जाता है की, रत्ना की भर्त्सना से ही तुलसी मे भक्ति का उदय हुआ और वे सांसारिकता से विरक्त हो गए । सम्वत १५८९ में इनकी पत्नी का देहांत हो गया । वे वृध्दावस्था तक जिवीत थे । संवत् १६८० में तुलसीदासजी की मृत्यु हुई ऐसा माना जाता है । मूल गोसाई चरित मे भी इसकी पुष्टी मिलती है ।

संवत् सोलह सै असी, असी गंग के तीर ।
सावन स्यामा तीज सनि तुलसी तजे शरीर ।।.....३
(तुलसीदास : रामचरितमानस, टीका मूल और आलोचना - पृष्ठ ३)

प्रमुख रचनाएँ :

रामचरित मानस, वैराग्य संदीपनी, रामलला नहछू, बरवै रामायण, पार्वती मंगल, जानकी मंगल, रामाज्ञा प्रश्न, दोहावली, कवितावली, गीतावली, कृष्ण गितावली, विनयपत्रीका, हनुमान चालीसा, छप्पय रामायण, बजरंगबान इत्यादि ।

रामचरितमानस में बाहर से देखने पर तुलसी साहित्य में राम भक्ति है । किंतु इसके भीतर सांसारिक समस्याओ का समाधान ही तुलसी का अभिष्ट है। संत तुलसीदास के साहित्य में सामाजिक चेतना को हम निम्न बिंदुओ के तहत स्पष्ट कर सकते है ।

१. प्रेम एवं समता का महत्व :

गोस्वामीजी अपने साहित्य में मानवप्रेम, समता, सहानुभुति, सहयोग, जैसे मानवीय मुल्यो को ही महत्व दिया है । रामचरितमानस के अनेक प्रसंग मे यह भाव देखने को मिलते है, जैसे प्रभु श्रीराम निषाद से प्रेमपुर्वक मिलते है । श्रीरामजी की सेना में भालु, वानर, रीछ आदि का अतिशय सम्मान होना सबरी के झूठे बेर खाना, आदि । परोपकार के समान कोई दुसरा धर्म नही, इसे तुलसीजी ने रामचरितमानस मे इस तरह व्यक्त किया है । परहित सरिस धरम नहिं भाई। पर पीडा सम नहिं अधमाई ।।

२. अहंकार का त्याग विनय को महत्व :

तुलसीदासजी ने मानव समाज को अहंकार का त्याग कर विनय को अपनाने की प्रेरणा अपने साहित्य के माध्यम से दी है । मनुष्य को ज्ञान प्राप्त कर सदैव विनयशील बने रहना चाहिये । क्योंकि अहंकार ही पतन का कारण बनता है यह सिख रामचरितमानस से मिलती है जिसमे रावन के पतन का कारण उसका अहंकार ही था । अतः हमें धन, बल किसी का भी अहंकार नही करना चाहिये ।

३. गुरु महिमा का महत्व :

तुलसीदासजी ने गुरु ज्ञान को बहुत ज्यादा महत्व दिया है । गुरु ही परमात्मा से आत्मा के मिलन का मार्ग बताता है। गुरु ही अज्ञानता को दुर कर ज्ञान का प्रकाश फैलाता है । सद्गुरु के मिलने से ही मानव जीवन के हर समस्या का हल निकलने लगता है। अतः गुरु का सदैव सम्मान करना चाहिये । गुरु महिमा को आपकी निम्न पंक्तिया व्यक्त करती है ।

"गुरु पद रज मृदू मंजुल अंजन । नयन अमीय दृग दोष बिभंजन ।
तेहिं करि बिमल बिबेक बिलोचन । बरनखँ रामचरित भव मोचन ।।
(रामचरितमानस बालकांड पृष्ठ २११)

४. आदर्श परिवार का चित्रण :

तुलसीदासजी ने विराट समन्वय का स्वरुप अयोध्या का राजपरिवार चित्रित कर किया है । उसमे हमें आदर्श से परिपूर्ण समन्वय के दर्शन होते है। पिता-पुत्र, माता-पिता, पति-पत्नी, भाई-भाई, राजा-प्रजा, गुरु-शिष्य, स्वामी-सेवक के समन्वय की ओर कवि ने विभीन्न प्रसंगो में संकेत किया है । सभी पक्ष अपने अपने कर्तव्यो को भली प्रकार जानते है । भरत चरित तो अवर्णनीय है ।

'भरत रहनि समुझनि करतूती । भगति बिरति गुण विमल बिभूति ।
बरनत सकल सुकवि सकुचाही । सेस गनेस गिरागमुनाही ।'
(तुलसीदास - राजकुमार शर्मा पृष्ठ ५२)

५. सत्य की महत्ता :

धर्म का पहला स्तंभ सत्य को ही माना गया है । अतः तुलसी के साहित्य मे सत्य की महत्ता है जो समाज को सत्य से जुडे रहने की प्रेरणा देती है । वे इस संदर्भ मे कहते है,

१. धरम न दूसर सत्य समाना । आगम निगम पुरान बखाना ।।
२. रघुकुल रीति सदा चलि आई। प्रान जाहिं परु वचन न जाई ।।

६. नारी के प्रति श्रध्दा :

रामचरितमानस में तुलसीदासजी कौशल्या, सुमित्रा, अनसुयादि आदर्श नारीयों का चित्रण कर नारी वर्ग के प्रति श्रध्दा व्यक्त किया है और सिता के चरित्र में तो उनकी यह श्रध्दा पराकाष्ठा पर पहुची है। 'सीयाराममय सबजगजाना' वही राम सीया संग लक्ष्मण वन जाने के लिए माता से आज्ञा लेने आते है तब माता सुमित्रा कहती है,—

जो पै सीय रामु बन जाही ।
अवध तुम्हारा काजु कुछ नाही ।।
(तुलसी ग्रंथावली पृष्ठ १७८)

७. आदर्श राजा के कर्तव्य :

तुलसी ने अपने साहित्य में आदर्श राजा के रुप में प्रभु श्रीराम का चित्रण रामचरितमानस मे किया है। आदर्श राजा के कर्तव्य दक्षता का वर्णन भी किया है। तुलसी के राम अपनी प्रजा को इतनी आत्मीयता देते है की, राम के वन गमन पर सारी प्रजा साथ चलने को व्याकुल हो उठती है। तब श्रीरामजी उन्हे समझाते है ।

चलत रामु लखि अवध अनाथा ।। विकल लोग सब लगे साथा ।।
कृपा सिंधु बहुविधि समुझावहिं फिरहि प्रेम बस पुनि फिरि आवहिं ।।

इस प्रकार तुलसीदासजी ने अपने साहित्य में व्यक्ति से उँचा परिवार, परिवार से उचा समाज, समाज से उचा लोकधर्म को माना है । तुलसीकृत रामचरितमानस, सामाजिक चेतना का केंद्रबिंदु है । जो समाज को दिशा देने का कार्य आज भी कर रही है ।

निष्कर्ष : इस तरह निष्कर्ष के तौर पर हम यह कह सकते है की, गोस्वामी तुलसीदासजी सामाजिक चेतना के कवि है, आपका साहित्य लोकमंगल का साहित्य है । आज भी तुलसी कृत रामचरितमानस घर-घर मे व़दियमान है । वर्तमान समय मे कोविड-१९ के प्रकोप ने जब लोगो को भयभीत कर दिया था तब लॉकडाउन के समय हमारे देश में फिर से टेलीव्हीजन पर रामानंद सागर की धारावाहिक रामायण दिखाई गयी, जो अत्यंत लोकप्रिय रही । तुलसी के साहित्य में दुःख मे किस तरह परिस्थतीयो का सामना करना चाहिये, धैर्य धारण कर सहयोग सहकारिता की भावना के साथ विषम परिस्थितियो को पार करने का साहस जगाता है। अर्थात साहित्य कभी कालबाहय नही होता । इस तरह के साहित्य अजर अमर साहित्य है ।

तुलसी का साहित्य सामाजिक समरसता का साहित्य है। सामाजिक चेतना का केंद्रबिंदु है । तुलसीदासजी के लोकप्रियता के संबंध में आचार्य शुक्लजी ने कहा है "यदि कोई पुछे कि जनता के हद्य पर सबसे अधिक विस्तृत अधिकार रखनेवाला हिन्दी का सबसे बडा कवि कौन है तो उसका एकमात्र यही उत्तर ठीक हो सकता है कि भारत हद्य, भारतीकंठ, भक्त चुडामणि, गोस्वामी तुलसीदास" (गो.तुलसीदास - आचार्य रामचंद्र शुक्ल पृष्ठ २५)

संदर्भ ग्रंथ सुची :

१. रामचरितमानस तुलसीदास
२. तुलसीदास - प्रो.राजकुमार शर्मा
३. तुलसीदास रामचरितमानस - प्रो.सतेंद्र पारीक, डॉ.कृष्णबिहारी सहल, प्रो. होतीलाल भारद्वाज, टीका मुल आलोचना
४. गोस्वामी तुलसीदास-आचार्य रामचंद्र शुक्ल

CRITERION III: RESEARCH, INNOVATIONS AND EXTENSION
Metric: 3.3.3- books and chapters in edited volumes/books published

PUBLISHED BOOK & PUBLISHED CHAPTER

IN BOOK / CONFERENCE PROCEEDING

DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE

2016 - 17 to 2020 –21

Sr. No.	Name of the Teacher	**Number of published chapter in book yearwise**					**Total**
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	
1	Dr. Vinod Khaire	00	00	00	01	00	01
2	Dr. Ashish Mutthe	00	00	00	00	02	02
Total		00	00	00	**01**	**02**	**03**

ISBN - 978-93-89478-20-4

भारतीय समाजसुधारक

(ई-बुक)

(Bharatiy Samajsudharak, e-book)

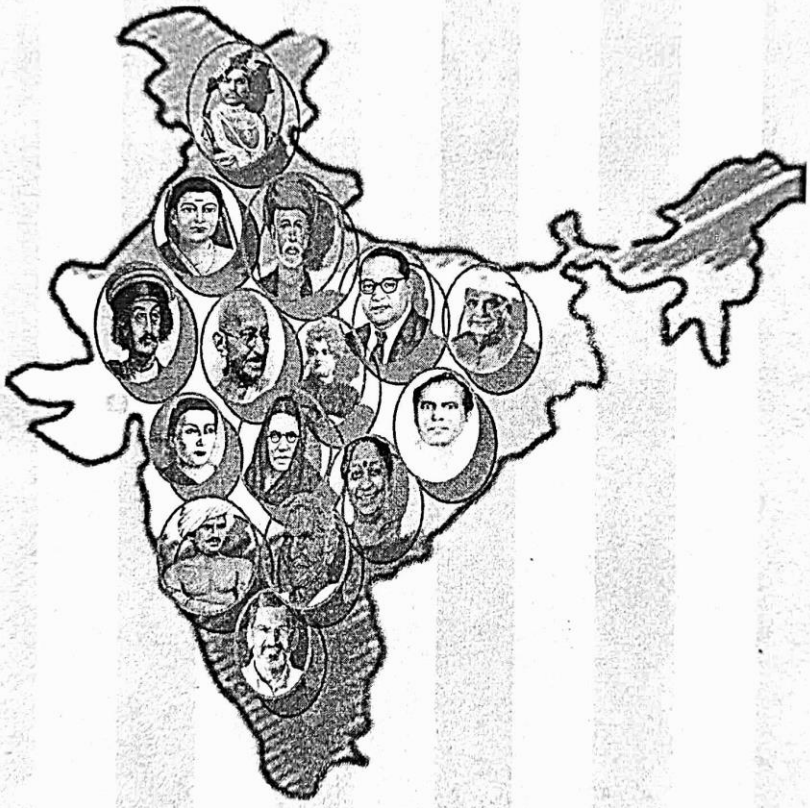

संपादक
प्रा. डॉ. कृष्णा आ. माहुरे

सहसंपादक
प्रा. डॉ. सचिन ज. होले

AADHAR INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the editor & co-editor

भारतीय समाजसुधारक

(ई-बुक)

(Bharatiy Samajsudharak, e-book)

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख व लेखकांचे नाव	पान. नं.
१	महात्मा ज्योतिराव फुले आणि शेतकरी चळवळ - **प्रा.डॉ. विनोद खैरे**	०१ - ०८
२.	सामाजिक- राजकीय सुधारणा आंदोलनातील राजा राममोहन रॉय यांचे योगदान - **प्रा. डॉ. योगेश दा. उगले**	०९ - १३
३.	अस्पृशोव्दारक चळवळीचा नायक - **प्रा.डॉ.कृष्णा आ. माहुरे**	१४ - १७
४.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची सामाजिक भूमिका - **प्रा. एम.पी.चोपडे**	१८ - २१
५.	मोहनदास करमचंद गांधी : रामराज्याची संकल्पना - **डॉ. संगीता एस.भुयार**	२२ - २७
६.	प्रेरणादीप स्वामी विवेकानंद - **डॉ. सौ. विभा प्र. देशपांडे**	२८ - ३१
७.	महात्मा फुले : आद्यसमाजसुधारक - **प्रा. डॉ. सचिन ज. होले**	३२ - ३५
८.	राजाराम मोहन राय - **डॉ. ए. डी. जाधव**	३६ - ३९
९.	डॉ.अभय व राणी बंग दाम्पत्य - **प्राचार्य, डॉ. धर्मेंद्र तेलगोटे**	४० - ४१
१०.	आत्मनिर्भरतेचे प्रतिक : बाबांचे आनंदवन - **प्रा.डॉ. प्रशांत विघे**	४२ - ४३
११.	क्रांतिवीर उलगुलान बिरसा मुंडा - **प्रा. डॉ. राम कुलसंगे**	४४ - ४७
१२.	अण्णाभाऊ साठे यांचे जीवन कार्य व राजकीय विचार - **प्रा. बी. बी. जाधव**	४८ - ५१
१३.	ताराबाई शिंदे - **प्रा. स्मिता साठवणे**	५२ - ५५
१४.	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कृषिविषयक कार्य - **वर्षा बा. वाकोडे**	५६ - ५८
१५.	स्त्री शिक्षणाच्या अग्रदूत: सावित्रीबाई फुले - **पल्लवी पवार**	५९ - ६१
१६.	समाजसुधारिका- बहिणाबाई चौधरी - **सचिन शिवनारायण मौर्य**	६२ - ६३

महात्मा ज्योतिराव फुले आणि शेतकरी चळवळ

प्रा. डॉ. विनोद खैरे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
श्रीमती राधादेवी गोयनका महीला महाविद्यालय, अकोला.

महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या जन्माला २०२० आली १९३ वर्षे पूर्ण होत आहे त्यांनी त्यांच्या काळात जे विचार मांडले. ते आपणा सर्वास आज महत्त्वाचे वाटत आहे कारण महात्मा फुले द्रष्टे विचारवंत होते अनेक बाबतीत ते काळाच्या फार पुढे होते. शेती प्रश्नावरही त्यांनी अतिशय मोलाचे विचार मांडले होते. त्यांच्या काळात शेती विषयी निर्माण झालेले प्रश्न आज जास्त तीव्र स्वरूपात उभे राहिले आहेत. न्याय आणि समताधिष्ठित समाज रचना स्थापन करण्याचा जाती निर्मूलनाचा श्रम करणाऱ्या शेतकऱ्याचे त्याच्या श्रमाचा मोबदला देण्याचा आणि लोकांची धर्म आणि संस्कृती यांच्यामुळे निर्माण झालेली गुलामगिरी नष्ट करण्याचा प्रश्न आजही महत्त्वाचा आहे हे प्रश्न आजही कायम असल्यामुळे आपणास पुन्हा पुन्हा जोतीरावांच्या विचारांकडे जावे लागते. त्यांच्या विचारांच्या प्रकाशात हे प्रश्न समजावून घ्यावे लागतात. महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या काळात महाराष्ट्रात शेतकरी सरंजामशाही सावकारशाही आणि साम्राज्यशाही यांनी नाडलेला होता. त्या काळात इंग्रज साम्राज्यवाद्यांनी शेतकऱ्यांची पूर्ण नागवणूक केली होती शेतकऱ्यांच्या अठराविश्वे दारिद्र्य चे अत्यंत प्रत्ययकारी वर्णन महात्मा फुले यांनी केले होते. ते लिहितात -

काया पूर्ती लंगोटी। फिरते नांगराचे पाटी।।
एक घोंगड्या वाचूनी। स्त्रिया नसे दूजे शयनी।।
ढोरा मागे सर्वकाळ। पोरे फिरती रानोमाळ।।
ताक कन्या पोटभरी। धन्य म्हणे संसारी।।
सरकारी पट्टी नेट। पडे तीन शेंड्यागाठ।।
कर्ज रोखी लिहिले आट। निर्दय मारवाडी काट।।
अज्ञानालासमजतनाही। कुलकर्णीयाने लिहिले काही।।
वकिलाची महागाई। न्यायाधीशा दया नाही।।
पाप-पुण्य जेथे नाही। पैशा पुरते दादाभाई।।

जोतीरावांच्या पुढे मुख्य प्रश्न हा होता की दिवसभर उन्हातानात घाम गाळणारा जगाचा पोशिंदा शेतकरी दुखी आणि सरकारचा कामचोर लाचखाऊ नोकरशहा सुखी असे का व्हावे? अवयव आणि बुद्धी सारखीच असताना समाजात विषमता का आहे? हा प्रश्न त्यांना पडला होता. आपल्या 'गुलामगिरी 'शेतकऱ्याचा असूड 'आणि 'इशारा' या ग्रंथांमधून त्यांनी यासंबंधी आपले

विचार मांडले. शेतकऱ्यांच्या सर्वांगीण मुक्तीचा विचार जोतिरावांनी मांडला. त्यांनी असे मत मांडले की परकीय आर्यांनी येथील क्षत्रिया यावर हल्ले करून त्यांना गुलाम केले. येथील शेतकऱ्यांचा राजा बळी यास त्यांनी कपटाने पराभूत केले .त्यानंतर शेतकऱ्यांच्या दैन्यावस्था सुरुवात झाली. हे दैन्य जर दूर करावयाचे असेल तर पुन्हा बळीचे राज्य स्थापन केले पाहिजे .महात्मा फुले यांची दृष्टी लोकसत्ताक राज्य, कष्टकऱ्यांचे राज्य, लोकशाही राज्य स्थापन करणे ही होती. शेतकऱ्याची चळवळ त्या दिशेनेच चालविली पाहिजे असे त्यांचे मत होते.

महात्मा फुले यांनी 'शेतकऱ्याचा आसूड या पुस्तकात अनेक प्रश्न चर्चिले आहेत. त्यांच्यामध्ये शेतकरी हा केवळ सरकारी धोरणामुळे किंवा दुष्काळामुळे नागवला गेलेला नाही तर त्याचे सर्वांगाने शोषण होत आहे. ते शोषण धर्माच्या नावाने, जातीच्या नावाने, संस्कृतीच्या नावाने होत आहे. त्याची या सर्व गुलामगिरीतून मुक्तता करावयाची असेल तर सर्वांगीण परिवर्तन होणे गरजेचे आहे. धर्म, संस्कृती, राजकारण ,जातिनिर्मूलन, शिक्षण ,शेती हे प्रश्न एकमेकात गुंतलेले आहेत आणि शेतकऱ्यांची गुलामगिरीतून सुटका करायची असेल तर या सर्वच क्षेत्रात मूलभूत परिवर्तन करणे गरजेचे आहे.

आज महात्मा फुले यांच्या जन्माला १९३ वर्षे पूर्ण होत आहे पण त्यांनी वर मांडलेले प्रश्न पूर्णांशाने सुटलेले नाहीत. आज शोषणाचे प्रकार बदलले आहेत. काही बाबतीत शोषणकर्ते बदलले आहेत पण शोषण मात्र कायम आहे. शेतकऱ्यांची विशेषता कोरडवाहू शेतकऱ्यांची परिस्थिती अजूनही महात्मा फुले लिहितात त्याप्रमाणे 'ताक कन्या पोटभरी धन्य म्हणे संसारी' अशीच आहे. त्यामुळे आज पुन्हा फुले यांच्या विचारांकडे जाणे गरजेचे बनले आहे. आजच्या शेतकरी चळवळीचा कार्यक्रम आता आपणास फुले विचारांचा मागोवा घेत ठरवावा लागतो आहे यात त्या विचारांचे क्रांतिकारकत्व दडलेले आहे. शेतकरी चळवळीची प्रत्यक्ष कृती सुरुवातीच्या काळात जोतिरावांचे लक्ष शिक्षण व समाज सुधारणेकडे लागलेले होते पुढे त्यांनी दगड पुरविण्याचे कंत्राट घेतले आणि त्यावेळी त्यांना शेतकरी व कामगार यांच्या शोषणाची व सरकारी नोकर आणि युरोपीय अधिकारी यांची खरीखुरी माहिती झाली. इंजिनिअरिंग खात्यातील भ्रष्टाचार त्यांच्या लक्षात आला त्यानंतर व त्यत्यापूर्वीही ज्योतिरावांनी या विषयावर लिखाण करावयास सुरुवात केली. सत्यशोधक समाज' स्थापन झाल्यानंतर त्यांनी शेतकऱ्यांचा प्रश्न महत्त्वाचा समजून त्या विषयावर व्याख्याने द्यावयास सुरुवात केली. सत्यशोधक समाजातर्फे भरविण्यात आलेल्या सभेत 'स्वदेशी म्हणविणाऱ्या राजापेक्षा परदेशी राजाकडून कालव्या यासंबंधीचे शूद्र लोकांचा किती फायदा झाला' या विषयावर निबंध वाचला. त्यानंतर 'सतत दुष्काळ का पडतात 'शूद्र त्यात बळी का पडतात? दुष्काळ टाळण्यासाठी उपाय काय योजावे? या विषयावर निबंध स्पर्धा आयोजित करण्यात आली. १८७७ साली दुष्काळात सापडलेल्या शेतकऱ्यांच्या मुलांसाठी 'बालाश्रम' काढण्यात आला.

खडकवासला कालवा झाल्यानंतर सुरुवातीच्या काळात शेतकरी पाण्याचा व्यवस्थित वापर करीत नव्हते पण त्यांना शेती कशी करावी हे समजावून सांगण्यासाठी त्या भागात स्वतः जोतीरावांनी जमीन घेतली नव्या पद्धतीने शेती करून दाखवली. १८८३ साली त्यांनी शेतकऱ्यांचा आसूड' हा ग्रंथ लिहिला या ग्रंथाची काही प्रकरणे त्यांनी बडोद्याचे महाराज सयाजीराव गायकवाड यांना वाचून दाखविली महाराजांनी तो ग्रंथ लक्षपूर्वक ऐकला. सार्वजनिक सभा खऱ्या अर्थाने शेतकऱ्यांची हित साधू शकत नाही म्हणून त्यांनी' दीनबंधू सार्वजनिक सभा 'स्थापन केली. शेतकऱ्यांमध्ये जागृती निर्माण करण्यासाठी ज्योतिरावांनी गावोगावी सभा घ्यावयास सुरुवात केली. ते खेडोपाडी जाऊन सभा घेत होते. साधासुधा शेतकरी हा सत्यशोधक समाजाचा कार्यकर्ता होता. या सभा साठी एखाद्या देवळाचा मंडप किंवा शेतकऱ्यांच्या शेतीतील मांडणीची जागाही चालत असे. १८८२ साली ज्योतिरावांनी मुंबई 'हिंदी शेतकऱ्यांची स्थिती' या विषयावर व्याख्यान दिले. या व्याख्यानाला सुमारे चार हजार लोक उपस्थित होते या काळात शेतकऱ्याचा आसूड या ग्रंथाचे गावोगावी सार्वजनिक वाचन झाले. ज्योतिरावांचे विचार गावोगावी पसरू लागला. ओतूर या गावी भाऊ कोंडाजी पाटील यांनी फुले यांना बोलवले. तेथे त्यांची भाषणे झाली. त्यांची भाषणे ऐकावयास शेकडो लोक जमू लागले. जुन्नर व आसपासच्या भागातही त्यांनी प्रचाराचा धडाका उडवला .शेतकऱ्याचे दैन्य, त्यांच्या विद्येच्या क्षेत्रातील मागासलेपण, त्यांची धार्मिक व सांस्कृतिक गुलामगिरी आणि समाजावर असणारे ब्राह्मणांचे सर्वांकष वर्चस्व यावर त्यांनी टीकेची झोड उठवली. या सर्व चळवळीचा परिणाम म्हणून १८८५ साली जुन्नर भागात शेतकऱ्यांचा मोठा उठाव झाला. त्यांनी सरकारकडे निवेदन देऊन अशी मागणी केली की सावकार व जमीनदार यापासून आपणास संरक्षण मिळावे कारण सावकार, जमीनदार, वकील, न्यायाधीश ही मंडळी एका जातीतील होती. त्यांच्या एकजुटीमुळे व कारवायांमुळे कुणब्याचे जिणे हराम झाले होते. त्यामुळे त्या भागातील शेतकऱ्यांनी बहिष्काराचा मार्ग स्वीकारला. एक वर्ष त्यांनी सावकारांच्या व जमीनदाराच्या जमिनी कसा वयास नकार दिला. सरकारकडे त्यांनी तक्रार निवारण करण्याची मागणी केली. चार पाच हजार शेतकऱ्यांच्या सह्यांचा अर्ज सरकारकडे पाठविण्यात आला. ज्योतिरावांनी यामध्ये पुढाकार घेतला. या बहिष्कारामुळे शेवटी शेतकरी, सावकार, जमीनदार व सरकार यांच्यात तडजोड झाली. व्याजाचा व जमिनीच्या लागवडीचा दर कमी करण्यात आला.

सत्यशोधक समाजाचा विचार सगळीकडे पसरू लागला. ब्राह्मणेतर समाजातील डॉक्टर घोले, डॉक्टर लाड ,मस्के यांच्यासारखे लोक ज्योतिरावांना पाठिंबा देऊ लागले. १८८४ साली ज्योतिराव बडोद्याला गेले. तेथे त्यांनी 'शेती सुधारणा' या विषयावर व्याख्याने दिली .त्यांनी सयाजीरावांचा उद्देशून पत्र लिहून सांगितले की, शूद्रांना ब्राह्मणांनी विद्या पासून वंचित करून त्यांची दीनवाणी अवस्था केली आहे, म्हणून शूद्रांना विद्या द्या. भटांना हाकलून

लावा. अक्षर शून्य शूद्रांच्या दयानिधी वा' अशी त्यांनी सयाजी रावांना विनंती केली. या पत्राचा महाराजावर प्रभाव पडला आणि संस्थानातील ब्राह्मणांना मोफत खिचडी देण्याची प्रथा त्यांनी बंद केली. हरी रावजी चिपळूणकर यांनी ड्यूक ऑफ कॅनॉट ला मेजवानीसाठी आमंत्रित केले. ज्योतिरावांना त्याचे निमंत्रण होते. या समारंभात ते शेतकऱ्याच्या वेशात आले. त्यांनी शेतकऱ्यांच्या दैन्यावस्थेची माहिती दिली. ज्योतिरावांचे सहकारी भालेकर यांनी आपल्या दीनमित्र' या पत्रात एक व्यंगचित्र प्रकाशित केले होते. या चित्रात राष्ट्रीय गाडा मराठे, माळी ,कुणबी महार, मांग, भिल्ल ओढत आहे. त्यात यूरोपीय व ब्राम्हणादी लोक बसलेले आहेत. वाट ऊंचवट्यांची असुनही आत बसलेले खाली उतरत नाहीत. युरोपीयाशी जास्त जागा मिळावी म्हणून ब्राम्हण पारशी भांडत आहे. पण गाडा ओढणाऱ्या लोकास पोटभर अन्न नाही. त्यांची दुर्दशा या चित्रात दाखवली होती.

ज्योतिराव फुले यांनी कष्टकरी, शेतकरी यांचा प्रश्न जगासमोर मांडला. त्यांना विद्या मिळावी, ज्ञान मिळावे हे त्यांना कष्टा प्रमाणे पोटभर खायला मिळावे यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. शेतकऱ्यांचे सर्वांगीण शोषण कशा प्रकारे होत आहे त्या शोषणातून त्यांची मुक्ती कोणत्या मार्गाने होईल या बाबतीत यांनी आपले विचार मांडले. शेतकरी प्रश्नांविषयीचे विचार महात्मा जोतीराव फुले यांनी शेतकऱ्यांचा प्रश्न केवळ आर्थिक दृष्टिकोनातूनच तपासला नाही, त्यांच्या हे लक्षात आले होते की शेतकऱ्यांना जर स्वातंत्र्य मिळवायचे असेल तर त्या प्रश्नाच्या सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक बाजूही आपण तपासले पाहिजे कारण तो वर्ग ब्राह्मणांनी सर्व बाजूंनी शोषीला आणि नाडलेला आहे .शेतकऱ्यांना जोपर्यंत आत्म स्थितीचे खरेखुरे ज्ञान होत नाही, आपण कोण आहोत हे जोपर्यंत त्याच्या पूर्णपणे लक्षात येत नाही तोपर्यंत त्यांचे शोषण चालूच राहणार आहे म्हणून जोतिरावांनी शेतकऱ्यांच्या स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला.

महात्मा फुले यांची ध्येय दृष्टी-

महात्मा फुले यांची दिव्यदृष्टी शासन व शोषण यापासून मुक्त असे बळीचे राज्य स्थापन करण्याची होती. त्यास कधी कधी ते निर्मिका चे राज्य असेही म्हणतात .निर्मितीचे राज्य तेव्हाच स्थापन होईल जेव्हा सर्वांना न्यायाने व समानतेने वागवणारी सर्वधर्मसहिष्णुता व सर्वधर्म समावेशक, विश्व कुटुंबात्मक अशी कष्टकऱ्यांची आदर्श समाज रचना स्थापन करण्यात येईल. त्यामध्ये प्रत्येक जण बंधुभावाने राहील. प्रत्येक जण वस्तूंचा श्रमा प्रमाणे उपभोग घेईल. प्रत्येक जण सत्य धर्माप्रमाणे वागेल. या राज्यात पोलिस, शिपाई, न्यायाधीश व तुरुंग यांना फारसे स्थान असणार नाही.

शेतकऱ्याचे धार्मिक शोषण :

शेतकऱ्याचा आसूड' आणि 'ब्राह्मणांचे कसब' या दोन्ही ग्रंथात जोतिरावांनी शेतकऱ्यांचे धार्मिक शोषण कसे करतात याचे मोठे मार्मिक विवेचन केले आहे. मुळात शेतकरी

हा धार्मिक वृत्तीचा .त्याच्या धार्मिक वृत्तीत अंधश्रद्धा दडलेली. या अंधश्रद्धेचा व देवभोळेपणा चा उपयोग करून ब्राह्मणांनी त्यांच्यामागे वेगवेगळ्या प्रथांचे, विधीचे शुक्लकाष्ट लावून दिले आहे. या सर्व व्रतांचा आणि विधीचा मुख्य उद्देश म्हणजे गरीब शुद्राकडून दक्षिणा लुबाडून घेणे आहे .रोख दक्षिणा, धान्य, सुपारी, बदाम, कपडे इत्यादी अनेक बाबी शूद्र शेतकऱ्याकडून धर्माच्या नावाने ब्राह्मण लुबाडतात.ब्राह्मण खास विधी करून व विविध सणाच्या मुहूर्तावर शेतकऱ्यास सातत्याने लुबाडतात. शूद्रांच्या मृत्यूनंतरही भट शेतकऱ्याच्या पाठीमागे असतो. तो त्याच्या मुलास अनेक विधी करावयास लावतो या सर्वांमधून शेतकऱ्याचे धार्मिक शोषण होते.

सांस्कृतिक शोषण-

धार्मिक शोषणापासून शेतकऱ्यांचे सांस्कृतिक शोषण होते कारण त्यांचे धार्मिक शोषण त्यांच्या अज्ञानामुळे होते म्हणून त्यांनी आत्मस्थिती ओळखावे, आपले अधिकार ओळखावे कारण मानव अधिकार सर्वांना निसर्गाचाच मिळालेले आहे. त्यांचा उपभोग घ्यावा. शूद्रांच्या गुलामगिरीचे मुख्य कारण म्हणजे अज्ञान. विद्या बंदीमुळे शूद्र अज्ञानी राहिले. 'शेतकऱ्याचा आसुड' या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत फुले लिहितात-

"विद्येविना मती गेली, मतीविना नीती गेली,
नीतीविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले,
वित्ताविना शूद्र खचले,इतके अनर्थ एका अविद्येने केले।।"

या अविद्येने ब्राह्मणांचे सांस्कृतिक वर्चस्व तयार झाले. शेतकऱ्यांचे सांस्कृतिक गुलामगिरीतून सुटका करायची असेल तर त्यांना आधुनिक शिक्षण दिले पाहिजे.

सावकारांनी केलेले शोषण :

शेतकऱ्याचा भरणा, बी-बियाणे यासाठी लागणारे भांडवल, लग्नाआधी धार्मिक विधीतील खर्च, बैल बारदाना यांची खरेदी यासाठी शेतकऱ्यांना नड पडली की ते गुजर मारवाडी ब्राह्मण सावकाराकडून व्याजाने कर्ज घेत असत. शूद्र शेतकऱ्यांच्या अज्ञानाचा व देवभोळेपणा चा फायदा घेऊन हे सावकार शेतजमिनीवर चा माल हडप करीत होते. पुढे त्यांच्या अडाणीपणाचा फायदा घेऊन दामदुपटीने व्याज गहाणवट केलेल्या जमिनीवर ते आपला कब्जा बसवीत. जोतीरावांच्या लिखाणातून शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणा व त्याच्या सावकाराकडून होणाऱ्या शोषण याचा सातत्याने उल्लेख होतो.

नोकरशाहीने केलेली पिळवणूक :

सावकारांची पिळवणूक शेतकऱ्याचे जीवन हराम करून टाकते .त्याचप्रमाणे सावकाराची हातमिळवणी करून ब्राह्मण नोकरशाही सर्वांगाने शेतकऱ्यांची पिळवणूक करते. त्या काळात भारतात दोन प्रकारची नोकरशाही होती. एक युरोपियन नोकरशाही आणि दुसरी एतद्देशीय नोकरशाही. महात्मा फुलेंच्या मते इंग्रज अधिकारी लठ्ठ पगार घेऊन ऐषारामात राहतात आपल्या

कर्तव्याकडे दुर्लक्ष करतात. त्यामुळे भट कामगाराचे फावते. ते शूद्रांच्या अज्ञानाचा आणि अडाणीपणाचा फायदा घेऊन त्यांना लुबाडतात. फुल्यांच्या मते खेडेगावातील कुलकर्णी शेतकऱ्यांवर अन्याय करतो त्यांच्या मालकी पत्रात लाच खाऊन फेरफार करतो. अज्ञानी शेतकऱ्यास थोडी रक्कम कर्जाऊ देऊन त्याची जमीन लाटण्याचा उद्योग सतत करीत असतो. म्हणून संतापाने महात्मा फुले त्यास 'कलम कसाई' व 'ग्राम राक्षस' म्हणून संबोधतात.

साम्राज्यशाही ची पिळवणूक :

जोतीरावांचे असे मत होते की ब्राह्मणांच्या गुलामगिरीतून शेतकऱ्यांना सोडवणारे इंग्रज सरकार तसे शेतकऱ्यांचे तारणहार आहे. भारतातील राणीची सत्ता जागृत नाही म्हणून अन्याय होतो आहे. सरकारी धोरणे शेतकऱ्यांच्या विरोधी आहे. जोतीरावांच्या मते शेतकऱ्यांवरील सारा दर तीस वर्षांनी कोणतीही सुधारणा न करता वाढविण्याचे सरकारचे धोरण अन्यायकारक आहे. कारण केवळ शेतसारा देण्यासाठी त्यास कर्ज काढावे लागते. सरकारने आपल्या अधिकाऱ्यांना मोठे पगार व पेन्शनी देण्यासाठी शेत साऱ्याचे दर वाढवले. गरीब शेतकऱ्याच्या गाड्ग्या मडक्यातून हा सारा वसूल केला. रात्रंदिवस शेतीत राबणारा शेतकऱ्यावर हा सारा कमी होता की काय म्हणून लोकल फंड नावाचा नवा कर त्यांच्यावर लादला. त्याशिवाय आपले धान्य व माडवे विकण्यास शेतकरी जात असताना दर सहा महिन्याला जकातीचे नाके बसून त्यांनी जकात वसूल करावयास सुरुवात केली. त्याचप्रमाणे अकारण सरकारने मिठावर ही कर लादला. बाजारातील दगेबाज दलाल, म्युन्सीपालटीचे लुटारू जकात अधिकारी यांच्यापासून या शेतकऱ्यांची काही सुटका होत नाही. सरकारने जंगल खाते निर्माण करून जंगलाच्या सर्व जमिनी आपल्या घशात घातल्या. विपत्ति च्या काळात शेतकरी आणि त्यांची जनावरे जंगलाच्या संपत्तीची जपणूक करून कसाबसा जंगलाच्या आधारावर दिवस काढीत असे .पण आता तेही शक्य झालेले नाही. गायरान जमिनी सावकारांच्या घशात गेल्यामुळे शेतकऱ्यांचे नुकसान झाले. त्यांचे उत्पन्न घटले. भारतातील शेतकऱ्यांवर शेतसारा व इतर पट्ट्या लावून त्यांची लूट करणे, देशभर दुष्काळ असताना अन्नधान्य व कच्च्या मालाची निर्यात करणे पक्का माल आयात करून येथील कारागीर कंगाल करणे, जंगल खाते सुरू करून शेतकऱ्यांची नाकेबंदी करणे, विलायती सावकाराकडून कर्ज घेऊन त्यांना भरमसाठ व्याज देणे, युरोपियन कामगारांना भरमसाठ पगार व पेन्शन देणे आणि गोऱ्या सोजीरास आरामात ठेवणे. तो आरामाने लाल जागर पडला आहे तर शेतकरी भुकेकंगाल बनला आहे. सरकार लष्करावर मोठ्या प्रमाणात खर्च करीत आहे हेसुद्धा म. फुल्यांनी लोकांना सांगितले शेतकऱ्यांची पिळवणूक धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय अंगाने होत आहे. त्या पिळवणूकी वरचा मुख्य उपाय म्हणजे शेतकऱ्याची मानसिक गुलामी नष्ट करणे आहे जोतिरावांनी सरकारला शेतकऱ्याची काळजी घेण्यास सांगितले आहे. कारण शेतकरी अज्ञानी

आहेत तो वाममार्गाने जाऊ शकतो त्याला दारूचे व्यसन लागू शकते, त्याने गैरशिस्त वागू नये ,शेतकऱ्यांनी एकापेक्षा जास्त बायका करू नयेत, मुलांची लग्न लहानपणी करू नयेत, त्यांच्या मुलांना योग्य शिक्षण मिळाले पाहिजे. शूद्रांची मुले शिकून सरकारी अधिकारी मामलेदार झाली पाहिजे.

महात्मा फुले यांनी सुचवलेल्या शेती सुधारणा :

शेतीच्या बाबतीत जोतिरावांनी खालील सुधारणा करण्यात याव्यात असे सुचविले आहे.

१. शेतीची योग्य प्रकारे मशागत करता यावी म्हणून चांगल्या जातीच्या गाई बैलांची पैदास करण्यात यावी यासाठी सरकारने परदेशातून चांगल्या गाईचे बेणे आणावेत. गाईनि मारण्याचा कायदा करावा.

२. डोंगर टेकड्या वरील गवत पालापाचोळा, मेलेले कीटक व श्वापद यांच्या हाडा मासाचे सत्व, पानाफुलांचे कुजलेले खत, पावसाच्या पाण्याबरोबर वाहून जाऊ नये म्हणून जागोजागी ताली वजा बंधारे बांधावेत. त्यामुळे वळवाचे पाणी एकंदरीत शेतात मुरून नदी नाल्यास मिळेल असे केल्याने शेती सुपीक होतील.

३. हे काम लष्करातील काड्या गोऱ्या शिपायाकडून करून घ्यावे त्याचप्रमाणे पोलिस व शिपायाकडून डोंगर टेकड्या मधील दऱ्याखोऱ्या नि तलाव तळी जितके होतील तितकी सोयीने बांधून काढावी म्हणजे खालच्या प्रदेशात ओड्या खोळयांनी भर उन्हाळयात पाणी असल्यामुळे जागोजागी धरणे होतील.

४. शेते धुपून त्यात खोंगड्या पडू नयेत म्हणून शेतकऱ्यांनी पाणलोटाच्या बाजूने शेताच्या बांधानी वरचेवर ताली दुरुस्त ठेवाव्यात

५. ज्या ठिकाणी सापडतील त्या ठिकाणी गावच्या नकाशात नमूद करून विहिरी पाडाव्यात या विहिरी स्वतः बांधणाऱ्यास लहान मोठे बक्षीस देण्याची व्यवस्था सरकारने करावी.

६. एकंदरसर्व नदी,नाले तलावातील साचलेला गाळ पूर्वीप्रमाणे शेतकऱ्याचा फुकट घेऊ द्यावा.

७. गावराने फारेस्ट खात्यास केली असतील तर ती शेतकऱ्यास वापस द्यावीत. जंगलातील इमारती लाकूड तोडू देऊ नयेत पण इतर लाकूड-फाटा तोडण्याची मुभा असावी.

८. उत्तम शेळ्या-मेंढ्या ची पैदास वाढविण्यासाठी परदेशातून त्यांची वेणी आणावी.

९. शेतकऱ्यांचा व त्यांच्या पिकांच्या जंगली जनावरा पासून बचाव करण्यासाठी गावठी तोड्याच्या बंदुका शेतकऱ्यास द्याव्यात.

१०. साल दर साल श्रावण मासी प्रदर्शने करून अश्विन मासी शेत पिकांच्या व औते हाकण्याच्या परीक्षा घेऊन शेतकऱ्याला बक्षीसे द्यावी.

११. शेतकऱ्याच्या मुलास लोहारी, सुतारी कामाचे शिक्षण द्यावे. त्यांना विलायतेतील शेतीशाळा पाहण्यास पाठवावे. तेथील सुधारणा बघून ते आपल्या कडेही त्याच प्रकारच्या सुधारणा करू

शकतील.

१२. शंभर रुपये पगाराच्या वरील सर्व अंमलदारांचे पगार कमी करावे त्यांच्या पेन्शनी कमी कराव्यात मात्र शेत मजूर, कारागीर, लोहार सुतार ,बिगारी यांचे पगार कमी करू नये.

१३. शेतकऱ्याच्या मुलाला पुस्तके, पाट्या व पेन्सिली पुरवाव्यात तसेच शेतकऱ्यांना शेती सुधारण्यासाठी शेती संबंधीचे सर्व ज्ञान देऊन त्यासंबंधी ग्रंथ उपलब्ध करावे.

१४. शेतकी शाळा स्थापन कराव्यात. महात्मा फुले यांचे असे मत होते की, सरकारने शेतकऱ्यांसाठी आणि शेतीसाठी या सुधारणा अमलात आणल्या खेरीज शेतकऱ्यांची परिस्थिती सुधारणार नाही.

महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या विचारांचे समकालीन महत्त्व :

आज शेतकरी खऱ्या अर्थाने धर्म, संस्कृती, नोकरशाही,सरकार यांच्या जुलमातून मुक्त झाला आहे असे म्हणता येणार नाही. अजूनही भारतामध्ये निरक्षरांची संख्या आहेत. दहा पैकी सहा मुले चौथीनंतर शाळेत पुढे जातात. शाळेत मोठ्या प्रमाणात गळती आहे. दिले जाणारे शिक्षण निकृष्ट आहे. शिक्षक निरनिराळ्या जातीतून आले असले तरी चांगले शिकविले जात नाही. शिक्षणाचीही जी दयनीय अवस्था आहे तिची शिकार या देशातील बहुसंख्य शेतकरी वर्गच आहे. ज्योतिरावांनी श्रम करणारा शेतकरी हा आपल्या विचारांचा केंद्रबिंदू ठरला होता. मध्यम व कनिष्ठ शेतकरी हा त्यांच्या विश्लेषणाचा आधार होता. या शेतकऱ्यांनी शेती कशी विकसित करावी याबाबत सुचविलेला शेती सुधारणेचा कार्यक्रम अमलात आणण्यासाठी कनिष्ठ व मध्यम दर्जाच्या शेतकऱ्यांची चळवळ उभी करणे आज गरजेचे बनत चालले आहे. शेतीबरोबरच पाणी प्रश्न ही आज महत्त्वाचा बनत चालला आहे शेतीसाठी पाणी असणे मोठे गरजेचे आहे हे ज्योतिरावांनी ओळखले होते म्हणून त्यांनी पाणी आडवा पाणी जिरवा ही घोषणा करून पाणी अडवून जमिनीची धूप कशी थांबवावी याबाबत विचार मांडले. पाण्याची नासाडी होऊ नये असे त्यांचे मत होते. पाण्याचे वाटप करीत असताना ते नीट होत नाही म्हणून प्रत्येक शेतकऱ्यास पाणी मोजून मिळावे आणि प्रत्येकाला पाण्याची तोटी मिळावी म्हणजे त्यास पाटकरयावर अवलंबून राहावे लागणार नाही .आज महाराष्ट्रभर या दोन्ही विषयांची चर्चा होत आहे त्यासाठी चळवळी उभारल्या जात आहे यावरून जोतिराव किती द्रष्टे विचारवंत होते, हे आपल्या लक्षात येईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. धनंजय कीर,महात्मा ज्योतिराव फुले -आमच्या समाजक्रांतीचे जनक, पाप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९६८.
२. पंढरीनाथ पाटील, महात्मा ज्योतिराव फुले, मनोविकास प्रकाशन, मुंबई, १९८९.
३. अशोक चौसाळकर, महात्मा फुले आणि शेतकरी चळवळ, लोकवाड़:मय गृह, मुंबई, १९९८.
४. शरद जोशी, शेतकऱ्याचा आसूड- हा शतकाचा मुजरा, शेतकरी प्रकाशन, अलिबाग,१९८९.

****

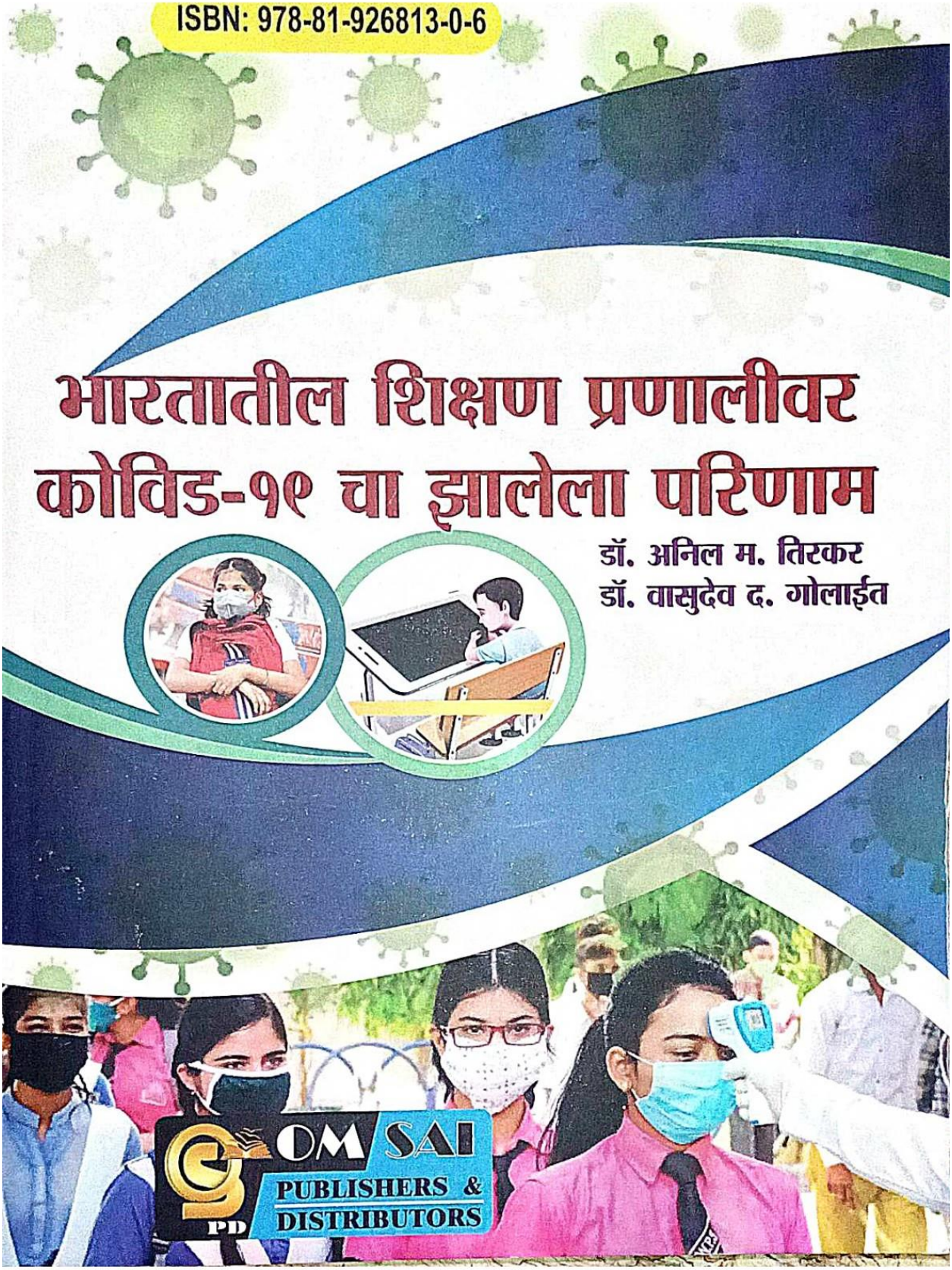
ISBN: 978-81-926813-0-6
भारतातील शिक्षण प्रणालीवर
कोविड-१९ चा झालेला परिणाम
डॉ. अनिल म. तिरकर
डॉ. वासुदेव द. गोलाईत
OM SAI
PUBLISHERS &
DISTRIBUTORS
PD

- भारतातील शिक्षण प्रणालीवर कोविड–19 चा झालेला परिणाम
- © डॉ. अनिल म. तिरकर
- © डॉ. वासुदेव द. गोलाईत

No part of this book shall be reproduced, stored in retrieval system or translated in any form or by any means- electronic, mechanical, photocopying and/or otherwise without the prior written permission of the publishers)

ISBN : 978-81-926813-0-6

- **प्रकाशन व मुद्रक :**
  श्री. गणेश राऊत
  प्लाट नं. २९, टी.बी. वार्ड च्या मागे,
  इंदिरा नगर, नागपूर - ४४०००३
  ई-मेल- ospdnagpur@yahoo.com

- **सेल्स ऑफिस :**
  ओम साई पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स,
  २९, इंदिरा नगर, टी.बी. वार्डच्या मागे,
  नागपूर-४४० ००३,
  मो.नं. ९९२३६९३५०६

- **अक्षर रचना :** अक्षरा टायपींग वर्क्स

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	पेपर शिर्षक	लेखक	पेज नं.
	मराठी पेपर		
१.	कोरोना काळातील शैक्षणिक विषमता - प्रखर संकट	डॉ. वर्षा गंगणे	१-६
२.	कोविड-१९ मुळे भारताच्या शिक्षण पध्दतीत झालेले बदल	प्रा. डॉ. अमोल स. राऊत	७-११
३.	कोरोना विषाणुमुळे शैक्षणिक क्षेत्रात झालेले बदल व त्याची समर्पकता	प्रा. गणेश बाबुराव दराडे	१२-१७
४.	कोविड-२०१९ चा भारतातील शिक्षणावर परिणाम	प्रा. जया सवाईथूल	१८-२५
५.	भारतीय शैक्षणिक प्रणालीवर कोविड-१९ या महामारीचा परिणाम - एक अभ्यास	प्रा. राजेंद्र घोरपडे	२६-३१
६.	कोरोनाचा शिक्षणावर परिणाम	प्रा. डॉ. नीता तिवारी	३२-३७
७.	भारतातील महाविद्यालयीन शिक्षणासंदर्भात कोविड-१९ चा प्रभाव	प्रा. डॉ. रोनिल कुलभूषण आहले	३८-४७
८.	कोविड-१९ आणि भारतातील दूरस्थ शैक्षणिक प्रणाली	डॉ. गणेश खेकाळे	४८-५१
९.	शिक्षण प्रणालीवर कोविड-१९ चा परिणाम	दत्तात्रय निवृत्ती रावण	५२-५७
१०.	भारतातील शिक्षण प्रणालीवर कोरोना वाइरसचा प्रभाव	शरद कुलट	५८-६६
११.	भारतातील शिक्षण प्रणालीवर कोविड-१९ चे परिणाम	डॉ. गामा मुकुंदराव सेलोकर	६७-७५
१२.	कोविड-१९ कालीन आभासी शिक्षणाचे मृगजळ	आशिष जयराम मुठे	७६-७९
१३.	कोरोना व्हायरस मुळे प्रभावीत झालेले शैक्षणिक क्षेत्र - एक चिंतन	प्रा. डॉ. विनोद बा. चव्हाण (वाणिज्य विभाग)	८०-८४
१४.	आभासी शिक्षण पध्दती विषयी समज-गैरसमज	डॉ. नितीन ज्ञानदेव चौधरी	८५-९१
१५.	कोविड-१९ चे शिक्षण प्रणालीवर झालेले परिणाम	स्मिता रामेश्वर देवर	९२-९८
१६.	कोरोनाचा भारतीय शिक्षण क्षेत्रावर झालेला परिणाम	डॉ. यशवंत राऊत	९९-१०१
१७.	कोविड-१९ व उच्च शिक्षण	प्रा. डॉ. चारुशिला राजेश्वर रूमाले	१०२-१०७
१८.	भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेवर कोविड-१९ चा प्रभाव	प्रा. डॉ. स्वाती दीपक दामोदरे	१०८-११४

१२

कोविड १९ कालीन आभासी शिक्षणाचे मृगजळ

आशिष जयराम मुठे,
सहायक प्राध्यापक,
पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय,
अकोला.

संपूर्ण जग जैव युद्धाची प्रयोगशाळा बनले आहे. हे covid-19 या काळात पुन्हा एकदा अधोरेखित झाले आहे. पुन्हा एकदा या शब्दाचा अर्थ ' हे प्रयोग नवीन नाही'. महासत्तांच्या असुरी महत्त्वाकांक्षानी असे प्रयोग इतिहासात ही केले आहे. संबंधित पुस्तकाचे शीर्षक लक्षात घेता, येथे त्या राजकारणाचा उल्लेख अपेक्षित नाही. खरंतर covid-19 या प्रयोगाने मात्र शिक्षण क्षेत्राची नाहीतर मानवी जीवनातील प्रत्येक क्षेत्राची समीक्षा नव्याने केली जाणे किती गरजेचे आहे. हा प्रश्न आपणासमोर ठेवला

Covid-19 कालीन आभासी शिक्षणाचे मृगजळ असे शीर्षक देताना, त्यात मात्र भारतीय शिक्षण व्यवस्थेचे अथवा महाराष्ट्रात महाविद्यालयीन परीक्षा नियोजनात विद्यापीठांचे कमीपण अधोरेखित करणे हा मानस नाही. शिक्षण हे सर्व समावेशी आहे.त्यात संशोधन देखील आले. आणि संशोधनावर चर्चा करायची झाल्यास तो विषय जागतिक आरोग्य संस्थेच्या संशोधनापर्यंत जातो. या covid-19 काळात जागतिक आरोग्य संस्थेने भारतीय हवामान खाते या विभागाच्या अंदाजासोबत साधर्म्य साधले. म्हणून अगदीच प्रादेशिक स्तरावर या विषयाची चर्चा होऊच शकत नाही. वैश्विक महामारी (तथाकथित) चे परिणाम देखील वैश्विक असतील. म्हणून ही चर्चा काहीशी विस्तारित होईल.

मानवी आयुष्य म्हणजे 'अनिश्चितता' हे जरी मान्य असले तरी, पूर्व आपत्ती व्यवस्थापन हे देखील तेवढेच परंतु दुर्लक्षित (सोयीस्कर) सत्य. लॉक डाऊन म्हणजे नक्कीच आपत्तीव्यवस्थापन नाही. लॉक डाऊन म्हणजे मार्ग शोधण्यासाठी घेतलेला अवकाश म्हणता येईल फार तर. किंवा लॉक डाऊन म्हणजे चीनने धूर्तपणे जगाला दाखविलेला चुकीचा मार्ग .त्यामुळे त्याला ' नवीन वैश्विक आर्थिक रचने'ची मागणी आता करावी लागणार नाही. आपण सोयीस्कर मुद्द्यांची चर्चा करण्याचे व्यसन लागलेले लोक आहोत. सोयीस्कर मुद्दा म्हणजे मूळ प्रश्न नाही. या बाष्कल सोयीस्कर चर्चेत आपण देशाचा पाया घडवणाऱ्या शिक्षण व्यवस्थेकडे सर्रास दुर्लक्ष केलेले आहे. तंत्रज्ञानाची क्रांती झाली. ही प्रौढी मिरवताना आपण या क्रांतीची व्यापकता लक्षात घेतो का? खेड्या-पाड्यांमध्ये वाड्या-वस्त्यांमध्ये ही क्रांती पोहोचली का? ही क्रांती सर्वांनाच परवडणारी आहे का? या माफक प्रश्नांची देखील वास्तविक उत्तर आपण पचवू शकणार नाही. अक्षरशः भारतीय शिक्षण व्यवस्था आणि तंत्रज्ञान यांचे वाभाडे

याकाळात निघाले आहे.वरकरणी दिसायला आणि दाखवायला जरी ऑनलाइन क्लासेस आणि परीक्षा होत असल्या तरी त्यांचा दर्जा काय या प्रश्नाकडे आपण राजरोसपणे पाठ फिरवतो.

आजही वस्ती शाळांमध्ये खालून साधळ लागू नये म्हणून खाली पोते टाकून (ते ही घरून आणलेले) बसणारे विद्यार्थी, व दुसरीकडे लेकरांची शाळा पूर्ण होईपर्यंत चार चाकी घेऊन बाहेर वाट पाहणारे धनाढ्य. असे विसंगत चित्र देशात असताना आपण कसं म्हणू शकतो की, संधीची आणि दर्जाची व इतर समानता आहे? शिक्षणाची समानता तरी आहे का? मानवाने या तंत्रज्ञानाला देखील असमानता शिकवली आणि ती असमानता या covid-19 काळात प्रकर्षाने समोर आली.

तंत्रज्ञानाची क्रांती आणि त्या क्रांतीची फळे मात्र शहरापुरती मर्यादित राहिली. इतर भागातील विद्यार्थ्यांपर्यंत ती पोहोचली नाही. शहरात जरी ऑनलाईन शिक्षणाचे 'प्रयोग' झाले असले तरी, ते अजून मात्र खेड्यांमध्ये झालेले नाही. शिवाय मुलं आणि मुली यांच्यात आपल्या समाजाकडून केला जाणारा शैक्षणिक भेद देखील चर्चेच्या स्थाणी या covid-19 ने आणला. अगदी जिल्हा स्तरावरच्या महाविद्यालयांमध्ये शिक्षण घेणाऱ्या किती टक्के मुलींकडे ' स्मार्टफोन' आहे? हा वेगळा संशोधनाचा विषय ठरेल. परंतु मुलांची स्थिती याबाबतीत जरा बरी आहे. हा समाज वाचनातून आलेला एक सामान्य निष्कर्ष. स्मार्टफोन म्हणजे ऑनलाईन शिक्षण का? असा प्रतिप्रश्न किंवा दुमत येथे अपेक्षित आहे. परंतु ऑनलाईन शिक्षण वजा स्मार्टफोन बरोबर काय? याचे उत्तर दुमत असणाऱ्यांनी द्यावे. शासनाने फर्मान सोडले की, ऑनलाइन शिक्षण सुरू करण्यात यावे. पण त्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या सुविधा (विद्यार्थी आणि शिक्षक या दोहोंना सुद्धा) कोणी पुरवाव्या? या प्रश्नाचे उत्तर शासन देत नाही. नक्कीच या सर्व सुविधा सर्वांकडे उपलब्ध नाही. हे शासन देखील जाणून आहे. तरीदेखील ज्यांच्याकडे आहेत त्यांना शिकवा. ही भूमिका असमानता निर्माण करत नाही का? Covid-19 पूर्व काळात ही शिक्षणासंदर्भात उदासीन असणारा आपला सर्वच समाज या काळात शिक्षण सुरू व्हावे या मागणी साठी किती अग्रेसर दिसला? याचे उत्तर नकारात्मकच आहे. आणि त्यात या 'सुविधांचा अभाव' या पर्यायाने भर घातली.

माननीय पंतप्रधानांकडून कोण्या एका मुलीला लॅपटॉप आणि सुविधा पुरवून तिची समस्या सोडविली गेली. अर्थात त्याची जाहिरात ही तेवढीच झाली. पण म्हणून मूळ प्रश्न सुटला नाही या covid-19 काळात अनेक पॅकेज केंद्राने व राज्याने जाहीर केले. आभासी शिक्षणाच्या पायाभूत सोयी-सुविधांसाठी एखादे तोडके, खोटे का असेना असे 'पॅकेज' का जाहिर केले जाऊ नये.? याचे उत्तर शैक्षणिक धोरणाबद्दलची उदासीनता हे आहे.

तंत्रज्ञानाचे उत्तर तंत्रज्ञानानेच दिले जावे. हा तंत्रज्ञानाचा पायाभूत नियम. ते उत्तर भावनिक दृष्टिकोनातून देता कामा नये. किंवा आर्थिक-सामाजिक-राजकीय कारणे त्यासाठी देता कामा नये. या covid-19 काळात जर आम्ही ऑनलाईन (आभासी) पद्धतीने वर्ग घेतले किंवा परीक्षा घेतल्या (अर्थात तंत्रज्ञानाच्या मार्फत) तर त्यात परीक्षेच्या गोपनीयतेचे नियम किती पाळले गेले?ऑनलाइन वर्गामध्ये किती टक्के विद्यार्थी सहभाग घेत आहे? 75% अनिवार्य उपस्थिती हा प्रश्न नाही का? मग आपण म्हणतो 'मानवाच्या सोयीसाठी तंत्रज्ञान आहे, तंत्रज्ञानाच्या सोयीसाठी माणूस नाही'. पण हा युक्तिवाद होत नाही. मुळात प्रश्न हा आहे की, ज्या बेरोजगारीच्या प्रश्नाला मूठमाती देण्यासाठी फुकट विदा (डेटा)

देणाऱ्या सरकार पुरस्कृत कंपन्या होत्या त्या, या काळात फुकट विदा का देऊ शकत नाही? शिवाय शासनाने देखील कधी या फुकट विदा चे महत्व मनोरंजन सोडून शिक्षणही असू शकते, असा प्रचार करण्यासाठी एखादी योजना राबवली का? 'भारतात तंत्रज्ञान ही एक संघटित चालाकी आहे.'(संघटित गुन्हेगारी ठरविण्याची प्रथा निदान आपल्या लोकशाहीत नाही) तंत्रज्ञान मनोरंजनासाठी अधिक वापरले जावे, त्याचे व्यसन लागेपर्यंत व आपण बेरोजगार आहोत हे विसरे पर्यंत ते फुकट विदा पुरवणारे या आणीबाणी काळात ते तंत्रज्ञान अत्यंत हलक्या दर्जाचे आणि महागड्या किमतीत देणे ही राजकीय कृती आहे. असे म्हणणे जरी अतिशयोक्तीचे वाटत असले तरी ते अंतिमतः देखील सत्यच आहे.

Covid-19 काळात शिक्षण व्यवस्थेचे अपुरेपण उजागर झाले. मुठभर शाळा,महाविद्यालय व संस्था अपवाद म्हणून सोडल्यास किती टक्के उपरोक्त तत्त्वांकडे पुरेशा प्रमाणात ऑनलाईन शिक्षणासाठी आवश्यक पायाभूत सोयीसुविधा उपलब्ध आहे. याची आकडेवारी बाहेर येण्यास वेळ लागेल. आणि ती आहे तशी बाहेर येणार देखील नाही.

मूळ प्रश्न हा आहे की, ' भारतीय शिक्षण व्यवस्था मग ती covid-19 पूर्व काळातील असो, वा covid काळातील. ती विद्यार्थी केंद्री आहे का? तर नाही ती अगदीच विद्यार्थी केंद्री नाही. या प्रश्नाच्या उत्तरार्थ आव आणणारे दुमत होऊ शकेल. मात्र वास्तविकता हीच आहे की, आपली शिक्षण व्यवस्था-शैक्षणिक धोरण-व शिक्षक विद्यार्थी केंद्री नाही. Covid-19 काळात चालवले जाणारे शैक्षणिक प्रयोग मात्र 'विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान' टाळणे या हेतूने होत नाही. त्यामागे एक खूप मोठी अदृश्य शक्ती कार्यरत आहे.(नाही तरी शिक्षण सम्राटांना नव-सरंजाम की उपाधी अलीकडे दिली जात आहेच) उगाच नाही भारतात शिक्षणाला 'दोन नंबरचा व्यवसाय' म्हणत. अर्थात त्या अर्थाने दोन नंबरचा नाही, तर एक नंबरचा व्यवसाय म्हणजे आरोग्य आणि दोन नंबरचा व्यवसाय म्हणजे शिक्षण या अर्थाने दोन नंबरचा. आयुष्यभर सोन्याचं अंड देणारी कोंबडी म्हणजे शैक्षणिक संस्था, त्या कोंबडीचं आरोग्य निकोप रहावं म्हणून देखील ऑनलाईन शिक्षणाचे शहरी प्रयोग 'विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान' या गोड संकल्पनेखाली केली जात आहेत. गाव खेड्यांमध्ये तेवढासा मलिदा या व्यवसायातून बहुतेक या नव-सरंजामाना मिळत नसावा. म्हणून हे प्रयोग तिकडे तेवढेसे होतांना दिसत नाही. लॉकडाऊन काळामध्ये अनेक सेवा बारगळल्या त्यात शिक्षण सेवाही बारगळली तर त्यात नवल काय? जागतिक आणीबाणीच ती. परंतु आपण नैतिकतेचा व पुढारलेपणाचा जो आव आणतो तो आपल्याला घातक ठरतो.खरंतर सहा महिने शिक्षण व्यवस्था पूर्णतः बंद राहिली तरी विद्यार्थ्यांना तेवढा फरक पडत नाही जेवढा या शिक्षण सम्राटांना पडतो. कारण पदवी प्राप्त केल्यावर त्यांना काही दुसऱ्या दिवशीच नोकरी मिळते असे नाही. तसे होत असते तर आपण हा शिक्षणाचा अट्टाहास मान्यही केला असता. पण तशी परिस्थिती नाही. मुळात जेव्हा पदवी मिळवल्यावर देखील आता पुढे काय? हा प्रश्न ज्या शैक्षणिक व्यवस्थेत कायम राहतो, तिथे परीक्षांचा अट्टाहास का? शैक्षणिक नुकसान याचा अर्थ ज्ञानार्जनामध्ये खंड पडणे , की शैक्षणिक वर्ष वाया जाणे वा शिक्षण घेऊन आयुष्य वाया जाणे. याचा जोपर्यंत आपण समर्पक आढावा घेत नाही. तोपर्यंत तरी ऑनलाईन शिक्षणाची प्रौढी मिरवता कामा नये. शेवटी आपण ऑनलाईन शिक्षणाला ज्ञानार्जनाचा नाही तर 'स्टेटस इशू' केलेच आहे. नक्कीच याला काही सन्माननीय अपवाद आहेत. पण ते अपवादापुरतेच मर्यादित आहेत.

७८

Covid-19 काळात प्रामुख्याने शैक्षणिक क्षेत्रातील एक मोठी समस्या समोर आली ती म्हणजे, 'तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून शिक्षण घेण्याच्या साधनांच्या उपलब्धतेतील असमानता'. जोपर्यंत ही असमानता नष्ट होत नाही तोपर्यंत ही शैक्षणिक क्रांती तळागाळापर्यंत पोहोचली असे म्हणता येणार नाही.

खरंतर समस्या येतात त्या त्यातून काहीतरी बोध घेतला जावा म्हणून. पूर्व आपत्ती व्यवस्थापन म्हणजे ' असे झाले तर काय' या प्रश्नाचा माघोवा घेणे. पण आपल्याला तो प्रश्न पडत नाही. ई-लर्निंग' व्हर्च्युअल लर्निंग इत्यादी संकल्पना वापरताना त्यांचे परिणाम, परिणामकारकता व व्यापकता या तत्त्वांचा देखील उहापोह होणे गरजेचे आहे. या आभासी शिक्षणाच्या रेट्यातील पूर्व आपत्ती व्यवस्थापन काय?दुर्दैवाने आपण तसा विचार करत नाही. स्मार्ट साधनांच्याद्वारे शिकणे म्हणजे स्मार्ट शिक्षण नाही. वाचन संस्कृती का लोप पावत आहे, नव्या पिढ्यांमध्ये डोळ्यांचे विकार का वाढत आहे, मानसोपचार तज्ञांची कधी नव्हे ती एवढी गरज या काळात का भासत आहे? इत्यादी प्रश्नांची उत्तर शोधताना त्यामागे आपला हा तांत्रिक साधनांच्या मार्फत शिकण्याचा हव्यास तर कारणीभूत नाही ना याच उत्तर देखील आपण शोधलं पाहिजे. तंत्रज्ञान नाकारणे हा अर्थ येथे नाही, तर ते तर्कसंगत रित्या स्वीकारावे व मनोरंजनासाठी नाहीतर शिक्षणासाठी स्वीकारावे हा अर्थ आहे. राष्ट्रबांधणी मधील सर्वात महत्त्वाचा घटक म्हणून शिक्षण या तत्वाकडे पाहिले जाते. मात्र त्यासाठी 'राष्ट्र आणि विद्यार्थी' त्या शिक्षणाच्या केंद्रस्थानी असावे लागते.

Covid-19 या संकटाने आपल्याला आपल्या शिक्षण व्यवस्थेची नव्याने समीक्षा करण्याची संधी दिली आहे. ती संधी आपण गमावता कामा नये. नव्याने समीक्षा झाली तर या संकटाने केलेले अल्पकालीन नुकसान आपल्याला दीर्घकालीन फायदे देऊ शकते.

*****

७९

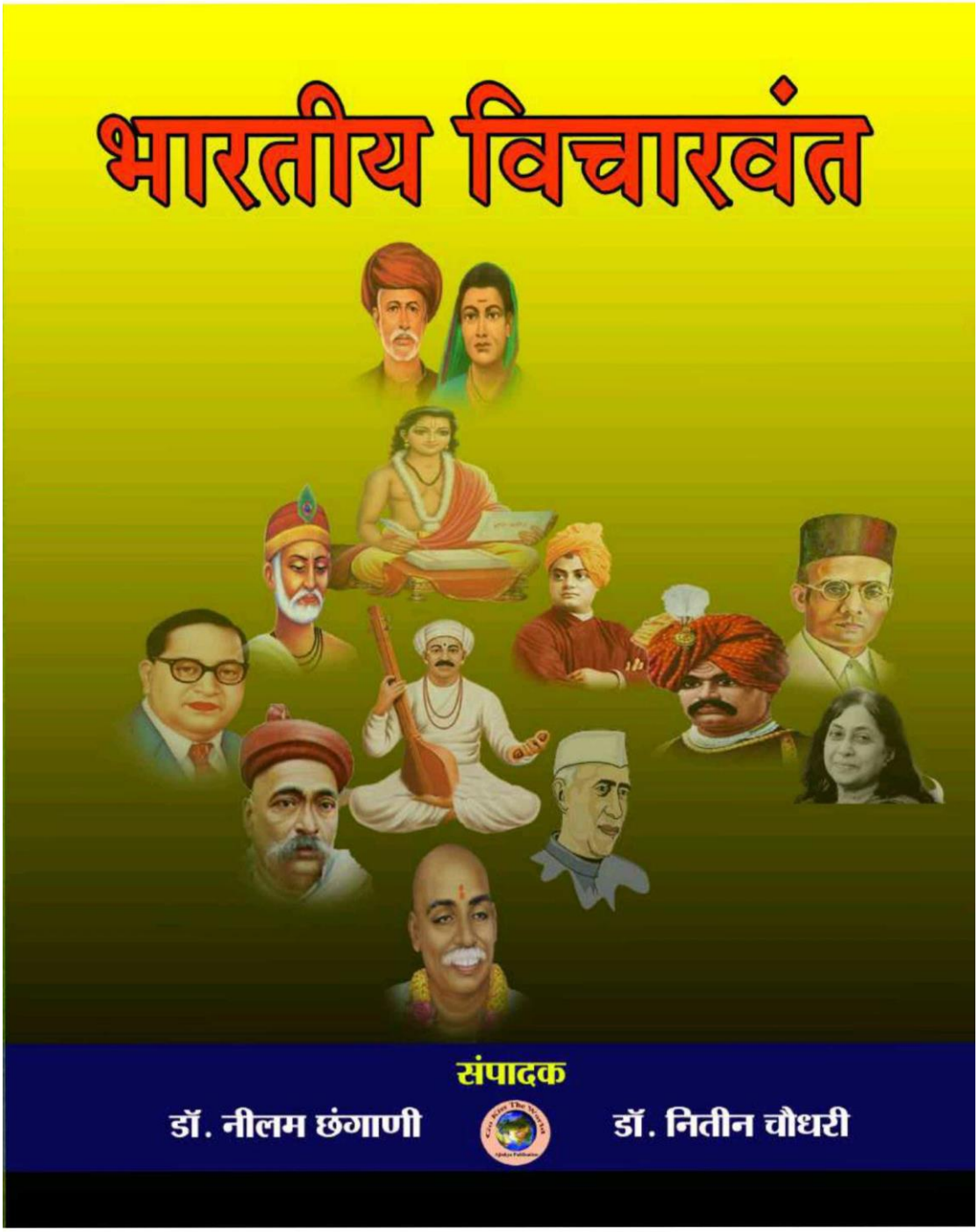
भारतीय विचारवंत
संपादक
डॉ. नीलम छंगाणी
डॉ. नितीन चौधरी

भारतीय विचारवंत : डॉ. नीलम छंगाणी, डॉ. नितीन चौधरी
प्रकाशक :
ॲड. कु. जे. व्हि. भगत
अजिंक्य प्रकाशन
भिमनगर, वापटा पो. कुपटा
ता. मानोरा जि. वाशिम
संपर्क : ९६०४४०२०५३
WhatsApp : 8007143527
Website : www.ajinkyapublication.com
E-mail : ajinkyapublication@gmail.com

ISBN :978-93-90532-20-9

© लेखकाधिन
प्रथम आवृती : जानेवारी २०२१
अक्षर जुळवणी : अजिंक्य प्रिंटीग्स् ॲण्ड कॉम्प्यूटर्स
मुखपृष्ठ : अरविंद मनवर
मुद्रक : अजिंक्य एन्टरप्राईजेस, वाशीम
प्रमुख विक्रेता: अजिंक्य पुस्तकालय, वाशिम
संपर्क : ८००७१४३५२७ / ९६०४४०२०५३
किंमत : रू.४५० फक्त

(या पुस्तकात व्यक्त झालेल्या मतांशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.)

भारतीय विचारवंत : डॉ. नीलम छंगाणी, डॉ. नितीन चौधरी
प्रकाशक :
ॲड. कु. जे. व्हि. भगत
अजिंक्य प्रकाशन
भिमनगर, वापटा पो. कुपटा
ता. मानोरा जि. वाशिम
संपर्क : ९६०४४०२०५३
WhatsApp : 8007143527
Website : www.ajinkyapublication.com
E-mail : ajinkyapublication@gmail.com

ISBN :978-93-90532-20-9

© लेखकाधिन
प्रथम आवृती : जानेवारी २०२१
अक्षर जुळवणी : अजिंक्य प्रिंटीग्स् ॲण्ड कॉम्प्यूटर्स
मुखपृष्ठ : अरविंद मनवर
मुद्रक : अजिंक्य एन्टरप्राईजेस, वाशीम
प्रमुख विक्रेता: अजिंक्य पुस्तकालय, वाशिम
संपर्क : ८००७१४३५२७ / ९६०४४०२०५३
किंमत : रू.४५० फक्त

(या पुस्तकात व्यक्त झालेल्या मतांशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.)

४५.	सावित्रीबाई फुलेंच्या शैक्षणिक विचारांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन / डॉ. सुनिल गायगोळ	२१४
४६.	भारतीय विचारवंत / डॉ. केशव गोरे	२२०
४७.	स्वामी विवेकानंदाच्या विचारातील भारतीय स्त्री / प्रा. जगदीश जायेवार	२२६
४८.	भारतातील उदारमतवादी राजकीय विचारवंत न्यायमूर्ती रानडे / डॉ. आशिष मुठे	२३१
४९.	भारतीय स्त्री विचारवंत / डॉ. सुनिता राठोड	२३५
५०.	वि. वा. शिरवाडकर यांच्या नाटकातील जीवनवाद / डॉ. रविंद्रनाथ केवट	२४१
५१.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : समाज आणि राष्ट्रउद्धारक विचारवंत / प्रा. स्वप्नील इंगोले	२४९
५२.	तत्त्वज्ञ जीवनयोगी विनोबा भावे / प्रा. रेखा आढाव	२५५
५३.	भारतीय शास्त्रीय संगीताचे शास्त्रकार - पं. विष्णु नारायण भारतखंडे / प्रा. एस. व्ही. शिंदे	२५९
५४.	महात्मा ज्योतीबा फुले आणि शिक्षण / डॉ. कविता कावरे	२६२
५५.	पंडीत जवाहरलाल नेहरुंचे भारतीय लोकशाहीतील योगदान / डॉ. बी. आर. भोसले	२६७
५६.	सरदार वल्लभभाई पटेल यांचे भारताच्या अंतर्गत सुरक्षानीति / प्रा. शेषराव तायडे	२७१
५७.	राजर्षी शाहू छत्रपती महाराजाचे शैक्षणिक विचार / प्रा. पुरूषोत्तम बांडे	२७६
५८.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रामगीतेतील समाजजीवन / डॉ. देविदास शिंदे	२८२
५९.	पंडित विष्णू नारायण भातखंडे : संगीतातील एक थोर विचारवंत / प्रा. सुमेध सगणे	२८८
६०.	संत कबीरकें नारीसंबंधी विचार / डॉ. जितेंद्र शेळके	२९३
६१.	हिन्दी साहित्य का छायाबाद व गांधी विचार धारा / डॉ. सुरेश केसवानी	२९८

भारतातील उदारमतवादी राजकीय विचारवंत न्यायमूर्ती रानडे

डॉ. आशिष जयराम मुठे
सहाय्यक प्राध्यापक, पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

भारतातील बौद्धिक पुनर्जागरणाच्या काळातील एक महत्त्वपूर्ण विचारवंत म्हणून न्यायमूर्ती रानडे यांच्याकडे पाहिले जाते. न्यायमूर्ती रानडे भारतातील व प्रामुख्याने महाराष्ट्रातील तत्कालीन समाज सुधारणांचे अग्रगण्य नेते. भारतामध्ये दोन युद्ध ही समांतर काळात लढली गेली. एक म्हणजे इंग्रजांविरुद्धचा स्वातंत्र्यलढा आणि दुसरे युद्ध म्हणजे येथील सामाजिक सुधारणा.एतद्देशीय सामाजिक मानसिकता बदलल्याशिवाय राजकीय स्वातंत्र्य हे फार काळ टिकू शकणार नाही, याची जाण न्यायमूर्ती रानडे यांना होती. म्हणून त्यांनी स्वातंत्र्यलढ्याला उदारमतवादी स्वरूप दिले. इंग्रजांच्या राजवटीतील फलदायी गोष्टींचा स्वीकार भारतीयांनी आपल्या उत्थानासाठी केला पाहिजे, असा त्यांचा ठाम विश्वास होता. याच काळात स्वातंत्र्यलढ्याचे वेगवेगळे प्रकार आपण पाहतो. स्वातंत्र्यासाठी जहाल व मवाळ मागणी, सनदशीर स्वातंत्र्याची मागणी व हिंस्त्र लढा इत्यादी प्रकारातून स्वातंत्र्याची मागणी झाली. परंतु न्यायमूर्ती रानडे यांनी प्रथम समाज सुधारणांना प्राधान्य दिले, सामाजिक सुधारणांच्या जोडीने स्वातंत्र्याची मागणी त्यांनी केली. सामाजिक सुधारणांना जोर देता यावा यासाठी त्यांनी भारतीय सामाजिक मंडळाची स्थापना केली. व्यक्तिस्वातंत्र्य व स्त्री-पुरुष समानता ही उदारमतवादाची केंद्रीय संकल्पना न्यायमूर्ती रानडे यांच्या राजकीय विचारांतील व सामाजिक सुधार कार्यक्रमातील केंद्रीय विषय राहिले.

सतराव्या शतकात इंग्लंडमध्ये विकसित झालेल्या व नंतर जगभर कवेत घेतलेल्या उदारमतवादी विचारसरणीचे भारतातील एक खंदे समर्थक म्हणून न्यायमूर्ती रानडे यांचे नाव घेतले जाते. कोणतीही विचारसरणी, विचार, सिद्धांत वा विचारवंत आपल्या काळाचे अपत्य असतो.सतराव्या शतकात प्रामुख्याने इंग्लंडमध्ये या विचारसरणीचा विकास होण्याचे कारण म्हणजे तेथे अस्तित्वात असणाऱ्या अनुदारवादी प्रवृत्ती विरोधातील एक पुनरजागरणाची लाट म्हणून सांगता येईल.

उदारमतवाद भारतात कधी आला, यापेक्षा तो का आला हा प्रश्न महत्त्वाचा आहे. भारतीय समाजातील अज्ञान, रूढी-परंपरा शिक्षणाचा अभाव व वर्ण व्यवस्थेतून निर्माण झालेली मानवी अधिकारातील विसंगती इत्यादी तत्कालीन कारणं उदारमतवादाला भारतात आमंत्रित करतात.

जेरेमी बेंथम आणि ॲडम स्मिथ यांच्या उदारमतवादी विचारांचा प्रभाव न्यायमूर्ती रानडे यांच्या विचारसरणीवर अधिक होता. परंतु इंग्लंडमधील हे विचारसरणीचे रोपटे भारतीय वातावरणात जगवणे तेवढेसे शक्य वाटत नव्हतं. कारण इथली समाज मानसिकता. मुळात

उदारमतवादाची वैशिष्ट्य व्यक्तिस्वातंत्र्याला राज्यसंस्थेपेक्षा अधिक महत्त्व देणारी असल्यामुळे एतद्देशीय अनिष्ट रूढी, परंपरा मोडण्यासाठी राज्यसंस्थेची गरज अधिक भासू लागते.कायद्याद्वारे समानता आणणे हा एक राजमार्ग आहे. आणि भारतीय असमानता नष्ट करण्याचे काम राज्य संस्थाच करू शकते. म्हणून राज्य प्रथम की व्यक्ती हा प्राथमिक प्रश्न तत्कालिक परिस्थितीत होता.भारतीय समाज मानस लक्षात घेऊन न्यायमूर्ती रानडे 'उदारमतवादाचा भारतीय पॅटर्न' पुढीलप्रमाणे सांगतात.

प्रामुख्याने न्यायमूर्ती रानडे यांच्या काळात ज्या समाजसुधारणेच्या चळवळी महाराष्ट्रामध्ये झाल्या त्यांचा तात्त्विक पाया रानडे यांच्या राजकीय उदारमतवादी विचारांनी रचला. 'यासंदर्भात आचार्य जावडेकर असे म्हणतात की, १८७० ते १८८० हा काळ महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक जीवनात रानड्यांच्या वर्चस्वाचा काळ होता.' आजच्या महाराष्ट्राची पुरोगामी म्हणून असणारी ओळख ही देखील त्यांच्या विचारांचे फलित म्हणता येईल.

१. सनदशीर मार्गाने स्वातंत्र्यलढ्यावर विश्वास :

व्यक्तिस्वातंत्र्य व घटनात्मक राज्यव्यवस्था या दोन्ही संकल्पनांवर न्यायमूर्ती रानडे यांचा विश्वासि त्यांच्या प्रत्येक भाषणांमधून व कृतीमधून जाणवला. इंग्रजांच्या राज्य पद्धतीवर व चांगुलपणावर त्यांचा विश्वास होता. त्यांच्यामते भारतीय समाज मानसिकता बदलण्यासाठी आपण इंग्रजांच्या संस्कृतीचे अनुकरण केले पाहिजे. मुळात या काळात इंग्लंडमध्ये व्यक्तिस्वातंत्र्याचा व्यापक अर्थ स्वीकारण्यात आला होता.ज्यामध्ये जात-पात, धर्म-वंश, लिंग इत्यादी गोष्टी व्यक्तीपेक्षा मोठ्या नव्हत्या. तर भारतीय परिस्थितीत उपरोक्त सर्व गोष्टी या व्यक्तीपेक्षा श्रेष्ठ समजल्या जात होत्या. व्यक्तीचे स्वातंत्र्य ही संकल्पनाच आपल्याकडे चिरडली गेली होती, आपण पारतंत्र्यात आहोत याची देखील जाणीव बहुतांश एतद्देशीयांना नव्हती. परदेशी राजवटी पेक्षा येथील उपरोक्त अनिष्ट संकल्पना या अधिक जुलमी होत्या. आपल्या मागण्या या सनदशीर व शांततेच्या मार्गाने मान्य करून घेण्याचे धोरण उदारमतवादी विचारसरणीचे प्रतीक ठरते. इंग्रजांच्या राजवटीत प्रखर विरोध न करता त्यातील चांगल्या गोष्टींचा स्वीकार करत भारतीयांनी स्वातंत्र्य लढा पुकारावा अशी भूमिका न्यायमूर्ती रानडे यांनी घेतली.

२. मानवी विवेकामध्ये विश्वास :

न्यायमूर्ती रानडे आपल्या विचारांमध्ये नैतिकतेला आत्यंतिक महत्त्व देतात. मानवाच्या अंगी नैतिकता आहे त्याला त्याचे बरे-वाईट कळते ही उदारमतवादाची मध्यवर्ती धारणा. याच धारणेच्या आशयाचे धोरण स्वीकारत न्यायमूर्ती रानडे इंग्रजांच्या भारतातील राजवटीला विकासाची संधी म्हणून पाहतात. इंग्रजांकडून अनेक गोष्टी भारतीय लोकांनी ग्रहण केल्या व करता येतील, त्यांची आधुनिक विचारसरणी, व विज्ञानातील नवनवीन शोध हे भारतासाठी वरदान असल्याचे त्यांचे मत होते. या राजवटीतून भारतीयांनी आपल्या विवेकानुसार फलदायी संकल्पना स्वीकाराव्यात जेणेकरून आपला उत्थान हा जलद होईल ही न्यायमूर्ती रानडे यांची धारणा. इंग्रजांची राजवट ही पूर्णतः वरदान नव्हती हे सत्य आहे. परंतु त्यांच्या राजवटीने येथील

समस्या किमान आपण ओळखू शकलो.त्यांच्या अनुकरणातून वैज्ञानिक व आधुनिक जगाची कास धरू शकलो हे न्यायमूर्ती रानडे यांचे मत मान्य करावे लागते.

३. मानवी हक्क :

डेक्कन सभेच्या स्थापनेत पुढाकार घेऊन न्यायमूर्ती रानडे येथील सामाजिक विषमता नष्ट करू पाहतात. भारतातील सामाजिक विषमता आणि स्त्री-पुरुष भेद हा त्यांच्या नजरेतून सुटला नाही. हा भेद नष्ट करण्यासाठी त्यांनी डेक्कन सभे मार्फत प्रयत्न केले.जनजागृती केली.न्यायमूर्ती रानडे यांच्या शब्दात स्त्री-पुरुष तसेच सर्वच जाती व धर्म ही एकाच ईश्वराची लेकरं आहेत. मानवी स्वार्थाने त्यांना विभागले.या जाती धर्मातून निर्माण झालेल्या अनिष्ट प्रथानी प्रामुख्याने व्यक्ती स्वातंत्र्याचा गळा घोटला आहे. तो मुक्त करण्यासाठी आपण व्यक्तीची प्रतिष्ठा जपली पाहिजे.तिला भाषण व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य दिले पाहिजे. त्यांनी जातीसंस्थेच्या उच्चाटनासाठी विशेष प्रयत्न करून, स्त्री पुरुष समानता देखील आपल्या सामाजिक चळवळीच्या केंद्रस्थानी ठेवली.

४. कायद्याचे राज्य :

समकालीन संविधानामध्ये सर्वात पवित्र संकल्पना म्हणून जीचा स्वीकार केला जातो, ती संकल्पना म्हणजे कायद्याचे राज्य. कायद्याचे राज्य म्हणजे हमी, शाश्वती. मानवाधिकाराच्या रक्षणाची हमी, मूलभूत अधिकारांची हमी, विकासाच्या समान संधीची शाश्वती, सामाजिक भेदाभेद नष्ट करण्यासाठी कायद्याचे कवच ई. व्यक्तीची प्रतिष्ठा जपण्याची हमी कायद्याचे राज्य देते. कायद्याचे राज्य म्हणजे विशेषाधिकाराचे उच्चाटन. कायद्याचे राज्य म्हणजे सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय व धार्मिक मक्तेदारीला विरोध. भारतीय परिस्थिती मध्ये राज्यसंस्थेची भूमिकाही अत्यंतिक महत्त्वाची आहे. येथील समाजाच्या उत्थानासाठी राज्य संस्थेकडे अधिक जबाबदाऱ्या सोपवण्याची भूमिका न्यायमूर्ती रानडे मांडतात. त्यांच्या या संदर्भातील भूमिके संदर्भात पुढील संदर्भ अत्यंत मार्मिक ठरतो.

'जातीपातीच्या व वंशाच्या दुराभिमानातून मुक्त होऊन माणसामाणसात न्याय प्रस्थापित करण्याच्या सर्व मार्गांना पाठिंबा देणे, राज्यकर्त्यांशी व त्यांना राबवाव्या लागणाऱ्या कायद्यांशी एकनिष्ठ राहणे व त्याचबरोबर शासीताना कोणत्याही कायद्याखालील त्यांचाच अधिकार असलेली समता प्राप्त करून देणे, म्हणजे न्यायमूर्ती रानडे यांचा उदारमतवाद होय. - ना. र. फाटक.'

५. धार्मिक सहिष्णुता :

भारतामध्ये अनेक जाती धर्मांची विविधता आहे, परंतु याच विविधतेच्या आधारे तो विभागला देखील आहे. न्यायमूर्ती रानडे आपल्या धर्माविषयीचे मत मांडताना (भारतीय ईश्वर वादाचे तत्वज्ञान) असे म्हणतात की, 'धर्म ही वैयक्तिक बाब आहे तिचा राजकारणासाठी उपयोग करता कामा नये'. धार्मिक असहिष्णुता उदारमतवादाच्या मानवी स्वतंत्रता, मानवी मूल्य, विकास व शांतता या तत्वांना विरोधी वातावरण निर्माण करते.शाश्वत विकास हा शांततेच्या मार्गाने

केला जाऊ शकतो.व त्यासाठी पूरक असे वातावरण निर्माण करण्यासाठी आपण धार्मिक सहिष्णुता व धोरण स्वीकारले पाहिजे. प्रत्येक धर्मातील नैतिकता ही जीवनाचा आधार बनवली पाहिजे.त्यांच्या मते जगातील कोणताही धर्मग्रंथ वाईट शिकवण देत नाही. आणि एका निश्चित टोकापर्यंत सर्व धर्म शांततेचा अवलंब करतात.तीच शांतता व नैतिकता माणसाला माणूस म्हणून वागते म्हणून धार्मिक सहिष्णुता हे राज्य संस्थेचे धोरण असावे.

६. कल्याणकारी राज्याची अपेक्षा :

न्यायमूर्ती रानडे राज्यसंस्थेला कल्याणकारी व्यवस्था म्हणून मान्य करता. अराजकतावाद ते स्वीकारत नाही. त्यांच्यामते मानवी जीवनाचा सर्वांगीण विकास करण्याची भूमिका राज्य संस्थेने स्वीकारावी. उत्तरोत्तर मानवी जीवनाचा दर्जा वाढवण्याचा प्रयत्न राज्यसंस्थेने करावा.राज्यसंस्थेने प्रत्येक कायदा अमलात आणताना 'मानवी गरिमा' ही संकल्पना केंद्रस्थानी ठेवावी. शिवाय भारतीय समाजातील अनिष्ट रूढी, प्रथा, परंपरा व चालीरीती तसेच जाती-धर्म व स्त्री-पुरुष यांच्यातील भेद नष्ट करण्याची जबाबदारी देखील राज्याने पार पाडावी. समाज सुधारणांमध्ये राज्याचा हस्तक्षेप त्यांना मान्य होता.

समकालीन परिस्थितीमध्ये राज्यव्यवस्थेचे जे स्वरूप सर्वत्र स्वीकारण्यात आलेले आहे, ते म्हणजे 'कल्याणकारी राज्य'.स्वातंत्र्यलढ्या दरम्यान न्यायमूर्ती रानडे यांनी, राज्याची हीच संकल्पना तत्कालीन परिस्थितीत स्वीकारली होती. यावरून त्यांच्या दूरदृष्टी पणाची प्रचीती येते. भारतीय बौद्धिक पुनर्जागरणाच्या काळातील एक महत्त्वपूर्ण व भारतीय उदारमतवादी विचारवंत म्हणून त्यांची ओळख पुन्हा एकदा अधोरेखित होते.

संदर्भ ग्रंथ :

१. लेखक - नरहर रघुनाथ फाटक, न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे : चरित्र. - नीलकंठ प्रकाशन.
२ लेखक - प्रा.डॉ.आनंद दामले, न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे एका महापुरुषाची चरित्रात्मक झलक. - महाराष्ट्र संस्था पुणे ग्रंथोत्तेजक संस्था,पुणे.
३ लेखक - डॉ.त्र्यं.कृ. टोपे, न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे : व्यक्ती, कार्य आणि कर्तुत्व.

PUBLISHED BOOK & PUBLISHED CHAPTER IN BOOK AND CONFERENCE PROCEEDING

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

2016 - 17 to 2020 – 21

Sr. No.	Name of the Teacher	Number of published Book & Chapter in Book and Conference Proceeding					Total
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	
1	Prof. Narendra S. Manmothe	00	00	00	01	01	02
2	Asst. Prof. Smita R. Dewar	00	00	00	01	04	05
		00	00	00	02	05	07

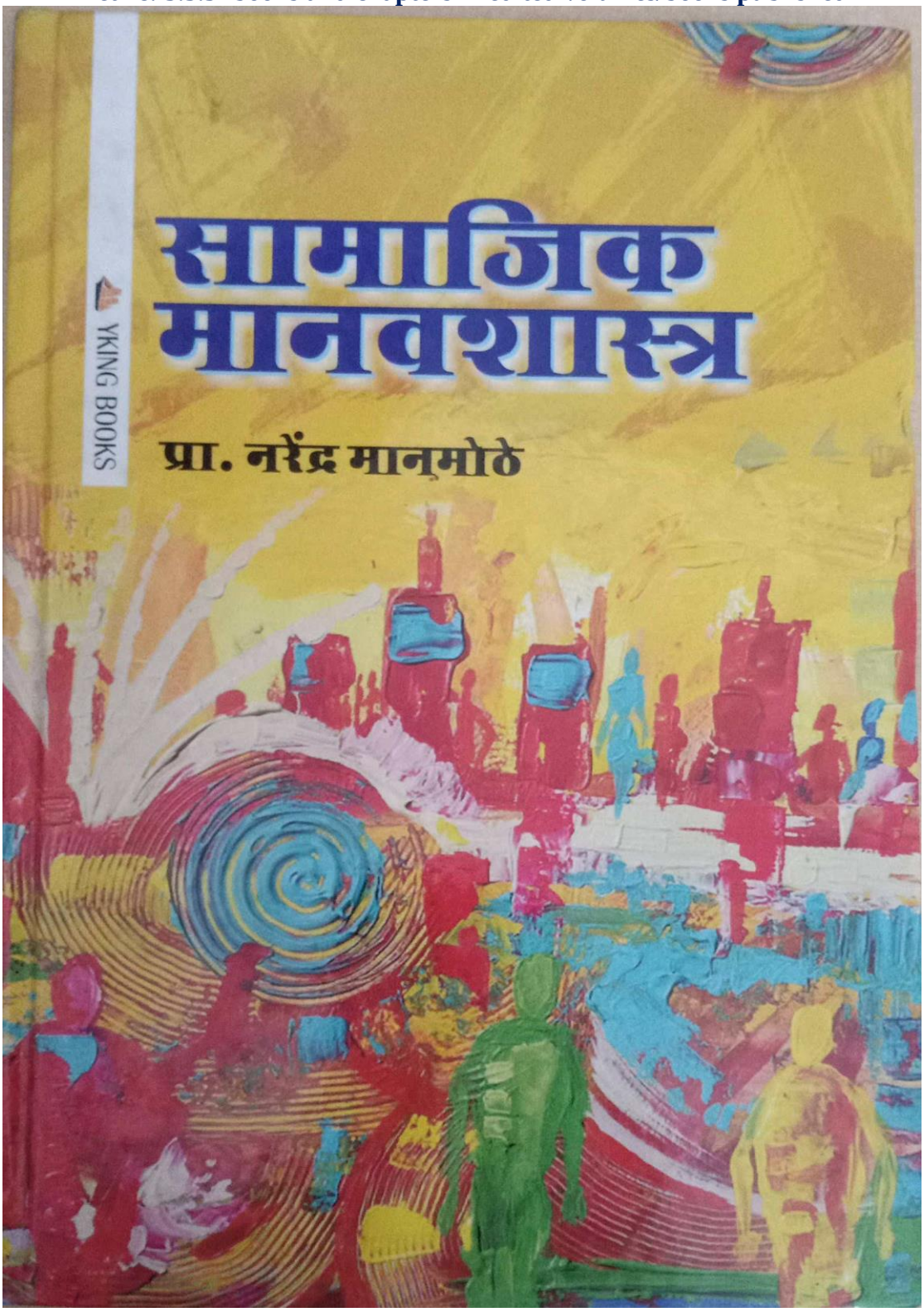
YKING BOOKS
सामाजिक मानवशास्त्र
प्रा. नरेंद्र मानमोठे

सामाजिक मानवशास्त्र

Smt. R. D. G. College For Women Akola
CENTRAL LIBRARY
Section SOC. ... Acc. No.....14106..
Date ...13-11-17.. Price ...425.....

प्रा. नरेंद्र श्रीपतराव मानमोठे
विभागप्रमुख
(समाजशास्त्र विभाग)
राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय,
अकोला (महाराष्ट्र)

वाईकिंग बुक्स
जयपुर भारत

प्रथम संस्करण : 2019

मूल्य : ₹ 1475

कॉपीराइट : लेखक

आई.एस.बी.एन. : 978-93-87945-56-2

प्रकाशक:

वाईकिंग बुक्स

शोरूम: जी-13, एस.एस. टॉवर, धामाणी स्ट्रीट, चौड़ा रास्ता, जयपुर-302 003
फोन: 0141-4020251, मो. 9414056846
हैड ऑफिस: 18, जैन भवन, एन.बी.सी. के सामने, शान्ति नगर, जयपुर-302 006
फोन: 0141-2221456
e-mail : ykingbooks@gmail.com
website : www.ykingbooks.com

साज-सज्जा:
विक्रम कुमार शर्मा, जयपुर

मुद्रक:
ट्राईडेन्ट एन्टरप्राईसेस, दिल्ली

विषय-सूची

	भूमिका	v
1.	मानवशास्त्र की प्रकृति एवं विषय क्षेत्र	1
2.	सामाजिक मानवशास्त्र	29
3.	परिवार और गोत्र (गण संगठन)	59
4.	विवाह	93
5.	आदिम समाज में महिलाएँ एवं युवागृह	125
6.	प्रजाति की अवधारणा	138
7.	आदिम समाज की अर्थव्यवस्था	159
8.	धर्म एवं जादू	187
9.	भारत में आदिम समाज की समस्याएँ एवं विकास कार्यक्रम	205

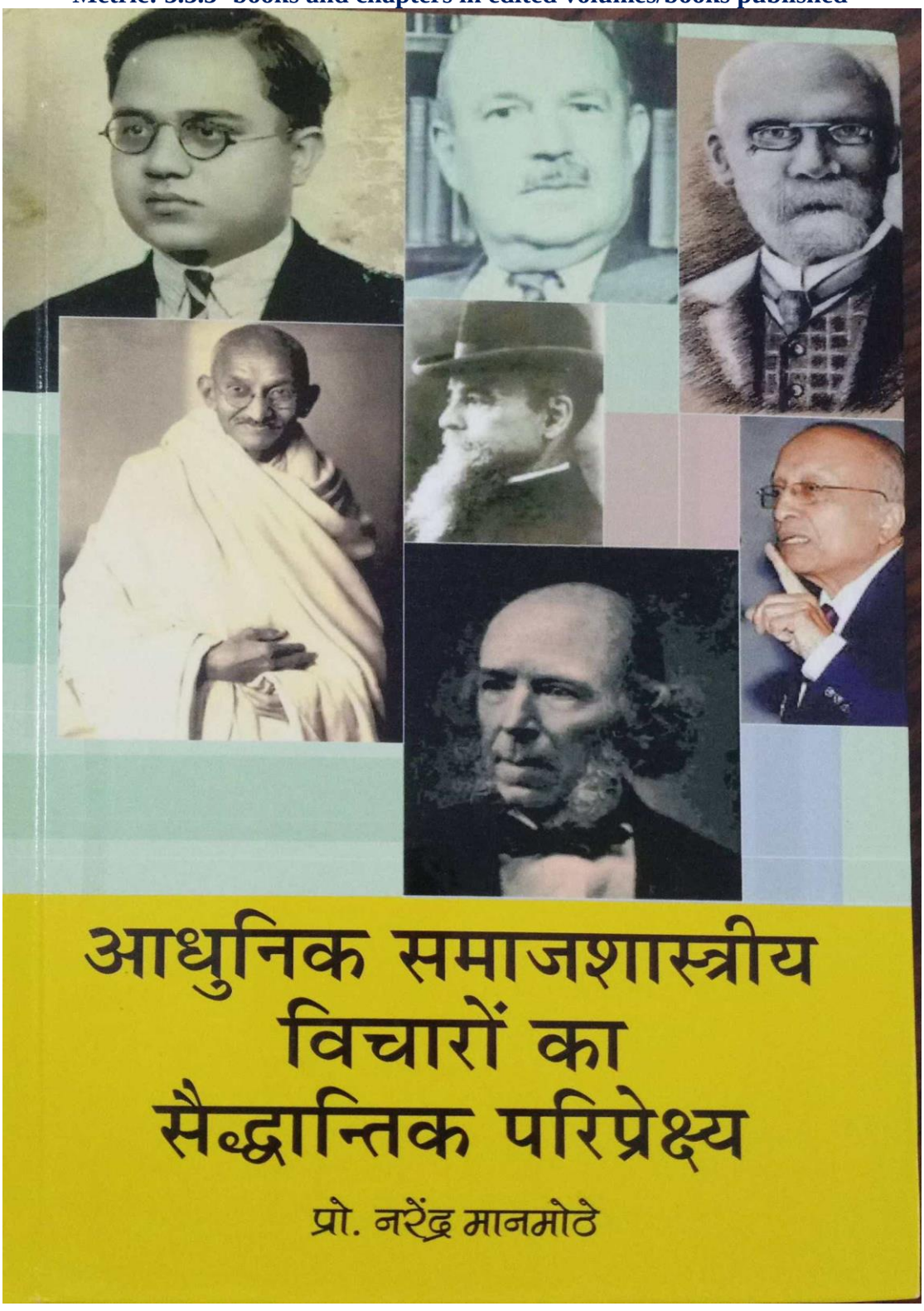
आधुनिक समाजशास्त्रीय
विचारों का
सैद्धान्तिक परिप्रेक्ष्य
प्रो. नरेंद्र मानमोठे

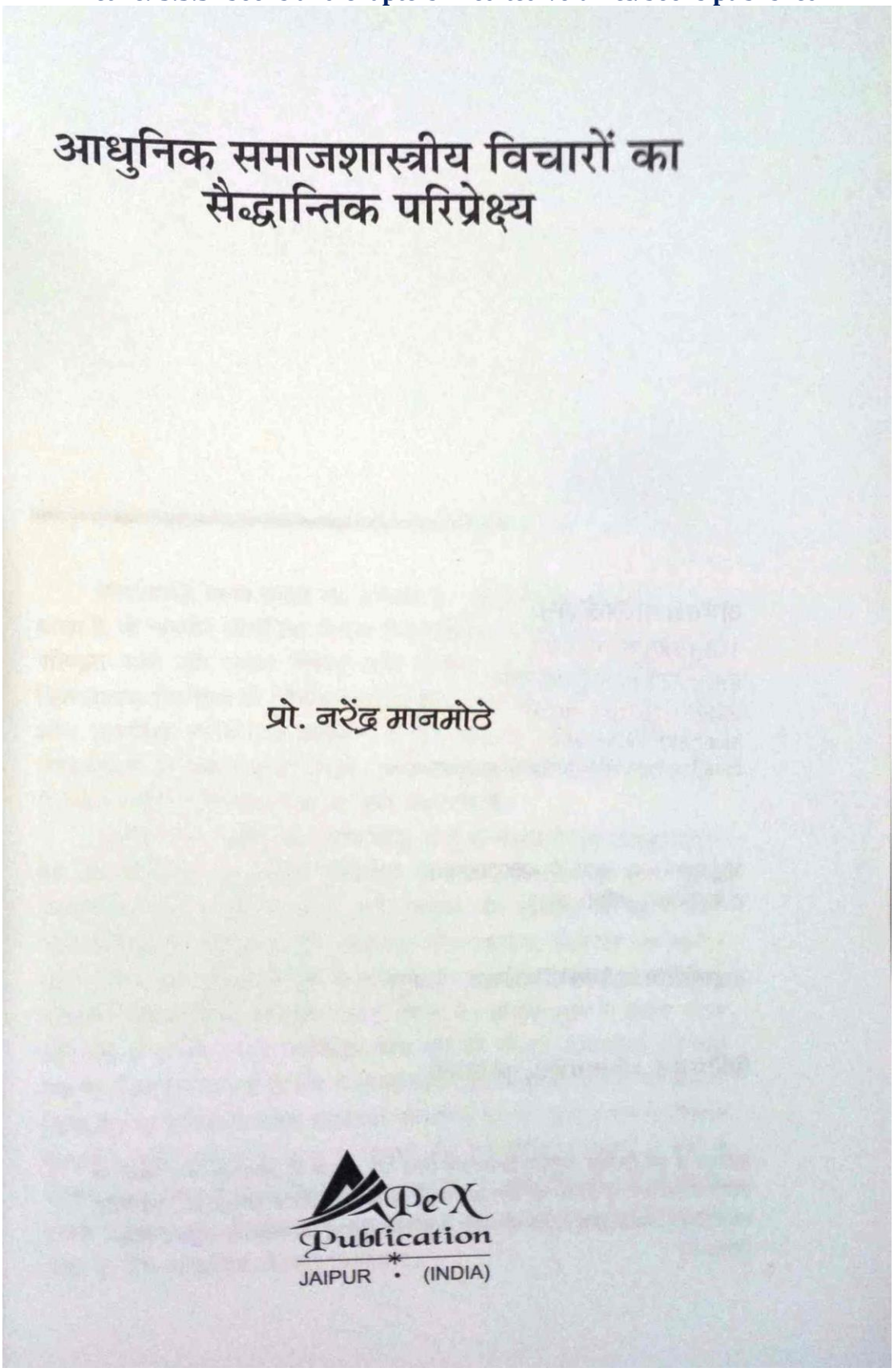
आधुनिक समाजशास्त्रीय विचारों का
सैद्धान्तिक परिप्रेक्ष्य
प्रो. नरेंद्र मानमोठे
PeX
Publication
JAIPUR • (INDIA)

अपेक्स पब्लिकेशन
118, चित्रगुप्त नगर प्रथम,
इमलीवाला फाटक, गांधी नगर,
जयपुर – 302 015 (भारत)
Mob.: +917891981213
Email: apexpublicationjpr@gmail.com

आई.एस.बी.एन. : 978-81-950360-9-7
© सर्वाधिकार अधीन : 2021

टाइपसेटिंग : अपेक्स पब्लिकेशन, जयपुर

प्रिंटिंग प्रेस : थॉमसन प्रेस, नई दिल्ली

प्रकाशन से पूर्व लिखित अनुमति प्राप्त किये बिना मात्र उद्धरण के अतिरिक्त अन्य किसी भी उद्देश्य से इस ग्रन्थ के किसी भी अंश का किसी भी रूप में यांत्रिक इलेक्ट्रोनिक, फोटोस्टेट, ध्वन्यालेखन अथवा अन्य किसी भी विधि से प्रतिलिपीकरण, प्रेषण अथवा अनुवाद सर्वत निषिद्ध है।

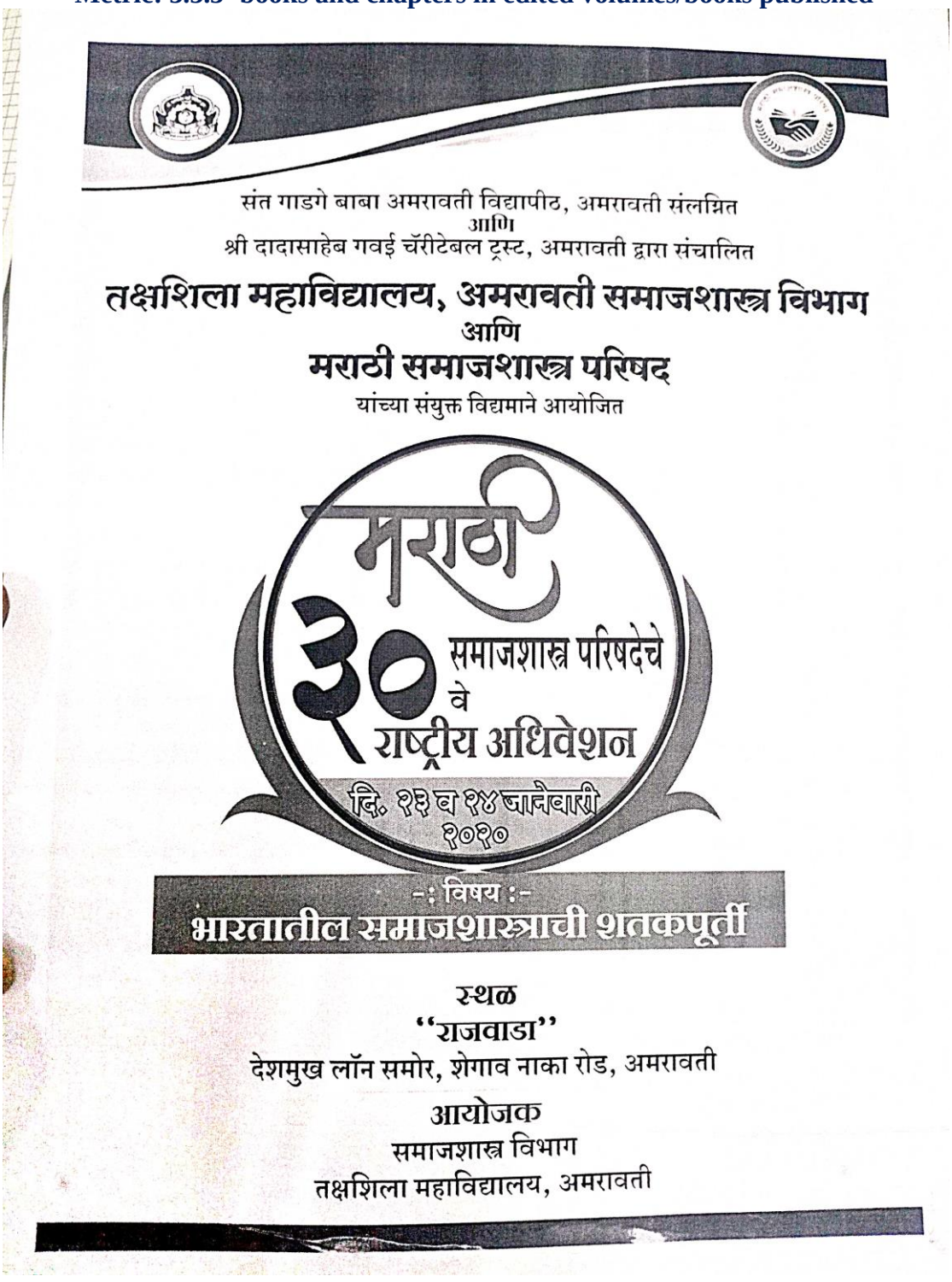

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती संलग्नित
आणि
श्री दादासाहेब गवई चॅरीटेबल ट्रस्ट, अमरावती द्वारा संचालित

तक्षशिला महाविद्यालय, अमरावती समाजशास्त्र विभाग
आणि
मराठी समाजशास्त्र परिषद
यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित

मराठी
३० समाजशास्त्र परिषदेचे
वे
राष्ट्रीय अधिवेशन
दि. १३ व १४ जानेवारी
२०२०

-: विषय :-
भारतातील समाजशास्त्राची शतकपूर्ती

स्थळ
"राजवाडा"
देशमुख लॉन समोर, शेगाव नाका रोड, अमरावती

आयोजक
समाजशास्त्र विभाग
तक्षशिला महाविद्यालय, अमरावती

		मगगम	
48	भारतातील सामाजिक चळवळी आणि समाजशास्त्र	डॉ.आचार्य आर.डी.	214
49	भारताच्या सामाजिक परिवर्तनामध्ये समाजशास्त्राची उपयोगिता	प्रा. अस्मिता रामभाऊ ठोंबरे	219
50	भारतातील सामाजीक चळवळी आणि समाजशास्त्र	डॉ. देविदास श्रीराम भगत	223
51	डॉ. जी.एस. घुर्ये यांचे समाजाशास्त्रातील योगदान	प्रा. स्मिता रा. देवर	226
52	डॉ. एम् एन् रॉय यांचे भारतीय समाजशास्त्रात योगदान	डॉ.दीपक कृष्णराव पवार	230
53	भारतातील समकालीन स्त्रीयांच्या चळवळी	कु.गोदावरी विठ्ठलवन वन	237
54	डॉ. जी. एस. धुर्ये यांचे भारतीय समाजशास्त्रातील योगदान	प्रा. लक्ष्मण बापुराव नैताम	245
55	थोर समाजशास्त्रज्ञा डॉ. सुधाताई काळदाते	प्रा. डॉ. वायभासे शिवाजी विठ्ठलराव	248
56	भारतातील सामाजिक चळवळी आणि समाजशास्त्र	प्रा.सौ.माधुरी गोविंद गिरी	249
57	सामाजिक चळवळी एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. डॉ. वळीराम परशराम अवचार	251
58	स्त्री सुधारणा आणि सामाजिक चळवळी	डॉ. पी. एल. अंबोरे	255
59	भारतातील सामाजिक चळवळ (स्त्रीमुक्ती चळवळ)आणि समाजपाम्त्र	प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विखार	258
60	भारतिय समाजशाम्त्रज्ञाचे समाजशास्त्रात योगदान	प्रा. संतोष विश्वनाथ यादव	262
61	भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रातील योगदान	मनोहर भी. येरकलवार	266
62	महाराष्ट्रातील दलित चळवळीचे संघटन आणि नेतृत्व- समाजशास्त्रीय अध्ययन.	डॉ.हेमंत सोनकांबळे	269
63	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय समाजशास्त्रातील योगदान	डॉ. राजेंद्र फकिरा बगाटे,	276
64	महाराष्ट्रामधील समाजशास्त्र विकासाच्या वाटचालीमध्ये डॉ. जी. एस. घुर्ये यांचे योगदान	प्रा. धिर्माधिमे किरणकुमार मोहन	285
65	भारताच्या सामाजिक परिवर्तनामध्ये समाजशास्त्राची उपयोगीता	श्री. अशोक रामचद्र गोरे डॉ. ता.प. सोडगे	289
66	समाजशास्त्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यान्च्या विचारातील सामाजिक क्रांती	प्रा. डॉ. शाम ग. दुतोंडे,	292
67	भारतातील समाजशास्त्राचा विकासः एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ. श्रीनिवास पिलगुलवार	296
68	सद्यस्थितीतील समाजशास्त्रज्ञासमोरील आव्हाने	डॉ. मिसाळ हनुमंत दामोधर	304
69	"औरंगाबाद शहराचा सामाजिक विकास" समाजशास्त्रीय महत्वः	डॉ. वर्डे नंदलाल भिमराव	308
70	भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रातील योगदान	प्रा.बोराडे तानाजी रामभाऊ	311
71	भारतात समाजशास्त्राचा विकास (Development of Sociology in India)	प्रा. डॉ. रामेश्वर एम. मोरे,	314
72	३० वी मराठी समाजशास्त्र परिषद अमरावती.	डॉ. चांगदेव निवृत्ती मुंढे,	320

तपोशक्ती महाविद्यालय, अमरावती समाजशास्त्र विभाग आणि मराठी समाजशास्त्र परिषद-२०२०

डॉ. जी. एस. घुर्ये यांचे समाजाशास्त्रातील योगदान

प्रा. स्मिता रा. देवर
पदवी व पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग
श्रीमती. राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

भारतीय समाज हा आदिम काळापासून तर आजपर्यंत अनेक सामाजिक आर्थिक सांस्कृतिक, जातीय, वांशिक, राजकीय, औद्योगिक इत्यादी बदल झालेत. अनेक समस्यापण निर्माण झाल्या त्यांचा सविस्तर अभ्यास समाजाच्या विकासाच्या दृष्टीने करणे गरजेचे आहे. त्यासाठीच स्वतंत्र्यपूर्व काळ असो स्वतंत्र्योत्तर काळ असो की, वर्तमान काळ असो. समाजात सामाजिक अस्थिरता निर्माण होउ नये यासाठी समाजाच्या सर्वच पैलूंचा सामाजिक दृष्टिकोनातून अभ्यास होणे गरजेचे आहे. हा अभ्यासच वर्तमान व भविष्यात उद्भवणाऱ्या अडचर्णीना सोडविण्यासाठी मदत करत असतो. समाजात मुळातून अभ्यास करण्याचे काम सामाजिक संशोधन व समाजशास्त्र करत आले व करत आहे. या समाजशास्त्रज्ञांचा भारतीय समाजाचा अभ्रूास करण्यासाठी त्यांच्या समस्या व उपाया करण्यासाठी फार मदत पूर्ण ठरत आहे. म्हणून प्रस्तुत निबंधात डॉ. जी.एस. घुर्ये यांच्या समाजशास्त्रीय विचारांचा यांचा थोडक्यात अभ्यास केला आहे.

संशोधनाची उदिदष्टये :

- डॉ. जी.एस. घुर्ये यांचे समाजशास्त्रातील योगदान अभ्यासणे.
- वर्तमानकाळातील समाजव्यवस्थेत डॉ. जी.एस. घुर्ये यांच्या विचारांची प्रासंगीतकता अभ्यासणे.
- जातीव्यवस्थेत झालेल्या बदलांचा डॉ. जी.एस. घुर्ये यांच्या दृष्टिकोनातून अध्ययन करणे.

डॉ. गोविंद सदाशिव घुर्ये हे ब्रिटीश कालीन समाजशास्त्रज्ञ व अभ्यासक ज्यांनी भारतीय समाजशास्त्राचा मूलभूत पाया घलण्याचा प्रयत्न केला आहे. डॉ. घुर्ये यांचा जन्म १२ डिसेंबर १८९३ रोजी मालवण येथे झाला. इंग्रजी व संस्कृत या दोन विषयांमध्ये त्यांनी प्राविण्य प्राप्त केले. १९२३ च्या सुमारास Ethnic Theory of Cast या प्रबंधाबद्दल केंब्रिज विद्यापीठाने त्यांना आचार्य ही पदवी बहाल केली. १९२४ च्या सुमारास भारतात परत आल्यानंतर मुंबई विद्यापीठात समाजशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून कार्य करू लागले. मुंबईत १९५२ झाली The Indian Sociological Society या संस्थेची स्थापना करण्यात विशेष पुढाकार घेतला. समाजशास्त्रीय पत्रिका (Sociological Bulletin) हे नियतकालिक प्रकाशित करण्यास सुरुवात केली. १९३२ साली Cast and Race in India या ग्रंथाचे प्रकाशन केले. आदिम समाजव्यवस्थेचे सूक्ष्मदृष्ट्या अध्ययन करून १९४३ साली The aborigines so called and their future नावाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. भारताचे मूळ रहिवासी हे आदिवासी लोक आहेत त्यांचे वस्तुनिष्ठ विश्लेषण या ग्रंथात केलेले आहे.

१९५३ मध्ये The Indian Sadhus भारतातील साधू लोकांची समाजशास्त्रीय दृष्ट्या त्यांनी विवेचन केले आहे. १९६० साली After a century and Quarter या ग्रंथात भारतीय समाजव्यवस्थेत कोण कोणत्या प्रकारची स्थित्यंतरे घडून आली याचा तुलनात्मक अभ्यास केलेला आहे. भारतातील बहुसंख्य लोक मूर्ती पूजेच्या स्वीकार का करतात? याचा अभ्यास Gods & Men या ग्रंथात केलेला आहे. ग्रामीण व नागरी समाजाचा अभ्यास करण्यासाठी त्यांनी १९६३ मध्ये Anatomy of a Rururban Community या ग्रंथातून अध्ययन केले धार्मिक स्वरूपाच्या जाणिवांचा अभ्यास करण्यासाठी

करत असत. त्यामुळे व्यक्तींना नवीन प्रदेशात नवीन जाती पोटजाती ओळखाव्या जात असे. मात्र आता हे प्रमाण कमी झाले आहे. युरोपीयन देशात व्यापार किंवा शिक्षणासाठी गेलेल्या व्यक्तींना देशाच्या नावाने ओळखले जाते मात्र त्यांची जात किंवा पोट जात महत्त्वाची नाही. काही ठिकाणी भाषा विविधतेमुळे वेगवेगळेपणा, रंगामुळे वेगळेपणा यामुळेसुद्धा फरक होतो. पण आजची स्थिती समाजात फार कमी दिसून येते. कारण समाजात व्यक्ती स्वत:च्या प्रयत्नाने मग तो स्त्री-पुरुष कोणत्याही भाषा वर्णाचा असो उच्च पद प्राप्त करून घेऊ शकतो. इतर प्रांतात देशात थांबणे वास्तव्य करू शकतो त्यामुळे सदर व्यक्तीला वेगळा ओळख दिली जात नाही. पूर्वी जाती पोटजाती निर्माण होण्यासाठी जे घटक होते आज ते लागू पडत नाहीत. समाजाची वैचारिक पातळी उंचावल्याने हा बदल दिसून येतो. त्यामुळे मिश्रविवाह, व्यवसायिक भिन्नता, धार्मिक पंथभेद, आहार संकल्पना, रीतीरिवाज यांचा समाजावर असलेला असा कमी होताना दिसतो. कारण आत्ताच समाज आंतरजातीय विवाहाला मान्यता देतो. कोणतीही व्यक्ती सर्वप्रकारचे आहार आज घेतो सांस्कृतिक चालीरिती रूढी, परंपरा यावर कोणत्याही एका समाजाचा पगडा राहिलेला नाही असे दिसते.

जातीव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये व सद्यस्थिती

डॉ. घुर्ये यांची जातिव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये मांडली आहेत की, जी योग्य आहेत समाजाची अनेक खंडात विभागणी झाली आहे. प्रत्येक समाजात लहान-मोठा वरिष्ठ कनिष्ठ असा भेद होता. जातीनुसार सामाजिक धार्मिक व्यवसायिक अधिकार मिळत असत. व्यवसाय निवडीवर जाती मुळे मर्यादा येत होत्या. जोडीदार निवडीवर मर्यादा होत्या, सामाजिकरण्याचा दृष्टिकोन हा फारच कमी होता, मात्र आजच्या काळात आपणास आढळते की, समाजात व्यवसाय निवडतांना जात मध्ये येत नाही, कोणताही व्यक्ती स्वच्छे नुसार व्यवसायाची निवड करून व्यवसाय कौशल्य प्राप्त करून घेऊ शकतो व व्यवसाय करतो. जोडीदार निवडीवर मर्यादा आहेत मात्र हा नियम काळानुसार शिथिल होत आहे. आज शैक्षणिक दर्जा पासून आर्थिक दर्जा पाहून विवाह होताना दिसतात. जातीला महत्व कमी प्रमाणात आहेत. प्रेम विवाह मुळे सुद्धा जोडीदार निवडीच्या मर्यादा कमी झाल्या आहेत. कोणत्याही व्यक्ती तो कोणत्याही प्रदेशाच्या, राज्याचा, धर्माचा, वंशाचा असो की, तो कोणत्याही गटात सामील होऊ शकतो. मग तो राजकीय गट असो, व्यवसायिक गट असो किंवा उद्योग किंवा शिक्षण घेणारा-देणारा गट प्रशासकीय गट असो.

ग्रामीण समाजाचे अध्ययन व सद्यस्थिती :

मध्ययुगातील खेडे / ग्रामीण भाग यांचा अभ्यास करून डॉ. घुर्ये म्हणतात ग्रामीण समाज राजकारण यावर जातीविषयक पगडा आपणास दिसतो, खेड्यांचा विकास फार कमी प्रमाणात झाला होता, आज ग्रामीण भागात सुद्धा विकासाचे वारे वाहताना दिसत आहेत. ग्रामीण व्यक्तीची राहणीमान व्यवसाय लघुउद्योग शिक्षण यामध्ये सकारात्मक बदल होताना दिसत आहेत. जात ही संकल्पना ग्रामीण भागात आज पण आहे पण त्याचे प्रमाण कमी होत आहे. डॉ. घुर्ये विचारांची प्रासंगिकता जर अभ्यासाची आलीस तर आपणास तात्कालीन त्यांचे विचार आणि आजची ग्रामीण भागातील जाती व्यवस्थेकडे पाहण्याची मानसिकता यांची तुलना करावी लागेल. खरंच भारतीय ग्रामीण समाज व्यवस्थेतून जात गेली आहे का? तर नाही भारतीय समाजव्यवस्थेत जात या संकल्पनेत नवीन रूप धारण केले आहे. पूर्वीच्या वर्णव्यवस्थेने आज मात्र कात टाकली आहे. तिचे नवीन रूप आपल्याला आजच्या आधुनिक समाजव्यवस्थेत व राजकीय व्यवस्थेत प्रकर्षाने दिसून येते. समाजकार्यातून व राजकारणातून मोठे होण्यासाठी ग्रामीण व्यवस्थेत सुधार करण्याचे राजकारण केले जाते पण वास्तवात जात ही भारतीय मानसिकतेतून गेलेली नाही आजही हरियाणामध्ये जाट की बेटी जाट को, जाट का वोट जाट को अशा उघड जातीय घोषणा निवडणुका दरम्यान दिल्या जातात.

Religious Consciousness हा ग्रंथ १९६५ साली प्रसिद्ध केला. भारतीय परंपरा व रीतीरिवाज हा भारतीय समाज जीवनाचा एक प्रभावी व परिणामकारक घटक असून त्यांचे समाजशास्त्रीय दृष्ट्या विश्लेषण १९६६ साली Indian Custom या पुस्तकात केले आहे.

भारतीय समाजव्यवस्थेत आढळून येणाऱ्या विविध प्रकारच्या विषमतेमुळे आर्थिक, सामाजिक, जातीय, धार्मिक व राजकीय स्वरूपाचे अन्याय बहुजन समाजावर होऊ लागतात. त्यासाठी सामाजिक आंदोलने होतात. या तणावाचे विश्लेषण Social Tensions in India हे पुस्तक १९६८ साली प्रकाशित झाले. भारतीय विवाह संस्थेचा संदर्भात गोत्र चरण यांचा अवलंब होतो. यावर आधारित Two Branmanical Institutions Gotra (Pravara) हे पुस्तक १९७१ मध्ये प्रकाशित झाले.

भारतातील आदिम समाजाच्या जीवन पद्धतीवर प्रकाश टाकणारा The Scheduled Tribes नावाचा ग्रंथ प्रकाशित केला. शहर व त्याची वास्तविकता विशद करण्यासाठी Cities and Civilization हे पुस्तक त्यांनी प्रसिद्ध केले. त्याचप्रमाणे महादेव कोळी या जमातीचे सर्वेक्षणात्मक अध्ययनाचे कार्य डॉ. घुर्ये यांनी केले व मुंबई सरकारला अहवाल सादर केला. जीवनाच्या उत्तरार्धात समाजशास्त्रीय अध्ययन व अध्यापन आत कोणकोणत्या प्रकारचे अनुभव आले याचे आकलन त्यांनी १९७३ मध्ये I & other Exploration या ग्रंथावरून व्यक्त केलेले आहे.

डॉ. घुर्ये यांची ग्रंथसंपदा पाहून असे म्हणावे लागते की, भारतीय समाजशास्त्रज्ञ नव्हे तर भारतीय समाजशास्त्राचे जनक होते असे संबोधण्यास हरकत नसावी. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील समाजशास्त्रीय परिषदांच्या व्यासपीठावरून आपले पुरोगामी विचार त्यांनी वेळोवेळी प्रकट केले. या संस्थेची निर्मिती भारतीय समाजव्यवस्थेचे कार्य शाश्वत ठेवण्याचे कार्य त्यांनी केले.

जातिव्यवस्थेची उत्पत्ती प्रजातीय किंवा वांशिक सिद्धांत व सद्य स्थिती :

डॉ. घुर्ये यांनी जातिव्यवस्थेच्या उत्पत्ती संबंधी सूक्ष्म अध्ययन करून वांशिक संकल्पना जातिव्यवस्थेच्या निर्मितीस कशा कारणीभूत आहेत याची समाजशास्त्रीय दृष्ट्या विवेचन केलेले आहे. प्राचीन कालावधीत हिंदू समाज व्यवस्था वर्णव्यवस्थेवर आधारलेली असली तरी ती श्रमविभाजनाच्या तत्वावर अवलंबलेली होती. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शुद्र या चार वर्णातील लोकांची शारीरिक गुणवैशिष्ट्ये असमान व वैशिष्ट्यपूर्ण होती. चातुर्वर्ण्म या सृष्टंम् गुणकर्म विभागशः अशा भगवद्गीतेतील श्लोकांचा आधार घेऊन व्यक्तीचा दर्जा हा व्यक्तीच्या गुणधर्मावर आधारलेला असतो. सामाजिक दर्जाचे मूल्यमापन करतेवेळी व्यक्तीची गुण-कर्मे हा एक मूलभूत घटक जबाबदार धरता येईल. म्हणून भगवद्गीतेतील व्यक्तींच्या सामाजिक दर्जा संबंधीचे विधान हे समाजशास्त्रीय विश्लेषणाचे मूलभूत सूत्र होऊ शकते असे डॉ. घुर्ये यांचे मत आहे.

आजच्या स्थितीत व्यक्तीचे गुणधर्म यांचाच विचार जास्त होताना दिसतो. व्यक्तीला त्यांच्या जाती किंवा वंशापेक्षा त्या व्यक्तीकडे असलेल्या कौशल्य, शिक्षण, पात्रता, गुण यांचा विचार करूनच समाजात दर्जा ठरत आहे. त्यामुळे आज सामाजिक दर्जा असणाऱ्या व्यक्तींची जात, धर्म, वंश यासारख्या जन्मजात बाबींचा विचार फार कमी प्रमाणात होतो किंवा होत नसल्याचे दिसते व व्यक्ती स्वकर्तुत्वाने स्वबळावर समाजात उच्च दर्जा प्राप्त करताना दिसतात.

जाती उपजाती पोटजाती निर्माण होण्यासाठी असणारे कारणीभूत घटक व सद्य स्थिती :

डॉ. घुर्ये यांनी जात उपजाती पोटजाती निर्माण होण्यासाठी काही महत्त्वपूर्ण घटक सांगितले आहेत. त्यामध्ये प्रादेशिक घटक किंवा प्रादेशिक भिन्नता पूर्वी लोक व्यवसाय शिक्षण व्यापार-उद्योग यासाठी स्थलांतर

अभिजन ही एक नवीन संकल्पना उदयाला आली आहे त्याची पार्श्वभूमी देखील जातीचा इतिहासच आहे म्हणून आपण असं ठोसपणे सांगू शकतो की, भारतीय समाजकारणातून जात केलेली नाही. येथील मानसिकतेतून ती गेली नाही. किंबहुना काही अदृश्य शक्तीने जाऊ दिले नाही असे असले तरी वाढत्या शहरीकरणातून जातीय समानतेचे लोन ग्रामीण व्यवस्थेकडे येत आहे शहरांमध्ये बऱ्याच अशा ही संकल्पना मागे पडली आहे.

औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, पाश्चात्त्यकरण, आधुनिकीकरण यांचा जसा प्रभाव वाढू लागला तसा ग्रामीण समाजाच्या सांस्कृतिक, सामाजिक व रचनात्मक कार्यपद्धतीत आमूलाग्र स्वरूपाचा बदल होऊ लागला. अनेक खेडी, रस्ते व रेल्वेने जोडले गेल्यामुळे दळणवळणाच्या माध्यमातून काही खेळांचा विकास अधिक झपाट्याने होऊ लागला. विशेषत: हमरस्त्याला लागून असलेली खेडी व्यापाराच्या दृष्टीने विकसित होऊ लागली. शिक्षण, आरोग्यविषयक सुविधा करमणुकीची साधने लघु उद्योग धंदे इत्यादी क्षेत्रातील या प्रगतीमुळे खेळांचे नगरामध्ये रूपांतर होऊ लागले. एवढेच नव्हे तर, भारत सरकारच्या समुदाय विकास योजना एकात्मिक ग्रामीण विकास योजना पंचायत राज्य कृषी उद्योग धंदे अनेक उपक्रमातून ग्रामीण समाजाच्या सामाजिक आर्थिक व्यवसायिक कौटुंबिक जीवनात जो अमुलाग्र बदल स्वरूपाचा बदल होऊ लागला त्यामुळे आजची खेळी विकसित दिसत आहेत. पंतप्रधान आवास योजना, सिंचन योजना, शेतीपूरक व्यवसायासाठी मदत इत्यादीमुळे खेडी ही डॉ. घुर्ये यांनी वर्णन केलेली सतत राजकारण व समाजातील वरिष्ठ कनिष्ठता यांच्यापासून वर उठण्याच्या मार्गावर आहेत.

डॉ. घुर्ये यांचे समाजशास्त्रातील योगदान हे महत्वपूर्ण आहे. त्यांनी मांडलेल्या संकल्पना आज पण अस्तित्वात आहे ते मूळ आहे पण त्यास आधुनिकीकरण औद्योगीकरण शिक्षण पाश्चिमात्यीकरण यामुळे बदल होताना दिसत आहेत. आजच्या समाजव्यवस्थेचा अभ्यास करण्यासाठी प्रथम डॉ. घुर्ये यांच्या विचारांचा अभ्यास करावा लागेल तेव्हाच तो पूर्ण होऊ शकतो.

संदर्भ सूची :

१. गजेंद्रगड व्हि. एन., भारतीय समाजशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९३
२. पाटील शोभा एस, चव्हाण राज पी., भारतीय समाजशास्त्रीय विचारवंत, निराली प्रकाशन, पुणे

Women Empowerment and Sustainable Development in India'

Editor

Dr.Kavita Mate

ISBN:978-81-948301-1-5

-Publication-

Sankalp Publication
Vidyanagar Nagpur
M-8600848950

N.B. Editor may or may not be agree with the thoughts presented by individual writer in the edited book. The concerning writer will be responsible in case of authenticity of his/her paper.

Sequence

Sr.No	Name of Research Paper	Name of Author	Page No.
1	AN EDUCATION CAN DEVELOP SELF-AWARENESS' IN WOMEN!	Dr.Kavita Mate	1
2	WOMEN EMPOWERMENT IN INDIA	Prasanta Das,	4
3	THREE DIMENSIONS OF WOMEN'S HEALTH EMPOWERMENT IN INDIA	Shivangi	9
4	Work-Life Balance of Working Women	Noyonika Khatoniyar	17
5	Position of Women in Higher Education of Northeast, India	Arup Bhowmik[1] & Dr. Narikimelli Pramod Kumar[2]	22
6	Domestic Violence and Covid-19 Lockdown	Smita Rameshwar Dewar	31
7	Governmental Schemes for Sustaining Women Empowerment in India: An Analysis	Munmi Saikia	36
8	Self Help Group: It's Impact on Empowering Women at Assam.	Supriya Mazumdar	43
9	GENDER BASED INEQUALITY AND DISCRIMINATION IN INDIAN SOCIETY	Abdul Rakib	49
10	Constitutional and Legal Provisions for Women in India: A Critical Appraisal	Smita Roy	54
11	Assessment of Decision Support Tool for Bamboo Building Design	Rachana Nathani Ar. Harshal Ganorkar	60

Domestic Violence and Covid-19 Lockdown

Smita Rameshwar Dewar
Assistant Professor
Department of Sociology
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola

Domestic violence means violent or aggressive behavior within the home typically involving the violent abuse of a spouse or partner. Domestic violence can be described as the power misused by one adult in a relationship to control another it is the establishment of control and fair in a relationship through violence and other form of this violence can take the form of physical psychological social financial or sexual abuse.

"Domestic violence is not simply an argument it is a pattern of coercive control that one person exercise over another use physical and sexual violence, threats ,emotional insults and economic position as a way to dominate their victim and get their way" , (Susan Scheter, Visionary leader in the movement of and family violence)

Domestic violence in India

Includes any form of violence suffered by a person formed by a logical active but typically is the violence suffered by a woman by male members of their family or relatives according to a national family and health survey in 2005 total lifetime prevalence of domestic violence was 33.5% and 8.5 % for sexual violence among women age 15 to 49.A survey carried out by the Thomson Reuters foundation ranked India as the most dangerous country in the world for women in all 3,78,277 cases of crimes against women's where reported across the countries in 2018.

The report however state that there has only been a marginal increase in rape case 32,632in 2018from 32,559 cases in 2017, while the overall number of crimes against women has risen steadily from3,22,929 in 2016. 3,45,989 in 2017 to around 3,78,277 in 2018, Among union territories Delhi record the highest number of rapes at 1,217in 2018.

The record shows that domestic violence against women finger as the top category of violence against women in 2018 Uttar Pradesh has been rank as the worst city of women security and Madhya Pradesh as a state where is most rampant.

Domestic violence is become a big issue in every country not only in India but in the world there is a major problem created by domestic violence and crime selected to women there are the different crimes related with the women's increased in India there is the domestic violence, sexual harassment economically harassment physical harassment and mental harassment of the women's in ruler or urban sites.

Types of the violence--

1. Political and institutional violence
2. Sexual or gender
3. Cultural violence

4. Religious violence
5. Cyber crime

Also the other types of domestic violence against India women's that is a physical abuse fix you live with verbal and emotional abuse and economic abuse.

The causes of domestic violence in India are

1. Illiteracy
2. Lack of knowledge of rights
3. Strong impact of culture
4. Lack of support of other family members
5. Unemployment
6. Economically dependent on others
7. Fear about society
8. Dowry
9. Attitude of male domination

In our society violence is breasting it is a present almost everywhere and now however in this option more intense that right behind the door of our homes behind closed doors of home all across our country people are being to turn beaten and killed it is happening in rural area, town, cities and in metropolitans as well. It is crossing all social classes' gender lines and age groups it is becoming a legacy being passed on from one generation to another.

Media reporting of celebrating domestic abuse victim magicians treats that even the most accomplished individual can be involved in his problem. Police register 103272 to such cases in 2018.

According to Indian national family health survey and executive household government survey from 2015-16 around 33% of women have experienced spousal violence-physical sexual or emotional. It adds that just 14% of women who expressed violence have shouted for help to stop.

Domestic violence between lock down period

Covid-19 corona virus is a major issue created in all over the world bye virus every country call the lock down for two or three months buy this issue within this month all the work school colleges offices and other social activities completely stop due to this covid-19 or corona virus but win in this period all the family member are stay with there is increased some family problems after sometimes they develop in domestic violence the ratio of domestic violence increased in lockdown period mentions news channels or newspaper highlight this social issue by their publishing news.

The national commission for Women had seen a spike in the complaint it received its chairperson Rekha Sharma told the BBC so much so that it launched a WhatsApp helpline for women during the lock down the messaging app is widely used in India and is also ship option for those who cannot make call for fear of being overheard. Between 23 March and 16 April 2020roughly the first 3 weeks of the lock down the commission received 239 complaints of domestic violence this was a significant jump from the 123 complete its receive in the month leading up to the lockdown for all there were 392 complaints of domestic violence registered with the

NCW's. Complaint and investigation sales made this year compared to 266 in May 2019 there were 73 cyber crime complaints in holding women in May 2020 compared to 49 in May 2019. Rape and sexual assault complaints decreased 66%from163 in May last year to 54 this May. In 2019 they had described 17% from 198 in mid 2018 examining this data found that the average number of monthly domestic violence complete for red zone district was below 1.5 in March 2020which went up to almost to in May 2020 for Green zone district this number trade at around 0.3 during the logon period around three such case for every 10 districts the red zone also solve or increase in cyber crime complaints made by women when compared to winsome while this complaints Everest below Red 0.1% Red zone district in February it increased to in May, while Green zone the number increase from 0.03% to 0.06% during this period.

On the other hand relative to Green zone complaints of rape sexual assault and harassment decreased in red zone in April-May period.

The average number of rape and sexual assault complain in each of the red zone districts move from 0.5% in March to less than 0.1% In April to above .2 in May. In the Green zone it moved from 0.1% to almost 0 to less than 0.05%.

This study finding the impact of lockdown on violence against women by this report we analyses women face the most danger period in lockdown with domestic violence.

Also one other reference Dolly Singh the coordinator of councilor of Shakti Shalini said the shelter home has received 25 call science the beginning of the lockdown In some of this case the police meditate between the women and their every hour and ask them to stay put if the lockdown is over.

"A Hindustan times and a list of the case record across the country relevance into important aspirate of the issue once some state have report a decline in the numbers of domestic violence complaint other have report a speak in the calls being received by helpline this indicates that the indications of domestic violence during the lockdown depends upon the ability of victims to make complaint while they share domestic space with perpetrator. In some state Rajasthan Madhya Pradesh and Telangana the number of the complaints received by state-run helpline has described in Ghaziabad which form part of the national capital region instance of domestic violence during the first phase of lockdown saw a decline of about 50% as compared to the free lockdown period in March according to this news complaint by 18 police station in urban and rural area of the cities there is the around 14 compressibility to domestic violence every day from all parts of the state till last month and now the numbers has come down to around 150- 200"-- Inspector General of Police(women safety) Telangana Swati Lakhara said.

"However in some other state the numbers of call on domestic violence have in fact increased the Punjab state commission for Women PSCW has received at least 30 complaints everyday related to domestic violence since March22" According to Manisha Gulati chairperson of PSCW," Prior today lockdown only a third of the call they be saved pertained to domestic violence incidents even private helpline such as that maintained by Mumbai base Tata institute of social science call

has seen a speak in call "We are getting phone call from Ghaziabad Noida Mumbai Hyderabad and many other cities every day there are at least 3 calls" coordinator Ruchi Sinha said.

On the differences about the statements of that particular person which was published in newspapers or the internet we understand the domestic violence ratio increased in the lockdown period.

Domestic violence is most common form of violence against women. Indian national family health survey 3 carried out in 29 state during 2005 six has found that dental proportion about marriage women have been physically or sexually abused by their husband at some time in their lives the survey indicates that nationwide 37.2 percent of women 'experienced violence' after marriage .Bihar was found to be the most violent with the abuse rate against married women being as high as 59% strangely,63% of this indicates where report from urban families rather than the state's most backward villages it was followed by Madhya Pradesh 45.8% Rajasthan 66.3 percent Manipur 43.9% Uttar Pradesh 42.4% Tamilnadu 41.9 % and West Bengal 40.3%.

The trend of violence against women was recently highlighted by the Indian national crime record bureau NCRB which state that while in 2000 and average of 125 woman's face domestic violence every day the figures stood at 160 in 2005.

Violence in India kills meaning women in India age of 15 to 45 because in this age women suffer many problems related violence.

All about references we indicate that during the period of covid-19 related lockdown Indian women face many domestic violence problems and also many domestic violence complaints and records in the particular offices. The news published or update on (The Hindu e-paper) 24 June 2020 under the title "Data Domestic Violence complaints at a 10 year high during COVID-19lockdown"in 20-20 between March 25 and may 31, 1477 complaints of domestic violence were made by humans this 68 days period recorded more complaints than those received between March and May in the previous 10 years.

Conclusion:

The Prime minister of India declarer the three weeks lockdown from 25March to The 14 April 2020,due to this adding the psychological, physical emotional problems inserts, like depression, violins, loneliness, lack of hope, ,misunderstanding between partners ,stress of online works, mange everyone mood at home, increase works of women about home or children and other family members, everyone expected lots of things from her or women..Due to all this analysis of news to reach the conclusion that the domestic violence increased in a period of lockdown and also the Red zone cities there is a ratio of domestic violence is high then the ratio of domestic violence The Green zone cities. Due to this also understanding the emotional power and emotional bonding with the family is discrete the family members do not stay together long time they could not adjust to each other, they also react violently to their partner. This lockdown period increases domestic violence. most of people loss their own mental situation and social status

face stressfulness about present situation and to think about future .The family members not understands each other because of little issue they creates big problems and problems become in violence, mental situation with in lockdown period becomes very disturb, impatient ,violence, depression ,anxiety loneliness. all published news and references interviews in this lockdown period explain relevant situations. When the human being works and his mind is full of new ideas with works that crime ratio is low but when no work to do mind is empty their hand has no work empty mind is house of Ghost means bad thoughts come in mind. The crime ratio definitely goes on high. Due to this problem creating understanding of all of certain things and buying these references be true in the lockdown period increases the domestic violence related to women in homes.

References:

1. WHO multi-country studies on women health and domestic violence against women Geneva world health organization 2007 Google scholar
2. Ministry of health and family welfare government of India fact sheet national family health survey NFHS -III 2005-6 Google scholar
3. Hindustan times e-paper
4. BBC News 2 june 2020
5. The Hindu News e-paper 22 june 2020
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Domestic_violence_in_India

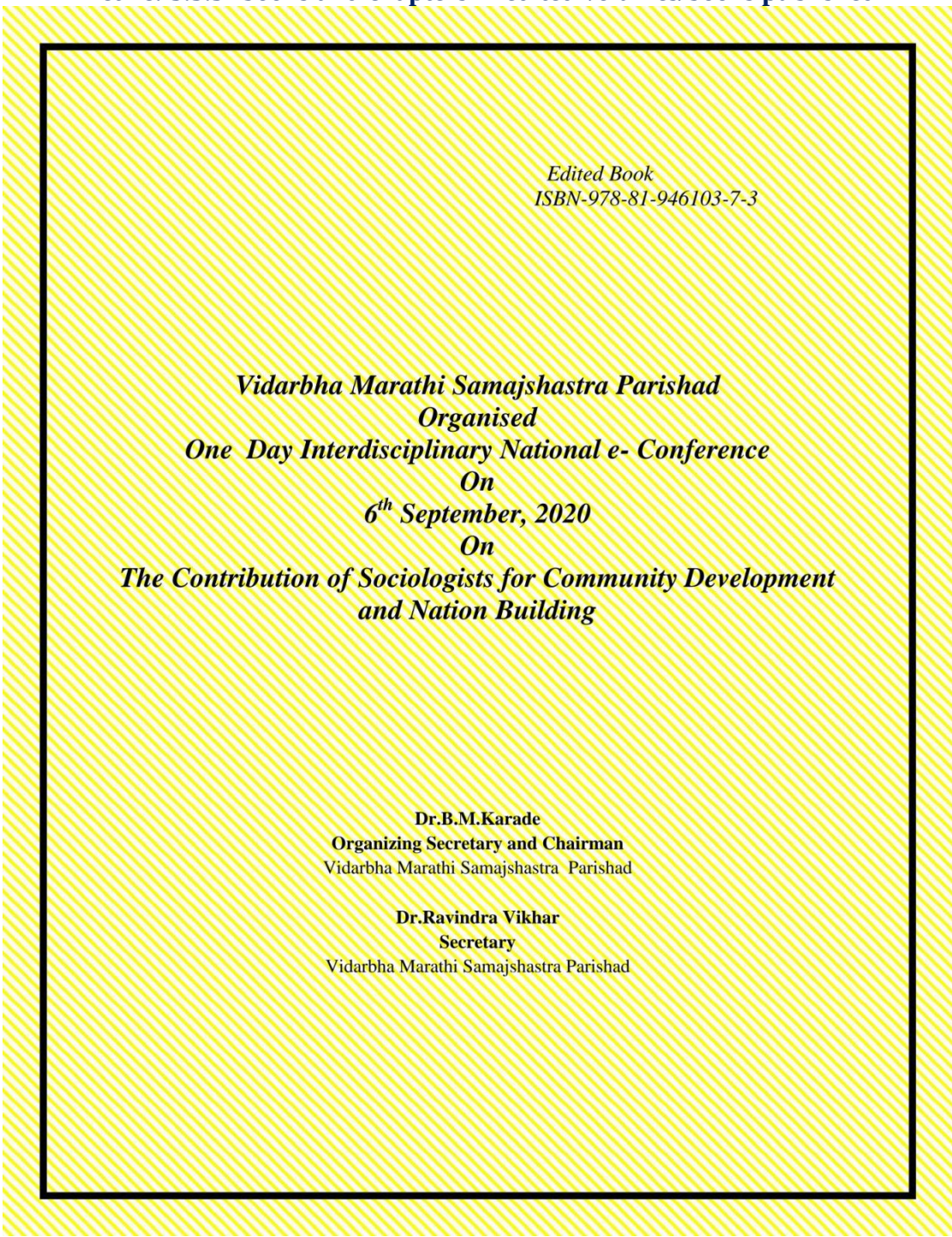

Edited Book
ISBN-978-81-946103-7-3

Vidarbha Marathi Samajshastra Parishad
Organised
One Day Interdisciplinary National e- Conference
On
6th September, 2020
On
The Contribution of Sociologists for Community Development and Nation Building

Dr.B.M.Karade
Organizing Secretary and Chairman
Vidarbha Marathi Samajshastra Parishad

Dr.Ravindra Vikhar
Secretary
Vidarbha Marathi Samajshastra Parishad

CRITERION III: RESEARCH, INNOVATIONS AND EXTENSION
Metric: 3.3.3- books and chapters in edited volumes/books published

Sequence

Sr.No	*Name of Research Paper*	*Name of Author*	*Page No.*
1	**National Integration and Nation Building through Ashtanga Yoga**	**Dr. R. PRASANNA LAXMI**	*1*
2	**MIGRANT LABOUR AND THIRE PROBLEMS**	**Dr.Samrudhhi Tapre**	*9*
3	**GLOBALIZATION AND IT'S ITS EFFECTS WITH CONTEXT TO INDIAN SOCIETY**	**Dr.Snigdha Kamble**	*13*
4	**POVERTY: A MAIN SOCIAL PROBLEM IN INDIA**	**Dr.Priti Kale**	*17*
5	ग्रामीण विकासात शासन आणि प्रशासनाची भूमिका: समाजशास्त्रीय अभ्यास	डॉ.कालिदास मारुती भांगे	*21*
6	डॉ. एम. एन. श्रीनिवास यांचे भारतीय समाजशास्त्र विकास व योगदान	स्मिता रा. देवर	*27*
7	कष्टकऱ्यांचे मुक्तीदाते समाजतज्ज्ञ डॉ. आंबेडकर	डॉ. राजेंद्र ज. कांबळे	*30*
8	वयस्कांच्या समस्या आणि उपाय	प्रा. लिना वि. गादेवार	*34*
9	विस्थापनातून उदभवित समस्या आणि विकास	प्रा. शोभा. पी. ताजने	*39*
10	पर्यावरण प्रदूषण आणि मानवी हस्तक्षेपाचा अतिरेक	प्रा. करुणा प्र.इंगळे	*44*
11	लोकसंख्या वाढ व पर्यावरणाचा ऱ्हास	कु. मनिषा नि. अवगान	*49*
12	ग्रामीण विकासाकरीता शासन व प्रशासनाची भूमिका	सचिन पंढरी खेडकर	*54*
13	पर्यावरण आणि सामाजिक परिस्थिती	प्रा. अनिता आसाराम सार्वे	*63*
14	गैरसरकारी स्वंयसेवी संस्थाची आदिवासी कल्याण कार्यक्रमातील भूमिका	प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विखार	*68*

Edited Book
ISBN-978-81-946103-7-3

डॉ. एम. एन. श्रीनिवास यांचे भारतीय समाजशास्त्र विकास व योगदान

स्मिता रा. देवर
पदवी व पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग
श्रीमती राधादेवी
गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

भारतीय समाजशास्त्राच्या स्वातं–योत्तर काळातील विकासाचे स्वरूप लक्षात घेतल्यास डॉ. एम. एन. श्रीनिवास यांचे योगदान फार महत्वाचे मानले जाते. सांस्कृतीक व सामजिक परिवर्तनाचा भारतीय समाजव्यवस्थेत कितपत प्रभाव पडलेला आहे हे जाणून घेण्यासाठी त्यांच्या समाजशास्त्रीय विचारांचा अभ्यास करणे व त्यांचे भारतीय समाजशास्त्रातील योगदान जाणून घेणे फार महत्वाचे आहे.

डॉ. श्रीनिवास यांचे शिक्षक डॉ. जि. एस. घुर्ये हे होते. पण श्रीनिवास यांच्या विचारांवर व कार्यावर डॉ. रॅड क्लिफ ब्राउन यांच्या सरचनात्मक कार्यवाही दृष्टीकोनाचा विशेष प्रभाव पडलेला दिसून येतो. डॉ. श्रीनिवास यांनी स्व:च्या संशोधनामध्ये सहभागी निरिक्षण तंत्राचा अवलंब केला ही पद्धत श्रीनिवास यांच्या मुळे समाजशास्त्रांचा व भारतीय मानवशास्त्राचा अभ्यास करण्यासाठी मिळाली असे म्हणू शकतो. तसेच जेव्हा युरोपियन लोकांचे आगमन भारतात सुरू झाले त्यामूळे औद्यांगिकरण व नागरिकरण व पाश्चिमात्य करणाच्या प्रक्रियेला विशेष गती प्राप्त झाली समाजात शिक्षण रहानीमान विचार भौगोलीक सुविधा व्यवसाय यामध्ये प्रगती व बदल होत गेले. त्याकडे डॉ. श्रीनिवास यांचे लक्ष केंद्रित झाले त्यांनी सामाजिक परिवर्तन हे आधुनिकीकरण व पाश्चिमात्य करणाचा प्रभावातुन मांडण्याचा प्रयत्न केला. त्यामूळे आधुनिकीकरण पाश्चिमात्य करण हे सामाजिक परिवर्तनाचा एक घटक ठरतो हे सिद्ध करता आले.

भारतीय खेडयांचा, खेडयातील जातिय व्यवस्थेचा विशेष अभ्यास केला. जातीव्यवस्थेचे विश्लेषण करतांना संरचनात्मक कार्यवाद या पद्धतीचा वापर केला खेडयांचा भौतीक व सामाजिक रचनेनूसार केलेला अभ्यास विशेष उल्लेखनिय मानला जातो. आदिम व ग्रामीण समाजात प्रचलीत असलेल्या लोकगित लोककला यांचा अभ्यास करून त्यातील सामाजिक आशय जाणून घेण्याचा डॉ. श्रीनिवास यांनी वैशेष प्रयत्न केले.खेडे व आदिम जिवनाबद्दल अधिक माहिती चालीरिती परंपरा त्यांच्या समजूती अभ्यासण्यास मदत मिळाली.

डॉ. श्रीनिवास यांनी स्वातंत्रपुर्व व स्वातंत्र प्रश्चात भारतीय जातीव्वस्थेचा अभ्यास केला आहे. या दोन्ही मधिल फरक जाणून घेण्यासाठी प्रयत्न केले त्यामूळे भविष्यातील समाजशास्त्रज्ञांना व अभ्यासकांना त्याची मदत झाली. समाजशास्त्राच्या अभ्यास विषयाबाबत डॉ. श्रीनिवास यांचे मत असे कि अभ्यास विषयात जसजसा बदल होत जातो किंवा अभ्यास विषयाकडे पाहण्याचा अभ्यासकाचा दृष्टीकोन जसा बदलतो त्याच प्रमाणें अभ्यास पद्धती व अध्ययन तंत्रात बदल होणे आवश्यक आहे. एकाच अभ्यास विषयाचा वेगवेगळया दृष्टीकोनातून अभ्यास केल्यास त्याचे निष्कर्ष हे बदलतात. त्यांनी निश्चितपणे सांगितले की विज्ञानाच्या कसोटया जशाच्या तशा मानवीप्रवृत्तीला स्वभावाला कृतीला नैसर्गीक शास्त्राप्रमाणे लागु करता येत नाही. अभ्यास विषयाला अनुसरूण व अभ्यास विषयाकडे पाहण्याचा अनुलक्षून सुयोग्य अभ्यस पद्धतीचा व तंत्रांचा अवलंब करण्याकडे भर दिलेला आहे.

समाजशास्त्र हे तुलनात्मक अभ्यासाचे शास्त्र असून वर्तमानकालीन समाजव्यवस्थेत कोणकोणती स्थित्यंतरे घडून आली याचे वास्तव वादी स्वरूप जाणून घेण्यासाठी डॉ. जि. एस. घुर्ये नि तुलनात्मक अभ्यास पद्धतीचा वापर करण्यावर भर दिला होता याला श्रिनिवास हे मानव शास्त्रज्ञ म्हणून मोठे कार्य केले. सामाजिक मानवशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ म्हणून त्यांचे मोलाचे योगदान आहे. सामाजिक मानवशास्त्रज्ञानी प्रारंभिक काळात तुलनात्मक अभ्यास प्रद्धतीचा पुरस्कार करून मानवाची व मानव

Edited Book
ISBN-978-81-946103-7-3

समाजाची उत्क्रांती कोणत्या पद्धतीने झाली हे विशद करण्याचा प्रयत्न मानववंशशास्त्रज्ञांनी, मानवशास्त्रज्ञांनी, सामाजिक मानवशास्त्रज्ञानी व समाजशास्त्रज्ञांनी केले. तर योग्य आहे. मात्र हा तुलनात्मक अभ्यास कितपत योग्य राहील याबद्ल डॉ. श्रीनिवास निश्चीत नाही तसेच समाजशास्त्रात वेळेनूसार स्थित्यंतरे ही बदललेली असतात. त्यामुळे भूतकाळीन व वर्तमानकालीन समाजव्यवस्थेत अभ्यासात कोणते तथ्य समोर आले याच्या निष्कर्शा वरून भविष्य काळातील परिस्थितींशी तुलना करतांना अंदाज बांधतांना ऐतीहासीक संदर्भ हे अभ्यासकाला पडताळून पहावे लागतात. पंतू ऐतीहासीक पद्धतीचा समाजशास्त्रात कितपत अवलंब करता येईल याबाबत डॉ. श्रीनिवास यांनी शंका उपस्थित करतात. कारण भूतकाळीन परिस्थीतीतील अडथळे भविष्यात किंवा वर्तमानात भेडसावत असतील तर माहीती संकलीत करणे अडचणीचे जावू शकते. त्यामूळे श्रीनिवास यांनी अनुभवाधिष्टीत अभ्यास पद्धतीला महत्व दिले आहे. ही समाजशास्त्रज्ञ व अभ्यासकांना देणगीच आहे. क्षेत्रकार्यपद्धतीच्या तंत्राचा अवलंब केल्यामूळे अनेक फायदे होवू शकतात असे डॉ. श्रीनिवास यांचे मत आहे. कारण कोणतेही अध्ययन अथवा संशोधन हे अनुभवधिष्टतेवर आधारलेले असले पाहीजे. असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. ऐतीहासीक अभ्यास पद्धतीपवेक्षा अनुभवधिष्टीत अभ्यासपद्धत ही सामाजिक शास्त्रात अधिक उपयुक्त ठरते कारण संबंधित समाजाशी एकरूप होवून त्या समाजाचे आंतरीक स्वरूप जाणून घेता येते. समाजशास्त्रात किंवा मानवशास्त्रात एखादया समूहाचा अभ्यास करण्यासाठी ऐतीकासीक किंवा तूलनात्मक अभ्यास पद्धतीपेक्षा संरचनात्मक कार्यवादी दृष्टीकोणा बरोबर क्षेत्रकार्यपद्धतीचे महत्व सांगीतले आहे.

सर्वेक्षणात्मक व संख्याशास्त्रीय अभ्यास पद्धतीबद्दल त्यांनी नाराजी व्यक्त केलेली आहे. सामाजिक घटना या भावनांच्या दृष्टस जशा येते नाही तसे त्याचे मोजमापही करता येत नाही. घटनेची परीणामकारकता मोजण्यापेक्षा अनुभवलेली जास्त चांगली. संख्याशास्त्राचा समाजशास्त्रात कितपत वापर करता येईल याबाबत डॉ. श्रीनिवास साशंक आहेत आधुनिक काळात समाज निती परीमाणांचा समाज शास्त्रीय संशोधनात अवलंब केला जातो परंतू समाजनिती परिमाणाचे तंत्र पाहीजे तीतके प्रगत बनलेले नाही त्यामुळे डॉ. श्रीनिवास हे अभ्यास पद्धतीबद्दल काळजी व्यक्त करतात भविष्यात अनेक समाजमिती सारखे तंत्र अधिक प्रगत निर्माण होतील ज्यामुळे समाजशास्त्राचा अभ्यास करणे अधिक दृढ होईल. डॉ. श्रीनिवास यांचे समाजशास्त्रीय विचार भारतासाठी समाजशास्त्र नसून भारताचे समाजशास्त्र आहे. कारण भारतीय समाजाची वास्तवता सामाजिक संस्तांचे स्वरूप जिवन विषयक दृष्टकोण इत्यादी अभ्यास केल्या शिवाय भविष्यकालीन भारतीय समाज व्यवस्थेचे भाष्य करणे अत्यंत कठीण आहे. उपयोजित समाज शास्त्राचा विकास जसा जसा होत जाईल तस तशी भारतासाठी समाजशास्त्र ही संकल्पना अस्तित्वात येवू शकेल या दृष्टीने समाज सुधारक सामाजिक विचारवंत व समाजशास्त्रज्ञ यांनी प्रयत्न करत रहावे असे मत त्यांनी मांडले कारण कोणतेही शास्त्र तात्वीक किंवा आदर्शवादी मूल्यांवर आधारलेले नसून क्रियाभिमूकतेवर किंवा उपयुक्तेवर आधारलेले असते. भारतासाठी समाजशास्त्र ही संकल्पना मुर्त स्वरूपात अस्तित्वात येणे थोडे कठिण आहे परंतू भारताचे समाजशास्त्र या संकल्पनेचा अभ्यास करत रहाणे आवश्यक आहे.

डॉ. श्रीनिवास यांनी खेडेगावांचा अभ्यास केला तो करत असतांना गावातील सामाजिक संघटना धर्मव्यवस्था रितीरिवाज व श्रेणिबद्दल समाजरचनेचा अभ्यास करून तेथील संघर्षात्मक व स्पर्धात्मक स्वरूपाच्या संबंधाचे अध्ययन केले व त्याचबरोबर त्या समाजव्यवस्थेवर आपले वर्चस्व अथवा प्रभुत्व प्रस्थापीत व्हावे या उद्देशातून एक प्रभावी जाती समूदाय विशेष करून प्रयत्न करतो हा समाज लोकसंख्या किंवा आर्थीक दृष्टया सबळ असू शकतो डॉ. श्रीनिवास यांनी समाजव्यवस्थेचा अभ्यास कार्यात्मक दृष्टीकोणातून करण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रत्येक समूदाय हा सांस्कृतीक समूह असतो त्याच्या जिवन पद्धती निश्चित असतात त्यामूळे समूहाचा अभ्यास सरचनात्मक कार्यवादातून करण्याचा प्रयत्न अभ्यासकांनी केला पाहीजे. ग्रामीण भागात शेतीविषयक समस्या असतात अशा समस्या अभ्यासन्यासाठी सुक्ष्म अभ्यास पद्धती वापरावी तसेच अभ्यास करण्यासाठी खेडयांचा विचार करा. खेडे दत्तक घ्या जेणेकरून खेडयांचा विकास होण्यास मदत होईल अशा संशोधन

Edited Book
ISBN-978-81-946103-7-3

कार्यासाठी पुढे यावे कारण ग्रामीण संस्कृती लोकसंगीत, लोककला, लोककथा व पारंपारीक मनोरंजनाच्या अध्ययन पद्धतीतून ग्रामीण समाजाची वास्तवता स्पष्ट होवू शकते.त्यामुळे समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांने या विषयांकडे लक्ष देवून अभ्यास करावा असे मत त्यांनी व्यक्त केले.

भारतातील जातीय व्यवस्थेचा अभ्यास करण्यासाठी डॉ. श्रीनिवास यांनी रामपुरा व कूर्ग या गावांचा अभ्यास केला. caste in modern India, Dominnant caste in Rampura The Mobility in caste system, the social system of Mysore village , social change in Modern India अशा नावाचे ग्रंथ व काही शोधनिबंध प्रकाशीत केले. जाती व्यवस्थचा अभ्यास करतांना त्यांनी कार्य व्यवस्थेचा दृष्टीकोण स्विकारलेला आहे. जाती व्यसवस्थेत जी परीवर्तने घडून येवू लागली त्यास संस्कृतीकरण, पाश्चाती करण, आधुनिकीकरण, व धर्मनिरपेक्षता या सेंल्पना प्रामुख्याने करणीभूत आहे असे त्यांचे मत होते.

डॉ. श्रीनिवास यांनी संस्कृतीकरण व पाश्चीमात्य करण सामाजिक परीवर्तन या संकल्पना स्पष्ट करून लघु व बृहत् स्थरावर सामाजिक परिर्वनाची प्रक्रिया कशी सुरू होते याचे वस्तूनिष्ठ विश्लेषन केले आहे. संस्कृतीकरणाचा अर्थ हा फक्त रितीरिवाजांच्या किंवा परंपरांच्या अनुकरणापुरता मर्यादीत नाही तर नविन विचार मुल्ये उच्च जातींनी ज्या स्वीकारल्या आहेत त्याच्या पुरस्काराशी निगडीत आहे. असे मत मांडतांना ब्राम्हणीकरण हा शब्दप्रयोग कुर्ग समाजाचे अध्ययन करतांना वापरला पण प्रत्येक समूदायात ब्राम्हण हा वरिष्ठ वर्ग नाही वरीष्ठांचे अनुकरण इतर कनिष्ठ वर्ग करतो त्यातून संस्कृतीकरण घडते संस्कृतीकरण हा शब्द प्रयोग सर्व प्रादेशीक समाजातील परीवर्तना संबंधीत त्यांनी वापरला.

डॉ. एम. एस श्रीनिवास यांनी सामाजिक परिवर्तनाच्या संदर्भात धर्मनिरपेक्षतेची संकल्पना विशद केली आहे. धर्मनिरपेक्षता ही विभेदीकरणाची प्रक्रिया म्हणून त्यांनी संबोधीली ज्याच्या आधारावर राजनैतीक, आर्थीक, सामाजिकक्षेत्र हे धर्मापासून संपूर्णत: वेगळे मानले जाते अशी प्रतीक्रिया Social change in modern India या ग्रंथात व्यक्त केलीआहे. सांस्कृतीक व सामाजिक परीवर्तनाच्या संदर्भात संस्कृतीकरण, पाश्चात्यीकरण, आधुनिकीकरण व धर्मनिरपेक्षता या बाबत डॉ. श्रीनिवास यांनी मांडलेले विचार भारतीय समाज शास्त्राच्या विकासासाठी महत्वपूर्ण आहे. तसेच विचाराचे पुर्णमुल्यांकण करण्याकडे अभ्यासक व संशोधक प्रयत्नशिल आहे. संरचनात्मक कार्यपद्धती भारतीय मानवशास्त्र व समाजशास्त्राच्या विकासास डॉ. एम. एन. श्रीनीवास यांचे मोठे योगदान आहे असे म्हणने चुकीचे ठरणार नाही.

संदर्भसूची :–

१) भारतीय समाजशास्त्र, गजेंद्रगड व्ही. एन फडके प्रकाशन कोल्हापूर १९९३
२) पाटिल शोभा एस, चव्हाण राज पी, भारतीय समाजशास्त्र विचारवंत, निराली प्रकाशन पुणे.

भारतातील शिक्षण प्रणालीवर
कोविड-१९ चा झालेला परिणाम
डॉ. अनिल म. तिरकर
डॉ. वासुदेव द. गोलाईत
OM SAI
PUBLISHERS &
DISTRIBUTORS
PD

भारतातील शिक्षण प्रणालीवर कोविड–19 चा झालेला परिणाम

डॉ. **अनिल म.** तिरकर

डॉ. **वासुदेव द.** गोलाईत

ओम साई पब्लिशर्स ॲण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स

- भारतातील शिक्षण प्रणालीवर कोविड–19 चा झालेला परिणाम
- © डॉ. अनिल म. तिरकर
- © डॉ. वासुदेव द. गोलाईत

No part of this book shall be reproduced, stored in retrieval system or translated in any form or by any means- electronic, mechanical, photocopying and/or otherwise without the prior written permission of the publishers)

ISBN : 978-81-926813-0-6

- **प्रकाशन व मुद्रक :**
  श्री. गणेश राऊत
  प्लाट नं. टी.बी. वार्ड च्या मागे,
  इंदिरा नगर, नागपूर - ४४०००३
  ई-मेल- ospdnagpur@yahoo.com
  वेब साईट -

- **सेल्स ऑफिस :**
  ओम साई पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स,
  २९, इंदिरा नगर, टी.बी. वार्डच्या मागे,
  नागपूर-४४० ००३,
  मो.नं. ९९२३६९३५०६

- **अक्षर रचना :** अक्षरा टायपींग वर्क्स .

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	पेपर शिर्षक	लेखक	पेज नं.
	मराठी पेपर		
१.	कोरोनाकाळातील शैक्षणिक विषमता - प्रखर संकट	डॉ. वर्षा गंगणे	१-६
२.	कोविड-१९ मुळे भारताच्या शिक्षण पध्दतीत झालेले बदल	प्रा. डॉ. अमोल स. राऊत	७-११
३.	कोरोना विषाणुमुळे शैक्षिक क्षेत्रात झालेले बदल व त्याची कमर्पकता	प्रा. गणेश बाबुराव दराडे	१२-१७
४.	कोविड-२०१९ चा भारतातीलशिक्षणावर परिणाम	प्रा. जया सवाईथूल	१८-२५
५.	भारतीय शैक्षणिक प्रणालीवर कोविड-१९ या महामारीचा परिणाम - एक अभ्यास	प्रा. राजेंद्र घोरपडे	२६-३१
६.	कोरोनाचा शिक्षणावर परिणाम	प्रा. डॉ. नीता तिवारी	३२-३७
७.	भारतातील महाविद्यालयीन शिक्षणासंदर्भात कोविड-१९ चा प्रभाव	प्रा. डॉ. रोनिल कुलभूषण आहले	३८-४७
८.	कोविड-१९ आणि भारतातील दूरस्थ शैक्षणिक प्रणाली	डॉ. गणेश खेकाळे	४८-५१
९.	शिक्षण प्रणालीवर कोविड-१९ चा परिणाम	दत्तात्रय निवृत्ती रावण	५२-५७
१०.	भारतातील शिक्षण प्रणालीवर कोरोना वाइरसचा प्रभाव	शरद कुलट	५८-६६
११.	भारतातील शिक्षण प्रणालीवर कोविड-१९ चे परिणाम	डॉ. गामा मुकुंदराव सेलोकर	६७-७५
१२.	कोविड-१९ कालीन आभारी शिक्षणाचे मृगजळ	आशिष जयराम मुठे	७६-७९
१३.	कोरोना व्हायरस मुळे प्रभावीत झालेले शैक्षणीक क्षेत्र - एक चिंतन	प्रा. डॉ. विनोद बा. चव्हाण (वाणिज्य विभाग)	८०-८४
१४.	आभासी शिक्षण पध्दती विषयी समज-गैरसमज	डॉ. नितीन ज्ञानदेव चौधरी	८५-९१
१५.	कोविड-१९ चे शिक्षण प्रणालीवर झालेला परिणाम	स्मिता रामेश्वर देवर	९२-९८
१६.	कोरोनाचा भारतीय शिक्षण क्षेत्रावर झालेला परिणाम	डॉ. यशवंत राऊत	९९-१०१

(१५)

कोविड-१९ चे शिक्षण प्रणालीवर झालेला परिणाम

स्मिता रामेश्वर देवर
पदवी व पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग
श्रीमती राधादेवी गोयनका महीला महाविद्यालया अकोला

24 मार्च 2020 पासून भारतात ykWd डाऊन सुरू झाले शाळा महाविद्यालय बंद झालेत .अशा काळात महाविद्यालयांनी ऑनलाइन एज्युकेशन देण्यासाठी सुरुवात केली, तसेच टीव्ही, डीटीएच चैनल, रेडिओ प्रसारण यांची मदत घेण्यात आले त्याचबरोबर व्हाट्सअप, एसएमएस, मदत झाली ती समोर आली पण त्यामध्ये ऑनलाइन शिक्षणासाठी झूम , गूगल मीट ,गूगल क्लासरूम, गुगल फॉर्म, या सारख्या ,iP;k माध्यमातून शिक्षण देण्यासाठी धडपड सुरू झाली पण खरच कितपत याचा वापर करण्यात येईल हे योग्य किती हे माहित नाही या परिस्थितीवर आयआयटी बॉम्बे प्रोफेसर सहाना मूर्ती म्हणतात,की 'समोरासमोरील अध्यापना मध्ये अचानक ऑनलाइन पद्धतीने अभ्यास करणे हे अध्ययन करण्याच्या पद्धतीत मोठा बदल आहे ऑनलाईन एज्युकेशन नाला रिमोट टीचिंग म्हणण्यात येत आहे आणि ही स्थिती काय परिणाम होईल सांगता येत नाही,' तसेच इतर देशात अनेक दशकांपासून ऑनलाइन टिचिंग आहे. भारतात मात्र याचे प्रमाण खूप कमी आहे पण जर ही परिस्थिती व रुग्णांची वाढती संख्या सतत वाढत गेली तर प्रत्येक विद्यापीठाला ऑनलाइन एज्युकेशन चा विचार अनिवार्य करावाच लागेल व त्यासाठी तसेच तयारी करावी लागेल त्यासाठी तशी तयारी ठेवावी लागेल.

भारतातच काय तर संपूर्ण विश्वातील प्रत्येक परिस्थितीत बदल झाला आहे, हा बदल जीवनात वै वयक्तिक जडण-घडण तसेच आर्थिक व्यवसाय उद्योग नोकरी इत्यादी ठिकाणी बदल झालेला दिसून येतो ही खूप मोठ्या प्रमाणात शिक्षण षेतात्र बदल झालेला दिसून येतो कारण की शिक्षण व्यवस्था म्हणजे काय शिक्षण म्हणजे विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास सर्वांगीण विकास म्हणजे काय तर विद्यार्थ्यांचा भूगोल भौतिक विकास, सामाजिक विकास, बौद्धिक विकास , भावनिक विकास त्याच्या सर्व प्रकारचा विकास होत आहे का हे पाहणे सुद्धा तितकेच आवश्यक

आहे.covid-19 व शिक्षण व्यवस्थेचे मूळ सिद्धांत बदल झाले आहे कारण शिक्षण म्हणजे सर्वांगीण विकास भौतिक, कृतीयुक्त, बौद्धिक विकास मात्र आजच्या वर्तमान परिस्थितीत ऑनलाइन एज्युकेशन मुळे ह्या सर्व विकास कुठेतरी कमी होत आहे असे आपल्या दिसून येतो .ऑनलाईन शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांचा फक्त बौद्धिक विकास होतांना दिसून येत आहेत, त्यांना कृतीयुक्त सहभाग कृतीयुक्त विकास कुठेतरी कमी पडताना दिसतो आहे. त्यासोबतच प्रत्येकाला मूलभूत अधिकार म्हणून शिक्षणाचा अधिकार दिला गेला आहे वयाच्या 14 वर्षानंतर प्रत्येकाला सक्तीचे शिक्षण देण्यात आले आहे पण online class सिस्टिम विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचत नाही, राज्यात विद्यार्थ्यांकडे स्मार्ट फोनवर उपलब्ध नाहीत भारतातील अनेक गावात इंटरनेट व विज नाही अशा अनेक समस्या आहेत त्यामुळे खरंच एज्युकेशन सिस्टीम ही पुढे एक मोठा प्रश्नच भारतीय शिक्षण प्रणाली समोर उभा ठाकलेला आपल्याला दिसून येतो.अशा परिस्थितीत विद्यार्थी शिक्षण फक्त शाळेत शिक्षण घेऊ शकतात.

भारतात एकूण 950 विश्वविद्यालय आहेत. त्यापैकी खाजगी विश्वविद्यालयाची संख्या 361 आहे "हालिया सर्वेक्षण" च्या मते शैक्षणिक वर्ष 2019 -20 मधील 7.7 लाख स्नातक विद्यार्थी हे खाजगी विश्वविद्यालय प्रवेशित झाले यामध्ये मुलांपेक्षा मुलींची संख्या कमी होती यावरून हे लक्षात येते की महामारी येतात जी आर्थिक संकट निर्माण झाले त्याचा परिणाम मुलींच्या शिक्षणावर झाला आहे एवढेच नाही तर या काळात स्त्री व मुलांच्या शिक्षणात व त्यांच्या वरील हिंसाचारात सुद्धा वाढ झाली आहे. आर्थिक परिस्थिती वाईट झाली आहे त्यामुळे

बालविवाह व बाल मजुरांच्या संख्येत वाढ झाली त्यामुळे ते शिक्षणापासून दूर झाले आहेत. आर्थिक परिस्थिती नसल्यामुळे अनेक विद्यार्थी शिक्षणापासून वंचित राहत आहेत तसेच महामारी च्या काळात खाजगी शिक्षण संस्था बंद करण्याची वेळ आली आहे. कारण विद्यार्थ्यांच्या या संस्था चालतात पण विद्यार्थी शिक्षणासाठी येत नाही त्यामुळे अशा संख्या अशा संस्था बंद होण्याची वेळ आली आहे. संयुक्त राष्ट्र United Nation च्या एका रिपोर्टनुसार covid-19 च्या आर्थिक परिणामामुळे पुढील वर्षी 24 मिलन विद्यार्थी शाळेत प्रवेश घेऊ शकणार नाही अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे त्यांचा रिपोर्टनुसार जगातील 94% जनता

ही शाळा व शिक्षण व्यवस्था बंद असल्यामुळे प्रभावित झाले, तर निम्न मध्यम उत्पन्न देशात प्रमाण 99 % आहे.

वर्तमान शिक्षण प्रणालीमुळे शिक्षणात असमानता निर्माण झाली आहे याचे प्रमाण वाढत आहे कारण प्रत्येक व्यक्तीकडे शिक्षण घेण्यासाठी लागणारे सर्व उपकरण असतीलच असे नाही कारण घरी बसून शिक्षण घेण्यासाठी व देण्यासाठी ऑनलाइन एज्युकेशन तिचा विचार अमलात आला मात्र हा विचार भारतासारख्या देशातील कितपत उपयोगी ठरला आहे हे अभ्यासणे आवश्यक आहे. भारतात सर्वात मोठा प्रश्न हा लोकसंख्येचा आहे लोकसंख्या एवढ्या मोठ्या प्रमाणात आहे की प्रत्येक व्यक्तीपर्यंत सर्व सुविधा पुरविणे अवघड आहे तसेच यासाठी लागणारी साधन किंवा त्यासाठी वापरासाठी लागणारी वीज, इंटरनेट अपुरे पडत आहे. त्यासोबतच भारतामध्ये गरिबीचे प्रमाण हे सुद्धा आपल्या जास्त प्रमाणात दिसून येते त्यामुळे प्रत्येक विद्यार्थ्याला शिकण्यासाठी स्मार्टफोन सारखा चौदा ते पंधरा हजाराचा मोबाईल पालकांना घेऊन देणे कितपत परवडणाऱ्या याकडे सुद्धा लक्ष देणे आवश्यक आहे .या सर्व गोष्टी जर विचार केला तर कुठेतरी लाॅक डाऊन मध्ये किंवा covid-19 विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर खूप मोठ्या प्रमाणात परिणाम झालेला दिसून येतो ज्या विद्यार्थ्यांकडे पालकांकडे अँड्रॉइड मोबाईल आहे पण त्यांना त्यात कसा ओपन करावा ते कशाप्रकारे चालू आहे याचीसुद्धा प्रशिक्षण मिळालेले नाही किंवा ज्या ठिकाणी मोबाईल आहे त्या ठिकाणी इंटरनेटची पाहिजे तशी योग्य सुविधा नाही ज्यावेळेस क्लासेस असतात त्यावेळेस त्यांना इंटरनेट सुविधा मिळेल याबद्दल शंका आहे या सर्व गोष्टीचा विचार केला तर आपल्या असे लक्षात येईल की covid-19 मुळे भारतीय शिक्षण प्रणालीवर त्यावर त्यातल्या त्यात ग्रामीण व दुर्गम ठिकाणी विद्यार्थ्यांना याचा लाभ होत नाही आहे .

ऑनलाइन शिक्षण प्रणालीचा विचार केला तर काही रात्री सकारात्मक पण आहे की कोणत्याही प्रकारचा त्रास न होता कोणाच्या संपर्कात न राहता सोशल डिस्टंसिंग च्या माध्यमातून घरी राहून तुम्हाला शिक्षण घेता येते पण भारतातील परिस्थिती अजून तयार योगी तयार झालेल्या दिसून येत नाही.

शिक्षा युवकांना जीवन कौशल्य प्रदान करते जीवनात पुढे जाण्याची प्रेरणा देते तसेच त्यांच्या अधिकाराची जागृकता प्रदान करण्यात त्यांच्या इच्छा पूर्ण करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते मात्र आजची परिस्थिती या सर्व गोष्टींकडे कठीण झाले आहे सर्वात आधी स्वतःचे अस्तित्व महत्त्वाचे ठरत आहे स्वतःला या महामारी पासून वाचवणे व जिवंत ठेवणे महत्त्वाचे काम झाले आहे, त्यानंतर भविष्याचा व स्वतःच्या अधिकार व कर्तव्य चा विचार करावा लागत आहे अशा प्रकारची परिस्थिती पुढे झालेली दिसून येत आहे.

भारतात शिक्षानिती ठरत असताना सर्व क्षेत्रातील मुलांना शिक्षण मिळाणे महत्त्वाचे कार्य मानण्यात येते त्यामुळे ग्रामीण ,दुर्गम प्रदेश, आदिवासी भाग, जंगल सारख्या प्रदेशात प्रत्यक्ष शिक्षकांना जाऊन शिक्षण द्यावे लागते ,मात्र या परिस्थितीत ते शक्य झाले नाही त्यामुळे दुर्गम भागातील विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान झाले आहे शिक्षण मोठा महत्त्वाचा मुद्दा भारतासारख्या विकसनशील देशात आहे.

covid-19 च्या काळात स्त्री शिक्षण तसेच स्त्रियांच्या शिक्षणाविषयीचे अनेक सामाजिक समस्यांवर दुर्लक्ष झाले असे म्हणतात कारण सर्व शासन व्यवस्था covid-19 च्या सोबत लढा देण्यात व्यस्त होती त्यामुळेअनेक सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. भारतात आधीच स्त्री-पुरुष भेद मोठ्या प्रमाणात दिसतो हे अंतर महिला साक्षरता दर लक्षात घेता दिसून येते भारतात पुरुषांच्या तुलनेत महिलांच्या साक्षरता दर कमी आहे 2011साली च्या जनगणनेनुसार राजस्थानमध्ये 52.7%आणि बिहार मध्ये 53.3% अशा प्रकारे महिलांचे शिक्षण परिस्थिती खूप खराब होती व आजच्या covid-19 च्या काळात तर अधिकच वाढली आहे कारण घरात राहून शिक्षण घेणे शक्य होत नाही व मुलींच्या शिक्षणावर खर्च करणे परिस्थितीला सारखी राहत नाहीत घरी राहून घरच्या सगळया जबाबदाऱ्या पार पाडत असताना सुद्धा स्वतःच्या शिक्षणाकडे लक्ष देणे पाहिजे तेवढे शक्य होत नाही या सर्व परिस्थितीचा विचार केला तर covid-19 स्त्री शिक्षणाकडे दुर्लक्ष झालेले काही प्रमाणात दिसून येते.

कौशल्यावर आधारित शिक्षण प्रणाली निर्माण झाला आहे प्रत्येक माहिती तुम्ही ऑनलाईन पद्धतीने विद्यार्थ्यांना नाही शिकवू शकत त्याला प्रत्यक्ष उपकरणे हाताळणे आवश्यक

असते, त्यासाठी त्याला समोरासमोर शिक्षण देणे आवश्यक आहे व कौशल्य अवगत होईल व यासाठी प्रत्यक्ष शिक्षण प्रणाली खूप महत्त्वाची ठरते त्यासाठी आयटीआय, इंजीनियरिंग ,अध्यापन कौशल्ये इत्यादी साठी पुस्तकी ज्ञानच नको ते प्रत्यक्ष कौशल्य शिकवणे सुद्धा आवश्यक आहे आणि ते ऑनलाइन शिक्षण प्रणालीतून पाहिजे तेवढे शक्य होत नाही यामुळे विद्यार्थ्यांचे कौशल्यावर आधारित शिक्षण कुठेतरी कमी पडत आहे असे आपल्याला दिसून येते..

covid-19 मुळे फक्त विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर परिणाम झाला नाही तर विद्यार्थ्यांना शिकवणारे प्राध्यापक, शिक्षक व लोकांवर सुद्धा परिणाम झालेला दिसून येतो महाविद्यालयात covid-19 ऑनलाइन टिचिंग सुरू आहे , खाजगी शिक्षक भरती प्रक्रिया वंद आहे असे महाविद्यालयातील सीएसवी. शाळा कॉन्व्हेंटमध्ये शिक्षक यामुळे व्यक्तींच्या समोर उदरनिर्वाहाचा मोठा प्रश्न निर्माण झाला आहे,खाजगी शाळांना पगार देण्यात येत नाही, पगार वेळेवर होत नाही, या काळात नवीन नियुक्ती नाही असे अनेक प्रश्न सुद्धा उपस्थित होत आहेत, नवीन सरकारी नोकर भरतीला काहीअंशी स्थगिती दिली आहे. त्यामुळे युवकांसमोर बेरोजगारीचा प्रश्न निर्माण झाला आहे .विद्यार्थी स्पर्धा परीक्षेची तयारी करत आहेत त्यांचे भविष्याचा प्रश्न निर्माण झाला आहे स्पर्धा परीक्षांसाठी शिकवणीसाठी झालेला खर्च होणारा खर्च याबावत विद्यार्थी व पालक चिंतित आहेत.

लाॅक डाऊन मुळे आर्थिक संकटामुळे खाजगी शाळांची फी भरणे पालकांना अवघड जात आहे त्यामुळे शाळेतील शिक्षकांना नियमित वेतन मिळणे अशक्य होत आहेत वेतन नाही त्यामुळे शिक्षकांची मानसिकता खराब होत आहे याचा परिणाम ऑनलाइन टिचिंग वर होत आहे शिक्षक नियमित क्लास घेत नाही त्यांचा व शिक्षणात रस नाही त्यामुळे विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान होत आहे कारण की जोपर्यंत त्यांची मानसिक स्वास्थ्य ठीक नसेल तोपर्यंत ते स्वतःची कामे करू शकणार नाहीत अशी आपण माणसं शास्त्रीयदृष्ट्या सांगू शकतो. म्हणजेच काय तर covid-19 मुळे फक्त विद्यार्थ्यांचेच नाही तर शिक्षकांचे सुद्धा शैक्षणिक नुकसान होत आहे असे आपल्याला म्हणता येईल.

covid-19 मुळे या परिस्थितीमुळे जगाला एक नवीन पद्धती समोर आली आहे शिक्षण घेण्यासाठी फक्त पारंपरिक पद्धतीचा उपयोग करतात ऑनलाइन शिक्षण पद्धतीचा मोठ्या प्रमाणात उपयोग होत असताना दिसून येत आहे या प्रणालीमुळे नवनवीन शब्द रचना लक्षात आली आहे डिजिटल इंडिया काहीअंशी सुरुवात शिक्षण क्षेत्रात पण झाली आहे असे आपल्याला म्हणता येईल आज लहान मुले खूप काही गोष्टी ऑनलाइन पद्धतीने सहजतेने करताना दिसून येत आहेत.घरी सुरक्षित राहून शिक्षण घेत आहे सेल्फ डेव्हलपमेंट, सोशल डिस्टन्स ठेवून शिक्षण घेत आहेत. देशात ऑनलाइन टिचिंग विषयी जागरूकता वाढताना दिसत आहे, पालकांमध्ये सुद्धा शिक्षण ऑनलाइन टिचिंग संदर्भातील जागरूकता वाढत आहे.ऑनलाइन शिकण्यासाठी लागणारे साधनांची मोठ्या प्रमाणात बाजारपेठ उलाढाल झालेली आपल्या लक्षात येत आहे. शिक्षण घेत असताना प्रत्येक शिक्षकाला विविध कौशल्य पणाला लावून विद्यार्थ्यांना शिकवावे लागत आहे यामुळे शिक्षकांच्या सुप्तगुणांना मोठ्या प्रमाणात वाव मिळत आहे व विद्यार्थ्यांना फक्त पारंपरिक शिक्षण पद्धती खडू-फळा मोहिमेतून नाही तर ऑनलाइन पद्धतीमध्ये पीपीटी व्हिडिओज याच्या साह्याने सुद्धा टिचिंग दिल्या जाते त्यामुळे विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन टिचिंग मध्ये रस निर्माण झालेला दिसून येत आहे आई-वडिलांना मुलांच्या शिक्षणा मध्ये मोठ्या प्रमाणात लक्ष द्यावे लागत आहे त्यामुळे कशा प्रकारचा अभ्यासक्रम आहे मुलांची कशा प्रकारे तयारी करून घ्यावी लागते यावद्दल पालक जागृत होत आहेत.

मान्य आहे घरातील गृहिणींना शिक्षणाच्या अधिक भार वाढला आहे कारण ऑनलाइन शिक्षण घेत असताना मुलांना जे कळत नाही ते घरातील गृहिणींना त्यांना समजून सांगावे लागते यामुळे घर कामासोवतच मुलांच्या शिक्षणाचा भार सुद्धा आज घरातील ग्रुप वर पडला आहे असे म्हणणे चुकीचे ठरणार नाही .घरातील पालक सुद्धा ऑनलाइन शिक्षणाकडे मोठ्या प्रमाणात लक्ष देत असताना दिसून येत आहेत.अशाप्रकारे ऑनलाइन शिक्षण प्रणाली मुळे काही सकारात्मक आणि नकारात्मक अशा दोन्ही प्रकारच्या गोष्टी आपल्याला शिक्षण प्रणालीमध्ये दिसून येत आहेत

covid-19 मुळे काहीअंशी मुले आज घरी राहून अभ्यास करताना दिसत आहेत त्यांचे वालपण त्यांना परत मिळाल्यासारखे वाटत आहे त्यांच्यावर शिक्षणाचा,रोज सकाळी उठण्याच्या शाळेत जाण्याचा काही अंशी भार कमी झाल्याचे दिसून येत आहे आयुष्य खूप

चांगल्या रीतीने आनंदाने घरी राहून आप्तसंबंध मध्ये राहुल खेळून घालवत आहे यामुळे त्यांचे जीवन आनंदमय झाले आहे असे सुद्धा म्हणता येईल अशा प्रकारे विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर बरेच सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम झालेले आपल्याला दिसून येतात.

संदर्भ सूची

१. maharashtratimes.com 12 apr 2020

२. Kumuduni,hindi.newsclick,8 jul 2020

३. Lokasatta news 7 nov 2020

४. www.patrika.com

*****

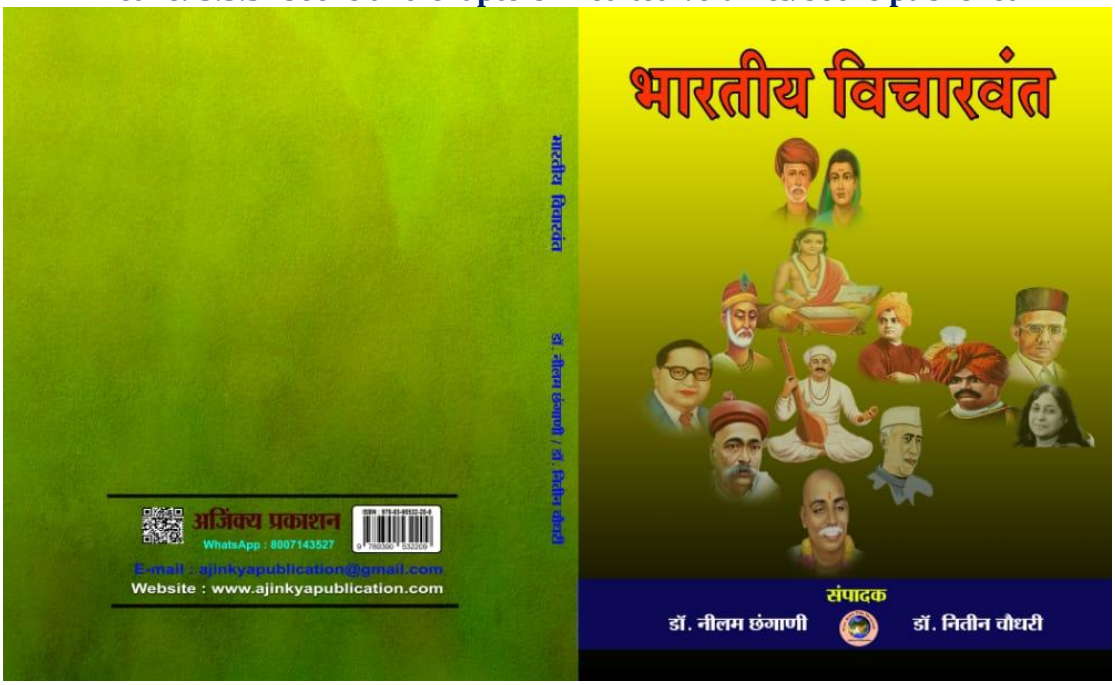
भारतीय विचारवंत
डॉ. नीलम छंगाणी / डॉ. नितीन चौधरी
अजिंक्य प्रकाशन
WhatsApp : 8007143527
E-mail : ajinkyapublication@gmail.com
Website : www.ajinkyapublication.com
भारतीय विचारवंत
संपादक
डॉ. नीलम छंगाणी
डॉ. नितीन चौधरी

भारतीय विचारवंत

(INDIAN THINKER)

संपादक

डॉ. नीलम छंगाणी
एम.ए., पीएच.डी.
सहाय्यक प्राध्यापक
तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री. किसनलाल नथमल गोयनका
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
कारंजा (लाड) जि. वाशिम

डॉ. नितीन चौधरी
एम.ए., एम.फील., पीएच.डी.
सहाय्यक प्राध्यापक
तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्रीमती राधादेवी गोयनका
महिला महाविद्यालय, अकोला
जि. अकोला

अजिंक्य प्रकाशन

भारतीय विचारवंत : डॉ. नीलम छंगाणी, डॉ. नितीन चौधरी
प्रकाशक :
ॲड. कु. जे. व्हि. भगत
अजिंक्य प्रकाशन
भिमनगर, वापटा पो. कुपटा
ता. मानोरा जि. वाशिम
संपर्क : ९६०४४०२०५३
WhatsApp : 8007143527
Website : www.ajinkyapublication.com
E-mail : ajinkyapublication@gmail.com

ISBN :978-93-90532-20-9

© लेखकाधिन
प्रथम आवृती : जानेवारी २०२१
अक्षर जुळवणी : अजिंक्य प्रिंटीग्स् ॲण्ड कॉम्प्यूटर्स
मुखपृष्ठ : अरविंद मनवर
मुद्रक : अजिंक्य एन्टरप्राईजेस, वाशीम
प्रमुख विक्रेता: अजिंक्य पुस्तकालय, वाशिम
संपर्क : ८००७१४३५२७ / ९६०४४०२०५३
किंमत : रु.४५० फक्त

(या पुस्तकात व्यक्त झालेल्या मतांशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.)

CRITERION III: RESEARCH, INNOVATIONS AND EXTENSION
Metric: 3.3.3- books and chapters in edited volumes/books published

अ. क्र.	प्रकरणाचे नाव	पृ. क्र.
१.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील राष्ट्रीय जागृती विषयक विचार / प्रा. भास्कर धारणे	०१
२.	जोतीराव फुले लिखित 'गुलामगिरी' या वैचारिक ग्रंथातील मूल्यविचार / डॉ. कैलास वानखडे	०६
३.	युवक कल्याणासंबंधी स्वामी विवेकानंद यांचे विचार / डॉ. नितीन चौधरी	१२
४.	म. फूलेंचे ब्रिटीश शासनाविषयी विचार / प्रा. डॉ. दत्ता कुंचलेवाड	१८
५.	भारतीय समाजशास्त्रज्ञ डॉ. एस. व्ही. केतकर यांचे जातीव्यवस्थेसंबंधीचे विचार - एक समाजशास्त्रीय अध्ययन / डॉ. संजय ब. चौधरी	२३
६.	डॉ. पंजाबराव उपाख्य भाऊसाहेब देशमुख / डॉ. माधव सोनेकर	२८
७.	म. गांधी थोर विचारवंत / डॉ. राजेश्री कडू	३७
८.	पंडीत नेहरू : एक बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व / प्रा.डॉ. सुधिर देशमुख	४२
९.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मराठीवाड्मयासंबंधीचे विचार / डॉ. संदीप बनसोडे	४६
१०.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व भारतीय संविधान / प्रा. कुमुद चारमोडे	५१
११.	बाराव्या शतकातील धर्मप्रवर्तक श्री. चक्रधरस्वामी / डॉ. माधुरी पाटील	५८
१२.	जयप्रकाश नारायण यांचा समाजवाद / डॉ. संदीप काळे	६१
१३.	स्वामी विवेकानंद : विश्व मानव / डॉ. अर्चना धर्मे	६६
१४.	थोर भारतीय समाजशास्त्रज्ञ – डॉ. गोविंद सदाशिव घुर्ये / डॉ. बळीराम अवचार	७०
१५.	महर्षी अरविंद घोष यांचे राष्ट्रनिर्माणातील योगदानाचा विश्लेषणात्मक एक अभ्यास / डॉ. संभाजी पाटील	७८

१६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महिला सक्षमीकरण /
डॉ. विद्या खंडारे ८५
१७. महात्मा गांधी यांचे ग्रामविषयक विचार /
प्रा. आर. बी. काळे, प्रा. जी. टी. मोकासरे ८८
१८. रविंद्रनाथ टागोर (इ.स.१८६१ ते १९४१) /
डॉ. के.जी. वाकोडे ९१
१९. राजर्षी शाहु महाराजांचे शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक कार्ये /
डॉ. किशन बाभुळगावकर ९९
२०. संगीताच्या विकास प्रक्रीयेत तंत्रज्ञानाचे योगदान /
प्रा. विद्या गावंडे १०४
२१. संत तुकडोजी महाराज एक कृतिशील विचारवंत /
डॉ. सुधीर भगत १०६
२२. लोकमान्य टिळकांच्या आर्थिक विचारांची प्रस्तुतता :
स्वदेशीच्या संदर्भात / श्री. संतोष भावार्थे १११
२३. ना.धो. महानोर यांच्या काव्यातील शेतजीवन /
प्रा. रामचंद्र पस्तापूरे ११५
२४. भास्कर चंदनशिव यांच्या कथा आणि समाजजिवन /
प्रा. प्रशांत कांबळे ११८
२५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि लोकशाही प्रशासन /
डॉ. नरसिंग कुडकेकर १२१
२६. महात्मा फुले यांचे स्त्री शिक्षण विषयक विचार /
डॉ. प्रेमसिंग जाधव १२५
२७. महात्मा गांधीचा शिक्षण विषयक दृष्टीकोन /
प्रा. दिगंबरकुमार लांडगे १२९
२८. डॉ. राधाकमल मुखर्जी – एक समाजशास्त्रज्ञ /
प्रा. स्मिता देवर १३२
२९. एमील दुरखिमचे आत्महत्या संबंधी सामाजिक विचार /
डॉ. अनिल ठाकरे १३९
३०. १९६० नंतरची दलित कथा : एक आकलन /

डॉ. राधाकमल मुखर्जी - एक समाजशास्त्रज्ञ

स्मिता रामेश्वर देवर
पदवी व पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग
श्रीमती राधादेवी गोयनका महीला महाविद्यालय, अकोला

कलकत्ता विद्यापीठात अर्थशास्त्राचे व समाजशास्त्राचे पदव्युत्तर शिक्षण घेत असताना वीरेंद्र नाथ सील, विनयकुमार सरकार व मुंबई विद्यापीठातील पॅट्रिक गेडीस यांचा प्रभाव राधाकमल मुखर्जी यांच्यावर होता.

अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, जीवशास्त्र, तत्त्वज्ञान, धर्म, कला, इतिहास व राजकारण इत्यादी विविध विषयांवर डॉ.राधाकमाल मुखर्जींनी प्रचंड लेखन केले आहे.भारतीय अर्थव्यवस्थेला सामाजिकतेची व मानव्यतेची जोड देण्यात डॉक्टर मुखर्जी यांचे मोठे योगदान आहे. भारतीय लोकसंख्या वाढीचा वेग, शेतजमिनी विषयक समस्या, अन्नधान्याचे व कुटुंब व्यवस्थेचे नियोजन, श्रमिक वर्गाच्या समस्या, नियोजनबद्ध अर्थव्यवस्था, प्रादेशिक समाजशास्त्र, सामाजिक पर्यावरण मानव व त्यांचे वसतीस्थान, सामाजिक मूल्यव्यवस्था, भारतीय संस्कृती, सामाजिक शास्त्राचे तत्वज्ञान, प्रतीक वाद, इत्यादी अनेक विषयांवर मुखर्जींनी ग्रंथ प्रकाशित केले.

यासोबतच समाजशास्त्र व अन्य विषय प्रकाशित केलेले ग्रंथ पुढीलप्रमाणे- regional Sociology 1926 Social ecology 1940, Man and His Habitation 1940, Social Foundation of Art 1948, Social Structures of Value 1949, History of Indian Civilization 1956, Culture and Art of India 1959, Philosophy of Social Science 1960 etc.

भारतीय समाजशास्त्राच्या संदर्भात डॉ. राधाकमल मुखर्जींचे योगदान..मूल्य व्यवस्था, प्रदेशवाद, प्रतीक वाद व भारतीय संस्कृतीशी निगडित असल्याने त्याचे समाजशास्त्रीय दृष्ट्या विवेचन करणे आवश्यक आहे. एवढेच नव्हे तर भारताच्या नैसर्गिक व सामाजिक पर्यावरणात राहून भारतीयांना ज्या पद्धतीचे जीवन आवश्यक आहे त्या जीवन पद्धतीवर प्रभाव टाकणाऱ्या विविध घटकांचा विश्लेषण पूर्ण अभ्यास डॉ. मुखर्जींनी केला आहे त्यांनी मांडलेले विचार आज वर्तमान काळातही लागू पडत आहेत यावरून त्यांची दूरदृष्टी निश्चित दिसून येते. भारतीय समाज व्यवस्थेतील समस्याप्रधान विषय आंतरराष्ट्रीय मंचावर उपस्थित करुन त्या सोडविण्यासाठी विद्वानाचे मार्गदर्शन आणि आंतरराष्ट्रीय संघटना चे आर्थिक व तांत्रिक सहकार्य घेण्याच्या उद्देशातून डॉक्टर मुखर्जींचे योगदान महत्त्वाचे आहे.

डॉक्टर मुखर्जी यांनी मांडलेले विचार पुढील प्रमाणे...

१. समाजाकडे व सामाजिक शास्त्राकडे डॉक्टर मुखर्जींचा पाहण्याचा दृष्टिकोण.

सामाजिक शास्त्रात समाजशास्त्र हे सर्व शास्त्रांना घेऊन चालत असल्यामुळे

समाजव्यवस्था, सामाजिक मूल्य मानवाचे अंतर्गत व बहिर्गत वर्तन सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन पद्धत अनेक घटकांचा प्रभाव, समाज जीवनाच्या विविध क्षेत्रांवर सातत्याने पडत असतो. त्यामुळे एखाद्या सामाजिक घडामोडीचे अथवा समस्येचे अध्ययन करतेवेळी एकाच अध्ययन पद्धतीने अथवा अध्ययनाचे तंत्र सामाजिक शास्त्रात अवलंबता येत नाही असे त्यांचे मत होते. म्हणजे समाजशास्त्राचा अभ्यास करताना विविध अभ्यास शास्त्राचा अवलंब करणे मुखर्जी यांना अभिप्रेत होते कारण समाज शास्त्र हे अनेक सामाजिक शास्त्रांना एकत्रितरीत्या घेऊन चालणारे शास्त्र आहे त्यामुळे कोणा एका वैज्ञानिक पद्धतीने समाजशास्त्राचा अभ्यास होऊ शकत नाही. समाजशास्त्र हे जरी आदर्शवादी शास्त्र म्हणून ओळखले जात नसले तरी ते उपयोजित किंवा क्रियाभिमुख शास्त्र म्हणून संबोधले जाते. सामाजिक घडामोडी मधील अथवा सामाजिक समस्या मागील वास्तवता जोपर्यंत स्पष्ट होत नाही तोपर्यंत त्या घडामोडीवर अथवा समस्येवर कोणत्याच प्रकारच्या उपाययोजना राबवता येत नाही असे मत राधाकृष्णन मुखर्जी यांचे होते. समाजशास्त्राकडे डॉक्टर मुखर्जीचा पाहण्याचा दृष्टिकोण तात्विक समाजशास्त्रीय व तार्किक समाजशास्त्रीय असा दुहेरी स्वरूपाचा आहे.

तार्किक मुल्ये ही बऱ्याच अंशी मानवी कल्याणाशी व आदर्श वादाची जरी निगडित असली तरी ती कितपत तार्किक वास्तववादी आहेत याचेही विश्लेषण समाजशास्त्रीय संशोधकांनी केले पाहिजे अशी अपेक्षा मुखर्जी व्यक्त करतात, म्हणून त्यांनी समाजशास्त्र विचार परंपरेत तार्कीक समाजशास्त्र दृष्टिकोनाचा पुरस्कार केला. तर्कशास्त्रीय विवेचन हे बुद्धी वादावर व विज्ञान निष्ठेवर आधारलेले असते. भौतिक शास्त्रे, सामाजिक शास्त्रे व तंत्रज्ञान याची उद्दिष्टे ही एकमेकांपासून भिन्न असल्यामुळे विशिष्ट अभ्यास पद्धतीचा अध्ययन तंत्राचा सामाजिक शास्त्रात अवलंब करण्याकडे त्यांनी भर दिलेला आहे विशेषतः समाजशास्त्राच्या अध्ययनात विविध घटकांच्या मर्यादा पडत असतात असे मुखर्जींचे मत आहे.

२. प्रादेशिक समाजशास्त्र १९२६ साली राधाकमल मुखर्जींनी' Regional Sociology हा ग्रंथ प्रकाशित करून समाजशास्त्रीय अभ्यासाच्या विषयावर प्रादेशिक समाजाच्या मर्यादा टाकल्यास त्या विषयाचे अध्ययन कोणत्याही अभ्यासकाला सहज पडणे करणे सोपे जाते, असे मत मुखर्जी यांनी मांडले. संपूर्ण समाजाचे स्वरूप व व्याप्ती सामाजिक समस्यांची क्लिष्टता व गतिशीलता समाज रचनेतील व सामाजिक संबंधातील वैविधतालक्षात घेतल्यास विशाल मानव समाजाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन करणे अत्यंत कठीण आहे अशा परिवर्तनशील व क्लिष्ट मानव समाजाच्या सुक्ष्म अध्ययनासाठी अभ्यास विषयावर कोणत्याही प्रदेशाची मर्यादा टाकणे हे चुकीचे ठरेल असे मत मुखर्जी यांनी मांडले आहे.

३. गुढ अध्यात्मवाद व मूल्यांची विश्लेषण गुढ अध्यात्मवादाचे विवेचन करतेवेळी त्यांनी तीन सूत्राचा अवलंब केला आहे. पहिले सूत्र असे सूचित करते की गूढ अध्यात्मवाद मानवी मनाला शांती व समाधान प्राप्त करून देतो, दुसऱ्या सुत्रास नुसार गूढ अध्यात्म वादामुळे मानवास

नैतिकतेची जाणीव प्राप्त होत असते, आणि तिसऱ्या सूत्रांनुसार स्वतःच्या कठोर परिश्रमातून व स्वयंशिस्तीचा माध्यमातून व्यक्तीचे उन्नयन होत असते.

४. मूल्य व्यवस्थेचे प्रादेशिक तत्व गुड अध्यात्मवादाच्या तत्त्वावर मूल्य व्यवस्थेचे मुखर्जींनी ज्या पद्धतीने विश्लेषण केले त्याचप्रमाणे प्रादेशिक तत्त्वाच्या आधारावर मूल्य व्यवस्थेचे विवेचन त्यांनी १९४९ साली प्रसिद्ध केलेल्या The Social Structure of Value या ग्रंथात केले. आपल्या मूल्य विषय सिद्धांत मांडते वेळी त्यांनी सामाजिक मानसशास्त्राची जोड घेतली आहे.त्यांच्या मते एका विशिष्ट भूप्रदेशात वास्तव्य करणारा मानवी समूह म्हणजे परस्पर पूरक संबंधाचे एक जाळेच आहे. रूढी, परंपरा व संस्कृती घडविण्यात संबंधित भूप्रदेशातील पर्यावरणाचे घटक प्रभावीपणे कार्य करीत असतात. आपले अस्तित्व व विकास साध्य करतेवेळी मानवी समूहातील लोक वनस्पती, प्राणी व मानवा सभोवतालची जैविक व अजैविक परिस्थितीशी नेहमी मदत करीत असतात, प्रादेशिक समाजाची आर्थिक, सामाजिक, संस्कृती व व्यावसायिक मूल्य त्या त्या प्रदेशाच्या पर्यावरणात्मक घटकांवर आधारलेली असल्याने मूल्य व्यवस्थेत भिन्नता आढळून येते. पर्यावरणात स्वभाविक पद्धतीने अथवा मानवी हस्तक्षेपापासून जसजसा बदल होतो त्याप्रमाणे मूल्य व्यवस्थेतही बदल होत जातो म्हणून विशिष्ट भूप्रदेश व मुल्ये यांच्यातील संबंध प्रकट करण्याचा प्रयत्न मुखर्जींनी आपल्या मूल्य विषयक सिद्धांतात केला आहे. प्रदेशाचा अभ्यास करते वेळीमुखर्जींनी सर्वप्रथम प्रादेशिक समतोल यावर विशेष भर दिला आहे, त्याचप्रमाणे वनस्पती, प्रदेश व व्यक्ती यांच्या परस्पर संबंधांचा अभ्यास केला. मानव एकत्र येण्याची कारण केवळ प्रदेश असू शकते असे नाही तर त्यांचे परस्पर संबंध मानवी संस्था, माती, हवामान, वनस्पती इत्यादी नैसर्गिक घटकांचा महत्त्वाचा वाटा आहे, म्हणजेच एका विशिष्ट प्रदेशातील मानवाचा अभ्यास करताना त्यात वास्तवास कारणीभूत घटक आणि सोबतच तेथील प्रदेशाचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे. म्हणजेच व्यक्तीच्या संबंधाचा सोबतच व्यक्तीच्या भौगोलिक व नैसर्गिक वातावरणाचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

५. मुल्ये व प्रतिके मानवा सभोवतालच्या वैविध्यपूर्ण विश्वात मानव मूल्य प्रतीके यांचा नवीन शोध घेत असतो त्यांच्यामध्ये सुसंस्कृत मानवाच्या मनातून मूल्य विषयक व प्रतिकार विषयक विचार विकसित होत असतात व याच आधारावर मानवी संबंध दृढ होत असतात मूल्य व प्रतीके हे विविध स्तरातील लोकांना जोडण्याचे काम करत असते जनसंपर्काचे एक महत्त्वाचे माध्यम म्हणून मुल्ये व प्रतीके यांना महत्त्वाचे स्थान आहे. समाजाने विकृत केलेली जीवनात प्राणी म्हणजे मूल्य होय समाजामध्ये नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी व समाज व्यवस्था टिकण्यासाठी समाजामध्ये ज्या गोष्टींना मान्यता दिली जाते व ज्या प्रकारे वाटचाल केली जाते त्याला मूल्य असे म्हणतात सुसंघटित समाज निर्मितीसाठी मूल्य व्यवस्था आवश्यक आहे असे मुखर्जी यांचे मत आहे. पण मूल्यांचा विचार प्रतीकात्मक पातळीवर केला पाहिजे असे मुखर्जी यांचे मत होते.मुलेही जेव्हा सारांश आत्मक स्वरूपातून व दुधी करण्याच्या स्वरूपातून अभिव्यक्त केली जातात तेव्हाच त्यांना प्रतीकांची स्वरूप प्राप्त होते मानवी समाजात प्रत्येक मूल्याची प्रतीके

वेगळी असतात व या प्रत्येक प्रतिकांचा असे वेगवेगळ्या परिस्थितीत वेळ लागतो नैतिक मूल्ये यांच्या पायावर जगाची पुनर्रचना होऊ शकते असे मुखर्जी यांचे मत होते.

६. व्यक्तिमत्व मूल्य प्रत्येक समाजामध्ये जी मूल्ये असतात त्या मूल्यांचा प्रभाव प्रत्येक व्यक्ती व त्याच्या व्यक्तिमत्त्वावर हा सातत्याने पडत असतो मूल्यांच्या अस्तित्वामुळे व्यक्तींचा गुणात्मक विकास साध्य होतो व या विकासामुळे प्रत्येक व्यक्ती मूल्याच्या संरक्षणासाठी व संवर्धनासाठी सतत प्रयत्न करत असतो. परंतु काळानुरूप या मूल्यांमध्ये बदल होतो व यामुळे जुनी मुल्ये रचना व नवीन मुल्ये रचना निर्माण होतात त्याच मुळे नवीन पिढी व जुनी पिढी यांच्यामध्ये आपल्याला मूल्य संघर्ष प्रकर्षाने आढळून येतो. मूल्यांमुळे व्यक्ती वर्तन घडत असते व या च्यक्तीच्या वर्तन क्रमात एका पातळी करून दुसर्या पातळीकडे कसा बदल होतो याचे तीन प्रकारे विवेचन मुखर्जी यांनी केले आहे पहिल्या प्रकारात आपले सामाजिक संबंध सुधारावेत व ते सुधारण्यासाठी आपली मुले विशेष जाणीव समृद्ध करण्याचा व्यक्ती प्रयत्न करते. तर दुसऱ्या प्रकारात मानसिक एकात्मता दृढ करण्यासाठी व्यक्ती सतत झगडत राहत असते स्वतःचा संपूर्ण विकास करण्यासाठी आपल्या समाजबांधवांची प्रेमाने व सुसंवाद साधण्याचा प्रयत्न करते. तिसऱ्या प्रकारात व्यक्ती अध्यात्मिक आणि परमार्थिक मूल्यांचा समावेश करून घेते व त्यानुसार वाटचाल करते. व्यापक उदारमतवादी व विशाल आचार विचारांच्या पायावरच व्यक्तीचे सामाजिक व मूल्य विशेष स्थान निश्चित होत असते असा मूलभूत विचार मुखर्जी यांनी मूल्य विषय सिद्धांत मांडला आहे.

७. समाजाचा सामान्य सिद्धांत समाजाचे संरचनात्मक व कार्यात्मक स्वरूप लक्षात घेऊन मानवी समाजाचा सामान्य सिद्धांत मांडण्याचा प्रयत्न मुखर्जी यांनी केला. हा सिद्धांत मांडताना मूल्य व्यवस्थेचा उगम व विकास व्यक्ती व समाज यांच्यातील एकात्मतेची आवश्यकता समाजव्यवस्थेचे बदलते स्वरूप आणि सामाजिक शास्त्रातील अन्य शाखांचा समाजशास्त्राची असणारा संबंध याचा परिपूर्ण अभ्यास केलेला आहे.व्यक्ती हा समाजात राहत असतो समाजात राहत असताना त्याला बरेच बरे वाईट अनुभव आलेले असतात या अनुभवातूनच तो आपकी जीवन मूल्य जीवननिष्ठा व जीवन पद्धती निर्धारित करत असतो व त्यानुसार जीवन व्यतीत करतो मुखर्जी यांच्या मते व्यक्तीची जडणघडण ही पर्यावरणात्मक, मानव सामाजिक, आणि आधि-नैतिक, या तीन स्तरावर होत असते.

८. समाजशास्त्र व सामाजिक शास्त्र यातील संबंध मुखर्जी हे भारतीय विचारवंत होते त्यांनी अनेक सिद्धांत मांडले मानव समाजाचे शास्त्रीय पद्धतीने अध्ययन केले व ते करतेवेळी समाजाचा सामान्यसिद्धांत मांडला त्याचबरोबर पर्यावरणात्मक सिद्धांत, समाजशास्त्रीय सिद्धांत व मूल्य व प्रतीकात्मक सिद्धांत, सुद्धा मांडला व एवढेच नाही तर या सर्व सिद्धांत यांमधील परस्पर पूरकता व सहसंबंध हासुद्धा विषद त्यांनी केलेला आहे.सामाजिक विज्ञान अंतर्गत येणाऱ्या शास्त्रांचा अभ्यास करताना कोणा एका शास्त्राचे ज्ञान असणे आवश्यक नसून बहुअंगी विविध ज्ञानशाखांचा अवलंब करणे आवश्यक आहे त्यामुळे नवीन शोध लागतात व मानवी जीवन

अधिक समृद्ध व सुखी करण्याचा व जीवनाला अर्थ प्राप्त करण्याचा प्रयत्न केला जातो. समाजव्यवस्थेचे व समाज जीवनाचे आणि व्यक्तिमत्त्वाचे मूल्यमापन करतेवेळी ही सामाजिक मूल्यांचा आधार घेण्याचा प्रयत्न सर्व मानव्यशास्त्र करीत असतात त्यामुळे समाजशास्त्र पेक्षा सामाजिक विज्ञान अंतर्गत विषयाची व्याप्ती अधिक विशाल स्वरूपाची आहे समाजजीवनाचे प्रत्येक क्षेत्र वेगळे करून अध्ययन करण्याऐवजी जीवनाच्या विविध अंगाचा संपुर्णरित्या व शास्त्र सामाजिक शास्त्रज्ञांनी स्वीकार करावा व त्यानुसार अभ्यास करावा अशी अपेक्षा मुखर्जी यांची आहे. समाजशास्त्र हे सर्व सामाजिक शास्त्रात पैकी व्यापक शास्त्र आहे असे ते म्हणतात प्रत्येक समाजातील विविध समस्यांची कारणमीमांसा व त्या सोडवण्यासाठी त्यावर उपाययोजना करण्यासाठी अनेक मार्गांचा व साधनांचा व दृष्टीकोनाचा अवलंब करण्याच्या हेतूने समाजशास्त्राला महत्त्वाचे कार्य करावे लागते असे यांचे म्हणणे आहे. अभ्यासकांनी समाजाच्या विविध अंगांचा अभ्यास करून नवीन सिद्धांत मानण्यात प्रयत्न करीत रहावे असे त्यांचे मत आहे.

९. मूल्यांची वैशिष्ट्ये डॉक्टर मुखर्जी यांनी समाजशास्त्रात मूल्यांचे समाजशास्त्र ही नवीन शाखा उदयास आणली, समाजाची अभ्यास करताना आंतरिक संबंध समाज जीवन संस्कार पद्धती मूल्यव्यवस्था आणि संस्कृती हीच संबंध जाणून घेतल्याशिवाय समाजाचा सूक्ष्मपणे अभ्यास करता येत नाही म्हणजेच मूल्यांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. प्रत्येक समाजात आढळून येणारी मूल्यव्यवस्था ही त्या समाजाच्या नैसर्गिक व भौगोलिक परिस्थितीशी निगडित असते त्यामुळे प्रत्येक समाजाची मूल्य व्यवस्था ही भिंत दिसते आदिल समाज ग्रामीण समाज नागरी समाज किंवा पाश्चिमात्य समाज येथील प्रत्येकाचा जीवन विषयक दृष्टीकोण व वर्तन विषयक दृष्टिकोन हा भिन्न दिसून येतो म्हणजेच मूल्यव्यवस्था निर्माण होण्यास बरेच वेळा भौगोलिक परिस्थिती सुद्धा कारणीभूत असते असे मुखर्जी यांचे मत होते समाजामधील असलेली मूल्यव्यवस्थेला सर्व समाजाने स्वीकार केल्यास सामाजिक कल्याण व सामाजिक संघटन साध्य होऊ शकते म्हणजेच मूल्याधिष्ठित समाज व्यवस्थेची निर्मिती यामुळे व्यक्तीचे अंतर्गत व बहिर्गत वर्तन निर्धारित करते आणि सामाजिक एकता व संघटन सुनिश्चित होण्यास मदत होते. मूल्य ही सांस्कृतिक जीवनाचे एक मूलभूत असे कारण आहे ज्यामुळे समाजव्यवस्था आपले अस्तित्व टिकवून ठेवते. मूल्यांचे महत्त्व सांगताना त्यांनी मूल्यांची काही वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत.

अ. क्लिष्टता मानवी समाज हा विविध पूर्ण आहे समाजामध्ये जेवढी विविधता आढळून येते तेवढेच मूल्य विविधताही आहे आणि त्या मूल्य विविधतेमुळे समाजामध्ये क्लिष्टता निर्माण झालेली दिसून येते वैयक्तिक व सामाजिक मूल्यांचा व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या जडणघडणीवर परिणाम पडत असतो.

ब. सार्वत्रिकता मानवी समाज हा सर्वत्र दिसतो समाजाचे अस्तित्व व सातत्य टिकवण्याच्या प्रक्रियेत मूल्यांचा वाटा खूप मोठा आहे एवढेच नव्हे तर मुल्ये नीतिमूल्यांसी निगडित असल्याने त्यांचे संरक्षण व संवर्धन करणारी एक विशिष्ट व्यवस्था समाजात निर्माण होते व त्याकरिता ती

व्यवस्था प्रयत्नशील असते. समाज व्यवस्था चालवण्यासाठी अस्तित्व टिकवण्यासाठी व किमान गरजा भागवण्यासाठी ज्या मुल्यांची आवश्यकता असते अशा मूल्यांचा अंतर्भाव सार्वत्रिक मुल्यात केला जातो म्हणजे ही मूल्य प्रत्येक समाजात आपल्याला दिसून येतात.

क. व्यक्तिनिष्ठता मूल्यांचे स्वरूप हे सामाजिक व वैयक्तिक दोन्ही स्वरूपाचे असते व्यक्तिमत्त्वाच्या सर्वांगीण विकासात वैयक्तिक मूल्यांची स्थान खूप मोठे मानले आहे जीवनाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी व विशिष्ट मार्गाचा अवलंब करण्यासाठी व्यक्ती स्वतंत्र असते व दैनंदिन जीवनात बऱ्यावाईट अनुभवातुन मूल्यांचा स्वीकार करते व त्यानुसार पुढील वाटचाल करून आपले आयुष्य सुखकर बनवण्याचा प्रयत्न करते.

ड. सांस्कृतिक महत्त्व समाज व्यवस्था व सांस्कृतिक व्यवस्था यांच्या घनिष्ठ संबंध आतून मूल्य व्यवस्थेचा उदय झाला आहे मूल्य हे व्यक्तीला जीवन जगण्याची व्यवस्था शिकवत असतात मूल्य व्यक्तीला रूढी परंपरा चालीरीती पेहराव जीवन विषयक दृष्टीकोण इत्यादींशी जुळून घेण्यास भाग पाडतात त्यामुळे समाजावर नियंत्रण प्रस्थापित राहतेच पण समाजाची वेगळी अशी ओळख निर्माण होते हीच वेगळी ओळख म्हणजे संस्कृती होय मूल्य जपल्यामुळे संस्कृतीचे जतन होते.

ई. सांकेतिकता मूल्यांचे स्वरूप हे जरी अमृत असले तरी मूल्यांना प्रकट करण्यासाठी काही ना काही सांकेतिक माध्यमांचा युवा प्रतीकांचा अवलंब करणे आवश्यक असते चांगल्या मुलांसाठी जी प्रतीके वापरली जातात त्यांना पवित्र स्वरूप प्राप्त झालेले असते अशी पवित्र मुल्ये संकेताच्या रुपाने व्यक्तीच्या मनावर बिंबवली जातात.

म्हणजेच आदर्श समाज व्यवस्थेसाठी आणि व्यक्तीचा अनैतिक दर्जा उंचावण्यासाठी मूल्य व्यवस्था अत्यंत आवश्यक आहे समाजाच्या मूल्य व्यवस्थेत कालानुरूप व परिस्थितीनुरूप बदल होण्याची अत्यंत आवश्यकता आहे काही कारणास्तव नवीन व जुन्या मूल्यात जर संघर्ष निर्माण होत असेल तर दोन्ही मूल्यांचा सुवर्णमध्य साधून वाटचाल करणे नेम योग्य राहील याबद्दल मुखर्जी यांचे दुमत नाही

१०. समूह मानसशास्त्र समाजात वावरत असताना प्रत्येक व्यक्ती सांस्कृतिक मानवी मूल्य व्यवस्थेच्या मर्यादेत राहून व्यक्तिमत्त्वाचा विकास साध्य करतो त्याच्या महत्त्वाकांक्षा परिपूर्ण करणे हे सामाजिक समूहाचे ध्येय असते आपल्या सभोवतालच्या भौतिक परिस्थितीशी समायोजन करून आपल्या गरजा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न मानव करतो परंतु तरीही सामाजिक समूहाचे सभासदत्व स्वीकारून विविध प्रकारची कार्य करण्याचा तो प्रयत्न करतो एकाच वेळी अनेक सामाजिक समूहाचे अथवा संस्थांचे सभासद हा मानव असतो आपल्या गरजा व महत्वकांक्षा व्यक्तीला पूर्ण करावे लागतात त्यावेळी सामाजिक समूह त्याच्या मनाची अशा रीतीने जडण-घडण करण्याचा प्रयत्न करतो की ज्यामुळे समूहाच्या उद्दिष्टांना धोका पोहोचणार नाही व व्यक्तींची उद्दिष्टही साध्य होतीलपण जर एखाद्या समूहात व्यक्तीची उद्दिष्टे साध्य होत नसतील तर व्यक्ती दुसरा समूह किंवा सभासदत्व स्वीकारण्याचा प्रयत्न करतो. परंतु जर या समूहामध्ये व्यक्तीच्या उद्देश पूर्ण होत नसेल तर राग ,भावना व प्रेरणा यांचा उद्रेक होतो यातूनच व्यक्तीच्या

मनाची जडणघडण होते. म्हणजेच समूहामध्ये व्यक्तीला येणारे अनुभव याचा व्यक्तीच्या मानसशास्त्रावर परिणाम होत असतो.

राधाकमल मुखर्जी यांच्या समाजशास्त्रातील या योगदानामुळे भारतीय समाजशास्त्र ला एक नवीन दिशा प्राप्त झाली आहे तत्वज्ञान आणि विज्ञान या दोघांचा सुवर्णमध्य मुखर्जी यांनी साधण्याचा प्रयत्न केला आहे.विश्लेषण वर्णन आणि स्पष्टीकरण यांच्या आधारावर सामाजिक शास्त्राची मांडणी करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला तसेच भौतिक शास्त्र तत्त्वज्ञान आणि मानव्यशास्त्रीय ही एकमेकांशी कशी पूरक आहेत हे सुद्धा त्यांनी स्पष्ट करुन सांगितली. तसेच अभ्यासकाने वस्तुनिष्ठता व व्यक्तीनिष्ठ दा याच्या मर्यादे पासून स्वतःला मुक्त ठेवावे तेव्हाच सिद्धांताची व्यवस्थित अध्ययन करता येईल असे त्यांचे मत होते एवढेच नव्हे तर भारतीय परिस्थितीच्या संदर्भात पाश्चिमात्य विचारवंतांनी किंवा समाजशास्त्रज्ञांनी मांडलेले विचार कितपत लागू पडू शकतील याचा देखील त्यांनी अभ्यास केलाभारतीय समाजशास्त्राला तत्त्वज्ञानाची व विज्ञानाची जोड देण्याला राधाकमल मुखर्जी यांचे मोठे योगदान आहे. मानव शास्त्राची व विज्ञानाची उभारणी ही तत्त्वज्ञानावर आधारलेली असली पाहिजे व त्यासाठी निगमनात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात व त्यांनी भर दिला. अशाप्रकारे डॉक्टर राधाकमल मुखर्जी यांचे समाजशास्त्रातील योगदान आपल्याला स्पष्ट करता येईल त्यांनी समाजशास्त्राला वेगळी दिशा प्रदान करण्याचे काम केले आहे.

संदर्भ सूची :

१. आगलावे प्रदीप, पाश्चिमात्य व भारतीय विचारवंत, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००७
२ गजेंद्रगड व्ही.एन., भारतीय समाजशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९३
३ लोटे रा.ज, सामाजिक विचारवंत

PUBLISHED BOOK & PUBLISHED CHAPTER IN BOOK AND CONFERENCE PROCEEDING

DEPARTMENT OF ECONOMICS

2016 - 17 to 2020 – 2021

Sr. No.	Name of the Teacher	**Number of published Book & Chapter in Book and Conference Proceeding**					**Total**
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	
1	Dr. Nitin Choudhari	00	00	00	00	**02**	**02**
	Total	00	00	00	00	**02**	**02**

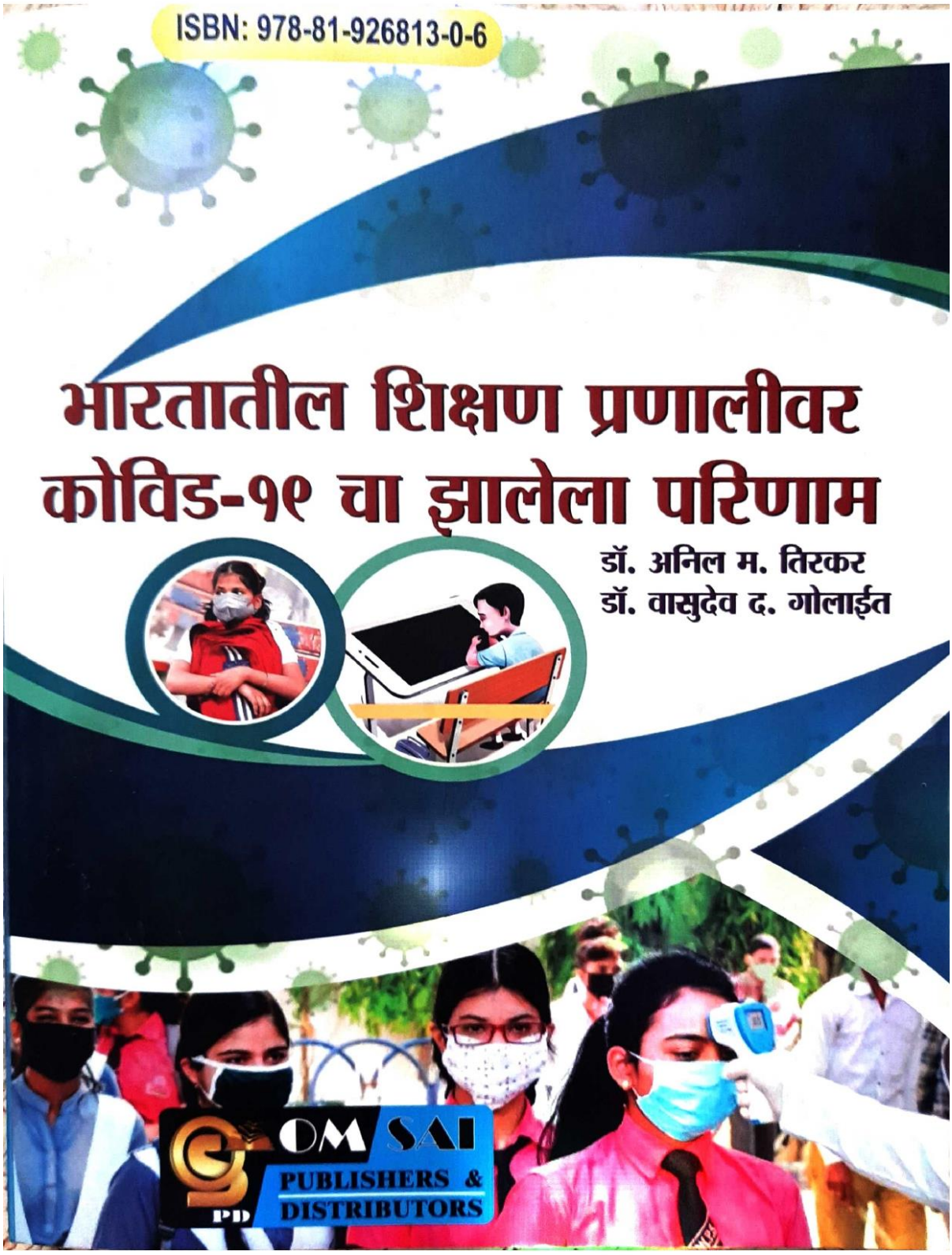
ISBN: 978-81-926813-0-6
भारतातील शिक्षण प्रणालीवर
कोविड-१९ चा झालेला परिणाम
डॉ. अनिल म. तिरकर
डॉ. वासुदेव द. गोलाईत
OM SAI
PUBLISHERS &
DISTRIBUTORS
PD

- भारतातील शिक्षण प्रणालीवर कोविड–19 चा झालेला परिणाम
- © डॉ. अनिल म. तिरकर
- © डॉ. वासुदेव द. गोलाईत

No part of this book shall be reproduced, stored in retrieval system or translated in any form or by any means- electronic, mechanical, photocopying and/or otherwise without the prior written permission of the publishers)

ISBN : 978-81-926813-0-6

- **प्रकाशन व मुद्रक :**
  श्री. गणेश राऊत
  प्लाट नं. २९, टी.बी. वार्ड च्या मागे,
  इंदिरा नगर, नागपूर - ४४०००३
  ई-मेल- ospdnagpur@yahoo.com

- **सेल्स ऑफिस :**
  ओम साई पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स,
  २९, इंदिरा नगर, टी.बी. वार्डच्या मागे,
  नागपूर-४४० ००३,
  मो.नं. ९९२३६९३५०६

- **अक्षर रचना :** अक्षरा टायपींग वर्क्स

(१४)

आभासी **शिक्षण** पध्दती विषयी समज-गैरसमज

डॉ. नितीन ज्ञानदेव चौधरी,
सहायक प्राध्यापक तथा विभाग प्रमुख
अर्थशास्त्र विभाग,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तावना :

शिक्षण व्यवस्था covid-19 काळातील शिक्षण व्यवस्था ही अकल्पनीय अशी आहे या काळात देशातील शिक्षण क्षेत्राने दहा वर्षापूर्वीच नंतरच्या स्थितीचा अनुभव घेतला मात्र हा अनुभव घेत असताना यासाठी देशातील जनता पूर्णपणे तयार होती का हा प्रश्न महत्वपूर्ण होता covid-19 हया जागतिक मामाने संपूर्ण विश्वाला आपल्या जीवनशैली बदलवण्यास भाग पाडले या महामार्ग मुळे विश्वातील प्रत्येक राष्ट्राला वेगवेगळ्या समस्यांना सामोरे जावे लागले एकंदरीत संपूर्ण जागतिक संचार बंदी मध्ये या ऑनलाईन शिक्षणपद्धतीला महत्त्व प्राप्त होऊ लागले मोठ्या प्रमाणात ाश्चात्त्य राष्ट्रांत बरोबरच जगातील अनेक देशांमध्ये ही आभासी शिक्षण पद्धती वापरले जात आहे पण तू हे शिक्षण समाजातील प्रत्येक व्यक्ती अथवा विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचते आहे का याचे उत्तर शोधुनही सापडणार नाही.

भारतातील परंपरागत शिक्षण पद्धती ही गुरू-शिष्य परंपरा असलेली शिक्षण पद्धती आहे येथे गुरुकुल शाळा महाविद्यालय यांच्या माध्यमातून विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्या अध्यक्ष आतून जनार्दनाचे व ज्ञानदानाचे कार्य केले जात आहे परंतु covid-19 यामध्येसुद्धा एक क्रांती घडून आली जी शिक्षण पद्धती फक्त श्रीमंत वर्गातील लोकच प्राप्त करू शकत होते त्यामध्ये बदल होऊन आज covid-19 मुळे समाजातील प्रत्येक विद्यार्थ्याला ऑनलाईन शिक्षण कसे देता येईल याचा विचार केला जात आहे हया शिक्षण पद्धतीचा सर्वात महत्त्वाचा गुण म्हणजे कोणत्याही स्थळी काळी घेता येणारी शिक्षण होईल यालाच आभासी शिक्षणपद्धती असेसुद्धा म्हटले जाते .

राष्ट्रीय पातळीवर तसेच राज्य पातळीवर ऑनलाईन शिक्षणासाठी आवश्यक संसाधनांच्या उपलब्धीबाबतचे काही अभ्यास उपलब्ध आहेत. त्यातून ग्रामीण भागातल्या

जेमतेम २० ते २७ टक्के स्मार्ट फोन, इंटरनेट इ. सुविधा उपलब्ध आहेत हे अधोरेखित झालेले आहे.परंतु साधा फोनवर निरोप मिळण्याचीही सोय नसताना ऑनलाईन क्लासेसचा विचार हे गुलबकावलीचे फूल ठरावे असे वास्तव आपल्याकडे अस्तित्वात आहे हे आधी स्वीकारावे लागेल.

ऑनलाईन शिक्षण म्हणजे काय?

ऑनलाइन शिक्षण याचा सोपा अर्थ तंत्रज्ञानाचा वापर करून आपल्याला घरबसल्या शैक्षणिक सोयी-सुविधा मिळणे. शैक्षणिक संस्थेत न जाता प्रवेशापासून डिग्रीपर्यंतच्या सगळ्या गोष्टी आपण इंटरनेट या माध्यमातून मिळवू शकतो. यामध्ये...

- प्रवेश प्रक्रिया डिजिटल असणे
- पुस्तके व शैक्षणिक साहित्य इलेक्ट्रॉनिक (फक्त पीडीएफ नव्हे) स्वरूपात मिळणे.
- विषय शिकवताना ज्या संकल्पना महत्त्वाच्या असतात त्यांचे सहा ते सात मिनिटाचे छोटे व्हिडिओ युट्युब सारख्या माध्यमातून मुलांपर्यंत पोहोचविणे.
- ई-पुस्तके वाचण्यासाठीचे सॉफ्टवेअर तयार करणे.
- छापील पुस्तकांच्या डिजिटल आवृत्त्या तयार करणे.
- जसे प्रत्यक्ष वर्ग भरतात, तसे ऑनलाइन माध्यमातून वर्ग भरवणे.
- E-content वाचून किंवा बघून विद्यार्थ्यांना ज्या शंका उत्पन्न होतात त्याचे निराकरण करण्यासाठी शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यात थेट सुसंवाद घडवून आणणे.
- सत्राच्या शेवटी ऑनलाईन माध्यमातून परीक्षा घेणे.
- त्या परीक्षेसाठीचे प्रश्न कसे असतील त्याची उत्तरे विद्यार्थ्यांनी कशी लिहिणे अपेक्षित आहे त्याचे मूल्यमापन कसे केले जाईल याविषयी आराखडा बनवणे.
- परीक्षा आराखड्यानुसार त्या परीक्षा प्रत्यक्ष ऑनलाईन घेण्यासाठी पोर्टल सॉफ्टवेअर तयार करणे.
- एकाच वेळी परीक्षा घेता येतील अशा प्रकारची वेळापत्रकाची आखणी करणे.
- ऑनलाइन शिक्षण घेण्यासाठी जे गॅजेट लागतात उदाहरणार्थ डेस्कटॉप, कॉम्प्युटर, लॅपटॉप, स्मार्टफोन, चांगल्या दर्जाचे हेडफोन, वेगवान इंटरनेट याची रास्त दरात उपलब्धता असणे.

शिक्षणाबाबतचा कोणताही धोरणात्मक निर्णय घेताना 'सर्व मुलांना समान संधी' या घटनेतील मार्गदर्शक तत्वाला अनुसरूनच घेतला पाहिजे. त्यामुळे ऑनलाईन शिक्षण पुरस्कृत

करताना त्याआधी सर्वांना समान access मिळेल यासाठी आवश्यक पायाभूत सुविधा, संसाधने सर्व मुलांपर्यंत कशी पोचतील, त्यासाठी शासनाचा कृती आराखडा काय आहे, त्यासाठी लागणाऱ्या अर्थिक तरतूदीची काय व्यवस्था केलेली आहे याचे ठोस नियोजन शासनाने मांडावे. यातली मेख अशी आहे की, हे काही एकट्या शिक्षण विभागाचे काम नाही; तर वीज पुरवठा करणाऱ्या महावितरण विभागापासून ते जिल्हा-तालुका प्रशासनापर्यंत आणि इंटरनेट सुविधा पुरवणाऱ्या शासकीय व खाजगी पुरवठादारांपर्यंत अनेक पातळ्यांवरच्या प्रशासनाने मिळून काम करणे अपेक्षित आहे. हे कसे साध्य करणार याचा कोणता विचार शासकीय-प्रशासकीय पातळीवर झाला आहे ते देखील सार्वजनिक व्यासपीठावर मांडले जाण्याची गरज आहे. अन्यथा घाईगडबडीने व अंधानुकरण पद्धतीने धोरणात्मक निर्णय घेण्याच्या परंपरेचे पुन्हा एकदा पालन होईल व पुरेशा अभ्यासाच्या पायाअभावी ऑनलाईन शिक्षणाचा डोलारा कोसळेल.

यासंदर्भातला धोरणात्मक निर्णय घेताना केवळ संसाधनांची उपलब्धता या एकाच मुद्द्याचा विचार पुरेसा नाही, तर मुळात आपण या माध्यमाचा उपयोग कसा करू इच्छितो याची स्पष्टता असणे जास्त महत्त्वाचे आहे. शाळा व्यवस्थेला पर्यायी व्यवस्था म्हणून ऑनलाईन माध्यमाचा विचार शासन करत आहे की, शाळा व्यवस्थेला पूरक म्हणून डिजिटल माध्यमाचा विचार होत आहे याबाबतची स्पष्ट मांडणी होणे गरजेचे आहे.

तंत्रज्ञानाचा वापर नेमका कशासाठी याचा नीट विचार झालेला नसेल, तर ऑनलाईन शिक्षण म्हणजे जुनीच दारू नव्या बाटलीत भरून विकण्याचा प्रकार होईल. शिक्षणानुभवांना जीवनानुभवांशी जोडणे, माहितीच्या महासागरातून आपल्या गरजेची माहिती नेमकी गाळीव पद्धतीने निवडता येणे, पडताळून पाहता येणे, समस्यचे नेमके आकलन होऊन त्यावर परिस्थितीला सुसंगत असे उत्तर शोधता येणे या गोष्टी शिक्षण प्रक्रियेत महत्त्वाच्या आहेत. त्यांच्याअभावी अत्याधुनिक माध्यम वापरूनही शिक्षणाचा गाभा अधिक अर्थपूर्ण होऊन ते विद्यार्थीकेंद्री, काल व परिस्थितीसुसंगत आणि प्रभावी होण्याच्या शक्यता शून्य राहतील.

त्याजोडीनेच ज्यांनी हे आधुनिक माध्यम वापरून शिक्षण मुलांपर्यंत पोचवायचं त्यांची नीट पूर्वतयारी करून घ्यावी लागेल. यामध्ये केवळ तंत्रज्ञान कसे हाताळायचे याचे प्रशिक्षण तर द्यावे लागेलच पण त्याहून महत्त्वाचे म्हणजे तंत्रज्ञानाचा वापर शिक्षण अधिक अर्थपूर्ण व प्रभावी करण्यासाठी नेमका कसा करायचा याची समज विकसित

होण्यासाठी मुख्यतः प्रशिक्षण करावे लागेल. शिवाय वर्षानुवर्षे रूळलेली सवयीची, सोयीची पद्धत सोडून नवी वाट चोखाळण्यासाठी मानसिक तयारी करून घ्यावी लागेल.

शाळेला पर्याय म्हणून पूर्णतः ऑनलाईन शिक्षणाचा कोणी विचार करत असेल तर त्यांना शाळा या केंद्राच्या अनेकपदरी भूमिकांची कल्पनाच नाही असे म्हणावे लागेल. अनेक मुलामुलींसाठी शाळा या निव्वळ शिक्षणकेंद्रे नसून त्यापेक्षा खूप काही आहे. ती वेगळ्या आधुनिक जगाची खिडकी आहे, मैत्रीचं अंगण आहे, काहींसाठी पोटभर खाणं मिळण्याची सोयही आहे. हंगामी स्थलांतर करणाऱ्या ग्रामीण-आदिवासी पालकांच्या निवासी शाळेत राहणाऱ्या मुलांसाठी ते पाळणाघरही आहे. अगदी शहरातल्या आयटी क्षेत्रात ११-१२ तास कामाच्या निमित्ताने बाहेर राहणाऱ्या पालकांच्या मुलांसाठीही शाळा हे शिक्षणकेंद्राच्या बरोबरीनेच पाळणाघर, सकस आहार देणारं केंद्र आहे. ऑनलाईन शिक्षण हे या सर्वांसाठी पर्याय ठरू शकत नाही.

ऑनलाईन शिक्षणाबाबत प्रश्न उपस्थित करणाऱ्या गटांनीही, आपण नकळत ऑनलाईन शिक्षण, आधुनिक तंत्रज्ञान संपूर्णतः नाकारतो आहोत असा अर्थ निघणार नाही याची काळजी घेतली पाहिजे. सध्याच्या शाळा व्यवस्थेला सक्षम करण्यासाठी, शिकण्या-शिकवण्याची प्रक्रिया अधिक अर्थपूर्ण करण्यासाठी तंत्रज्ञान कसे वापरायचे याचा विचार जरूर व्हायला हवा. किंबहुना माहितीचा स्फोट झालेल्या युगात पाठांतराची कास न सोडणाऱ्या आणि विषयाशी सुसंगत अशी दृक्-श्राव्य साधने एका क्लिकवर उपलब्ध असताना पाठ्यपुस्तक-फळा-खडू-डस्टर या चौकटी पलिकडे तसूभरही न पाहणाऱ्या शिक्षकांना त्यांचा कम्फर्ट झोनमधून बाहेर पडण्याची वेळ आलेली आहे. कल्पक, स्वतंत्र विचार करणाऱ्या कित्येक खटपट्या शिक्षकांनी संगणक, इंटरनेट यासारख्या साधनांचा उपयोग करून मुलांना स्वयंशिक्षणाची, एखाद्या विषयात खोलवर उतरण्याची, प्रकल्पाधारित अनुभवसिद्ध शिक्षण रंजकपणे घेण्याची संधी उपलब्ध कशी करता येते याचे नमुने साकार केलेले आहेत. यांत ग्रामीण भागात काम करणारे जिल्हा परिषदांच्या शाळांतीलही शिक्षकही आहेत. डिजिटल शिक्षणासंबंधी धोरणे आखताना असा प्रयत्नांना विचारात घेतले गेले पाहिजे.

शिक्षणासाठी केलेला खर्च, हा खर्च की गुंतवणूक?

आपल्याकडे कनिष्ठ मध्यमवर्गीय, मध्यमवर्गीय, उच्च मध्यमवर्गीय अशा विविध वर्गातील लोकांचा शिक्षण क्षेत्रातील खर्चाचा दृष्टिकोन व्यापक नाही. आपल्या

मुलाला/मुलीला शाळेत प्रवेश दिल्यापासून ते शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत फक्त सुखसोयी द्यायच्या नसतात, तर शैक्षणिक वातावरण सुद्धा निर्माण करायचे असते. संगणकावर फक्त गेम खेळले जातात, आपल्याला कॉम्प्युटर सायन्स किंवा आयटीला ॲडमिशन घ्यायची आहे का? मग कशाला हवाय लॅपटॉप? इंटरनेटवर कोणाला शिक्षण मिळते काय? अशा प्रकारचे विचार पालक वर्गामध्ये घाऊक प्रमाणात पसरले आहेत. आपण विद्यार्थ्यांना वाचनाची आवड लावू शकलो नाही, त्यांच्यामध्ये अभ्यासू दृष्टिकोन निर्माण करू शकलो नाही याची खंत कमी, पण तंत्रज्ञानच मुलांना भरकटत नेते हा दृष्टिकोन ठाम! अशी धारणा असलेल्या समाजाला ऑनलाइन शिक्षण समजायला थोडा वेळ लागेल.

शिक्षणावरील खर्च आणि मनोवृत्ती

वार्षिक स्नेहसंमेलने, वाढदिवस, मित्रपरिवाराबरोबर सहलीला जाणे, महिन्यातून एखाद दुसऱ्या वेळेला हॉटेलमध्ये जेवायला जाणे, विविध सणाच्या निमित्ताने कपडेलत्ते, गृहोपयोगी वस्तू यांची खरेदी करणे, लग्नकार्यासाठी सोने खरेदी करून ठेवणे, यात काहीही गैर नाही, असे मानणारा समाज दर महिन्याला पाचशे रुपये वेगवान इंटरनेटसाठी खर्च करायला सहजासहजी तयार नसतो. आपल्या मुलाला वाढदिवसाला टू व्हीलर द्यायच्या ऐवजी एखादा दर्जेदार लॅपटॉप का देत नाही? कारण शिक्षण क्षेत्रात केला जाणारा खर्च असतो ही गुंतवणूक नसते ही समाजाची मानसिकता आहे.

शिक्षणाचा उद्देश चहूबाजूंनी मिळणारे ज्ञान आत्मसात करणे व त्यातून आपले उत्तम व्यक्तिमत्व घडवणे आहे, हा आहे. त्यासाठी तंत्रज्ञानाचा जेवढा वापर होऊ शकतो, तेवढा अन्य कशाचाही होऊ शकत नाही. यासाठी शिक्षण क्षेत्रातील तज्ज्ञांनी पालक वर्गाचे प्रबोधन करण्याची नितांत आवश्यकता आहे. वाढदिवसाचे बक्षीस म्हणून मुलाला त्याचे नातेवाईक एखाद्या संगणकीय कोर्सची फी आम्ही भरतो अशी ऑफर का देत नाहीत?

ऑनलाइन शिक्षणातील तांत्रिक अडचणी

मागच्या नउ महिन्यांपासून घरी बसल्यामुळे व भविष्यात बाहेर पडणे तितकेसे सुरक्षित नसल्यामुळे ऑनलाईन शिक्षणाचा पर्याय समोर आला व त्यामुळे ऑनलाइन

शिक्षणाची गरज भागवण्यासाठी असलेल्या आवश्यक असलेल्या साधनांची मागणी सुद्धा वाढली. उत्तम दर्जाचे इंटरनेट उपलब्ध नाही, मोबाईल फोनवर सतत लेक्चर ऐकल्यामुळे व पाहिल्यामुळे डोळ्यांना व कानांना त्रास होतो. या आणि अशा अनेक अडचणी अगदी शंभर टक्के आहेत. पण त्या कायमस्वरूपी टिकणाऱ्या नाहीत. व्यवस्थित नियोजन केल्यास यातील समस्या सोडवण्याच्या दृष्टीने नक्कीच सकारात्मक पावले उचलली जाऊ शकतात.

ऑनलाईन शिक्षण आणि दूरस्थ शिक्षण

भारताचा बराच ग्रामीण भाग भौगोलिकदृष्ट्या दुर्गम आहेच, पण शैक्षणिक सुविधांच्या दृष्टीनेसुद्धा वंचित आहे. सरसकटपणे नाही तरीसुद्धा अत्यंत सुमार दर्जाचे शिक्षक, भ्रष्ट पद्धतीने चालवलेल्या शिक्षण संस्था किंवा दर्जेदार शिक्षणाचा अभाव यामुळेच विद्यार्थी शहराकडे आकर्षित होतात. ऑनलाईन माध्यमातून जे विषय प्रयोगशाळेत शिकवायचे असतात त्यांचा अपवाद वगळता, ऐकून व पाहून शिकायचे विषय नक्कीच परिणामकारकरित्या शिकवले जातात. एखादी जागा विकत अथवा भाड्याने घेऊन वर्ग भरण्यापेक्षा हे शिक्षण स्वस्त असल्याने सर्व प्रकारच्या आर्थिक स्तरातील विद्यार्थ्यांना याचा लाभ मिळू शकतो.

विविध स्पर्धा परीक्षांचा अभ्यास करणारे विद्यार्थी महाराष्ट्राच्या विविध भागातून पुण्या-मुंबईसारख्या शहरात येतात. विविध खाजगी संस्थांमध्ये शिकून वाचनालय आणि त्या माध्यमातून होणारी सोय यासाठी अगदी कॉट बेसिसवर राहतात. ऑनलाईन शिक्षणाच्या योग्य अंमलबजावणीने थेट प्रसारणाच्या माध्यमातून विद्यार्थी घरबसल्या शिक्षण घेऊ शकतात. हे दोन माध्यमाद्वारे होऊ शकते. आधीच रेकॉर्ड केलेली व्हिडिओची बँक विद्यार्थ्यांना मदत करू शकते व जसे प्रत्यक्ष वर्गात शिक्षक शिकवतात त्याच प्रमाणे ऑनलाइन माध्यमातून शिक्षण घेणे शक्य आहे. Google Meet, Zoom, Cisco Webex, Microsoft Teams अशी सॉफ्टवेअर उपलब्ध आहेत. दरमहा फक्त दोन हजार रुपयांपेक्षा कमी किमतीत एकावेळी शंभर विद्यार्थीलाईव्ह लेक्चर ऐकू शकतील अशी सोय यामध्ये आहे. उत्तम शिकवू शकणारे शिक्षक याद्वारे आपला व्यवसाय वाढवू शकतात व विद्यार्थ्यांनासुद्धा याचा फायदा होईल.

CRITERION III: RESEARCH, INNOVATIONS AND EXTENSION
Metric: 3.3.3- books and chapters in edited volumes/books published

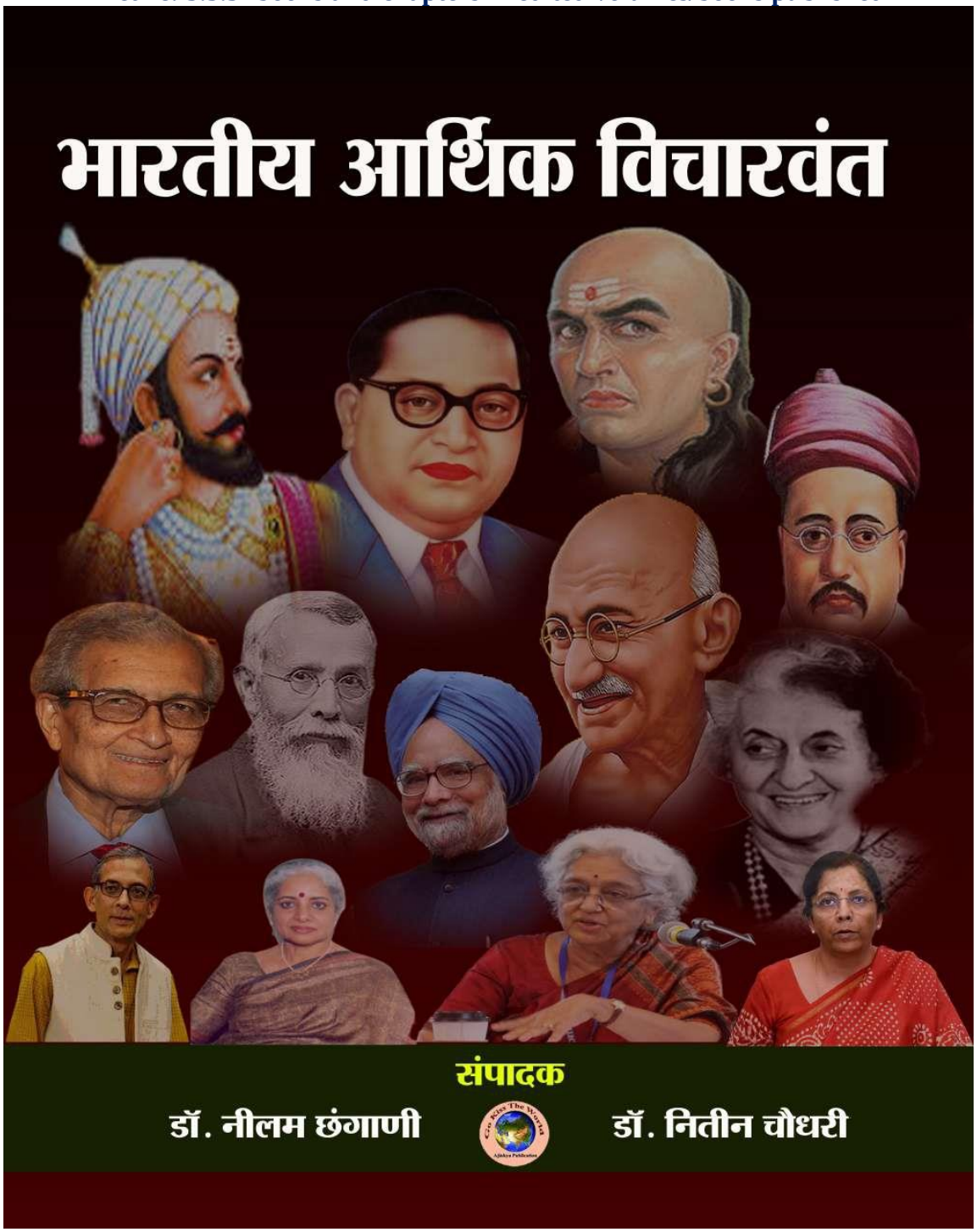
भारतीय आर्थिक विचारवंत
संपादक
डॉ. नीलम छंगाणी
डॉ. नितीन चौधरी

भारतीय आर्थिक विचारवंत

(INDIAN ECONOMIC THINKER)

संपादक

डॉ. नीलम छंगाणी
एम.ए., पीएच.डी.
सहाय्यक प्राध्यापक
तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री. किसनलाल नथमल गोयंका
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
कारंजा (लाड) जि. वाशिम

डॉ. नितीन चौधरी
एम.ए., एम.फील., पीएच.डी.
सहाय्यक प्राध्यापक
तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्रीमती राधादेवी गोयंका
महिला महाविद्यालय, अकोला
जि. अकोला

अजिंक्य प्रकाशन

भारतीय आर्थिक विचारवंत : डॉ. नीलम छंगाणी, डॉ. नितीन चौधरी
प्रकाशक :
ॲड. कु. जे. व्हि. भगत
अजिंक्य प्रकाशन
भिमनगर, वापटा पो. कुपटा
ता. मानोरा जि. वाशिम
संपर्क : ९६०४४०२०५३
WhatsApp : 8007143527
Website : www.ajinkyapublication.com
E-mail : ajinkyapublication@gmail.com

ISBN :978-93-90532-21-6

© लेखकाधिन

प्रथम आवृती : २६ जानेवारी २०२१
अक्षर जुळवणी : अजिंक्य प्रिंटीग्स् ॲण्ड कॉम्प्यूटर्स
मुखपृष्ठ : अरविंद मनवर
मुद्रक : अजिंक्य एन्टरप्राईजेस, वाशीम
प्रमुख विक्रेता: अजिंक्य पुस्तकालय, वाशिम
संपर्क : ८००७१४३५२७ / ९६०४४०२०५३
किंमत : रू.३५० फक्त

(या पुस्तकात व्यक्त झालेल्या मतांशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.)

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	प्रकरणाचे नाव	पृ. क्र.
१.	दादाभाई नौरोजी यांचा लूटीचा सिद्धांत व दारिद्र्यविषयक विचार / प्रा. डॉ. सुभाष गुर्जर	१२
२.	दादाभाई नौरोजी - आर्थिक शोषणाची संकल्पना / डॉ. पंकज तायडे	४२
३.	शुक्राचार्य यांचे आर्थिक विचार / डॉ. नितीन चौधरी	५७
४.	चाणक्य कौटील्य यांचे मजूर विषयक धोरण / प्रा. डॉ. प्रदीप ठाकरे	८६
५.	छत्रपती शिवाजी महाराजांची आर्थिक निती / प्रा. डॉ. निलम छंगाणी	१०८
६.	संत तुकाराम महाराज यांचे संपत्ती विषयक विचार / डॉ. अरूण चांदूरकर	१२९
७.	संत एकनाथांचे अर्थाजन आणि विनियोगासंबंधी विचार / प्रा. डॉ. संतोष कुबडे	१४७
८.	महादेव गोविन्द रानाडे के आर्थिक विचारधारा / डॉ. विष्णु पवार	१६१
९.	गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्या आर्थिक विचारांचा आढावा / डॉ. देवेंद्र व्यास	२१२
१०.	छत्रपती शाहूमहाराजांचे सिंचन विषयक धोरण / प्रा. डॉ. गजेंद्र वासनिक	१२
११.	लोकमान्य टिळकांचे स्वदेशी अर्थशास्त्र / डॉ. मधुकर ताकतोडे	४२
१२.	महात्मा फुलेंच्या कृषीविषयक विचाराची आजच्या काळातील यथार्तता / प्रा. डॉ. संतोष धामने	५७
१३.	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी आणि आर्थिक विकेंद्रीकरण / प्रा. दिनेश खेरडे	८६
१४.	पंडीत नेहरूंच्या विचारातील आर्थिक संकल्पना / प्रा. डॉ. गजानन बनचरे	१०८

१५.	पंडीत दीनदयाल यांचे अर्थशास्त्रातील योगदान / प्रा. गिरीष मायी	१२९
१६.	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कृषी विषयक कार्ये / डॉ. सुनिता सावरकर	१४७
१७.	मा. वसंतराव नाईक हरित क्रांतिचे प्रणेते / डॉ. दयाळू राठोड	१६१
१८.	इंदिरा गांधी यांची अर्थनीती / डॉ. संजय मुंडकर	२१२
१९.	डॉ. आर. सी. दत्त यांची ब्रिटिश आर्थिक धोरणांवर टिका / प्रा. डॉ. प्रदिप ताकतोडे	१२
२०.	डॉ. अमर्त्य सेन यांचे कल्याणकारी अर्थशास्त्रातील योगदान / प्रा. डॉ. टी. पी. मोरे	४२
२१.	भारतातील विविध अर्थतज्ञांचे आर्थिक विचारमंथन / प्रा. डॉ. विनोद चव्हाण	५७
२२.	अमर्त्य सेन के आर्थिक विचार / प्रा. डॉ. नीता तिवारी	८६
२३.	गोपाळ गणेश आगरकरांचे हिंदुस्थानच्या आर्थिक दैण्यावस्था अथवा दारिद्र्यासंबंधी विचार / डॉ. ज्योती पवार	१०८
२४.	Dr. Babasaheb Ambedkar : An Economist / Dr. Anil Bansod	१२९
२५.	The Role of Dr. Manmohan Singh's in Indian Economic Growth / Dr. Baljeet Kaur	१४७
२६.	Gopal Krisna Gokhale's Economic View / Dr. Pradip Yeole	१६१
२७.	Rashtrapita Mahatma Gandhi's Philosophy and Indian Economy / Dr. Nilesh Chotiya	२१२
२८.	Thoughts of Kautilya on Economic Ideas / Dr. Shashikant Adsod	२१२

शुक्राचार्य यांचे आर्थिक विचार

डॉ. नितीन चौधरी
सहाय्यक प्राध्यापक
तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्रीमती राधादेवी गोयंका महिला महाविद्यालय, अकोला

अर्थशास्त्र या शब्दाला प्रदीर्घ असा इतिहास प्राप्त आहे. जागतिक पातळीवर विचार करता प्राचीन कालावधितील आर्थिक विचार हे प्रामुख्याने धर्मशास्त्र, नीतिशास्त्र, दर्शनशास्त्र, राजनीती यांच्या माध्यमातून प्रसारीत झाले होते. अर्थशास्त्र हे एक असे महाकाय वृक्ष आहे की, ज्याची उत्पत्ति आणि अंत याविषयी स्पष्ट मत दर्शविता येत नाही. याचा विकासक्रम हा सातत्याने वाढत जाणारा असून भविष्यातही आपणास तो विकसित व विस्तारित होताना दिसणार आहे. आजच्या स्थितीत जे आर्थिक सिद्धांत तयार आहेत. त्यामागे कमीत कमी २ ते ३ हजार वर्षाचे चिंतन, मनन, निरीक्षण तथा अनुभव दडलेला आहे.

अर्थशास्त्राचा इतिहास आणि आर्थिक विचारांचा इतिहास या दोन्ही वेगवेगळ्या संकल्पना आहेत. एच. एल. हैने यांच्या मते, 'अर्थशास्त्राचा इतिहास हा तेव्हापासून आहे जेव्हा अर्थशास्त्राला विज्ञानाच्या स्वरूपात स्वीकारण्यात आले तर आर्थिक विचारांचा इतिहास धर्मशास्त्र तथा प्राचीन ग्रंथांमध्ये दोन-तीन हजार वर्षापूर्वीच नोंदविला गेला आहे.' आर्थिक विचार ही संकल्पना विस्तृत असून यामध्ये अर्थशास्त्राचा इतिहास अंतर्भूत आहे.

प्रदीर्घकाळ भारत पारतंत्र्यात राहला. यामुळे या देशातील संस्कृती, इतिहास, परंपरा, साहित्य, हेसुद्धा लुप्त राहिले. एक गुलाम राष्ट्र म्हणून देशातील विज्ञान, कला, साहित्य हे विश्वापर्यंत पोहोचू दिले गेले नाही असे म्हणता येते. जेथे आपण ॲडम स्मीथ यांना त्यांच्याद्वारे १७७६ मध्ये लिखित राष्ट्राची संपत्ती (An Enquiry in to the cause of Wealth of Nation) या ग्रंथामुळे अर्थशास्त्राचे जनक म्हणतो. तिथे भारतात इ. स. पूर्व सहाव्या व पाचव्या शतकांमध्ये बृहस्पति शुक्राचार्य, तिसऱ्या शतकामधील कौटिल्य यांना हजारो वर्षाचा इतिहास आहे. यांच्याद्वारे लिखित वैदिक साहित्य, स्मृतिग्रंथ, पुराण साहित्य, प्राचीन संस्कृत साहित्य, ऐतिहासिक सामग्री इत्यादीद्वारे भारतात आर्थिक विचार मांडण्यात आले होते. तरीही

आज आपण आपल्या देशातील शास्त्र, साहित्य, सिध्दांत जगतामध्ये मांडण्यास अपयशी ठरलो आहे. बृहस्पति व शुक्राचार्यांच्या ग्रंथांची रचना इ. स. पूर्व ६०० ते ५०० मध्ये कौटिल्याचे 'अर्थशास्त्र' इ. स. पूर्व ३२० मधील आहे हे प्रामुख्याने नोंद करता येते.

भारतातील अर्थशास्त्रविषयक प्रथम ग्रंथ 'बार्हस्पत्य अर्थशास्त्र' हा बृहस्पती यांनी इ. स. पूर्व ५०० ते ६०० यादरम्यान तयार केला आहे. बृहस्पती यांनी त्यांच्या ग्रंथात ६ अध्यायद्वारे आपले आर्थिक विचार मांडले आहेत. यामध्ये संपत्ती संग्रह, प्राप्ती, तसेच कृषी व्यापार, नैतिक मार्गाने अर्थप्राप्ती, यासोबतच संपत्ती या जगताचे मूळ असल्याने संपत्ती प्राप्तीसाठी सगळे कार्य करतात याबाबत आपले मत प्रदर्शित आहे.

भारतात आर्थिक विचारांच्या संदर्भात श्री के. पी. जयस्वाल यांनी The Ancient Indian Policy, श्यामशास्त्री यांनी कोटिलीय अर्थशास्त्र तसेच के.टी. शाह यांनी Ancient Foundation of Economics in India, के. वी. एम. आयंगर यांनी Aspects of Ancient Indian Economic Thoughts, तर के. एम. सरन यांचे Labour in Ancient India प्रमुख योगदान लक्षात घेता येईल.

शुक्राचार्य यांचे आर्थिक विचार :

शुक्राचार्य यांना आर्थिक विचारांचा पितामह म्हटले जाते. त्यांनी 'शुक्रनीति' नामक ग्रंथातून अर्थशास्त्र विषयक विचार मांडले आहेत. शुक्राचार्यांच्या कालावधी हा आचार्य कौटिल्य यांच्या पूर्वीचा होता. कारण कौटिल्य यांनी आपल्या 'अर्थशास्त्र' या ग्रंथात सर्वप्रथम शुक्र बृहस्पती यांना वंदन व अभिनंदन केलेले आहे.

''ओउम् नमः शुक्र बृहस्पतिभ्याम् पृथिव्या लाभो पालने व यावन्त्यर्थशास्त्राणि पूर्वाचार्यै पस्थापितानि प्रायशस्तानि संहृत्यैमिदमर्थशास्त्रंकृतम्''

शुक्रनीति ह्या ग्रंथामध्ये विशेष लोकांच्या आधारे राज्यशासनाच्या कारभार यावर प्रकाश टाकण्यात आलेला आहे. शुक्राचार्यांनी शास्त्रांच्या अभ्यासात अर्थशास्त्राला प्रमुख स्थान दिलेले आहे. त्यांनी ज्ञान आणि कला यामध्ये फरक सांगत असताना ज्ञान हे ध्यान करण्याचा विषय असून कला हा मुख किंवा बहिरा व्यक्तीही संपादन करू शकतो असे मत व्यक्त केले आहे.

ज्ञानामध्ये चार वेद (ऋग्वेद, यजुर्वेद, अथर्ववेद, सामवेद) याव्यतिरिक्त सहा वेदांत (व्याकरण, शिक्षा, कल्प, निवृत्त, ज्योतिष्य तथा छंद) इत्यादीचा विचार होतो.

यानंतर अर्थशास्त्रामध्ये कामशास्त्र, शिल्पशास्त्र, अलंकार, काव्य, देशभाषा इत्यादी विषय येतात. शुक्राचार्यांनी या सर्वांचा अर्थ शुक्रनीतिमध्ये स्पष्ट केलेले आहे. त्यांच्या ६४ कलांमध्ये संगीत, आरोग्य, पाककला, धातु, शिल्प, नीती निर्धारण, गृहनिर्माण, वस्त्र निर्माण, पोलाद इत्यादी बरोबरच कार्यांमध्ये पशुपालन, दुग्ध व्यवसाय, समावेश होतो. त्यांच्या मते कला ह्या व्यावहारिक आहेत आणि विद्या या बौद्धिक आणि सैद्धांतिक आहेत.

शुक्रनीतिमध्ये अर्थशास्त्राची व्याख्या करतांना असे मत प्रकट केले आहे की, राजाने आपल्या मैत्रिपूर्ण संबधातून राज्यासाठी संपत्ती प्राप्त करण्याची कला संपादन करणे गरजेचे आहे.

अर्थशास्त्राची कदाचित प्रथम व्याख्या असेल की, जिथे राजा हा फक्त राज्याच्या राजा नसून प्रजेचा पालक, प्रजेच्या पालना करिता उत्पन्नाची प्राप्ती कशाप्रकारे करावी आणि त्याचे व्यवस्थापन कशा प्रकारे करावे हे त्यांच्या व्याख्या वरुन लक्षात येते.

शुक्राचार्यांनी अर्थशास्त्राच्या दुसऱ्या आणि महत्त्वाच्या व्यवहारिक भागांमध्ये व्यावहारिक अर्थव्यवस्था ज्याला आपण Applied Economics असे संबोधतो, याबाबत मत व्यक्त केले आहे. यामध्ये शुक्राचार्यांनी प्रथम अध्यायामध्ये चर्चेच्या विषयांमध्ये लिहित असताना असे म्हटले आहे की, अर्थ आणि अनर्थ हा चर्चेचा विषय आहे हीच परिभाषा पुढे कौटिल्य यांनी केली आहे.

शुक्राचार्य यांनी चर्चेची व्याख्या करताना असे म्हटले आहे की, व्याजावर पैसे देणे, शेती, व्यापार, गोरक्ष हे प्रमुख चार बाबींचा अभ्यास व्यावहारिक अर्थशास्त्र मध्ये केला जातो.

शुक्र यांची मुद्रा व संपत्तीविषयी मत :

विविध प्रकारची चलने, कवडी, रत्न यास त्यांनी मुद्रा असे म्हटले आहे. तर पशु, जनावरे, चारा, अन्नधान्य, वस्त्र यास त्यांनी संपत्ती असे संबोधले आहे. यामध्ये महत्त्वपूर्ण गोष्ट अशी की पशुसाठी लागणारा चारा याचा सुद्धा समावेश शुक्र यांनी संपत्तीमध्ये केला आहे.

शुक्र यांचे मूल्य विश्लेषण :

शुक्राचार्यांनी मूल्य म्हणजेच किमतीविषयी महत्त्वपूर्ण असे विचार आज पासून २६०० वर्षापूर्वीच मांडलेले आहेत. परंतु आपले भारतीय साहित्याचे दुर्भाग्य

एवढं की अर्थशास्त्राच्या इतिहासात आपणास याचा उल्लेख कुठेही दिसून येत नाही. शुक्राचार्यांनी मूल्याचे प्रामुख्याने दोन भागांमधील वर्गीकरण केले आहे. एक सामान्य मूल्य आणि दुसरे बाजारमूल्य या दोघांमधील अंतर आणि त्यांच्या कारणांचे स्पष्टीकरण आपल्याला शुक्रनीति मध्ये पहावयास मिळते.

ज्या खर्चापासून कोणतीही वस्तू प्राप्त होत असेल त्यास सामान्य मूल्य असे म्हटले जाते. बाजारमूल्यामध्ये सहज-असहज प्राप्त होणारी तसेच त्या वस्तू मधील असणारी उपयोगिता त्या वस्तूमध्ये असणारी इच्छा या सर्व बाबींचा समावेश होतो. सामान्य वस्तूची सामान्यमूल्य हे दीर्घकालीन स्वरूपाची असते. ते प्रामुख्याने उत्पादन खर्चाच्या आधारावर निर्भर असते. बाजार मूल्य हे वस्तूची उपलब्धता, उपयोगिता आणि मागणी यावर निर्भर असते.

हेच विचार आपणास आज आधुनिक मूल्य सिद्धांत मध्ये सुद्धा पहावयास मिळतात. शुक्राचार्य यांनी ह्या सिद्धांताची विस्तृत अशी व्याख्या केलेली नाही. परंतु याची मांडणी त्यांनी सूत्र रूपामध्ये केलेली आहे. कारण तत्कालीन सिद्धांत हे प्रामुख्याने सूत्र स्वरूपातच मोठ्या प्रमाणामध्ये असायचे. तत्कालीन योग, न्याय, वेदांत, व्याकरण इत्यादी ग्रंथ हे सूत्र रूपामध्ये असलेली दिसून येतात.

एका ठिकाणी शुक्र असे म्हणतात की, ज्या वस्तूमध्ये उपयोगिता नाही तसेच ती प्रत्यक्ष व्यवहारांमध्ये वापरणे शक्य नाही अशा वस्तूला कोणतेही मूल्य नसते.

शुक्राचार्य यांचे वेतन संबंधी विचार.

शुक्राचार्यांनी श्रम आणि श्रमिकांचे वेतन याबाबत महत्वपूर्ण विचार मांडलेले आहेत. शुक्रनीति मध्ये वेतनाचे दर, बोनस, पेन्शन, क्षतीपूर्ती, कामाचे तास, सुट्टी इत्यादी बाबत नियमावली असलेली दिसून येते. तसेच एका वर्षांमध्ये १५ दिवस सुट्टी, तसेच वयाची ४० वर्षे पर्यंत काम करणे आणि त्यानंतर पेन्शन या सारखी सुविधा, आजारी अवस्थेमध्ये तीन महिने पर्यंत सुट्टी, तसेच सतत आठ दिवस आजारी आल्यानंतरही वेतन कपात होणार नाही, याची व्यवस्था आपल्याला शुक्रनीतिमध्ये पहावयास मिळते. शुक्राचार्यांनी श्रमिकांची वेतनासाठी तीन वर्ग केले आहेत. प्रथम वर्गामध्ये कामानुसार वेतन दुसऱ्या वर्गामध्ये वेळेनुसार वेतन आजही आपणास अशा प्रकारची श्रमिकांना मिळणाऱ्या वेतनाबाबतची वर्गवारी पहावयास मिळते.

शुक्राचार्यांनी श्रमिकांच्या वेतनाचे उत्तम वेतन, मध्यम वेतन आणि निम्न वेतन असे वर्गीकरण केले. उत्तम वेतन त्यास म्हटले आहे की, वेतन प्राप्त करणारा आपल्या सर्व गरजा भागवू शकेल यास आपण आधुनिक जगतामध्ये जीवन निर्वाह वेतन असा शब्दप्रयोग करतो. तर मध्यम वेतनामध्ये श्रमिकांच्या परिवाराचे केवळ भोजन आणि वस्त्र ह्या गरजा पूर्ण होतील एवढे वेतन यास मिळते. आपण यास न्युनतम वेतन म्हणतो तर निम्न वेतन यामध्ये वरील कोणतेही गरजा पूर्ण होऊ शकत नाही. वेतन अशा प्रकारची संकल्पना शुक्राचार्यांनी शुक्रनीति मध्ये नमूद केलेली आहे.

शुक्राचार्य यांचे संपत्तिविषयी विचार :

शुक्राचार्यांनी संपत्ती चे महत्व विशद करीत असताना असे मत प्रकट केले आहे की, 'संपत्ती ही कोणाचीही दासी नसते संपत्तीचे सर्व दास असतात.' प्रत्येकाने नैतिक मार्गाने संपत्ती प्राप्त करावयास हवी. दानधर्म तप हे सर्व व्यक्तीला निर्धन करीत असतात. अधिक व्याजाच्या आधारावर कर्ज प्राप्त करणे हे मानवाला निर्धनते कडे घेऊन जाते. निर्धन व्यक्तीला त्याचा स्वतःचा परिवारही त्यागतो. संसारामध्ये संपत्तीला खूप अधिक महत्त्व आहे. अशा प्रकारचे मौलिक विचार शुक्रनीतिमध्ये मांडलेले दिसून येतात. आजच्या या आधुनिक अर्थव्यवस्थेमध्ये रोखता ही समस्या बनत चाललेली संकल्पना याबाबत २६०० वर्षांपूर्वी शुक्रनीतिमध्ये जे लिखाण झाले त्यामधील एका वाक्यावरून असे लक्षात येते की, हेच विचार आधी आपल्याला नवीन वाटतात. 'उत्पन्नापेक्षा खर्च अधिक करणारा कुबेर सुद्धा निर्धन होऊ शकतो' याप्रकारचे अर्थशास्त्रीय विचार शुक्रनीति मध्ये लिखित स्वरूपामध्ये पहावयास मिळतात.

लेखांकनासंबंधी विचार :

शुक्राचार्य यांना भारतीय लेखा प्रणालीचे प्रथम आचार्य असे सुद्धा म्हटले जाऊ शकते. शुक्रनीतिच्या द्वितीय अध्यायामध्ये लेखांकन पद्धतीविषयी विविध श्लोकांच्या आधारे व्याख्या करण्यात आलेल्या आहेत. ज्यामध्ये कर्ज, संचित राशी, इत्यादींचे विस्तृत वर्णन केलेले आहे. राजाला राज्यशासनाविषयी चे हिशोब ठेवण्याची सूचना शुक्रनीतिमध्ये आहे. त्यांच्या मते संपत्ती किंवा मूल्य याची देवाण-घेवाण होत असताना ती लिखित स्वरूपामध्ये कुठेतरी नोंद व्हावयास हवी.

यासोबतच शुक्राचार्यांनी लोक वित्त यासंबंधी सुद्धा विचार मांडलेले आहेत. ज्यामध्ये उत्पन्न प्राप्तीचे मार्ग, सार्वजनिक खर्च, प्रशासकीय खर्च इत्यादीबाबत मत प्रकट केलेले आहे. राजाने आपल्या उत्पन्नाचे सहा भागांमध्ये कसे विभाजन करावे. तसेच सैनिक खर्च, दान, धर्म, अधिकारी व कर्मचारी यांचे पालन पोषण तसेच प्रजेची उपजीविका पूर्ण व्हावी याकरिता नियोजन, कृषी विषयक विचार, कृषी मधील सिंचन व्यवस्थापन संबंधी विचार, आपल्याला शुक्रनीतिमध्ये पहावयास मिळतात.

उपसंहार

शुक्राचार्य यांचे उपरोक्त लेखामध्ये मजुरांचे वेतन, संपत्तीचे महत्त्व, मूल्य विषयक विचार, अर्थशास्त्राची व्याख्या, मुद्रा, संपत्ती, लोक व्यवस्थापन याबाबत आज पासून २६०० वर्षापूर्वी लिखाण झालेले आहे. परंतु आज भारतीय साहित्याचा प्रचार व प्रसार न होऊ शकला कारणाने शुक्रनीति सारखे अर्थशास्त्रविषयक ग्रंथ आजही आपल्या अभ्यासात नाहीत ही शोकांतिका आहे. जर हे साहित्य, भारतीय ऐतिहासिक परंपरा, भारतीय अर्थशास्त्रीय विचार, परंपरागत आर्थिक सिद्धांत, शैक्षणिक अभ्यासक्रमाच्या माध्यमातून येत असतील तर आज अर्थशास्त्राला नवीन दिशा प्राप्त होईल आणि आधुनिक अर्थव्यवस्थेमध्ये सुद्धा अशा प्रकारचे अर्थशास्त्रीय विचार हे आजच्या अर्थशास्त्राच्या विकासाला व प्रसाराला नक्कीच सहाय्यभूत ठरतील अशी अपेक्षा करता येते.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. Haney L.H., (2013) History of Economics Thoughts, The Macmillan Compny, Newyork,
२. चतुर्वेदी महेश, चतुर्वेदी मिथलेश, आर्थिक चिन्तन का इतिहास, साहित्य भवन पब्लिकेशन्स, आगरा
३. भागवत दुर्गा, हिवरगावकर, ब. रा. मराठी भाषांतर, २०१२, कौटिलीय अर्थशास्त्र, वरदा प्रकाशन, पुणे

CRITERION III: RESEARCH, INNOVATIONS AND EXTENSION
Metric: 3.3.3- books and chapters in edited volumes/books published

PUBLISHED BOOK & PUBLISHED CHAPTER IN BOOK / CONFERENCE PROCEEDING

DEPARTMENT OF MUSIC

2016 - 17 to 2020 - 21

Sr. No.	Name of the Teacher	Number of published Book & Chapter in Book and Conference Proceeding					Total
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	
1	Dr. A. M. Ambhore	00	00	00	00	00	00
2	Dr. N. L. Gondane	01	02	01	01	01	06
3	Dr. D. V. Pande	01	00	01	01	00	03
4	Mr. V. S. Chapke	00	00	00	01	01	02
5	Mr. A. P. Nimbalkar	01	00	00	00	00	01
6	Mr. S. B. Sagane	01	00	00	00	01	02
	Total	**04**	**02**	**02**	**03**	**03**	**14**

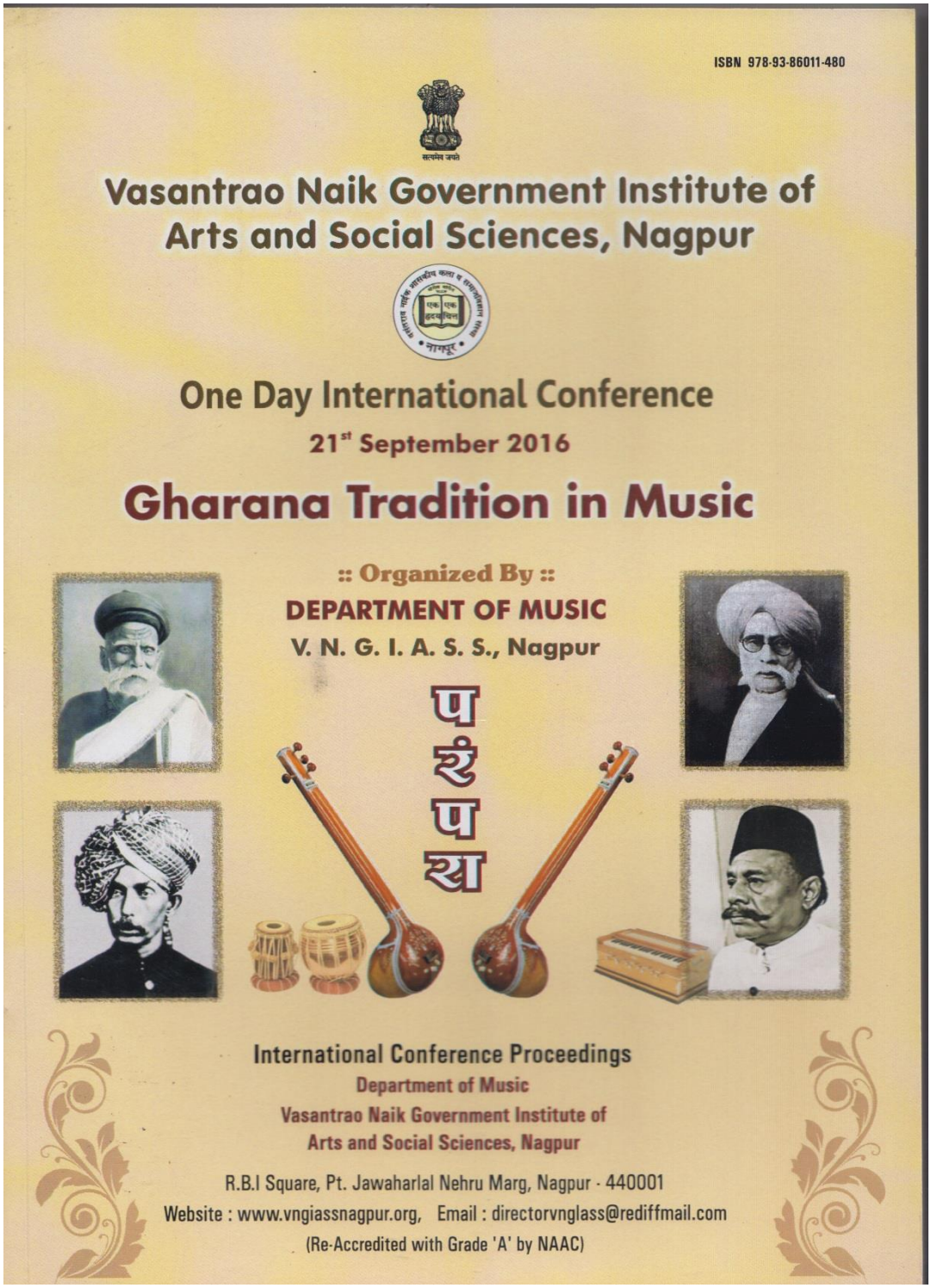
ISBN 978-93-86011-480
Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur
One Day International Conference
21st September 2016
Gharana Tradition in Music
:: Organized By ::
DEPARTMENT OF MUSIC
V. N. G. I. A. S. S., Nagpur
प
ं
प
रा
International Conference Proceedings
Department of Music
Vasantrao Naik Government Institute of
Arts and Social Sciences, Nagpur
R.B.I Square, Pt. Jawaharlal Nehru Marg, Nagpur - 440001
Website : www.vngiassnagpur.org, Email : directorvnglass@rediffmail.com
(Re-Accredited with Grade 'A' by NAAC)

ISBN 978- 93-86011 - 480

28.	Prof .Aparna A.Shelar	114-116
29.	Dr.Archana S. Deshpande	117-120
30.	Prof . Dushmita Rathod	121-124
31.	Prof .Likeshwar K. Verma	125-127
32.	Prof .Sunil Kolhe	128-130
33.	Prof .Abhishek Singh	131-136
34.	Prof . Prashant N.Gugilwar	137-140
35.	Prof .Nana Jadhav	141-144
36.	Prof . Jitesh Gadpaile	145-146
37.	Prof . S.K Khandare	147-151
38.	Prof .Dipali C.Pande	152-156
39.	Prof .Narendra .K Dhruv	157-161
40.	Prof . Aruna C. Harle	162-165
41.	Shri Wahedullah Saghar	166-167
42.	Prof .Santosh M.Dandhare	168-170
43.	Prof .Satish D. Jamdhade	171-173
44.	Prof .Sushil A. Vawalkar	174-176
45.	Prof .Priya Patil	177-180
46.	Prof . Chandrashekhar Kudmethe	181-184
47.	Mr. Sumedh B. Sahane	185-190
48.	Prof .Pallavi P. Kulkarni	191-192
49.	Prof .Seema C. Joshi	193-195
50.	Prof .R.L Sarkate	196-200
51.	Dr.Shilpi Nahar	201-204
52.	Dr.Shobhit K. Nahar	205-209
53.	Dr.Punit k.Patel	210-214
54.	Dr.Vidya Gavande	215-218
55.	Dr.N. L Gondane	219-224
56.	Prof . Pradnya D. Meshram	225-229
57.	Dr.Jaishree M. Vaishnav	230-233

ISBN 978- 93-86011 -

Necessity of Gharana in present era

Dr. N.L Gondane

Radhadevi Goenka Mahila
Mahavidhyalay, Akola.
Mo. 8793429782

Introduction

The purpose is to bring some awareness about music, with explanation using audio/video resources. After all, there is so much unexplained delight in sitting on a beach at night, and listening to a magnificent Malkauns from Amir Khansahib !! For the listener, it is an out of the world experience. It is an unparalleled state of mind, completely beyond the words. That Malkauns stays lingering in the ears and the arcades of mind, and makes one forget his worries and sorrows. It is such a huge subject that writing each and everything about it not possible, even though someone spends whole life in writing on it The word **Gharana** means "family". In relation to music, **Gharana** refers to a family of musicians, a school of music or a musical lineage connected with the name of a particular person or place. Khayal music is represented by a number of more or less stylistically different schools called *Gharanas*. These schools have their basis in the traditional mode of musical training and education. Every Gharana has a few discernible features, which allow us to distinguish between schools and also enable us to identify different approaches to interpretation of the ragas. The main areas where differences arise, relate to the raga repertoire adopted by the Gharana, the manner in which the notes are sung, particularly the relative emphasis given in the Gharana philosophy to swara and laya, the role and importance of the *Bandish* in the aesthetic viewpoint of the Gharana, the manner

ISBN 978- 93-86011 -48

in which the raga is presented, and the type of Tans employed.

GwaliorGharana: This is the oldest among all the Khayal Gayaki (voca styles. The distinctive feature of this style of singing has been noted as i lucidity and simplicity. This gayaki is also characterized by serious mien ar slow singing pace. This Gharana involves presenting familiar and well know ragas such as Alakya Bilawal, Yaman, Bhairav, Sarang, Multani, Sri, Bhoo Kamod, Hamir, Basant, etc. It also pays great attention to singing Khayals usir traditional Bandishes. This Gharana is also noted for its straight and simp Tans, while stressing on the use of Meendh and Gamak in its Dhrupad-styl khayals. The best known artistes of this Gharana were Balkrishna BaIch Karanjikar (1849 - 1927) and his student Vishnu Digambar Paluskar (1872 1931), Pandit Omkarnath Thakur (1897 - 1967) and in recent times, Veer Sahasrabuddhe

Kirana Gharana : This Gharana derives its name from the birthplace of Abdu Kharim Khan (1872 - 1937), Kirana near Kurukshetra. This style of singing wa influenced by the distinctive style of playing music on the Bin (Vina), wit emphasis on the resonance of notes and maintaining note continuity throug Meendh and Gamak. Importance was also given to Alap and Vilambit laya i the course of performance. This style also stresses on the role of individua notes and their study (*swar-sadhana*). In the Kirana style of singing, the swar is used to create an emotional mood by means of elongation and use of *Kana-s* This effect is further heightened by tuning the Tanpura for certain ragas to th seventh note, the Nishad, rather than Pancham. In this Gharana, the practice o rendering the Alap as Bol-Alap using the bols of the Bandish and not in Akar i to enable the Alap to be developed gradually. The Gharana repertoire consist

ISBN 978-93-86011-48-0

mainly of ragas like Shuddha Kalyan, Darbari, Malkauns, Bhimplasi.

Atrauli – Jaipur Gharana :Another of the important ones, this Gharana is associated with Alladiya Khan (1855 - 1943), the great singer of the late 19th and early 20th century. This style has great complexities because of its use of melodic phrases having *Vakra* (twisted/crooked) turns. The most distinctive feature of the Jaipur Gharana can be best described as its complex and lilting melodic form which arises out of the involuted and undulating phrases that constitute the piece. The *Badhat* is very clear and is done in short sequences, each lasting for an Avartan and the Tans are very intricate. As a consequence the term 'filigree-like workmanship' is often used in the context of the Jaipur Gharana singing. This impression is created by the linking of successive notes through a particular manner of delivery without blurring their individual characteristics or shapes.

Agra Gharana : This style of Khayal gayaki is usually associated with Faiyaz Khan (1886 - 1950). The founders of the Agra gharana were originally singers of Dhrupad. Dhamar and Khayal singing came to be adopted in the Gharana. It was Ustad Faiyaz Khan who transformed the traditional and austere Agra style and left his colourful imprint on the Gharana. The Agra Gharana places great importance on developing forcefulness and deepness in the voice so that the notes are powerful and resonant. This Gharana pays special attention to ragas like Megh and Darbarikanada. In the Alap, the shape of the raga is broadly outlined through key phrases and structures, rather than in a note by note manner. The Bandish plays a very important role. The purity of the Bandish is stressed and the entire Bandish forms the central point of the performance. The use of the Meendh in order to make the presentation effective is stressed. The

ISBN 978- 93-86011 -480

Agra Gharana maintains this aspect of Dhrupad by the frequent use of Meendh and Gamaks for Alapchari and shuns the use of ornaments such as Murkis. One of the most notable features of the Agra Gayaki is its Layakari and the manifestation of rhythm in all the aspects of the khayal presentation.

Patiala Gharana: This Gharana is regarded as an offshoot of the Delhi Gharana and the famous duo 'Allu-Fattu', [Ali Baksh (1850 - 1920) and Fateh Ali Khan (1850 - 1909)], are usually acclaimed as the originators of this style. It was Ustad Bade Ghulam Ali Khan (1901 - 1969), who popularized this style of singing and brought this Gharana to the public notice. This style was influenced, to a large extent, by the qualities of Bade Ghulam Ali's voice and its wide span of three octaves. While the Patiala Gharana gives pride of place to speed in execution of Tans, the Patiala Gharana repertoire also includes slow Tans which are akin to the Gamak. Thus, the Patiala Gharana is characterized by the use of greater rhythm play and by Layakari with the abundant use of Bols particularly Bol-tans. As part of its aesthetic approach, this style focusses more on emotion and sensuality. This style was criticised for neglecting musical form and organization and also lacking in aesthetic balance. The ragas preferred by this Gharana are Malkauns, Bhoopali, Gunakali, Megh Malhar, etc

Rampur-Sahaswan Gharana: The Rampur-Sahaswan Gharana can be said to have been established by Ustad Inayat Hussain Khan (1849 - 1919). There is stress on the clarity of swara in this style and the development and elaboration of the raga is done through a stepwise progression. The characteristic features of the Rampur-Sahaswan Gayaki are that the development of the Alap adhere closely to the structure of the Bandish that is being sung and is not sung as free exposition before the Bandish. It is presented in the form of a Bol-alap. The stress in the Alap is on developing the *Bhava* (mood) and the *rasa* (emotion)

ISBN 978-93-86011-

the raga. Singing in Akar is given great importance in training and also the use of natural voice. The preferred tempo is Madhya laya (medium tempo) and the use of a very slow tempo is discouraged. This Gharana lays stress on the literary content of the Bandish.

Mewati Gharana : The founder of Mewati Gharana was Ghagge Nazir Khan. This Gharana adopts the *Sapat Tan* and *Merkhand* in its ornamentation. This style gives importance to developing the mood of the raga through the notes forming it and its style is *Bhava Pradhan*. It also gives equal importance to the meaning of the text. The Gayaki regards words as important and does not believe in stretching words to make the text and rhythm synchronize. It resorts to Tans and Sargams in case the words fall short. This Gayaki also adopts Meendh as a prominent ornament.

Bhundi Bazar Gharana: This Gharana is less known in comparison to others. The most distinctive feature of this Gharana is that their presentations of Khayals are open voice, using Akar. There is a stress on breath-control and singing of long passages in one breath is highly regarded in this Gharana. Another feature is the intricate method of Sargam singing in which permutations and combinations of a given set of notes are made to give rise to complex note and Tan patterns This Gayaki makes use of this method for the raga Badhat in order to have an extended Alap. This method also permits play with rhythms. In addition, this Gharana stresses clear note intonation and word articulation. Ornaments such as *Sapat-tans, Gamak-tans* are given precedence along with the use of Meendh. The important singers are Ustad Aman Ali Khan and Anjanibai Malpekar.

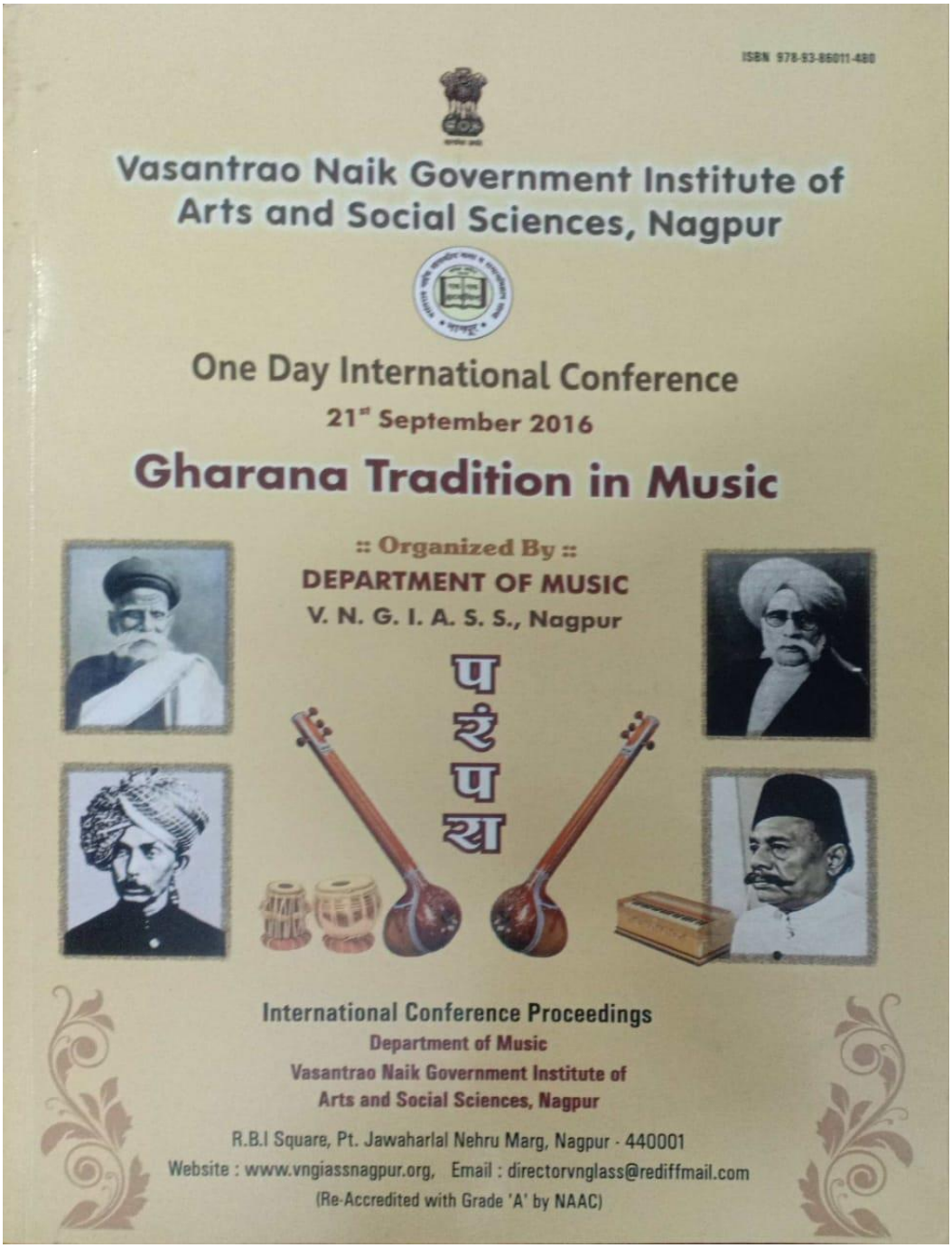
ISBN 978-93-86011-480
Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur
One Day International Conference
21st September 2016
Gharana Tradition in Music
:: Organized By ::
DEPARTMENT OF MUSIC
V. N. G. I. A. S. S., Nagpur
पं प या
International Conference Proceedings
Department of Music
Vasantrao Naik Government Institute of
Arts and Social Sciences, Nagpur
R.B.I Square, Pt. Jawaharlal Nehru Marg, Nagpur - 440001
Website : www.vngiassnagpur.org, Email : directorvnglass@rediffmail.com
(Re-Accredited with Grade 'A' by NAAC)

CRITERION III: RESEARCH, INNOVATIONS AND EXTENSION
Metric: 3.3.3- books and chapters in edited volumes/books published

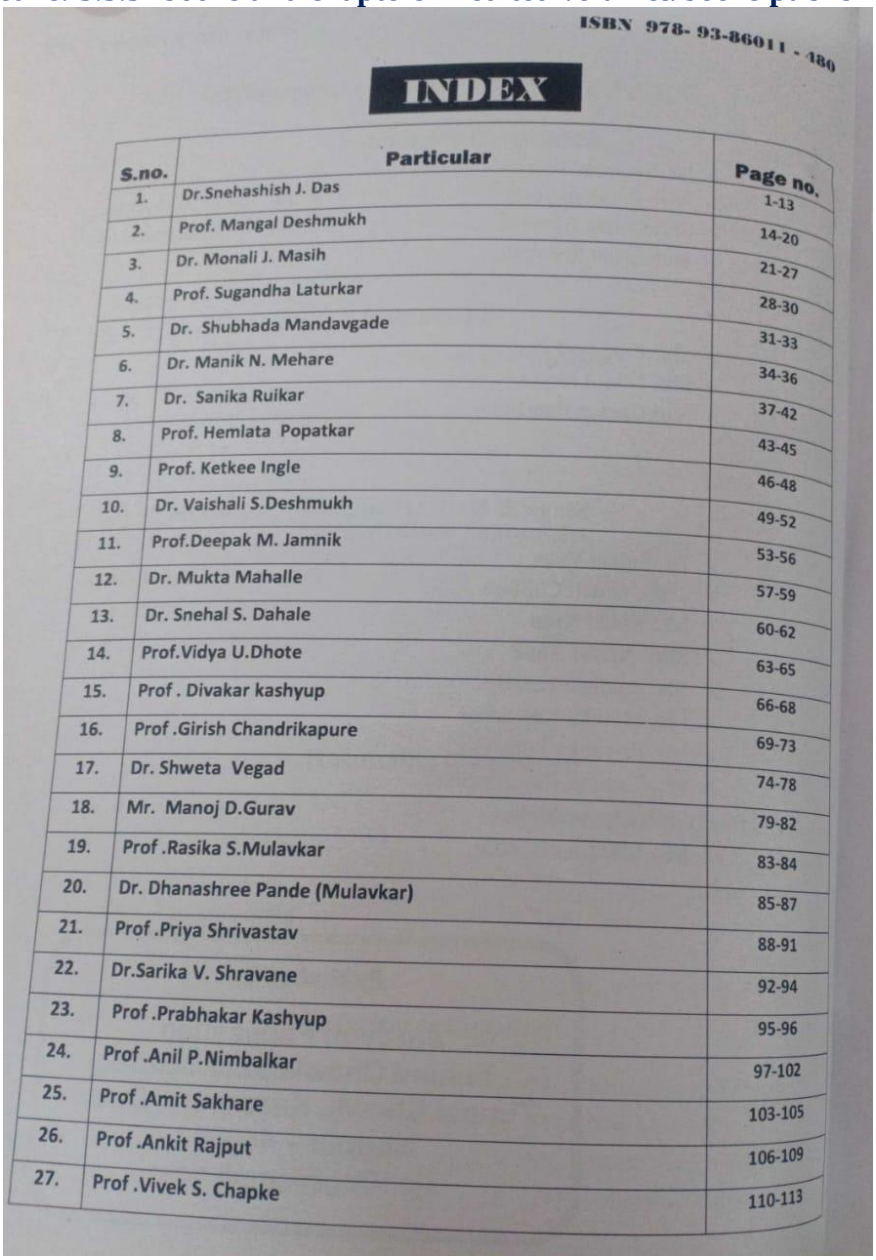

ISBN 978- 93-86011 - 180

INDEX

S.no.	Particular	Page no.
1.	Dr.Snehashish J. Das	1-13
2.	Prof. Mangal Deshmukh	14-20
3.	Dr. Monali J. Masih	21-27
4.	Prof. Sugandha Laturkar	28-30
5.	Dr. Shubhada Mandavgade	31-33
6.	Dr. Manik N. Mehare	34-36
7.	Dr. Sanika Ruikar	37-42
8.	Prof. Hemlata Popatkar	43-45
9.	Prof. Ketkee Ingle	46-48
10.	Dr. Vaishali S.Deshmukh	49-52
11.	Prof.Deepak M. Jamnik	53-56
12.	Dr. Mukta Mahalle	57-59
13.	Dr. Snehal S. Dahale	60-62
14.	Prof.Vidya U.Dhote	63-65
15.	Prof . Divakar kashyup	66-68
16.	Prof .Girish Chandrikapure	69-73
17.	Dr. Shweta Vegad	74-78
18.	Mr. Manoj D.Gurav	79-82
19.	Prof .Rasika S.Mulavkar	83-84
20.	Dr. Dhanashree Pande (Mulavkar)	85-87
21.	Prof .Priya Shrivastav	88-91
22.	Dr.Sarika V. Shravane	92-94
23.	Prof .Prabhakar Kashyup	95-96
24.	Prof .Anil P.Nimbalkar	97-102
25.	Prof .Amit Sakhare	103-105
26.	Prof .Ankit Rajput	106-109
27.	Prof .Vivek S. Chapke	110-113

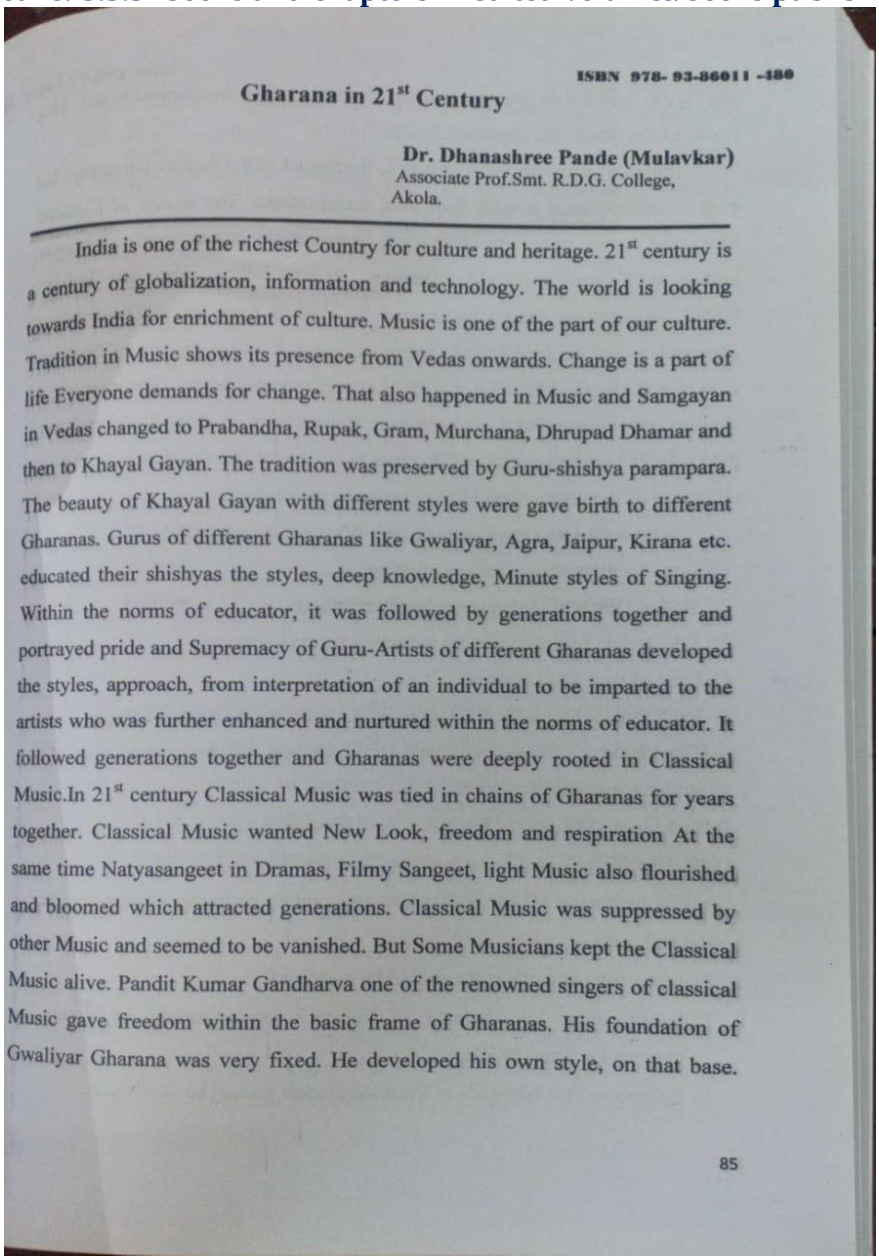

ISBN 978- 93-86011 -480

Gharana in 21st Century

Dr. Dhanashree Pande (Mulavkar)
Associate Prof.Smt. R.D.G. College,
Akola.

India is one of the richest Country for culture and heritage. 21st century is a century of globalization, information and technology. The world is looking towards India for enrichment of culture. Music is one of the part of our culture. Tradition in Music shows its presence from Vedas onwards. Change is a part of life Everyone demands for change. That also happened in Music and Samgayan in Vedas changed to Prabandha, Rupak, Gram, Murchana, Dhrupad Dhamar and then to Khayal Gayan. The tradition was preserved by Guru-shishya parampara. The beauty of Khayal Gayan with different styles were gave birth to different Gharanas. Gurus of different Gharanas like Gwaliyar, Agra, Jaipur, Kirana etc. educated their shishyas the styles, deep knowledge, Minute styles of Singing. Within the norms of educator, it was followed by generations together and portrayed pride and Supremacy of Guru-Artists of different Gharanas developed the styles, approach, from interpretation of an individual to be imparted to the artists who was further enhanced and nurtured within the norms of educator. It followed generations together and Gharanas were deeply rooted in Classical Music.In 21st century Classical Music was tied in chains of Gharanas for years together. Classical Music wanted New Look, freedom and respiration At the same time Natyasangeet in Dramas, Filmy Sangeet, light Music also flourished and bloomed which attracted generations. Classical Music was suppressed by other Music and seemed to be vanished. But Some Musicians kept the Classical Music alive. Pandit Kumar Gandharva one of the renowned singers of classical Music gave freedom within the basic frame of Gharanas. His foundation of Gwaliyar Gharana was very fixed. He developed his own style, on that base.

85

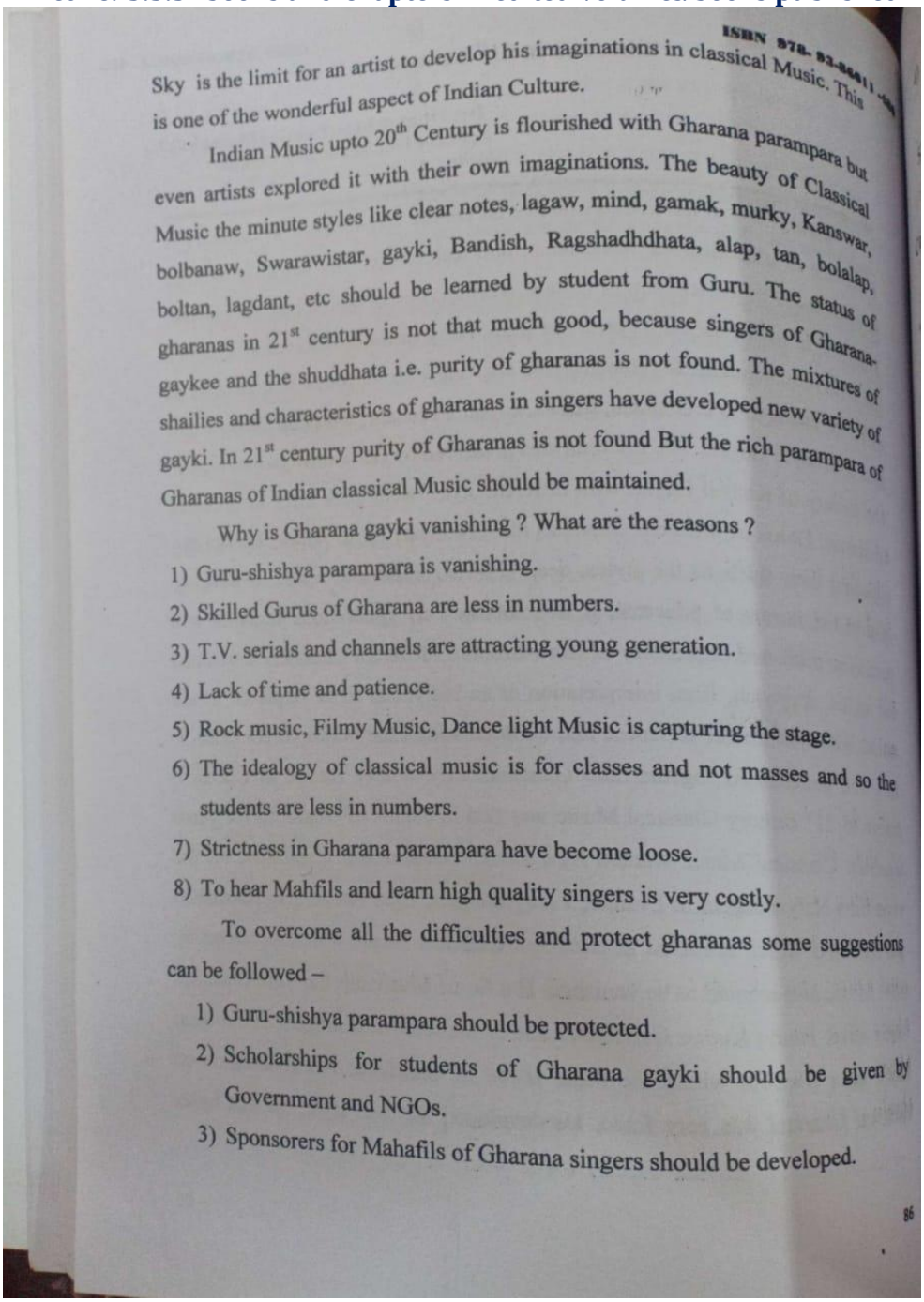

ISBN 978-93-86911-

Sky is the limit for an artist to develop his imaginations in classical Music. This is one of the wonderful aspect of Indian Culture.

Indian Music upto 20th Century is flourished with Gharana parampara but even artists explored it with their own imaginations. The beauty of Classical Music the minute styles like clear notes, lagaw, mind, gamak, murky, Kanswar, bolbanaw, Swarawistar, gayki, Bandish, Ragshadhdhata, alap, tan, bolalap, boltan, lagdant, etc should be learned by student from Guru. The status of gharanas in 21st century is not that much good, because singers of Gharana-gaykee and the shuddhata i.e. purity of gharanas is not found. The mixtures of shailies and characteristics of gharanas in singers have developed new variety of gayki. In 21st century purity of Gharanas is not found But the rich parampara of Gharanas of Indian classical Music should be maintained.

Why is Gharana gayki vanishing ? What are the reasons ?

1) Guru-shishya parampara is vanishing.
2) Skilled Gurus of Gharana are less in numbers.
3) T.V. serials and channels are attracting young generation.
4) Lack of time and patience.
5) Rock music, Filmy Music, Dance light Music is capturing the stage.
6) The idealogy of classical music is for classes and not masses and so the students are less in numbers.
7) Strictness in Gharana parampara have become loose.
8) To hear Mahfils and learn high quality singers is very costly.

To overcome all the difficulties and protect gharanas some suggestions can be followed –

1) Guru-shishya parampara should be protected.
2) Scholarships for students of Gharana gayki should be given by Government and NGOs.
3) Sponsorers for Mahafils of Gharana singers should be developed.

86

ISBN 978- 93-86011 -480

4) CDs of valuable Gayki of Gharanas should be recorded and provided to the students and singers.

5) Overall development of Gharanas should be made by society.

Conclusion:-

In 21st century the Pure Gharana Gayki Singers are very rare. The valuable reducing qualities of Gharanas should be protected otherwise it will vanish. The Guru-shishya parampara should be developed. So that the Gharana gayki parampara of Indian Music will be protected.

Reference books:-

1) Gharandaj Gayki – V.H. Deshpande
2) Sangeet Ke Gharano Ki charcha – Dr. Sunilkumar Chaube
3) Sangeetatil Gharani – N.R. Marulkar
4) Pt. Kumar Gandharva – Collection – Ashok Vajpei

Abstract:-

In 21st century Gharana gayki in pure form is rare among singers. Because of lack of time and patience students cannot concentrate while practice i.e. riyaz of classical Music. To preserve the pure form gharanas Government and NGOs from the society will have to take step and spent money. The great parampara of Gharanas and Guru-shishya parampara is the need of 21st century.

ISBN 978-93-86011-480

Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

One Day International Conference

21st September 2016

Gharana Tradition in Music

:: Organized By ::

DEPARTMENT OF MUSIC

V. N. G. I. A. S. S., Nagpur

प ं प रा

International Conference Proceedings

Department of Music

Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

R.B.I Square, Pt. Jawaharlal Nehru Marg, Nagpur - 440001

Website : www.vngiassnagpur.org, Email : directorvnglass@rediffmail.com

(Re-Accredited with Grade 'A' by NAAC)

ISBN 978- 93-86011 - 480

INTERNATIONAL CONFERENCE

ON

" GHARANA TRADITION IN MUSIC "

21st September 2016

PROCEEDINGS

Patron

Dr. Sunetra Balasaheb Maharaj (Patil)
(Director)

Vasantrao Naik Govt. Institute of Arts and Social Sciences.

Convenor

Dr. Aparna Agnihotri

Head , Department of Music

Organizing Secretary

Dr. Sujata Vyas
Associate Professor
Dr. Sadhana Shiledar
Associate Professor

Vasantrao Naik Govt. Institute of Arts and Social Sciences.

ISBN 978- 93-86011 - 480

INDEX

S.no.	Particular	Page no.
1.	Dr.Snehashish J. Das	1-13
2.	Prof. Mangal Deshmukh	14-20
3.	Dr. Monali J. Masih	21-27
4.	Prof. Sugandha Laturkar	28-30
5.	Dr. Shubhada Mandavgade	31-33
6.	Dr. Manik N. Mehare	34-36
7.	Dr. Sanika Ruikar	37-42
8.	Prof. Hemlata Popatkar	43-45
9.	Prof. Ketkee Ingle	46-48
10.	Dr. Vaishali S.Deshmukh	49-52
11.	Prof.Deepak M. Jamnik	53-56
12.	Dr. Mukta Mahalle	57-59
13.	Dr. Snehal S. Dahale	60-62
14.	Prof.Vidya U.Dhote	63-65
15.	Prof . Divakar kashyup	66-68
16.	Prof .Girish Chandrikapure	69-73
17.	Dr. Shweta Vegad	74-78
18.	Mr. Manoj D.Gurav	79-82
19.	Prof .Rasika S.Mulavkar	83-84
20.	Dr. Dhanashree Pande (Mulavkar)	85-87
21.	Prof .Priya Shrivastav	88-91
22.	Dr.Sarika V. Shravane	92-94
23.	Prof .Prabhakar Kashyup	95-96
24.	Prof .Anil P.Nimbalkar	97-102
25.	Prof .Amit Sakhare	103-105
26.	Prof .Ankit Rajput	106-109
27.	Prof .Vivek S. Chapke	110-113

संगीतातील घराणी : प्रस्तुतीकरण विशेषता आणि विविधता

ISBN 978- 93-86011 -480

प्रा. अनिल प्रल्हाद निंबाळकर

सहायक प्राध्यापक, संगीत विभाग
श्रीमती रा.दे.गो. महिला महाविद्यालय, अकोला
anilnimbalkar9@gmail.com
मोबाईल क्र. ९६२३९२२३८८.

सारांश :–

हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीतामध्ये, गायन, वादन आणि नृत्य या तिन्ही कला प्रकारात विविध 'घराणी' दिसून येतात. त्यातल्या त्यात ख्यालगायनात तर शास्त्रीय संगीताला घराण्यांची थोर अशी परंपरा लाभली आहे. 'घराणी' ही काही एका दिवसात वा एका रात्रीत उदयास किंवा निर्माणझाल्या नाहीत. त्याकरिता ३–४ पिढ्यांची आवश्यकता असते. 'घरंदाज' शैलीमध्ये रागांचे प्रस्तुतीकरण ही अभुतपूर्व आनंद देणारी बाब आहे. 'घरंदाज गायकी' आत्मसात करण्यासाठी 'गुरू–शिष्य' परंपरा, 'सीना–ब–सीना' तालिमेशिवाय गत्यंतर नाही. पु.ल. देशपांडे यांनी या संदर्भात असे म्हटले आहे की, ''अभिजात संगीताचा झरा, मुळाचाचि खरा. माणसाला स्वरांची चटक लागली की ती 'अभिजात संगीतच' पुरवू शकते.'' परंतु अशी ही शैलीदार घराणी २१ व्या शतकात थोडी मागे पडतांना दिसत आहे. याचे मुख्य कारण आर्थिक विवंचना आणि संगीताचे आधुनिकीकरण आहे. प्रत्येकाला आज 'इन्स्टंट संगीत' पाहिजे आहे. आताच्या शिष्यांना पदवी प्राप्त होताच नोकरीची अपेक्ष असते. तसेच पुर्वीसारखे घरदार सोडून वर्षानुवर्षे गुरू घरी राहून विद्या ग्रहण करणे आणि फक्त गाण्यावरच जगणे हे आज शक्य नाही. यामुळे 'घराणा' संकल्पनेचा २१ व्या शतकात ऱ्हास होताना दिसत आहे. यातही संगीतातील घराण्यांच्या प्रस्तुतीकरण, विशेषता आणि विविधतेचे महत्व नाकारता येत नाही. नवीन घराणी उदयास येताना तर दिसत नाहीतच परंतु जी घराणी अस्तित्वात आहेत त्यांना टिकवून ठेवणे गरजेचे झाले आहे. यामुळेच २१ व्या शतकात 'घराणी' परंपरा टिकवून ठेवण्यासाठी सकारात्मक उपाय–योजना करणे तसेच घरंदाज कलावंत निर्माण होण्याच्या दृष्टीने आवश्यक झाले आहे.

उद्दिष्टे :–

या शोध पेपरचा उद्देश–

१) 'घराणा' संकल्पना स्पष्ट करणे

२) 'घराणा' त्यांची व्याप्ती आणि महत्व स्पष्ट करणे

३) संगीतातील महत्वपूर्ण अशा 'घराण्यांची' माहिती जाणून घेणे

४) संगीतातील घराणी, प्रस्तुतीकरण, विशेषता आणि विविधता यांची माहिती जाणून घेणे

५) 'घराण्यांचे' २१ व्या शतकातील स्थान काय? हे जाणून घेणे

ISBN 978-93-86011-

संशोधन पध्दती :–

या शोध पेपरकरिता विश्लेषणात्मक पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

'घराणा' व्याख्या, उत्पत्ती आणि विकास :–

संगीतातील 'घराणी' या शब्दाचा उल्लेख १६ व्या शतकाच्या पुर्वार्धापर्यंत कुठेही आढळत नाही, मात्र आज 'घराणी' ही संकल्पना नवीन नाही. 'घराणा' याचे मूळ आपल्या गुरूकुल पध्दतीत शोधता येते. 'घराणा' या शब्दाचा मतितार्थ कोणत्या तरी गुरू–परंपरेशी संबंधित. गायन, वादन आणि नृत्य या तिन्ही संगीत प्रकारात 'घराणी' अस्तित्वात आहेत. उत्तर आणि दक्षिण या दोन्ही संगीत प्रकारात दिसून येतात. उत्तर हिंदुस्तानी संगीतात 'घराणी' आणि दक्षिण हिंदुस्तानी संगीतात 'संप्रदाय' या नावाने प्रचलित आहेत. पाश्चात्य देशात यालाच 'स्कूल' म्हटल्या गेले आहे. हेच भारतात 'मत' किंवा 'वाद' या नावाने ओळखल्या जाते. प्रचीन काळात संगीतामध्ये शिवमत, ब्रह्ममत तसेच भरतमत सारखे 'संप्रदाय' होते. ही संप्रदायाची संगीत आणि नाट्याशी संबंधित स्वत:ची विशिष्ट आणि स्वतंत्र अशी मान्यता होती. संगीताच्या इतिहासाचे अवलोकन केल्यास दत्तिल, कोहल, मतंग तथा अभिनवगुप्त हे भरत संप्रदायाचे अनुयायी होते असे दिसून येते.उपरोक्त विषयाच्या अनुषंगाने चर्चा करण्यापूर्वी आपल्याला घराणी म्हणजे काय? त्याची उत्पत्ती व विकास कशा प्रकारे झाला याचा थोडक्यात आढावा घेऊ या.

'घराणे' म्हणजे काय?

'घराणे' म्हणजे खानदानी परंपरा, वंश रीति रिवाज, शिस्त, परंपरा, पठडी प्रणाली वा पंथ, विशिष्ट पद्धती, संप्रदाय, स्टाईल आणि स्कूल इत्यादी नावांची विविधता असलेला महत्वाचा, व्यापक असा शब्द. 'इतरांपेक्षा वेगळ्या पद्धतीने स्वर लावण्याच्या अथवा गायनाच्या प्रक्रियेत केलेला बदल, शिस्त, तत्वे निमार्ण करून आपल्या शिष्य–प्रशिष्यांच्या माध्यमाने तीच तत्वे, पद्धती, शिस्त, प्रथा प्रसारित करण्याच्या कटाक्षातून निर्माण झालेली परंपरा म्हणजे 'घराणे' होय.''

'घराण्यांची' उत्पत्ती :–

भारतीय शास्त्रीय संगीत हे पुर्वी मार्गी संगीत आणि देशी संगीत या दोन प्रकारात प्रचलित होते. मार्गी संगीत ईश्वरोपासनेसाठी व देशी संगीत जे आजचे प्रचलित संगीत होय. भारतामध्ये मुसलमानांनी आणि इंग्रजांनी राज्य केले. मुसलमानांच्या आक्रमणानंतर त्यांच्या अरबी आणि फारसी भाषेचा आपल्या साहित्यावर, संगीतावर खूप परिणाम झाला. मुस्लीम राजवट ही उत्तर भारतात वर्चस्व ठेऊन होती त्यामुळे या सर्व प्रदेशातील संगीतावर यावनी झाक पडली व मग हे संगीत उत्तर भारतीय संगीत म्हणून ओळखले जाऊ लागले. १८ व्या शतकात 'मोहम्मदशाह रंगीले' या संगीत प्रेमी मोगल बादशहाच्या कारकीर्दीनंतर १८०८ पासून स्वातंत्र्य प्राप्तीपर्यंत इंग्रजांचे राज्य झाले. मोगल राजे धर्मवेडे व सत्तालोलुप असले तरी त्यांच्या पैकी अनेक जण रसीक, कलासक्त होते. त्यामुळे त्या काळात संगीत कलेला उत्तेजन मिळाले. परंतु ब्रिटीश काळात मात्र अगदी उलट परिस्थिती होती. इंग्रजांना भारतीय संगीताबद्दल मुळीच आवड नसल्याने या कलेला

ISBN 978-93-86011-

मूलभूत असे घटक आहेत त्यांच्या आविष्कार करण्याच्या पद्धतीतील फरकामुळे गायकीच्या निरनिराळ्या 'शैली' निर्माण झाल्या. तसेच आवाज लावण्याची पद्धत, रागविस्तार, लयकारी, रागांची निवड ह्या बाबतीत जो फरक पडत गेला, त्यामुळे निरनिराळी घराणी निर्माण झाली. एखाद्या कलावंताच्या गायन शैलीतूनसुद्धा घराण्यांची उत्पत्ती संभवते. उदा. उ.अल्लादिया खॉ यांनी जयपूर घराण्याची गायकी आत्मसात केली. कालांतराने त्यांनी स्वत:च्या बुद्धिमत्तेने जयपूर गायकीला नवीन वळण देऊन अल्लादिया खॉ घराणे निर्माण केले. यालाच अतरौली घराणे संबोधण्यात आले. अशा प्रकारे घराणेदार गायकीतून स्वत:ची अशी 'शैली' आणि 'शैली' च्या माध्यमातून निरनिराळी 'घराणी' उदयास आली. शैली आणि घराण्याची तुलना आपण नायकी आणि गायकीमध्ये करू शकतो. संगीतातील घराणी : प्रस्तुतीकरण विशेषता आणि विविधता या अंतर्गत ख्यालगायकीच्या प्रमुख चार घराण्यांवरच प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

सा) ग्वाल्हेर घराणे:–

या घराण्याचे प्रवर्तक उ.नथ्थन पीरबक्ष हे मानले जातात. यांना कादीरबक्ष आणि पीरबक्ष अशी दोन मुले होती. यापैकी कादीरबक्ष यांचे पुत्र व शिष्य हस्सू खॉ, हद्दू खॉ यांनी ग्वाल्हेर घराणे कीर्तीशिखरावर पोहोचवले. हस्सू खॉ, हद्दू खॉ आणि त्यांचा चुलत भाऊ नथ्थू खॉ या तिघांनी ग्वाल्हेर घराण्याचे अनेक शिष्य घडविले. ग्वाल्हेर घराण्याला जनक घराणे असेही म्हणतात. कारण या घराण्यातून अन्य घराणी निर्माण झाली. उदा. आग्रा, जयपूर, किराणा इ.

ग्वाल्हेर घराणे शैली, प्रस्तुतीकरण, विशेषता आणि विविधता:–

या घराण्यात गायनाची शैली ध्रुपद अंगाची असून आवाज खुला, जोरदार, भरदार, सहजतेने लावण्याची तसेच सहज, स्पष्ट खुल्या आवाजाची आहे. ख्यालाच्या बंदिशीप्रमाणे स्पष्ट, भरदार लावतात. या घराण्याच्या गायकीत आलाप, बोलआलाप, बोलताना, सपाट–सरळ आरोही–अवरोही वळणाच्या ताना यांचे उत्तम मिश्रण आढळते. या घराण्यात गायक ख्याल मध्यलयीत गातात. अतिशय घोटीव स्वरूपाची व रेखीव गायकी आहे. एकच बंदिश कितीही वेळा ऐकली तरी त्यात फरक पडत नाही. अंतऱ्याची बंदीश पूर्ण करून स्थायीच्या तोंडाला मिळतात. नंतर ख्यालाची लय थोडी वाढवतात. गमकांचा वैशिष्ट्यपूर्ण प्रयोग. बेहलावे, बरोबरीच्या ताना, विस्तृत तयारीच्या असतात. पुर्वांग व उत्तरांगात द्रुतलयीत ताना घेतल्या जातात. छोट्या ख्यालानंतर तराणा गाण्याची पद्धत या घराण्यात दिसते. तिलवाडा हा ताल या घराण्याचा आवडता ताल दिसतो. तसेच झुमरा, आडाचौताल या तालांचाही उपयोग केला जातो.

रे) आग्रा घराणे :–

अलखदास आणि मलूकदास हे आग्रा घराण्याचे प्रवर्तक आहेत. त्यानंतर घग्गे खुदाबक्ष यांनी या घराण्याची परंपरा पुढे चालवली. तानसेनचा जावई हाजी सुजान यासही काही जण या घराण्याचे प्रवर्तक मानतात. उस्ताद फैयाज खॉ हे या घराण्याचे प्रभावी आणि आदयार्श व्यक्तिमत्त्व मानल्या गेले. सुप्रसिद्ध कलाकार नथ्थन खॉ हे याच घराण्याचे आहेत. नथ्थन खॉ यांचे सुपुत्र विलायत हुसैन खॉ तसेच खादीम हुसैन खॉ हे या घराण्याचे प्रतिनिधी.

आग्रा घराणे शैली, प्रस्तुतीकरण, विशेषता आणि विविधता :–

100

ISBN 978-93-80011-

किराणा घराणे शैली, प्रस्तुतीकरण, विशेषता आणि विविधता:–

या घराण्यामध्ये स्वराला 'आत्मा' मानतात. स्वर लावण्याची आपली विशेष शैली. सुरेल आलाप प्रधान गायकी या घराण्याची विशेषता असून. स्वरांचे लगाव, भावपूर्ण, हळूवार आवाजात आणि किंचित अनुनासिक पद्धतीने केलेले दिसतात. कृत्रिम पद्धतीने आवाज लावला जातो. परंतु तो अत्यंत कसदार आणि सुरेल असल्याने अत्यंत आकर्षक वाटतो. गायनक्रियेत लय विलंबित ठेवून हळूवारपणे एका एका स्वराची बढत केलेली दिसून येते. स्वरांचे लगाव अत्यंत भावपूर्ण, स्वरस्थाने अत्यंत अचूक असल्याने स्वराचा आनंद खऱ्या अर्थाने प्राप्त होतो. तानेच्या सपाट्यापेक्षा आलाप प्रधान गायकीस महत्त्व दिसते. मींड तथा गमकयुक्त तानक्रिया, आरोही क्रमाने विस्तार, प्रचलित जातीचे संपूर्ण राग गाण्याकडे विशेष ओढा दिसून येतो.

निष्कर्ष :–

'घरंदाज' 'शैली'मध्ये रागांचे प्रस्तुतीकरण ही अभुतपूर्व आनंद देणारी बाब आहे. घराण्यांची ही एक विशेषता आणि विविधता आहे. 'घरंदाज गायकी' आत्मसात करण्यासाठी 'गुरू–शिष्य' परंपरा, 'सीना–ब–सीना' तालिमेशिवाय गत्यंतर नाही. संगीत घराण्यांध्ये प्रस्तुतीकरण, विशेषता आणि विविधता या बाबी ठळक स्वरूपात दिसून येतात. परंतु ही शैलीदार घराणी २१ व्या शतकात थोडी मागे पडतांना दिसत आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे आर्थिक विवंचना आणि संगीताचे आधुनिकीकरण आहे. प्रत्येकाला आज 'इन्स्टंट संगीत' पाहिजे.आताच्या शिष्यांना पदवी प्राप्त होताच नोकरीची अपेक्षा असते. तसेच पुर्वीसारखे घरदार सोडून वर्षानुवर्षे गुरू घरी राहून विद्या ग्रहण करणे आणि फक्त गाण्यावरच जगणे हे आज शक्य नाही. यामुळे 'घराणा' संकल्पनेचा २१ व्या शतकात ऱ्हास होताना दिसत आहे. यातही संगीतातील घराण्यांच्या प्रस्तुतीकरण, विशेषता आणि विविधतेचे महत्त्व नाकारता येत नाही. नवीन घराणी उदयास येताना तर दिसत नाहीतच परंतु जी घराणी अस्तित्त्वात आहेत त्यांना टिकवून ठेवणे गरजेचे झाले आहे. यामुळेच २१ व्या शतकात 'घराणी' परंपरा टिकवून ठेवण्यासाठी सकारात्मक उपाय–योजना करणे तसेच घरंदाज कलावंत निर्माण होण्याच्या दृष्टीने आवश्यक झाले आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :–

१) घरंदाज गायकी, वा.ह. देशपांडे
२) संगीतातील घराणी आणि चरित्रे, डॉ. नारायणराव मंगरूळकर
३) संगीतशास्त्र विजयिनी, डॉ. नारायणराव मंगरूळकर
४) संगीत विशारद, वसंत, संगीत कार्यालय, हाथरस प्रकाशन, हाथरस
५) हिंदुस्थानी शास्त्रीय संगीत, डॉ.चित्ररेखा देशमुख, कीर्ती प्रकाशन, औरंगाबाद
६) संगीत मैनुअल, डॉ.मृत्युंजय शर्मा, एच.जी. प्रकाशन, नवी दिल्ली
७) कला शिक्षण, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे
८) भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

One Day International Conference

21st September 2016

Gharana Tradition in Music

:: Organized By ::

DEPARTMENT OF MUSIC

V. N. G. I. A. S. S., Nagpur

International Conference Proceedings

Department of Music

Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

R.B.I Square, Pt. Jawaharlal Nehru Marg, Nagpur - 440001

Website : www.vngiassnagpur.org, Email : directorvnglass@rediffmail.com

(Re-Accredited with Grade 'A' by NAAC)

ISBN 978- 93-86011 -180

गुँसाई कुँवर श्याम घराना – एक अनोखी परम्परा

श्री सुमेध बाबुराव सगणे
सहाय्यक प्राध्यापक,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय,
अकोला, मो. ९७६६९३८१७९
म्उंपस रू नउमकौंहदम/ हउंपसण्बवउ

सारांश

गुरूओं को विशिष्ट संप्रदाय तथा उनकी शिष्य परंपरा यह तो कर्नाटक संगीत में भी पायी जाती है । किंतु यहाँ भी संगीत तज्ज्ञों के विशेष ऐसे घराने नहीं होते । ऐसी संकल्पना का अस्तित्व संसार के और किसी भी संगीत में नहीं रहा है । यहाँ यह कहना गलत न होगा की, घराना उत्तर हिंदुस्थानी संगीत की ही देन है । धृपद परंपरा, ख्याल परंपरा, ठुमरी आदी का संबंध घरानों से ही रहा है । इस परंपरागत संगीत का सही ऐतिहासिक मूल्यांकन हम तभी कर सकते है, जब हमें घरानों की परंपराओं का ज्ञान हो । ठुमरी संगीत में ग्वाल्हेर, जयपूर, आग्रा, किराना यह विशेष रूप से लोकप्रिय तथा प्रचलित घराने है । परंतु ऐसे भी कुछ घराने है जिन्होंने प्रसिध्दी से कोसो दूर रहकर आत्मिक तथा धार्मिक तत्त्वों के नीव को मजबूत रखकर लोकप्रियता व प्रसिध्दी को दुय्यम स्थान दिया हैं । इसलिए उन्हे लोकप्रियता नहीं मिल सकी । ऐसी ही एक अनोखी संगीत परंपरा याने गुँसाई कुंवरश्याम घराना ।

प्रस्तावना

उत्तर हिंदुस्थानी संगीत पध्दती में भिन्न – भिन्न घरानों का प्रचलन है। कुछ घराने विशेषरूप से प्रचलित है, तो कुछ प्रसिध्दी से दूर पर अपनी अनोखी परंपरा आज भी स्थापित रखी हैं । घराना यह शब्द परंपरा तथा शैली से संबंधीत है । और यह परंपरा केवल उत्तर हिंदुस्थानी संगीत में ही पायी जाती है । गुरूशिष्य परंपरा से घरानों का अविष्कार हुआ हैं । एक महान प्रतिभाषाली कलाकार जब स्वत: एक नई शैली का निर्माण करता है, तथा वह शैली परंपरा से शिष्यों द्वारा जतन होती है तब घरानों की निर्मिती होती है । विशेषता ख्याल गायकी के संदर्भ में घराना शब्द उपयोग में लाया जाता है । वाद्यसंगीत में घराना शैली या परंपरा को 'बाज' कहा जाता है । तथा धृपद धमार गायकी में इसे बानी के नाम से जाना जाता हैं । घराना इस शब्द का प्रयोग सर्वप्रथम इ.स. १८५० के दशक में हस्सु–हद्दु खाँ के समय में हुआ ।

गुरूओं को विशिष्ट संप्रदाय तथा उनकी शिष्य परंपरा यह तो कर्नाटक संगीत में भी पायी जाती है । किंतु यहा भी संगीत तज्ञों के विशेष ऐसे घराने नहीं होते । ऐसी संकल्पना का अस्तित्व संसार के और किसी भी संगीत में नहीं रहा है । यहा यह कहना गलत न होगा की, घराना उत्तर हिंदुस्थानी संगीत की ही देन है । धृपद परंपरा, ख्याल परंपरा, ठुमरी आदि का संबंध घरानों से ही रहा हैं । इस परंपरागत संगीत का सही ऐतिहासिक गुल्यांकन हम तभी कर सकते है, जब हमें घरानों की परंपराओं का ज्ञान हो । ठुमरी संगीत में ग्वाल्हेर, जयपूर, आग्रा, किराना यह विशेशरूप से लोकप्रिय तथा प्रचलित घराने है । परंतु ऐसे भी कुछ घराने है जिन्होंने प्रसिध्दी से कोसो दूर रहकर आत्मिक तथा धार्मिक तत्त्वों के नीव

ISBN 978- 93-86011 -480

करना उनका उद्देश कदापि नही था । उनका संगीत तो धार्मिकता के नींव पर खडा था । ईश्वरी तत्वों को जानना ही उनका मूल उद्देश था । इसलिए दिल्ली स्थित राधागोविंद मंदिर में ही रहकर वे अपनी संगीत सेवा करते रहे । कुँवरश्याम घराने के इष्ट देव है मुरलीवाले श्याम इस घराने की रचनाऐं ही उनकी मूल धन है, जिस पर गर्व किया जा सकता है । इस परंपरा में जन्म लेनेवाला हर गायक एक सर्जन भी रहा हैं और एक सफल रचनाकार भी कुँवरश्यामघराने की खुद की एक परंपरा है, जिसे गुँसाई परंपरा के नाम से जाना जाता है । इस घराने के आद्य प्रवर्तक श्री लालजी महाराज, गुँसाई हरिदासजी तथा उनके शिष्य – प्रशिष्य तानसेन, और बैजू बावरा को श्रध्देय स्थान देते थे । लालजी महाराज के प्रमुख शिष्यों में भी गुट्टु गोपालजी थे , जो अपने मठ में ही संगीत का अलख जगाते थे । पं. गुट्टुगोपालजी के शिष्य पं. मोहन महान साधक थे । गुणीगंधर्व पं. लक्ष्मणप्रसाद जयपुरवाले उन्होने मुंबई स्थित लाल भगवानदासजी के आश्रम को ही अपनी तपोभूमी बनाई । पं. लक्ष्मणप्रसादजीने भी गुट्टु गोपालजी के अतिरिक्त श्री. लाडलीप्रसादजी से एवं अपने श्वसुर पं. बद्रीप्रसादजी से टप्पे में क्लिष्ट गायकी तथा विवक्षण लयकारी की शिक्षा प्राप्त की।

श्री मुलचंद पंजाबी एवं भीश्मदेव बेदी, गुरूवर्य पं. जयपुरवाले के गुरूभाई थे। मुलचंद पंजाबी, बाबा भगवानदासजी के आश्रम में गुँसाई श्रीलालजी महाराज की विलक्षण बंदिशों को भावभरे कंठ से गाते थे। तथा उन्हे सैंकडों बंदिश कंठस्थ थी। कुँवरश्याम घराना जिसे गुँसाई परंपरा के नाम से जाना जाता है इनकी स्वयं में अनेक विशेषताएँ रही हैं। जिसे में मेरूखंड, छुट तथा मींड का प्रयोग करने का एक विशिष्टढंग, स्वर लगाव, लय का चलन, आंदोलन, गमक, न्यास तथा शिक्षा पद्धतिआदि ऐसे बिंदू है, जिन पर किसी घराने की पहचान बनती हैं। इन विशेषताओं को लेकर इस घराने में एक सर्वदा अलग दृष्टि रही हैं।

गुँसाई परंपरा का गायक, स्वर के लगाव में अपने कंठ के प्राकृतिक गुणधर्म के अनुसार ही मंद्र एवं तार सप्तक में संचरण करता है । स्वर अप्राकृतिक लगाने से कंठ कुठित हो जाता है । इसलिए इस घराने में स्वर विस्तार वहा तक किया जाता है, जहाँ तक वह सहजता से हो । तथा संगीत साधना से वही तक बल देते है, जहाँ तक वह स्वाभाविकता हेतू विविध वर्णो व अलंकार से कंठस्थ करने के लिए इस परंपरा में विभिन्न क्रिया से अभ्यस्थ कराई जाती हैं । गुँसाई घराने के कुछ काम बहुत क्लिष्ट तथा चमत्कारीक है, जिस को साधना स्वाभाविक कंठ से ही हो सकती है कुँवरश्याम घराने के कई गायक, कथ्थक नृत्य के अच्छे जानकार थे । इस का कारण ये है की, इस घराने के पूर्वजों के कथ्थक नृत्य शैली के घरानों से अच्छे संबंध रहे हैं । इस घराने की बंदीश नृत्य शैली की होने के कारण उसमें भावुकता अधिक है, किंतु भावुकता पर संतुलन कायम रखना ही इस घराने की कुशलता है । उसी ढंग की शिक्षा इस घराने में दी जाती है इस घराने के आद्य प्रवर्तक श्री लालजी महाराज (कुँवरश्यामजी) उन्होने सैंकडो धृवपद धमार की रचना की है, जो विभिन्न प्रचलित रागों में है । जैसे, बिहाग, यमन, बागेश्री, काफी, देश इत्यादी । इस परंपरा में धृवपद, धमार, ख्याल, चतुरंग, तराना, टप्पा, ठुमरी, आदि सभी प्रकारकी रचनाओं का गायन होता है । कुँवरश्यामजी की रचनाओं को सिधे – सिधे गाने से ठुमरी के दर्शन होते है । जब की उन्होंने सैंकडो धृवपद– धमार रचनाएँ की है । तथा स्वयं भी धृवपद – धमार बडे भाव भरे कंठ से गाते थे । उनकी रचनाएँ विशुद्ध ख्याल पर आधारित है । किन्तु उनकी क्षमता कुछ इस प्रकार की है की,

ISBN 978- 93-86011 -480

वे ठुमरी में आसानी से मन को भाती है । कुँवरश्यामजी श्रीलालजी महाराज इन्होने अपनी अधिकांश रचनाएँ मल्हार एंव कानडा अंग के रागों में ही निबध्द है । ऐसा शायद इस लिए भी हो सकता है, की उपरोक्त अंग के राग उनके मनपसंद राग हो इस घराने में संत कलाकारों की परंपरा रही है । जो एकमेवद्वितीय है । इस परंपरा के कारण इस घराने का हर कलाकार धार्मिकता के नींव से जुडा हुआ हैं ।

उपसंहार

कुँवरश्याम घराने के आद्य प्रवर्तक पं. कृष्णलालजी महाराज से लेकर आज के पीढी तक जो सांगीतिक अध्ययन व अध्यापन इस परंपरा में हुआ हैं तथा गायन में स्वाभाविकता, लय तथा सुर दोनो पर संतुलन स्थापित कर संगीत के दो प्रमुख तत्त्वों को महत्त्व देकर प्रचलित घरानों से अपनी एक अलग छाप संगीत जगत में निर्माण करने का प्रयास इस घराने के उमदा गायक, वादक, तथा नृत्यकारों ने किया है, वह प्रशसनीय एवं उत्तर भारतीय संगीत में बढ़ोतरी करने में मदतकार साबित हुआ हैं । कुँवरश्याम घराना परंपरा के निष्णात गायक गुणीगंधर्व पं. लक्ष्मणप्रसाद जयपुरवाले तथा गोविंदप्रसाद जयपुरवाले उन्होने अपने संगीत कला के माध्यम से जीवनभर गुँसाई परंपरा को अविरत जतन कर बहुत बडा योगदान दिया हैं । इन विद्वान पंडितोद्वारा यह घराना संगीत जगत में अपना अलग अस्तित्त्व निर्माण करने में कामयाब रहा हैं । कुँवरश्याम घराना परंपरा में न केवल गायक कलाकार निर्माण हुऐ बल्की वादक तथा नृत्य कलाकार भी निर्माण हुऐ, जिससे इस घराने द्वारा संगीत के गीत वाद्य तथा नृत्य इति संगीत गुच्यते इस परिभाषा की परिपूर्ती हुई है । कुँवरश्याम घराने के कलाकारों नें प्रचलित गायन शैलीयों को स्थापित करते हुऐ तथा अपने बंदिषीयों की रचना करते हुऐ अपनी धार्मिक तत्त्वों से जुडे रहने की परंपरा को बगल नहीं दी । संगीत में धार्मिकता को दर्शाना यही इस घराने की खासियत रही हैं । जिसका मूल उद्देश आत्मिक सुखों की प्राप्ती करना हैं । इसलिए इस घराने के पूर्ववर्ती कलाकार तथा आज के कलाकारों ने अपनी कला को, ईष्वर के प्रति समर्पित किया है । यही कारण है की गुँसाई परंपरा का संगीत निःस्वार्थ है, इसलिए घराना परंपरा को स्थापित कर उसे प्रकाश में लाना यह दुष्यम बात हैं । इसी कारण यह घराना लोकप्रिय न हो सका ।कुँवरश्याम परंपरा के प्रकाण्ड पं. गुणीगंधर्व लक्ष्मणप्रसाद उन्होने कुछ रचनाऐ भी की हैं । ख्याल परंपरा को प्रचलित करने का श्रेय पं. लक्ष्मणप्रसादजी को दिया जाता है । उनकी स्वरचीत बंदिश दिखने में सरल मात्र गाते हुऐ बहुत ही क्लिष्ट लगती है । तथा कुछ बंदिश अत्यंत सरल प्रकार की है । यह निर्माणाधीन सामग्री जिज्ञासू संगीतोपासक एवं रसिकश्रोता से लेकर सामान्य जनों तक पहुँचाने के दृष्टीसे शिष्य परंपरा निर्माण की । तथा इन शिष्यों को कुँवरश्याम घराना परंपरा का अनमोल ज्ञान देकर इस गुँसाई परंपरा के तत्त्वों को अविरत आगे बढाया, जिससे नामवंत गीत, वाग्येयकार, गायक इस परंपरा में निर्माण हुये ।

निष्कर्ष :

कुँवरष्याम घराने की परंपरा तथा गायनशैली व पूर्ववर्ती इतिहास के अध्ययन से निम्नोकत बाते सामने आती है –

१. यह घराना खासकर नृत्यशैलीयों के घरानों से जुडा हैं।

ISBN 978-93-86011-480

२. इसलिए ज्यादातर रचनाऐं नृत्य शैलीयोसे संबंधित है ।

३. धार्मिक तत्त्वों का उपदेष रचना में अधिक किया गया है, जिससे अधिकतर रचानाऐं ईश्वर के प्रति समर्पित कि हुई लगती है ।

४. यह घराना धार्मिकता के नींव पर खडा होने के कारण है, इस परंपरा में संत कलाकार अधिक निर्माण हुये ।

५. ईश्वरी तत्त्वों को जानना ही प्रमुख उद्देश होने के कारण इस घराने का संगीत नि:स्वार्थ है ।

६. नि:स्वार्थता के कारण घराना प्रकाश में लाना तथा उसे प्रसिध्दी प्रदान करना यह दुय्यम हेतू इस परंपरा में रहा है । इसलिए कुँवरश्याम घराने को अधिक लोकप्रियता नहीं मिली ।

७. इस घराने की एक खासियत ये रही है की इस परंपरा में केवल गायक ही निर्माण नही हुऐ तो नृत्यकलाकार तथा वादक भी निर्माण हुऐ ।

८. इस कारण यह घराना अष्टपैलू व्यक्तित्व के धनियों का खजाना माना जाता है ।

९. गायन में स्वाभाविकता, कंठानुकुल स्वरविस्तार तथा गायकी यह तत्त्व आवाज साधनाशास्त्र के नियमों को उजागर करत हैं । जो संगीत साधना में सबसे महत्त्वपूर्ण बात मानी जाती है ।

१०. कुँवरश्याम घराने की सबसे बडी खासियत मानी जाती है, उसका सुर तथा लय दो प्रमुख घटको में संतुलन स्थापित करना जिस कारण इस घराने ने संगीत जगत में जयपूर घराने जैसा सुवर्णमध्य स्थापित किया हुआ है । जो सुर तथा लय दोनों को समानता की दृष्टी से देखता हैं ।

११. नृत्य शैलीयों से जुडे होने के कारण तथा बंदिशों में मेरूखंड का अधिक प्रयोग भावुकता में संतुलन खो देने का खतरा निर्माण करता हैं । मात्र ऐसा न हो इसलिए विषेश प्रकार की शिक्षा इस घराने में दी जाती है ।

१२. इस घराने में व्याकरण से आगे चलने की विशेषता रही है । मात्र ऐसा करते समय शास्त्र नियमों को बगल नहीं दी गई है, नाही काव्यसौंदर्य को खोने दिया है । बल्की दोनों में एक अच्छा तादात्म स्थापित कर एक अनोखा परंपरा को बढावा दिया हैं ।

१३. इस घराने की बंदिशों में श्रृंगार रस परिपोषकता होते हुए भी वे सदैव धार्मिकता से जुडी हुई है । यह एक अनोखी विशेषता रही है ।

कुँवरश्याम घराने की बंदिशोयों को यदी सौंदर्यबोधकता की दृष्टिसे देखा जाए तो आकर्षक मुखडा, गमक युक्त तानों के माध्यम से बंदिश में निर्माण हुई वैचित्रता, जिज्ञासा जागृत करने वाली स्थायी, श्रृंगार रस से परिपोष होते हुए भी धार्मिकता के तत्वों से जुडे रहने की सुगमता इनबंदिशोयों में दृष्टिगोचर होती हैं । राग के संपूर्ण सौंदर्य को गीत करनेवाले काव्यविषय तथा विस्मय दर्शक समाप्ती, एवं नृत्य शैलीयों से जुडी हुई दावली यह सभी विशेषताऐं इस घराने की रचनाओं में दिखायी देती हैं । इस प्रकार उपरोक्त विशेषताओं के आधारपर कुँवरश्याम घराने की अपनी एक अलग छबी उत्तर भारतीय संगीत में उभर आई हैं ।

ISBN 978-93-86011-48-0

कुँवरश्याम घराना के सांगीतिक योगदान द्वारा उत्तर भारतीय संगीत परंपरा में एक सौंदर्यता, धार्मिकता के नींव पर खडी हुई एक अलग गायनशैली प्रस्थापित हुई हैं । जिसमें संगीत जगत के सन्मान में और भी बढोतरी हुई है । कुँवरश्याम घराने की धार्मिकता से जुडे रहकर संगीत में सौंदर्य बोधकता को बढावा देने की, यह परंपरा आगे भी ऐसे ही अविरत चलती रहे, आबाध गति से प्रवाहमान रहे एवं अपनी मनमोहक सुगंधों से रसिक हृदय हो आनंदित कर उसे नादब्रम्ह के आनंदसागर की अनुभूती देती रहे यह मनोकामना करते हैं ।

संदर्भ ग्रंथसूची

अ.क्र.	ग्रंथों के नाम	लेखकों के नाम	प्रकाषक
१	संगीत ज्ञानप्रकाष भाग– १ तथा २	पं. गिरीधरप्रसाद जरपुरवाले	संगति प्रकाषन, मुंबई १९९५
२	घरानेदार गायकी	श्री वा.ह. देषपांडे	मौज प्रकाषन, मुंबई, १९६२
३	संगीत घरानों की चर्चा	श्री सुषिलकुमार चौबे	उत्तर प्रदेष ग्रंथ अकादमी, लखनौ, १९७५
४	भारतीय संगीत का इतिहास	श्री उमेष जोषी	राजकुँवर प्रकाषन, नई दिल्ली १९५६

National Seminar
on
"Dimensions of Thumri
and other forms of
Semi Classical Music"
उपशास्त्रीय संगीत में ठुमरी
एवम् अन्य गीत प्रकारों के
विविध आयाम
Organised by
Department of Music,
University of Mumbai
Tuesday, 24th January, 2017
Venue :
Shaheer Amarsheikh Auditorium, V.V. Bhavan,
4th Floor, B Road, Churchgate, Mumbai

INDEX

SR. NO.	TITLE OF THE PAPER	NAME OF AUTHOR	PAGE NO.
1	ठुमरी शैलीचा शास्त्रीय गाभा : ठुमरीची प्राचीनता, त्यातील भाषा, ताल, राग, वर्ण्यविषय व शैलीचा विकास	डॉ. सुजाता जयंत व्यास	1
2	Special Features of Thumri Gayaki	Dr. Sangeeta Bapat	5
3	आवाज साधना आणि सादरीकरण	डॉ. नरेश एल. गोंडाणे	9
4	रविन्द्रसंगीतातील टप्पा, किर्तन आणि भावदर्शन	अंबुजा साळगांवकर अंजली निगवेकर	13
5	किराना घराने की गायिका डॉ. प्रभा अत्रे जी का ठुमरी–रंग	डॉ. चेतना बनावत	17
6	शब्द आणि भावपूर्ण आशय यांचे विविध उपशास्त्रीय प्रकारातील महत्व	भाग्यश्री भीमराव पांचाळे डॉ. कुणाल इंगळे	22
7	हिन्दुस्तानी संगीत पद्धति क्रमिक पुस्तक मालिका ग्रन्थ में संकलित बंदिश की ठुमरियां	श्री मानस विश्वरूप डॉ. अनया थत्ते	26
8	Devotional Verses as Semi Classical Music	Dr. Maneesha Kulkarni	36
9	Comparative Study of Thumri & Tappa	Shashwati Mandal	40
10	उपशास्त्रीय संगीत के अन्तर्गत ठुमरी एवं अन्य गीत प्रकार	डॉ. अश्विनी कुमार सिंह	43
11	भारतीय संगीतात ठुमरीचे महत्व व योग्यता	डॉ. किशोर एन. देशमुख	46

"आवाज साधना आणि सादरीकरण"

डॉ. नरेश एल. गोंडाणे
सहयोगी प्राध्यापक तथा विभाग प्रमुख,
आर. डी. जी. महिला महाविद्यालय, अकोला जि. अकोला.
मोबाईल नं – 8793429782
Email – drnareshgondane@gmail.com

सारांश :–

"आवाज साधना शास्त्र" या डॉ. बी. आर. देवधर यांनी लिहिलेल्या पुस्तकामध्ये संगीत क्षेत्रात विशेषत: गायन क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या कलावंतांसाठी अत्यंत मौलिक असे संशोधित विचार मांडले आहेत.

केवळ गायन क्षेत्रातील गायकांसाठीच नव्हे तर आवाजाच्या माध्यमातून वक्तृत्व इत्यादी अथवा आपल्या दैनंदिन आयुष्यात सुध्दा आवाजाचे महत्व आपण सर्वजण जाणतो.

निसर्गाकडून बोलण्यासाठी व दैनंदिन व्यवहारांसाठी मिळालेल्या आवाजरूपी देणगीचा संगीत क्षेत्रातील गायनासाठी उपयोग करून घेणे हा मनुष्याच्या जीवनातील अति उत्कट व उच्च पातळीवरील अधिकार होय.

परंतु निसर्गाकडून मिळालेल्या 'आवाज' हया देणगीच्या संगोपन, देखभाल, विकास, शुध्दता, निकोपता इत्यादी सौंदर्यवृध्दी बाबत मात्र आपण बव्हंशी अनभिज्ञ अथवा निष्काळजी असतो.

ज्याप्रमाणे आज व्यावसायिक जगामध्ये "व्यवसाय व्यवस्थापन शास्त्र" इत्यादी प्रमाणे अनेक क्षेत्रांचा व्यवस्थापना बाबतीत विचार होतो आहे, असाच विचार प्रामुख्याने संगीत क्षेत्रात "आवाज व्यवस्थापन शास्त्र" म्हणून होणे ही काळाची गरज आहे. संगीतामध्ये आवाज साधना म्हटली की, रियाज किंवा सारखे गाणे अथवा घोकंपट्टी करणे या अर्थानेच बहुदा बघितले जाते.

एखाद्या रागाचे आरोही –अवरोही अलंकार / पलटे, आलाप, ताना इत्यादी बाबी हया रागाची मूर्ती उभारण्यासाठी उपयुक्त सामुग्री आहे. ही बाब आधी ध्यानात घ्यावयास हवी व आवाज साधना ही एक वेगळी बाब आहे या गोष्टीचे पृथक आकलन होणे फार गरजेचे आहे.

ISBN : 978-81-929645-7-7

दुसऱ्या शब्दात आपला बोलण्याचा जो नैसर्गिक आवाज आहे, त्या निसर्गतत्वाला लक्षात घेऊन त्या आवाजाला रागातील अलंकार / पलटे इत्यादींच्या साजाने शृंगारीत करून आवाजाला संस्कारीत करणे होय.

काही सन्माननीय अपवाद वगळता व आपल्या सभोवती एक कटाक्ष टाकला असता असे आपल्या सहज लक्षात येईल की, काही गायक/ गायिकांचे सर्वसाधारण बोलताना वेगळे आवाज असतात आणि गायन करताना मात्र वेगळाच आवाज लगाव असतो.

त्यामुळे इथूनच खऱ्या अर्थाने आवाजांतील दोषोंन्नतीला अथवा विकार किंवा बिघाडाला सुरूवात होते हे नाकारता येणार नाही.

त्यामुळे आवाजाच्या शुध्दतेसाठी, निकोपतेसाठी, माधुर्यासाठी व एकंदरच श्रवणीय सौंदर्यासाठी आवाज साधनेच्या शास्त्रोक्ततेचे अत्यंत महत्व आहे.

की वर्डस् :– आवाज, साधना, संस्कार, संगीत, निकोप, आवाज व्यवस्थापन शास्त्र (टवपबम डंदंहमउमदज ैबपमदबम)

प्रस्तावना :–

पूर्वीच्या काळापासून ते आजतागायत संगीत शिक्षण क्षेत्रामध्ये सरळ धोपटपणे संगीत शिक्षण देण्याचा प्रघात आहे हे लक्षात येते.

म्हणजे, विद्यार्थी / विद्यार्थिनी संगीतातील गायन शिकावयास आले की, त्यांच्या आवाजाची व त्यांच्या आवाजांच्या गुणधर्माची पातळ, जाड, ढाला, तार इत्यादी अनुषंगाने विशेष कोणतीही चाचपणी न करता सरळ अलंकार अथवा राग शिकवायला सुरू करणे तसेच संबधीत नवीन विद्यार्थ्यांच्या आवाजाला पूरक व पोषक गाण्याची पट्टी इत्यादीचा सुध्दा फार खोल विचार न करता सर्वांना कोणत्यातरी एकाच पट्टीत गायला लावणे या प्रकारेच बहुतेक ठिकाणी संगीत अध्यापनाचे कार्य चालत असल्याचे आपल्या लक्षात येते.

त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या एकंदर गुणात्मक वाढीवर या सर्व बाबींचा मोठा दोषात्मक परिणाम होऊन त्यांचे आवाज सदोषतेकडे वाटचाल करण्याची मोठी भीती आहे.

ISBN : 978-81-929645-7-7

प्रो. बी. आर. देवधर यांनी "आवाज साधना शास्त्र" या पुस्तकात प्रतिपादन केल्यानुसार बहुतेक संगीत शिक्षकांचा "आवाज साधना" याबाबत नेमका अभ्यासच नाही कारण त्यावर आपल्याकडे फार विचार अथवा संशोधन सुध्दा झालेले नाही. आवाज साधना या नावाखाली मग संगीत शिक्षक विद्यार्थ्यांना मंद्र सप्तकातील स्वरांचा अभ्यास करायला सांगतात कारण त्यामुळे त्यांच्यामते आवाज मोकळा, हलका, उंच, चपळ व पल्लेदार होतो.

काहींच्या मते आंबट, तिखट, तेलकट इत्यादी पदार्थ वर्ज्य केल्याने आवाज चांगला राहतो.

उपरोक्तप्रमाणे विभिन्न मत –मतांतरे आवाज साधनेबाबत आढळून येतात. परंतु माझ्यामते "आवाज साधना" म्हणजे गायक अथवा गायिकांच्या निसर्गदत्त आवाजाचे त्याला जराही बाधा न पोचवता रागांतील स्वर सामुग्री अथवा इतरही संगीतातील विविध गान प्रकाररूपी सामुग्रीच्या सुंदर खुराकाने लालन पालन करणे होय.

अशा सुंदर संस्काराने सुसज्ज आवाजाची रसीक श्रोत्यांना भुरळ पडली नाही तर नवलच.

सादरीकरण :–

गायन मग ते राग संगीत गायन, उपशास्त्रीय संगीत गायन, सुगम संगीत गायन अथवा लोक संगीत गायन असो ते जर आवाज साधनेच्या नैसर्गिक तत्वाने शृंगारीत असेल तरच ते खऱ्या अर्थाने निर्मळ आनंदाची अनुभूती देणारे ठरेल. सदोष आवाजात गाणाऱ्यांचा केव्हाच प्रभाव पडत नाही.

गायन सादरीकरणासाठी आवश्यक बाबी –

1. नैसर्गिक सुंदर निकोप व कमवलेला आवाज.
2. विविध गान प्रकारांवर हुकुमत.
3. साहित्याचा अभ्यास.
4. स्पष्ट व शुध्द शब्दोच्चार.
5. आवाजातील माधुर्य.
6. तीनही सप्तकांत लीलया फिरणारा आवाज.
7. विविध तालांवर प्रभुत्व.
8. श्रोत्यांशी स्वर अथवा गानसंवाद साधण्याची कला.

ISBN : 978-81-929645-7-7

9) आपल्या गायनाशी तादात्म्य भाव.

10) ध्वनि प्रक्षेपण यंत्राच्या वापराचा नेमका अभ्यास.

उपरोक्त बाबींच्या एकंदर समन्वयाद्वारे गायक / गायिका उत्तम सांगीतिक सादरीकरण करू शकतात.

निष्कर्ष :–

1) आवाज साधना ही नैसर्गिक व स्वतंत्र अशी बाब आहे.

2) आवाज साधना ही सामान्य व्यवहारांतील बोलणे, वक्तृत्व तसेच गायकांसाठी अत्यंत महत्वाची बाब आहे.

3) संगीत शिक्षकांना तज्ञांच्याद्वारे आवाज साधने संबंधी प्रशिक्षण देणे आवश्यक.

4) आवाज साधना या बहुदुर्लक्षित परंतु तितक्याच महत्वाच्या विषयाचे संगीत शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना शिक्षण मिळणे अत्यंत आवश्यक.

5) गायन हा मानवी जीवनातील आवाजाच्या माध्यमातून साकारलेला अत्युच्च आविष्कार असल्याने त्याच्या जडण घडणीचे तत्व व त्या आधाराने त्याला फुलविण्याचे शास्त्रोक्त मार्गदर्शन मिळणे अत्यावश्यक.

संदर्भ ग्रंथ :

1. आवाज साधना शास्त्र.

लेखक – प्रो. बी. आर. देवधर.

.....

ISBN : 978-81-929645-7-7

2017-18

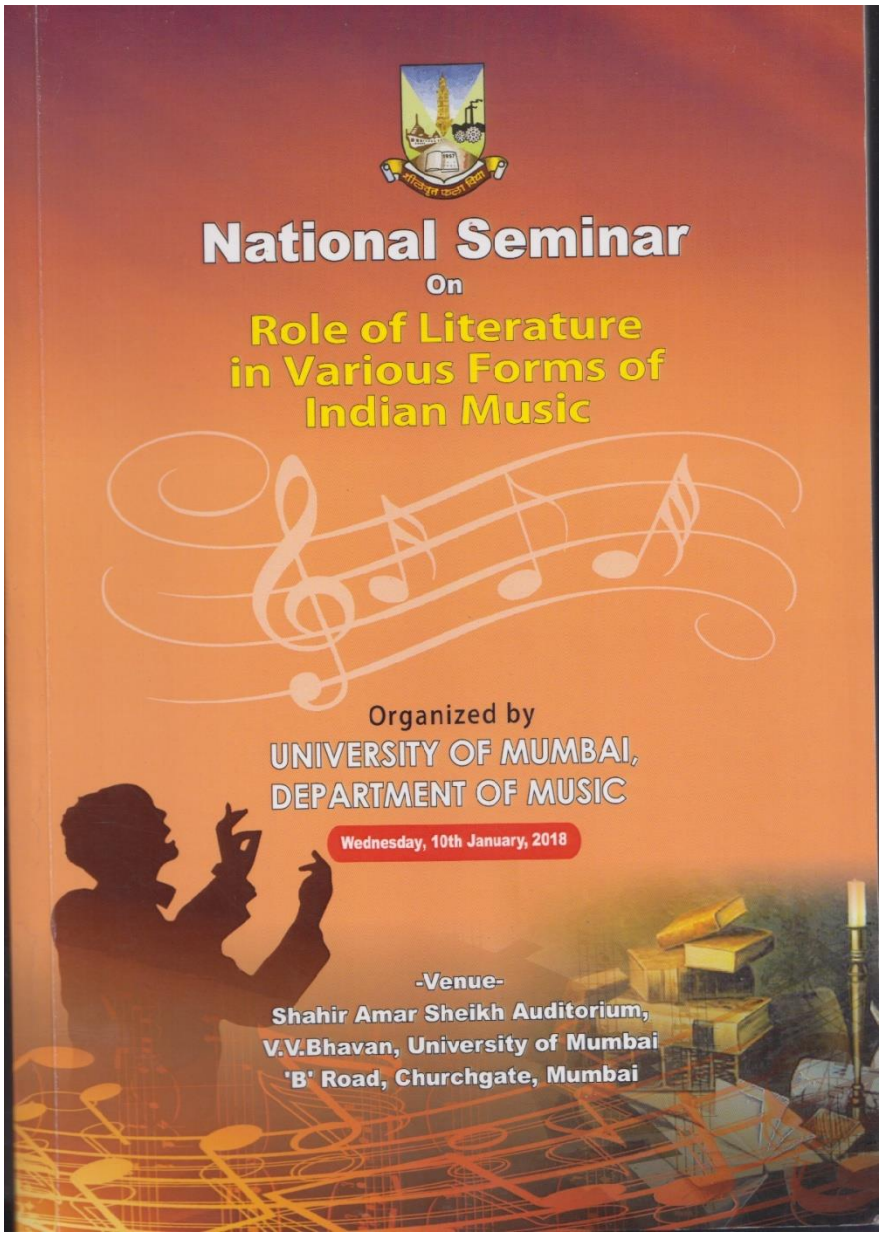
National Seminar
On
Role of Literature in Various Forms of Indian Music
Organized by
UNIVERSITY OF MUMBAI,
DEPARTMENT OF MUSIC
Wednesday, 10th January, 2018
-Venue-
Shahir Amar Sheikh Auditorium,
V.V.Bhavan, University of Mumbai
'B' Road, Churchgate, Mumbai

INDEX

क्र.	लेखिका	शीर्षक	पृष्ठ क्र.
1.	Prof. Ramya C. R.	Impact of Literature in Dance Music	22
2.	डॉ. चैतन्य कुंटे	स्वरार्थ : संगीत और साहित्य का अनोखा मेल	28
3	डॉ. अनया थत्ते	भावगीतातील पद्य सहित्याचा विश्लेषणात्मक अभ्यास	42
4.	डॉ.अंजलिका शर्मा	राजस्थानी लोकगीत में बिराजता साहित्य	50
5.	Dr. Mrudula Dadhe Joshi	Role of Lyrics Comprehension by the composer in making process of Hindi Film Song	56
6.	डॉ. चंद्रकिरण घाटे	भारतीय संगीतमध्ये 'शेमिक्स व फ़्यूज़न'प्रक्रियेचे स्वरूप	63
7.	Dr. Maneesha Kulkarni	Khayal, Literatu and Rasa Theory	69
8.	डॉ. कुणाल इंगले तथा शैलेश आटवे	भारतीय अभिजात संगीतातील बंदिशीमध्ये सहित्याची भूमिका	77
9.	डॉ. कुणाल इंगले तथा मनोज कुमार मान	गुरूवाणी में साहित्य और भारतीय संगीत का महत्त्व	84
10	डॉ. गजानन रणदिवे	आदीवासी और लोकसंगीत	94
11.	Dr. Divya Nedungadi	The Significance of Literature in Indian Classical Dance Music	100
12.	डॉ. जयश्री कुलकर्णी	भारतीय संगीत की विविध विधाओं में संगीत की भूमिका	107
13.	डॉ. हर्षित वैयर	संगीत और साहित्य में अंतरसंबंध	112
14.	डॉ. मोनाली मसीह	फ्यूज़न संगीत	114
15.	डॉ. नरेश गोंडाणे	गज़ल संगीतात सहित्याची भूमिका	117
16.	डॉ. नीता माथुर	हिंदुस्तानी शास्त्रीय गान विधाओं में ब्रज भाषा साहित्य का योगदान	127
17.	डॉ. महेशचंद्र पांडेय	उत्तराखंड लोकसंगीत के गीतों का साहित्यिक विश्लेषण	131

''गझल संगीतात साहित्याची भूमिका''

प्रा. डॉ. एन. एल. गोंडाणे
सहयोगी प्राध्यापक, संगीत विभाग,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला - ४४४ ००१
मोबाईल नं - ८७९३४२९७८२
Email – dr.nareshgondane@gmail.com

प्रस्तावना :-

''उष:काल होता होता, काळ रात्र आली
अरे पुन्हा आयुष्याच्या, पेटवा मशाली''

गझल या काव्य प्रांतातील गझलकार म्हणून ज्यांच्या नावाचा दबदबा अगदी बादशाही थाटाचा आहे असे महान गझलकार कविवर्य सुरेश भट यांच्यावरील गझलेच्या दोन ओळीसुध्दा कमी शब्दांतून मोठा आशय व्यक्त करण्याचं गझलेचं वैशिष्टयपूर्ण असं अंग उजागर करतात.

खरंतर काही गझलकार विद्वानांनी गझल या काव्य प्रकाराची व्याख्या ही 'स्त्री सौंदर्याचे लालित्यपूर्ण वर्णन असलेली कविता' अशी केलेली आहे. उपरोक्त विधान हे अगदी चपखल आहे. कारण स्त्री सौंदर्याचे खरोखरच लालित्यपूर्ण वर्णन या काव्य प्रकाराद्वारे जितके हळूवारपणे, नजाकतपणे, लयबध्द रितीने आणि मोरपंखी दिलखेच अशा शब्दरंगछटांनी सजविलेले असते की ऐकणारी अथवा वाचणारी व्यक्ती मंत्रमुग्ध व्हावी.

गझल या काव्य प्रकाराचा वाचणाऱ्या किंवा ऐकणाऱ्याच्या मनावर होणारा परिणाम हा दीर्घकाळ स्वरूपाचा असतो. आज गझल लिहिणाऱ्यांची संख्या अगदी कमी जरी असली तरी गझल रसिकांची संख्या मात्र फार मोठी आहे.

उर्दू मुशायऱ्यांमधून फार पूर्वीपासून गझल सादर होत आलेली आहे. केवळ गझल वाचनाचेच किंवा सादरीकरणाचे स्वतंत्र उद्रू मुशायरे मोठ्या प्रमाणावर होत असल्याने गझलचे मौलिक वैशिष्टय आपल्या लक्षात येते. गझलची मौलिकता,

ISBN : 978-93-5291-987-1

गझलचे आकर्षण आणि गझलेचा परिणाम हा फार ठाशीव स्वरूपाचा असल्याने गझल ही चीर स्मरणात राहते.

साहित्य रूपाने तसेच केवळ उर्दू मुशायऱ्यांमधूनच वर्षानुवर्षे मुशाफिरी करणारी गझल ही मात्र ठरावीक भाषिक वर्गापुरतीच मर्यादित राहिल्याने गझल ही विविध भाषिक रसिकांपर्यंत फारशी पोहचली नव्हती.

परंतु गझलेचा जेंव्हा संगीतामध्ये शिरकाव झाला व चित्रपट आणि खासगी गझलांच्या सांगीतिक ध्वनिफितींमधून गझल जेंव्हा बोलती झाली तेव्हा ती संगीत या प्रभावी माध्यमाद्वारे सर्वदूर, सर्व भाषिकांमध्ये पोहचली, रुजली आणि अतिप्रिय होवून चाहत्या वर्गाबरोबर चहुमुलुखी झाली. आज जगभरामध्ये गझलचे चाहते फार मोठ्या प्रमाणावर आहेत. याचे श्रेय संगीताला सुध्दा नकीच दयावे लागेल. कारण ज्यांना मुशायऱ्यांना जाणे शक्य नाही वाचायला वेळ नाही अशा सर्वांसाठी सांगीतिक गझल ही एक पर्वणीच झाली आहे. घरातील म्युझिक सिस्टीम, कॉम्प्युटर, लॅपटॉप, टॅब, मोबाईल इत्यादींच्या माध्यमातून सोईनुसार श्रवणाची सोय उपलब्ध झाल्याने गझल मोठया प्रमाणावर प्रसृत झाली.

संगीताच्या साथीने गझल ही मोठ्या प्रमाणावर लोकप्रिय होण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे गझलेतील काव्यात्मक सुकोमलता, अलवारपणा, हृदयाला भिडणारी अर्थवाही नजाकत, शाब्दिक लडिवाळ, क्षणात हृदयाचा ठाव घेण्याचं चुंबकत्व आणि या जोडीला संगीताची भावनीक तरलता, मधूर सांगीतिक ध्वनिंच्या मोरपंखी लहरी, डोलायला लावणाऱ्या धून अथवा चाली आणि तितकाच समर्पक व दिमाखदार तालांचा ठेका व सोबतीला गायक / गायिकांचे भावगर्भ सुमधूर आवाज या सर्व मिश्रणातून उपजणारे रसायन हे त्यामुळेच खऱ्या अर्थाने मेंदूचा पूर्णपणे ताबा घेते आणि येथेच गझल तिच्या गंतव्यस्थानी पोहचते.

संशोधन पध्दती :- दुय्यम तथ्यांच्या आधारे विषय सामुग्रीने संकलन.

रसिकांच्या दृष्टीकोनातून संगीत हेच जीवन असे एक वेळ मानले तर ह्या जीवनरूपी संगीतामध्ये सुध्दा भावनिक प्राण फुंकण्याचं सामर्थ्य हे साहित्यामध्ये

ISBN : 978-93-5291-987-1

आहे ही बाबसुध्दा दुर्लक्षिता येणार नाही.

अनेक नामवंत गझलरचनाकारांनी अप्रतिम अशा गझला लिहून गझलेचं दालन समृध्द केलं आहे. यामध्ये प्रामुख्याने उर्दू भाषेतील गझलकार मिर्झा गालिब, डॉ. राहत इंदौरी, मुनव्वर राणा, गुलजार, जावेद अख्तर, कैफी आज़मी, फिराक गोरखपुरी, अकबर इलाहाबादी, अख्तर शिरानी, अख्तर उल ईमान, दाग देहलवी, अमीर मीनाई, अली सरदार जाफरी, अल्लामा इकबाल, साहिर लुधियानवी, शहरयार, शकील बदायुनी, वसीम बरेलवी, मोहम्मद रफी सौदा, मुनीर नियाजी, मीर तकी मीर, बहादुरशहा जफर, बशीर बद्र, फैज अहमद फैज, निदा फाजली, जिगर मुरादाबादी, कतील शिफाई, अहमद फराज इत्यादींचा उल्लेख करता येईल. या गझलकारांनी आपल्या लेखणीच्या ताकतीने रसिकांवर आपली अमीट छाप सोडली आहे.

स्त्री सौंदर्याचे वर्णन करणारी व श्रृंगार रसात आकंठ बुडालेली गझल ही काळाच्या ओघात बदलत गेली. नवीन शायर आले, त्यांनी गझलेद्वारे नवनवीन विचार मांडायला सुरूवात केल्याने गझल ही सामाजिक विषयांना हात घालू लागली. राजकारण, समाजकारण, जीवन विषयक तत्वज्ञान, देशभक्ती, शांतता, सलोखा, एकात्मता, नैतिकता, हास्य, जीवनातील वैचारिक विसंगतीबाबतचे व्यंग इत्यादी विषयांना हात घालून गझलेचा मुक्त प्रवास व मुक्त संचार सुरु झाला. उर्दू, हिंदी गझलांच्या प्रभावाने इतर भाषांतील कविंना सुध्दा आकर्षित केल्याने उर्दू भाषिक असलेली गझलसुध्दा बहुभाषिक झाली. आज विविध भाषांमध्ये गझल हा काव्यप्रकार लिहिला जात असल्याचे आपल्या लक्षात येईल.

आज वैज्ञानिक क्रांतीच्या जागतिक झंझावातामुळे संगीत क्षेत्रात प्रचार व प्रसाराची आधुनिक साधने उपलब्ध झाल्याने संगीत हे कानाकोपऱ्यातील जीवनापर्यंत पोहचले आहे. यामुळे उर्दू, हिंदी भाषांतील गझलांबरोबर मराठी व इतरही भाषांतील गझला ह्या सांगीतिक अल्बमस्, चित्रपट इत्यादींच्या माध्यमातून मोठ्या स्तरावर प्रचारीत झाल्या. यामुळे गझलला एक मोठा लोकाश्रय मिळाला आणि त्यामुळे गझलेचे सौंदर्यमुलक सामर्थ्य रसिकांमध्ये प्रस्थापित झाले आहे.

अशाच काही निवडक परंतु अत्यंत लोकप्रिय अशा सांगीतिक गझलांचा

ISBN : 978-93-5291-987-1

उहापोह पुढीलप्रमाणे.

चुपके चुपके रात दिन, आँसू बहाना याद हैं

हमको अब तक आशिकी का, वो जमाना याद हैं

चित्रपट - निकाह (१९८२), गझलकार - हसरत मोहानी,

संगीतकार व गायक - गुलाम अली

वरील गझलची शब्दरचना ही अत्यंत साधी, सोपी व सरळ असून यातील अर्थ हा अगदी सहज सुगम असा आहे. प्रेमातील विरह या विषयावर बेतलेली ही गझल असून प्रचंड सुंदर अशा शब्द सौंदर्य भावनेने नटलेली आहे. प्रेमविरहाने व्याकुळ असा प्रेमी आपल्या प्रेयसी सोबत घालवलेल्या सुंदर क्षणांच्या आठवणीत हरवलेला असून भूतकाळातील त्या कोमल आठवणीच आता जणू त्याचे जगण्याचे बळ झालेल्या आहेत. असे सुंदर शब्दांकन प्रस्तुत गझलेमध्ये केलेले आहे. १९८२ साली आलेल्या निकाह या चित्रपटात जरी ही गझल आलेली असली तरी त्या आधीपासूनच गुलाम अली ही गझल त्यांच्या कार्यक्रमांत गात असल्याचे त्यांनी खुद्द एका कार्यक्रमादरम्यान सांगितले आहे. यानुसार पस्तीस वर्षापेक्षा जास्त कालावधीपासून ही गझल विभिन्न वयोगटातील रसिकांच्या मनावर गारूड करून आहे. या गझलेची इतक्या मोठ्या स्तरावरील लोकप्रियतेची बलस्थाने तीची ध ून/चाल, ताल आणि प्रत्यक्ष गुलाम अलींसारख्या गझल गायनातील महामेरूची जानदार, शानदार, अभ्यासू, तयारीची, सुरेल व मन प्रसन्न करणारी गायकी आणि सोबत गझलेचे शब्द सौष्ठव ही होत. आज 'चुपके चुपके' ही गझल माहीत नाही असे फार तुरळक संगीत व साहित्य रसिक सापडतील हा या गझलेतील काव्य रचनेचा चुंबकीय परिणाम आहे.

तुमको देखा तो ये खयाल आया

जिंदगी धूप तुम घना साया

चित्रपट - साथ साथ (१९८२), गझलकार - जावेद अख्तर,

संगीत - कुलदीप सिंग, गायक - जगजीत सिंग

ISBN : 978-93-5291-987-1

गिला मौत से नहीं हैं, हमे जिंदगी ने मारा

चित्रपट - अलग अलग (१९८५), गझलकार - आनंद बक्षी,

संगीत - आर. डी. बर्मन, गायक - किशोरकुमार

वरील गझलेमध्ये प्रेम, सुख, संपन्नता याबाबतीत निराशाच हाती आल्याचे वर्णन आहे. मृत्यु हा अटळ असल्याने त्याला तर नक्कीच दोष देता येणार नाही परंतु आनंदाने जगण्यासाठी जे जीवन मिळाले ते सुध्दा मिळून न मिळाल्यासारखे अनुत्पादी ठरल्याचे वर्णन मोठ्या खुबीने वरील गझलमध्ये केले आहे.

दिल चिज क्या हैं, आप मेरी जान लिजिए

बस एक बार मेरा कहा, मान लिजिए

चित्रपट - उमराव जान (१९८१), गझलकार - शहरयार,

संगीत - खय्याम, गायिका - आशा भोसले

आपल्या अंतरीचे गुज आपल्या प्रिय व्यक्तीला खूप मुलायम शब्दात परंतु विनम्र आणि विनवणीच्या सुरात ती सांगते आहे की माझं मन जाणा, माझ्या भावना समजून घ्या मग तर तुमच्यासाठी माझा प्राण अर्पायलासुध्दा मी तयार आहे. अशा समर्पणाच्या भावनेने समृध्द अशी ही रचना आहे.

युँ हसरतों के दाग, मोहब्बत में धो लिए

खुद दिलसे दिल की बात कही, और रो लिए

चित्रपट - अदालत (१९९८), गझलकार - राजेंद्रकृष्ण,

संगीत - मदन मोहन, गायिका - लता मंगेशकर

प्रेमातील अपयशामुळे आपल्या ईच्छा, आकांक्षा सर्व धुळीस मिळाल्या अशा आशयाचे कारूण्यरूदन असलेली ही स्वगत गझल आहे. दोन ओळींतून इतका मोठा आशय मांडण्याचं हेच खरेतर गझलेचं वैशिष्टय आहे.

रंजिश ही सही, दिल ही दुखाने के लिए आ

आ फिर से मुझे छोडके जाने के लिए आ

ISBN : 978-93-5291-987-1

गझलकार - अहमद फराज, संगीत व गायक - मेहंदी हसन

या गझलेमधून दुरावलेल्या तिला तो म्हणतो आहे की, हरकत नाही भांडण्याच्या निमित्ताने का होईना तू ये आणि मला पुन्हा सोडून जाण्यासाठी का होईना पण तू ये, इतके निरातिशय प्रेमाचे हळुवार विचार सदर गझलेतून मांडले आहेत.

गरज बरस प्यासी धरतीपर फिर पानी दे मौला

चिडियों को दाने, बच्चों को, गुडधानी दे मौला

अल्बम - इनसाईट (१९९४), गझलकार - निदा फाजली,

संगीत - गायक : जगजीत सिंग

अवर्षणग्रस्त दुष्काळी स्थितीने मेटाकुटीला येवून पशु, पक्षी आणि समस्त मानव जातीच्या कल्याणासाठी पाऊस पाडण्यासाठी निसर्गाकडे प्रार्थना करीत असल्याचे सुमंगल असे शब्दवर्णन वरील गझलमधून करण्यात आले आहे.

चंद्र आता मावळाया लागला

प्राण माझा ही ढळाया लागला

अल्बम - अंतरंग, गझलकार - सुरेश भट, गायक - सुरेश वाडकर

वरील गझल मध्ये जीवन आता उत्तरार्धाकडे वळायला लागल्याचे वर्णन आहे. जगण्याची अपार इच्छा असतानाही विलय न टाळता येणारा शाश्वत आहे. असे तात्वीक विचार वरील गझलेतून खूप सुंदरपणे मांडले आहेत.

अंदाज आरशाचा वाटे खरा असावा

बहुतेक माणसाचा तो चेहरा असावा

अल्बम - एक जखम सुगंधी, गझलकार - इलाही जमादार,

गायक-संगीत - गझलनवाज भीमराव पांचाळे

आरसा माणसाचं ज्याप्रमाणे बाह्य सत्य प्रतिबिंब दाखवतो त्याचप्रमाणे समाजामध्ये सुध्दा माणसांचं आंतरिक प्रतिबिंब पडत असतं. माणसाचे विचार आणि

ISBN : 978-93-5291-987-1

त्याबरहुकुम आचार त्याचं समाजातील स्थान ठरवत असतात. अशा समाजरूपं आरशाला आवडलेली अथवा आवडणारी सत्वशील, तत्वशील, सदाचारी, विवेकी समाजोपकारी अशा प्रकारची अनुकरणीय माणसे आताशा कुठेतरी हरवली आहेत आणि हे चित्र तितकं सुखावह नाही अशा प्रकारचे तात्वीक विचार सदर गझलेतून खूप सुंदररित्या मांडले आहेत.

गरीबाच्या लग्नाला नवरी, गोरी काय काळी काय

महागाईने पिचलेल्यांना, होळी काय दिवाळी काय

गझलकार - , गायक व संगीत - गझलनवाज भीमराव पांचाळे

अत्यंत हलाखीचे जीणे जगणाऱ्या माणसांना जेव्हा जगण्याची भ्रांत असते अशावेळी मिळेल ते कष्ट करून आणि मिळेल ते खावून जगणे त्यांच्या वाट्याला येते. अशा माणसांकडे आनंदाने जगण्याचे पर्यायच शिल्लक नसतात. उपलब्ध परिस्थितीला स्वीकारून केवळ पुढे चालणेच फक्त ज्यांना पर्यायाने उपलब्ध असते. त्या माणसांसाठी कसले सणवार आणि कसला सौंदर्यभारीत आनंद, अशा प्रकारचे समाजातले व्यंगात्मक वास्तव उपरोक्त गझलेतून खूप दमदारपणे मांडले आहे.

आला पहाट वारा, गेला पहाट वारा

आला पुन्हा उन्हाचा, चटक्यांचा तोच मारा

अल्बम - पहाट वारा, गझलकार संगीतकार व गायक - महाकवी वामनदादा कर्डक

तळागाळातील माणसांचे उध्दारकर्ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या महापरिनिर्वाणानंतर या गझलेचा जन्म झालेला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या शैक्षणिक, सामाजिक आणि राजकीय क्रांतीमुळे आंबेडकरी समाजाच्या विकासाची नवी पालवी अंकुरत असतानाच दु:खी कष्टी माणसांना मायेचा, अधिकारांचा भक्कम सहारा देणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या समाजाला पोरके करून गेल्याचे हळवे चित्रण महाकवी वामनदादा कर्डक यांनी वरील गझलेतून खूप हृदयस्पर्शीपणे केले आहे.

ISBN : 978-93-5291-987-1

2018-19

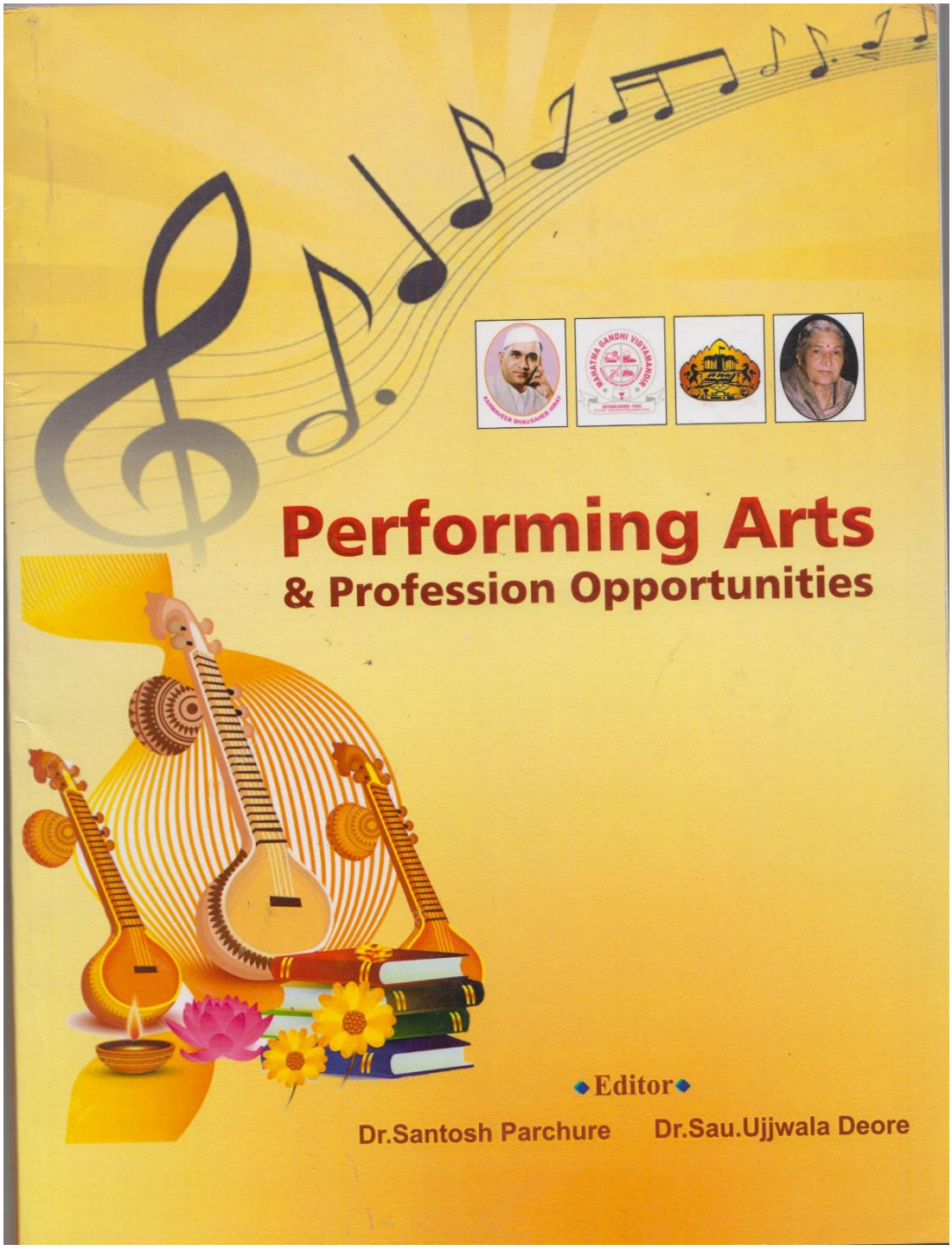
Performing Arts
& Profession Opportunities
Editor
Dr.Santosh Parchure
Dr.Sau.Ujjwala Deore

ISBN: 978-93-89003-16-1 | Musicon 2018 – 19
An Interdisciplinary National Conference | 03

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

|| Index ||

01) संगीत और तकनीक : एक सुनहरा अवसर
प्रो. पुष्पम नारायण, दरभंगा || 07

02) नव्वदोत्तर मराठी साहित्याचा सांस्कृतिक विसंवाद
डॉ. प्रभाकर देसाई, पुणे. || 09

03) दूरदर्शन एवं रेडियो: रोजगार की संभावनाएँ
डॉ. संतोष दत्तात्रयराव परचुरे, मालेगांव कैम्प || 14

04) चित्रपट संगीत में रोजगार के अवसर
सम्पदा प्रशांत हिरे || 17

05) Challenges and Possibilities with reference to Indian Classical Dance
G. Anupama Raj, Dr.Vasanth Kiran, Bengaluru || 19

06) Profession Opportunities in Vocal & Instrumental Music
KumariAnupama, Patna || 22

07) भारतीय शास्त्रीय संगीत के प्रचार–प्रसार में आकाशवाणी का योगदान
डॉ. अश्विनीकुमार सिंह, बड़ौदा || 23

08) संगीत चिकित्सा
भागवत लहुबुवा ढोले, औरंगाबाद. || 25

09) Beguiling Dances Of Rajasthan
Bharti Kapoor, Amritsar || 31

10) अध्ययन अक्षम बालकों की प्रगती के लिए उपयुक्त तंत्रशुध्द संगीत उपचार पध्दती
डॉ. दीपाली सौरभ काटे, औरंगाबाद || 36

11) दर्जेदार गायकी आणि मुक्त व्यवसाय
अशोक एस. जाधव, मालेगाव कॅम्प. || 39

12) ध्वनिमुद्रण व्यवसाय
डॉ. नरेश एल. गोंडाणे, अकोला || 41

ISBN: 978-93-89003-16-1

12

ध्वनिमुद्रण व्यवसाय

डॉ. नरेश एल. गोंडाणे,
अकोला

सारांश — भारतीय अभिजात संगीत म्हणजेच राग संगीत, उपशास्त्रीय संगीत, सुगम संगीत, लोकसंगीत या सर्व संगीत प्रकारांचे अथवा त्यांतील सांगीतिक रचनांचे तसेच मानवी जीवनाशी निगडित विविध प्रसंगोचित वर्णनांचे ध्वनिमुद्रणाच्या माध्यमातून जतन व संवर्धन करण्यामागे ध्वनिमुद्रण व्यवसायाचेअनमोल असे योगदान आहे. आज भारतातच नव्हे तर जगभरामध्ये मौलिक व दुर्मिळातील दुर्मिळ संगीत जतन करणे केवळ ध्वनिमुद्रण तंत्रामुळेच शक्य झाले आहे. ध्वनी मुद्रित संगीताचे आजचे जे काही विकसित स्वरूप आपणास ऐकावयास मिळते आहे ते ही केवळ ध्वनी मुद्रण तंत्रामुळेच. १८७७ साली थॉमस एडिसन ने शोधलेल्या या तंत्राने आज संपूर्ण जग आपल्या कवेत घेतले आहे असे म्हटल्यास वावगे होणार नाही. भारतीय संगीताविषयी कथन करायचे झाल्यास राग संगीताच्या ध्वनिमुद्रिका असोत, चित्रपट संगीताच्या अथवा इतर ध्वनिमुद्रिका असोत हे सर्व जतन करण्याचे काम आजवर ध्वनिमुद्रण व्यवसायातील कंपन्यांनी केलेले आहे व अव्याहतपणे करत आहेत. आज ध्वनिमुद्रण हा एक स्वतंत्र व प्रचंड मोठ्य स्तरावरील, कोट्यवधी माणसांना रोजगार मिळवून देणारा व्यवसाय बनला आहे.

ध्वनिमुद्रण हे अनेक बाबींचे केले जाते. उदा. संगीत, शैक्षणिक साहित्य, कथा अथवा निरुपणे इ. .

मात्र या सर्वांच्या अग्रभागी ध्वनिमुद्रणाच्या बाबतीत असेल तर ते म्हणजे संगीत. केवळ स्वर वाद्य वादनाचे ध्वनिमुद्रण, ताल वाद्य वादनाचे ध्वनिमुद्रण तर संपूर्ण म्हणजेच गायकांना घेऊन केलेले ध्वनिमुद्रण अशा विविध प्रकारे ध्वनिमुद्रण केले जाते. ध्वनिमुद्रणासाठी कुशल अशा मनुष्यबळाची आवश्यकता असते. यामध्ये गायक, संगीतकार, संगीत संयोजक, डबिंग आर्टिस्ट्स, व्हॉइस ओव्हर आर्टिस्ट्स, मिमिक्री आर्टिस्ट्स, संगीतातील तज्ज्ञ कलाकारांबरोबरच सांगीतिक अंग असलेले गीतकार हे तर आता ध्वनिमुद्रणासाठी जणू आवश्यक असा घटकच बनले आहेत.

ध्वनिमुद्रण करण्याआधी ज्या रचना प्रकाराचे ध्वनिमुद्रण करावयाचे आहे त्याचा बारकाईने अभ्यास करून आवश्यक साथीदारांच्या संगतीतून तांत्रिक पद्धतीने ते पार पाडले जाते. उदा. एखाद्या गाण्याचे ध्वनिमुद्रण असेल तर गीतकार, संगीतकार, संगीत संयोजक व गायक/गायिका, आवश्यकतेनुसार कोरस इ. चे योगदान लाभते. तदनंतर, केलेल्या ध्वनिमुद्रणावर तांत्रिक सोपस्कार पार पाडून (मिक्सिंग इ.) त्या ध्वनिमुद्रणाची श्रवणात्मक पातळीवर गुणवत्ता वाढवून त्या ध्वनिमुद्रणाच्या कॅसेट्स, सीडीज अथवा आजच्या विविध स्वरूपांत रुपांतरे तयार करून विक्रीसाठी वितरित केल्या जातात.

ह्या व्यवसायामध्ये ग्रामोफोन कं, एच. एम. व्ही. (सारेगामा कं.), टी — सीरिज, युनिवर्सल म्युझिक कं. , अल्ट्रा म्युझिक कं. , व्हीनस म्युझिक कं, टिप्स म्युझिक कं, टाइम्स म्युझिक कं, सोनी म्युझिक कं, कृ णाल म्युझिक कं, लिरिकल म्युझिक कं, सुमीत म्युझिक कं. इ. संगीत कंपन्या ध्वनिमुद्रण व वितरणाच्या व्यवसायात वर्षानुवर्षे कार्यरत आहेत. विविध ध्वनिमुद्रक कंपन्यांमुळे जसा विविध कलाकारांना मुक्त व्यवसायी म्हणून रोजगार मिळाला त्याचप्रमाणे ध्वनिमुद्रक अभियंता, इतर तंत्रज्ञ, ध्वनिमुद्रिकांचे ठोक व किरकोळ विक्रेते, ध्वनिमुद्रिकांचे वाहतूकदार, इन्ले कार्ड डिझायनर (मुखपृष्ठ रचनाकार), ध्वनिमुद्रिकांसाठी लागणारी सामग्री पुरवठादारांचा स्वतंत्र उद्योग असे फार मोठे ध्वनिमुद्रण व्यवसायाचे विश्व व्यापकपणे कार्यान्वित झालेले आहे. आज घराघरातील मनामनात संगीत रुजविण्याचे, फुलविण्याचे व प्रचार आणि प्रसारित करण्याचे दैदिप्यमान कार्य ध्वनिमुद्रण व्यवसाय करत आहे. केवळ ध्वनिमुद्रिका ऐकून उत्तम कलावंत घडत असल्याचे श्रेय ध्वनिमुद्रण व्यवसायाला द्यावे लागेल.

महत्वाचे शब्द (की वर्ड्स) — ध्वनिमुद्रण, ध्वनिमुद्रिका, कंपन्या, कलाकार, तंत्रज्ञ, संगीत, जागतिक, प्रचार व प्रसार, जतन व संवर्धन, योगदान.

ISBN: 978-93-89003-16-1

संशोधनाची पद्धत — दुय्यम तथ्यांच्या आधारावर तत्थ्य संकलन.

प्रस्तावना — ग्रामोफोन कंपनीच्या काळातील काळ्या रंगाच्या, आकाराने मोठ्य, पातळ, गोल व हलक्या अशा संगीताच्या तबकड्य किंवा ध्वनिमुद्रिका आजही आपल्याला ठाऊक आहेत. साधारणत: ५० वर्षांपूर्वी जेंव्हा ह्या तबकड्य आल्या त्या जणू केवळ श्रीमंतांसाठीच. देश आता कुठे प्रगती करू लागला होता. काही धनिकांकडेच पूर्वी रेडिओ होते. सामान्य माणसाला पैसा बघायला मिळत नव्हता, अशा अभावग्रस्त काळात मनोरंजनाचे साधन म्हणून ज्यांच्याकडे ग्रामोफोन आले अशा व्यक्तींना तेंव्हा समाजात फार प्रतिष्ठित समजले जाई. त्या काळात खर्चिक मनोरंजन सर्व सामान्यांना परवडणारे नसल्याने ध्वनिमुद्रणाचा व्यवसाय ह्या काळात मंद गतीनेच झाला असे म्हणावे लागेल. कारण पुढील काही वर्षे या स्थितीत फारसा बदल झाला नाही. असे जरी असले तरी याही काळात एक गोष्ट मात्र फार महत्वपूर्ण अशी घडली की ह्या काळातील संगीतातील महान कलावंतांच्या कलेचे ध्वनिमुद्रण होऊन मौलिक अशा ठेव्याचे संगोपन होऊ शकले. पुढे पुढे उदारीकरणाच्या काळात रोजगार वाढले, लोकांकडे मनोरंजनावर खर्च करण्याइतपत पैसा आला व तांत्रिक प्रगतीमुळे स्वस्त स्वरूपामध्ये कॅसेट्स या घटकाचा जन्म झाला. भारतीय संगीताच्या बाबतीत सांगायचे झाल्यास कॅसेट्सचे युग हे भारतीय संगीताच्या कालखंडातील सुवर्णयुग होय असे म्हटल्यास वावगे होणार नाही. कारण याच कालखंडामध्ये लाखो गाणी ध्वनिमुद्रित झाली, अनेक उत्तम गायक कलाकार समोर आले, सुंदर संगीत जन्माला आले व व्यवसायाच्या बाबतीत सांगायचे झाल्यास ध्वनिमुद्रण व्यवसायातील कंपन्या याच कालखंडामध्ये गडगंज झाल्या. ध्वनिमुद्रण व त्याच्या वितरणाचा कॅसेटयुगाच्या अखेरपर्यंत म्हणजेच साधारणत: २००५ सालापर्यंत अक्षरश: रतीब घातला गेला. दर्जेदार सांगीतिक ध्वनिमुद्रिका श्रोत्यांना ऐकायला मिळाल्यामुळे श्रोत्यांचे सांगीतिक कान तयार होऊ लागले व श्रवणातून उत्तमोत्तम कलाकार घडू लागले. म्हणूनच भारतीय ध्वनिमुद्रण व्यवसायाच्या इतिहासातील कॅसेटयुग हे सुवर्णयुग म्हणून संबोधले जाते.

आज कॅसेटची जागा सीडी व सीडी ची जागा, पेन ड्राईव्ह, मेमरी कार्ड, इंटरनेट ने घेतली आहे. ध्वनिमुद्रण जतन करण्याच्या किंवा साठविण्याच्या घटकांमध्ये जरी आज लक्षणीय क्रांती झाली असली तरी ध्वनिमुद्रण व्यवसायाला मात्र सर्व सोपस्कार पूर्वीप्रमाणेच पार पाडून ध्वनिमुद्रणं करावी लागत असल्याने कलावंतांचा रोजगार हा दिवसेंदिवस वाढतोच आहे.

आज मोबाईल क्षेत्रात झालेल्या प्रचंड क्रांतीमुळे प्रत्येक माणसाच्या हातातील मोबाईलमध्ये जणू स्वत:चा रेकॉर्डिंग स्टुडिओ उपलब्ध झाला आहे. विविध अप्लिकेशन्सच्या माध्यमातून मोबाईलवरच ध्वनिमुद्रणाची सोय उपलब्ध झाल्याने ध्वनिमुद्रणाचे हे सुद्धा एक नवीनच दालन खुले झाले आहे. आज सर्व सामान्य माणसे सुद्धा स्वत:च्या रेकॉर्डिंग स्टुडीओंच्या माध्यमातून ध्वनिमुद्रणाच्या व्यवसायात उतरून यशस्वीपणे कार्य करत आहेत. असे असले तरी व्यावसायिक ध्वनिमुद्रक कंपन्यांचे स्वत:चे एक अस्तित्व आहे. दर्जा, गुणवत्ता व वितरण प्रणाली आहे, ज्याद्वारे विविध प्रकारच्या सांगीतिक गरजा भागविणाऱ्या ध्वनिमुद्रिकांची निर्मिती ह्या कंपन्या करीत असतात. तेंव्हा ध्वनिमुद्रण व्यवसायाची व्याप्ती बघू जाता समस्त भारतीयांच्या सांगीतिक व मनोरंजनाशी जोडलेला हा व्यवसाय असल्याने संगीत जगतात या व्यवसायाचे अनन्यसाधारण असे महत्व आहे.

निष्कर्ष —

१. ध्वनिमुद्रण व्यवसाय हा कोट्यवधी कलावंत, तंत्रज्ञ व व्यावसायिकांना रोजगार मिळवून देणारा व्यवसाय आहे.

२. संगीताचे जतन, संवर्धन, प्रचार व प्रसाराबाबतीत ध्वनिमुद्रण व्यवसायाचे मौलिक असे योगदान आहे.

संदर्भ —

१. संगीत विशारद
२. इंटरनेट

❑❑❑

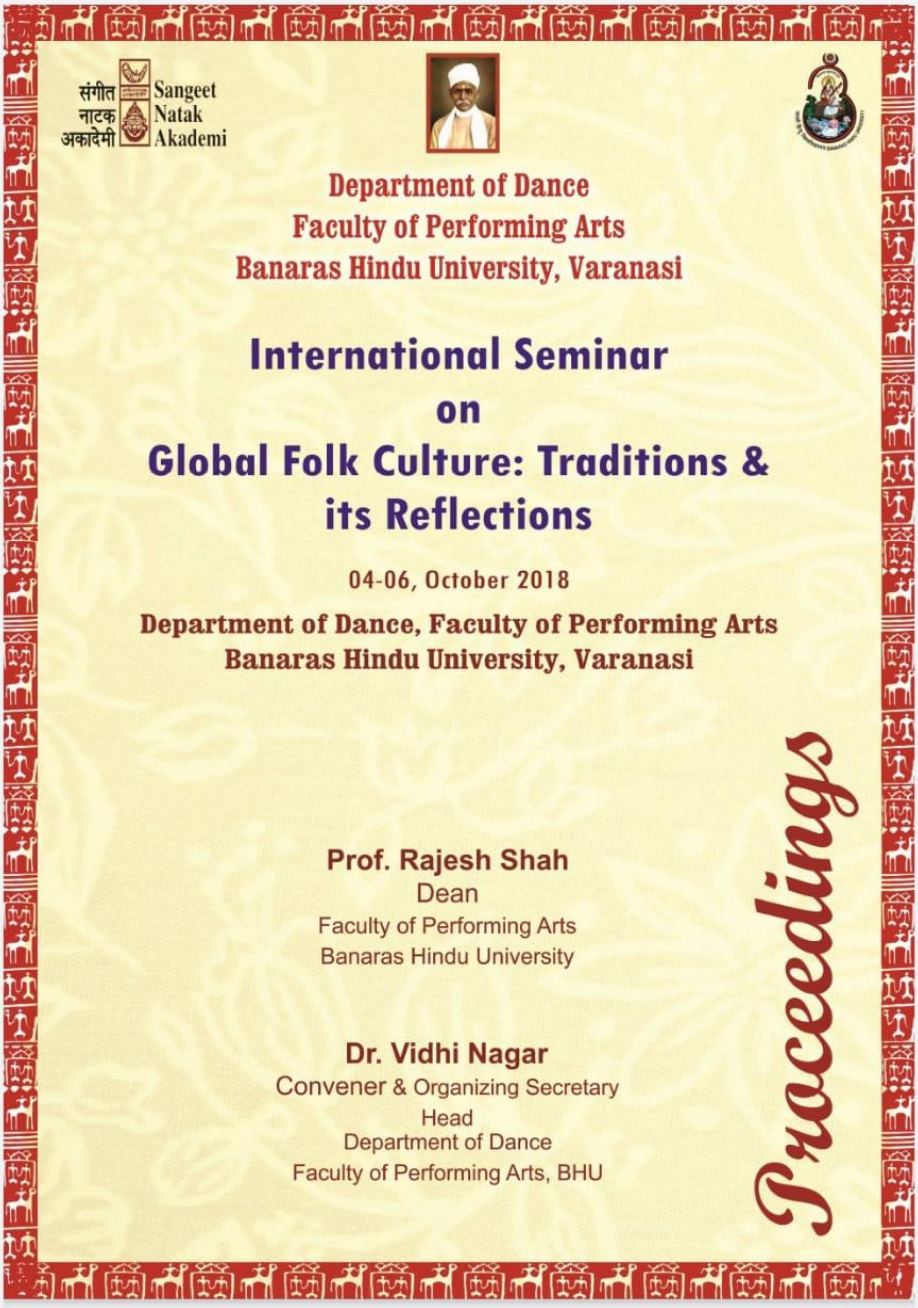
संगीत नाटक अकादेमी
Sangeet Natak Akademi
Department of Dance
Faculty of Performing Arts
Banaras Hindu University, Varanasi
International Seminar
on
Global Folk Culture: Traditions & its Reflections
04-06, October 2018
Department of Dance, Faculty of Performing Arts
Banaras Hindu University, Varanasi
Prof. Rajesh Shah
Dean
Faculty of Performing Arts
Banaras Hindu University
Dr. Vidhi Nagar
Convener & Organizing Secretary
Head
Department of Dance
Faculty of Performing Arts, BHU
Proceedings

Proceedings
ISBN 978-93-5346-887-3

Folk Culture of Maharashtra-Bharud

Dr. Dhanashree Pande Mulaokar
Associate Professor
Smt: R.D.G. College for Women
Akola Maharashtra

India have a very-rich Culture and heritage Different Status having different culture and languages. Just like a garland of different Colourful flowers.

What a culture? :-

Culture is nothing but beliefs, customs, arts of particular time, society, group, place. Every particular society that has its own beliefs, way of living, thinking & behavior. People working together in a place or organization can also. form a culture of their own. Culture is an integrated part of human knowledge, belief and behavior,

When one human being things behaves, his art, literature is followed by people. Those people make a community then society. This is carried by one generation to another a culture, heritage is formed which belong to that particular sosciety or community. Someone adds some good things to this culture and it enriches.

Culture developed from one man to community or society.

Now what is folk culture? :-

Folk starting from general common people to a community. Now here we will think of folk Music.

Folk Music indicludes both traditional Music and the genre that evolved from it during the 20th century. folk revival. The term originated in the 19th century, but is often applied to music older than it.

With their voices and instruments folk singer are like the uplugged artists who tell their collective stories through their collective stories through their songs, their music.

Thus we can say folk music is a music made by a common man for common man and sung by a common man.

Traditional classical Music also. have origine in folk Music. The Great mile stone of classical Music Late Pt.Kumar Gandharv found Ragas in folk and innovated New ragas:like

This means the roots of classical music are also found folk music.

Maharashtra is one of the state with rich culture, heritage traditions, spirituality. Classical music, folk music, different styles of Marathi language.

Music includes Singing, dancing and playing instruments.

ISBN 978-93-5346-887-3

Folk music also includes singing dancing and playin instruments. [Now we come to the Maharashtriyan folk. Culture There various type of folk culture in Maharashtra like Lavani, Ovi, Bhupali, Gavalan, Dhanjar dance, Koli Dance, Shetkari dance etc. This all tpe of folk music is mainly for entertainment and relaxation It gives some message or thought or reality of life to the society.]

Folk muisic is a reflection of typical culture of a society which focuces on the following things.

1) Lifestyle of that society.
2) Thoughts or thinking of that society.
3) Language style of that society.
4) Costume of that Society.
5) Instruments which are used.
6) Dance of style steps and 'mudras' of that folk music of that society.
7) Expressing style of that society.
8) Behaviour and relationship
9) Conncept of Personality in the society.

One of the very special folk music of Maharashtra is 'Bharud'.

What is Bhaurd? :-

Bharud is a folk music which contains duel meaning one which is word meaning i.e. Sansaric materialistic and other is conceptual meaning spiritual. One who is performing 'Bharud' have to clearify both the meanings. It is his skill how to perform in a entertaining way. Bharud word is derived from the word 'Bharuk' which means a bird having two faces.

Bharud means a long lengthy narration.

Who invented Bharud. Bharud was invented by Saint Nivruttinath, Dhaneshwar Maharaj and was made famous by Saint Eknath Maharaj which is known as Eknathi Bharud" Eknathi Bharud is metaphor which give two meanings.

Subject of Bharud :-

Eknathi Bharud contain various subjects like Yoga, Guru, Rodga,Pingala, Shadripu ie. six enemies of humanity like sexual desire, anger, greed, ego, attraction, jelousy. Environment, superstition, Bhakti, Spiritualism, injustice, save women child etc.

Drepary used in Bharud :-

For gents :- Dhoti called Dhotar in Marathi Kurta with full sleeves or Bandi, uparne, pheta/topi(cap) Or As per the need of the subject of Bharud.

Ladies :- Lugda, Blause called polka or choli,

Ornaments :- Bangles called Bangdya mostly green or red coloured. Nath in nose, Kudya in ears.

Hairstyle – Juda called ambada in Marathi. Payal called painjan in lges.

ISBN 978-93-5346-887-3

or as per demand of the subject of Bharud Stick, Ghungu, Topli, pots, Gathoda, etc.

Instruments used in Bharud :-

Instruments used in folk music-Taal must in each Bharud, Naal, Dholki, Tuntune, Chondka, Pakhavaj harmonium called baja, flute, Ektari Veena etc.

Accompanists play the instruments with the performer of Bharud.

Stage of Bharud :-

Stage is not huge like theatre. Performer comes from the crowd and in the middle of the crowd he stands and start presenting on both the sides Accompanists and co-singers follow the performer

Moto of Bharud :-

Upliftment of Society, Remove the wrong coustomes, thoughts, Kharma. To teach importance of hard work, time, guru, good thoughts, thoughts of saints. To devekop the society, its spirituality To give Dhnan, Vairagya and Bhakti.

How to present Bharud :-

From the time of Saint Niwruttinath Sanit Dnyaneshwar Maharaj, Saint Eknath Maharaj, in Pandharpur, Devotee come to the temple of God Vitthal and Rakhumai Godess in the night. Bhajan starts at the ending part of Bhajan Bhakt sing Gawlan and then comes Bharud. In front of God He/she presents Bharud. He*/she sings, dances, expresses, speaks to give spiritual and actual meaning of Bharud. All the other Bhaktas join ask questions, comment and performer has to answer and clear the things He/she should be quick respondes.

Benefits of Bharud.

Bharud is one of the best platform for upliftment of society and nation and even world Personality of a common man and whole, world as it said 'Vasudhiva-Kutumbakam.' Whole world is one family.

Qualities of Bharud

Bharud performer should developed the personality.

Singing-Bharud performer should be able to sing. He should have the knowledge of singing Swar, Tal, Different types of expressions through singing, voice culture, He should practice, Make voices of birds, animals and voices coming from nature. He/should be able to use these qualities of voice as per the requirement of subject explation of Bharud.

2) Dance – Bharud performer should be able to dance express and do mudras which he has to do in the Bharud. The steps and mudras are as per the tradition of the folk music of Bharud.

3) Instrument – Bharud performer should have the knowledge of Laya, taal, and specially should be able to play manjira or tal while dancing, singing and expressing in Bharud,

4) Health – He/she should have a good health so that he can jump, dance in Bharud. He should have built body so that he can do different movements of body according to the subject or need of Bharud. So one should do exercises or Yogo daily.

ISBN 978-93-5346-887-3

16) Chaivalry or Patriotism - Bharud performer should have a Petritism in his heart. He should love India and world. He should be good thinker to build India & World. He should be good thinker to build India and world. Then only, he will built patriotism in others heart & lead to progress.

17) Philosophy – Bharud performer should be a student of Different Philosophies especially Indian Philosophy; When he/she will have to Explain the two meanings of bharud he will need the help of Philosophy.

18) Politeness – Bharud performer should be polite to mix in people to catch their need, problem, awareness.

19) Experience – Bharud performer should be experienced person. So he can give examples and explain Bharud. Local general examples, experiences of common people which appeal the common man.

20) Love of God and His Creation. Bharud performer should love God and His Creation of this world, living, non living things. Then only He/She will be able to take people towards God, He/She will be able to intensify the Kathas of God, Godeness, Saints and Good people. He/She will make 'Naam, Sankirtan', of God in 'Bhakti Marg'/The path of Bhakti.

This is how the folk music 'Eknathi, 'Bharud' is presented. This is a very entertaining platform to uplift society and develop personalities of a common man. but at present is decaying. We have to protect and preserve this folk music.

Conclusion :-

"Bharud' is one of the folk music of Maharashtra which has two meanings one is which is within the song and the other is spiritual. Bharud is very entertaining interesting folk music to uplift and strengthen society and build the nation and world. We have to preserve this decaying folk Music of Maharashtra.

Bibliography) :-

1) Different sights of NET, on google
2) Sangeet visharad by Hathras
3) 'Bharude' by Sharad Vyavahare.
4) Different folk literature
5) Different magazines of Sangeet Kala Vihar.

❑◆❑◆❑

2019-20

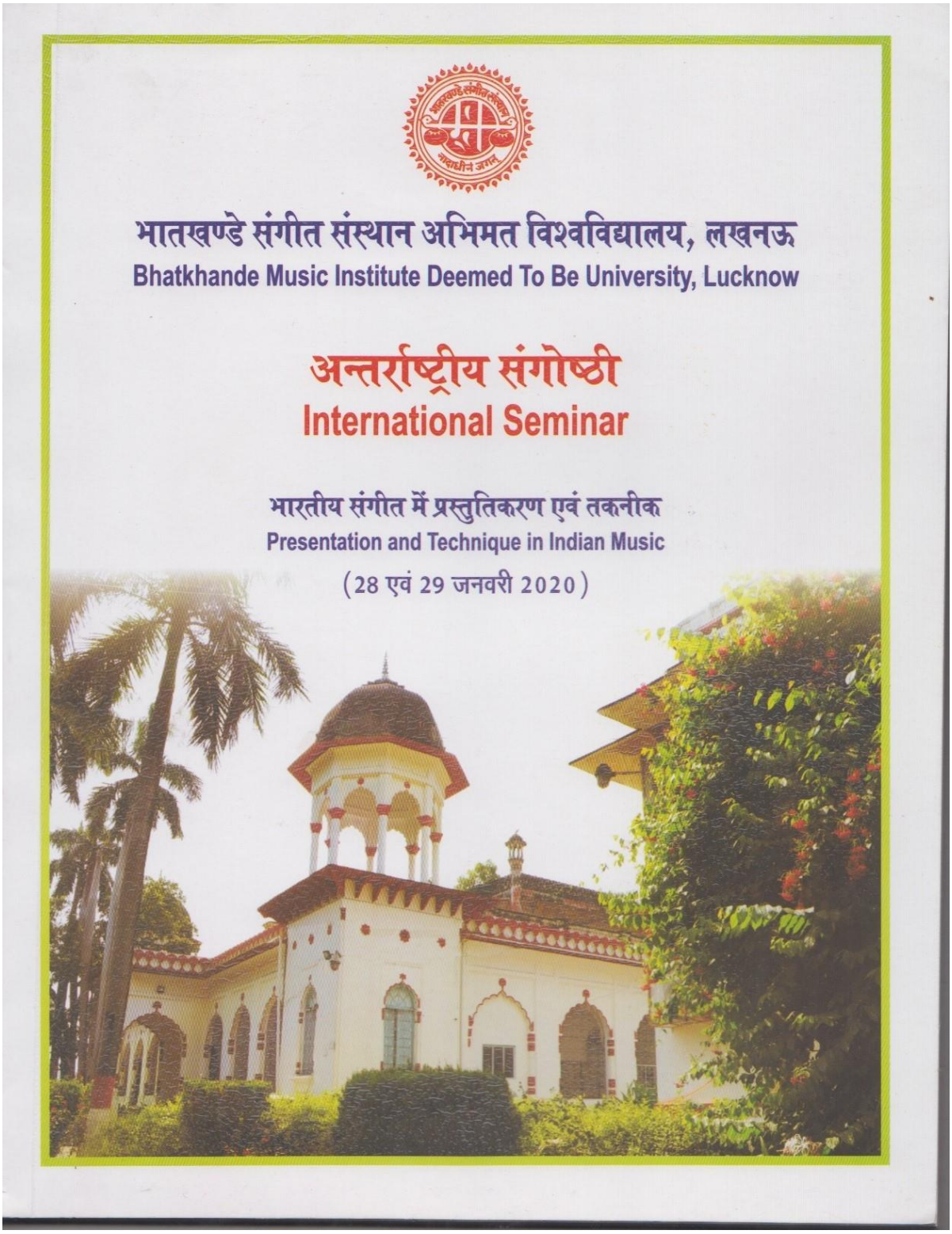
भातखण्डे संगीत संस्थान अभिमत विश्वविद्यालय, लखनऊ
Bhatkhande Music Institute Deemed To Be University, Lucknow
अन्तर्राष्ट्रीय संगोष्ठी
International Seminar
भारतीय संगीत में प्रस्तुतिकरण एवं तकनीक
Presentation and Technique in Indian Music
(28 एवं 29 जनवरी 2020)

अभ्यास करवाया जाता है। जैसे–राग यमन में अलंकार
आरोह– नी रे नी रे ग, रे ग रे ग मे, ग मे ग मे ध, मे ध मे ध नी, ध नी ध नी सं
अवरोह– सं नी सं नी ध, नी ध नी ध प, ध प ध प मे, प मे प मे ग, मे ग मे ग
रे, ग रे ग रे सा
कंठ साधना के इसी क्रम में आगे राग की बंदिशों का अभ्यास, विशेष स्वर–समूहों का अभ्यास भी विशेष तकनीक द्वारा किया जाता है। जिसका वर्णन यहां विस्तार से नहीं किया जा सकता।
अतः हम देखते हैं कि संगीत की गायन विधा में ऊपरलिखित बिन्दुओं को दृष्टिपात करते हुए हम विशेष तकनीक द्वारा अभ्यास करके कंठ को गायन के अनुकूल बना सकते हैं। वस्तुतः प्रस्तुत शोध–पत्र के माध्यम से संगीत गायन के अभ्यास में तकनीक का महत्त्व दृष्टिगोचर होता है।
सन्दर्भ ग्रन्थ सूची
1. डॉ. शरच्चन्द्र श्रीधर परांजपे– भारतीय संगीत का इतिहास, पृष्ठ–402, प्रकाशक–चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी–221001

संगीत में तकनीक की आवश्यकता

डॉ. नरेश एल. गोंडाणे
सहयोगी प्राध्यापक, संगीत विभाग प्रमुख,
आर.डी.जी.महिला महाविद्यालय, अकोला, जि. अकोला
(महाराष्ट्र)

2सारांश :–
तकनीक या तंत्र की विशेष आवश्यकता किसी भी विधा को प्रभावी रूप से प्रस्तुत करने के लिए अत्यंत महत्वपूर्ण होती हैं। संगीत जो की मनुष्य के गहराइ मे उतरकर उसे आनंद की परमानुभूती देता है, इसलिए इसके प्रभावी होने के लिए और परम आनंद का अनुभव प्राप्त कराने के लिए विशेष रूप से इसमें तकनीक या तंत्र की बडी अहम भूमिका होती हैं। संगीत की हर विधा के अनुसार प्रस्तुतीकरण करने की क्षमता को ही तकनीकी प्रस्तुती कहा जा सकता हैं।
संगीत के भावपक्ष एवं शास्त्र को बडी गहराई के साथ शुध्द रूप से प्रस्तुत करने के लिए, अभ्यास के साथ तकनीक की आवश्यकता होती हैं, जिसके जरिए संगीत शास्त्रपक्ष बचा रहेगा और रंजन का भाव बना रहेगा।
कुंजी शब्द :–
संगीत, तकनीक, आवश्यकता, भावपक्ष, शास्त्रीय संगीत, सूर, प्रस्तुतीकरण।
प्रस्तावना :–
सुरों का लगाव, आवाज या वादन में मिठास, सुरिलापन, सहजता, स्वच्छता, स्पष्टता और दमदार, मनको लुभानेवाली ऐसी हर बारीकी को ध्यान में रखकर की जानेवाली प्रस्तुती कलाकार के तकनीकीय ज्ञान की जानकारी उजागर करती है।
विषय प्रवेश :–
शास्त्रीय संगीत, उपशास्त्रीय संगीत, सुगम संगीत, लोक संगीत इन विधाओंको बारीकी से समझकर, इन विधाओंके भावपक्ष को समझकर तथा इन विधाओंके उद्देश्य को समझकर की गई प्रस्तुती वाहवाही बटोरती हैं जो कलाकार को तकनीक की जानकारी का लाभ देती है।
बहोतबार हम सुनते हैं या कहते हैं की इस कलाकार को श्रोताओं की नस पता हैं। इसका मतलब स्पष्ट हैं की उस कलाकार को श्रोताओं को लुभाने की तकनीक हासिल हो गई हैं। श्रोताओं का उच्चस्तरपर रंजन करने की महारत जब हासिल हो जाती हैं तो उसे ही तंत्र या तकनीक कहते हैं। इसी तकनीक तंत्र या महारत के बलबुतेपर अनेक कलाकारोंने श्रोताओं के दिलपर वर्षोतक राज किया है।
इसलिए तकनीक की जानकारी होना यह बात संगीत में परम आवश्य हैं। इसीके चलतेही संगीत की प्रस्तुती बेहतर से बेहतर हो जाएगी और श्रोताओंको परम आनंद की अनुभूती हो जाएगी।
निष्कर्ष :–
संगीत के प्रभावी प्रस्तुतीकरण के लिए या संगीत के माध्यम से रंजन का परम अनुभव कराने के लिए तकनीक की जानकारी या अभ्यास होना बहोत आवश्यक है। जिस कलाकारके प्रस्तुतीकरण में कोई विशेष तकनीक नही होगी उसकी प्रस्तुती केवल मात्र औपचारिकता बनकर रह जाएगी। संगीत जो की रंजन का माध्यम हैं, तो इसे प्रभावी रूपसे प्रस्तुत करने के लिए, तंत्र या तकनीक या विशेष कारीगरी की बहोत आवश्यकता हैं।
संदर्भ : –
1) संगीत विशारद – लेखक पं. लक्ष्मिनारायण गर्ग
2) इंटरनेट.

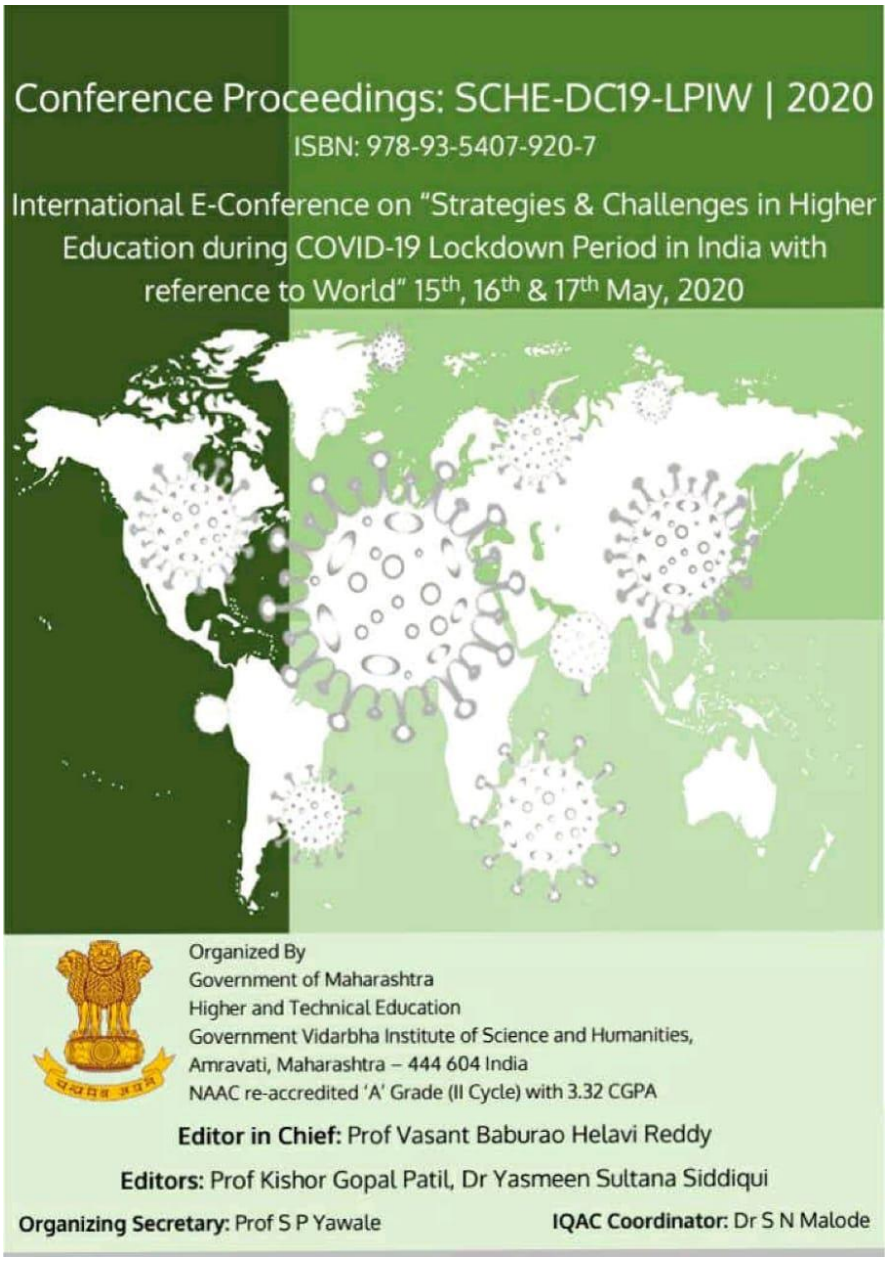
Conference Proceedings: SCHE-DC19-LPIW | 2020
ISBN: 978-93-5407-920-7
International E-Conference on "Strategies & Challenges in Higher Education during COVID-19 Lockdown Period in India with reference to World" 15th, 16th & 17th May, 2020
Organized By
Government of Maharashtra
Higher and Technical Education
Government Vidarbha Institute of Science and Humanities,
Amravati, Maharashtra – 444 604 India
NAAC re-accredited 'A' Grade (II Cycle) with 3.32 CGPA
Editor in Chief: Prof Vasant Baburao Helavi Reddy
Editors: Prof Kishor Gopal Patil, Dr Yasmeen Sultana Siddiqui
Organizing Secretary: Prof S P Yawale
IQAC Coordinator: Dr S N Malode

13

	24. Challenges of Covid-19 Lockdown in Higher Education through Information Communication Technology in India	*H. B. Patelpaik, S. R. Warhate*	140-143
	25. Challenge of COVID 19: Online Education	*Prof. Dr. Mrs. Varsha Vivekanand Maindargi*	144-146
	26. Challenges of COVID-19 to the world	*Sonia Vaz, Pretty Louiza Pereira*	147-148
	27. Challenges of Slum in India with Respect to Coronavirus	*Prof Dr Shailaja V Choudhari*	149-150
	28. Challenges of Slum with Respect to Coronavirus	*D B Shanmugan, Dr J Dhilipan*	151-153
	29. Challenges, Strategies & Impact of COVID-19 Lockdown on Higher Education	*Dr Mohan Bhimrao Kamble, Mrs Sangita Mohan Kamble*	154-160
	30. Changing Scenario of Indian Education System Due to COVID-19 Situation: Challenges & Opportunities for Colleges/Universities	*Ms Prachi Dahiya*	161-171
	31. Cleanliness and physical distancing with respect to Coronavirus in urban and rural areas: A Review	*C. L. Patil*	172-173
	32. Cleanliness with respect to corona	*S. B. Bansod*	174-176
	33. Contribution of e-media in COVID-19 Pandemic	*Deepika Yawale, Shrikrishna Yawale, Sangita Pakade*	177-179
	34. Corona Pandemic and Basic Facilities in India	*Dr. S. R. Kanhekar, Amisha Kanhekar,*	180-185
	35. Corona Virus & It's Chemistry	*Dr. Shakera A. Inamdar, Ms. Manisha S. Mategaonkar*	186-189
	36. Corona Virus & Music	*Dr. Dhanashree Pande*	190-192
	37. Corona Virus (Covid-19) Pandemic: Measures of Prevention & Lockdown	*Prof. Dr. Vinod N. Telmore*	193-195
	38. Corona virus: Deconstructive organization of nucleic acid	*Sangle S. M, Lad J.S, Mahamune S. E*	196-198
	39. COVID -19 Lockdown Period & Governments (State & Central)	*Prof. Dr. Santosh Shivkumar Khatri, Sandip Jagannath Warule*	199-202
	40. Covid-19 & Lessons to Strengthen India's Digital Learning Infrastructure in the Long Run	*Dr. Vinita M Chaudhary*	203-207
	41. COVID-19 & the Frontline: The Psychological trauma, Stigma & Resilience of the Frontline Health Workers in India	*Ashwini A Balode*	208-212

SCHE-DC19-LPIW 2020, Vol. I. (ISBN: 978-93-5407-920-7)

Corona Virus & Music

Dr. Dhanashree Pande
Associate Professor,
Smt. R.D.G. College for women, Akola, Maharashtra
dhanashreemulaokar@gmail.com

Summary: God is almighty and human is a social being. Now, whole world is fighting against corona Virus. Because of this pandemic, man has to distance himself from society. Lockdown and social distancing has locked him up to a good purpose. For maintaining physical, mental and psychological strength as well as for happiness and entertainment, music is the best remedy.

Keywords: Music, Man, Covid-19, Lockdown

Man is a wonderful creation of God. Man is a social being. He is different from other animals because he has well-developed brain and thinking capacity. With the help of brain, he has progressed in different areas. Today's world is of information and communication technology. Because of mobiles, laptops etc., he has brought whole world closer.

This is true but there are something which are not in his hands. For ex. birth, death circumstances etc. But he has to go through these situations. On this earth, those who have took birth, has to death on day or the other. He has to face all the situations between the life span from birth to death.

The world of new inventions and discoveries which are on the path of progress has suddenly disturbed by COVID-19 virus. And the effects of this virus is even felt on humans. Not only the powerful nations like china, America, Spain, France, Italy etc. But also India & Pakistan are not unaffected by this virus. The symptoms of the affected people are difficulty in breathing, cough, snizzing, temperature and many affected people even don't show any symptoms which are called 'silent killers'. Those who don't show any symptoms are vary dangerous because they are left unscreened or undetected and at last spread the virus in large community. This virus spread through contact of the affected person. This contact may through coughing, seizing, hand shake etc. The affected patients have to be shifted immediately to ventilator or get hospitalized. They have to be quarantined and given immunity boosters. This virus sticks to surfaces like polythen bags, metal, cloths and lives there for 2-3 days. For prevention purposes we have to clean and sterilize these surfaces. The social distancing is also important solution from spread of this virus. Covering the mouth by cloth or masks and washing hands with soap, cleanliness and personal hygiene etc. are some measures. The washing of hands should be at least for 20 seconds and for regular intervals. Small children and old aged are prone to this virus. Those who have weak immunity are affected by this virus rapidly. After coming from outside the person is recommended to take bath with warm water, clean the cloths with detergents which give out foam while washing. Eat fresh food and hydrate by drinking water regularly.

SCHE-DC19-LPIW 2020, Vol. I. (ISBN: 978-93-5407-920-7)

To break the chain of spread of this virus, Hon. Indian Prime Minister Narendra Modi had announced lockdown for 21 days in first phase, again 19 days for second phase, again for 14 days and fourth phase is also there.

The police and security officers were given the work to keep an eye on the strict follow up of guidelines of the government to fight against Covid-19 virus. Doctors, Nurses, workers are doing their job everyday. Government, NGO's, different social organizations, trusts of temples are struggling for this purpose. They are helping by money, food etc. various scientists and doctors are working to make different vaccines. Entire world is doing research and experiments for this.

COVID-19 and lockdown, effects are as following.

1) Many people have died due to this virus. There are 74,281 confirmed cases and 2,415 death cases in India due to this pandemic (May change)

2) People got bogged down in different states and in different nations due to covid-19. These people are students, labours, workers, doing work in different places. They have children, old aged people in their homes and are worried about them. Similarly patients of B.P., heart problem, cancer are very prone to this pandemic. Some are hospitalized.

3) Nation's economy, industries, politics, society, physical health is affected.

4) Many are jobless, they have tension of future. Not only of themselves but also of their family. Poor are most affected.

5) Domestic violence, depression, anxiety are increasing and many are doing suicide.

6) Disputes between nations like America and China, India and Pakistan are increasing. Due to which the police force has to toil for nation.

7) In this situation all should follow the guidelines of government.

In depression, anxiety, loneliness, stubbornness has a remedy of music. Music therapy helps man to heal all the mental, physical and psychological problems. Indian Classical Music is very melodious and it is positive effects on human is proved by many scientists. Patience and confidence is boosted by prayers, shlokas, enchantments, meditation with some music rhythm has good effects. When Mr. Narendra Modi asked everyone to light lamps or candles, at that time many said prayers also.

The joy, happiness and entertainment are main outcomes of music. Music is outlet for all the positive and negative emotions of man and he becomes refreshed. It is in news that the policemen while duty sing songs and spread awareness about corona virus. Same entertained people by dancing and some gave yoga steps. Sonu Nigam, one of the great Indian singer has been bogged in Dubai and therefore he expressed his feelings though music and got connected to other artists in India through internet.

The feelings of unity, care, sentimentality are nurtured by music. Which are very necessary in this lockdown. Music also increases physical health of the person. Due to music we inhale a lot of Oxygen which pure blood and the problems of heart and sensory organs like nose, mouth, sinus, ear are reduced. It is also helpful for reducing the risk of corona virus.

Conclusions

COVID-19 effects and lockdown may extend and it may take 2-3 years for total extinction of this virus. Social distance and work from home are necessary. For positive energy and happiness as well as for physical, mental and psychological strength Music is the best remedy.

Bibliography

Saam T.V.

ABP News

AajTak News

Matrubhoomi

Deshonnati

Sangeet visharad by Vasant

www.wikipedia.org

www.mohfw.gov.in

Please cite as:

Dr. Dhanashree Pande. "Corona Virus & Music." In *SCHE-DC19-LPIW 2020*, Vol. I. Amravati, Maharashtra, India: Government Vidarbha Institute of Science and Humanities, Amravati, 2020.

Note: All Published papers are referred, having undergone a peer-review process.

CRITERION III: RESEARCH, INNOVATIONS AND EXTENSION
Metric: 3.3.3- Books and chapters in edited volumes/books published

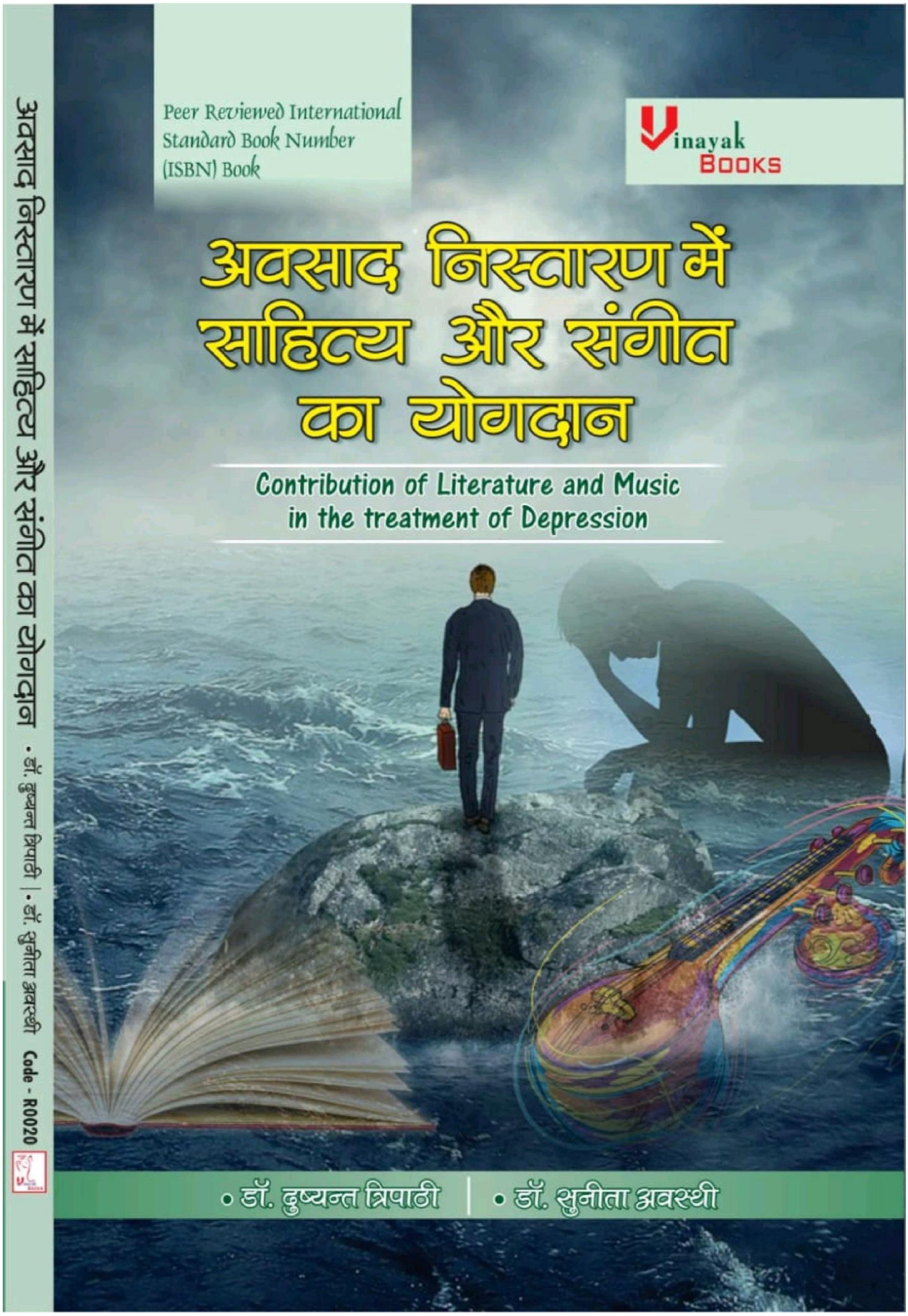

अवसाद निस्तारण में साहित्य एवं संगीत का योगदान

(Contribution of Literature & Music in the Treatment of Depression)

डा. दुष्यन्त त्रिपाठी
विभागाध्यक्ष संगीत (कंठ)
सनातन धर्म राजकीय महाविद्यालय
व्यावर, अजमेर (राजस्थान)

डॉ. सुनीता अवस्थी
सह.आचार्य (हिन्दी)
सनातन धर्म राजकीय महाविद्यालय
व्यावर, अजमेर (राजस्थान)

श्री विनायक पब्लिकेशन
आगरा 282007

प्रकाशक
श्री विनायक पब्लिकेशन
229, शास्त्रीपुरम, सिकन्दरा, आगरा-282007 (उ. प्र.)
मोबाइल : 9412458170, 9893635398
Email : info@vinayakpublishers.com
shreevinayakpublication2009@gmail.com

Visit us : www.vinayakpublishers.com

© **Editors**

First Edition : 2020

Code : R0020

ISBN : 978-81-948717-05

Price [**India :** ₹ 499
Foreign : $ 6.78

Peer Reviewed International Standard Book No. (ISBN) Book

शब्द संयोजन एवं मुद्रक :
श्री विनायक पब्लिशिंग यूनिट, आगरा
आगरा

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system of transmitted, in any form or by aby means, mechanical, photocopying recording, or otherwise, without prior written permission of the publisher. Vinayak has obtained all the information in this book from the sources believed to bereliable and true. However, Vinayak or its editors or Author don't take any responsibility for the absolute accuracy on any information published and the damages or loss suffered thereupon. All disputes subject to Agra (UP) Jurisdiction only.
For Further information about the books published by vinayak log on to www.vinayakpublishers.com
or email to shreevinayakpublication2009@gmail.com

CONTENTS

S.No.	Chapter	Page No.
1.	साहित्य और अवसाद निस्तारण	11
2.	साहित्य एवं कला में दशावतार स्वरूपों की अभिव्यंजना	17
3.	संगीत के मनोवैज्ञानिक प्रभाव से अवसाद मुक्ति	24
4.	Treatment of Depression through Literature and Music	29
5.	अवसाद निराकरण में मीरा के काव्य की भूमिका	36
6.	साहित्य संगीत और मध्यमवर्ग	40
7.	Contribution of Art & Artist in the treatment of Depression	45
8.	Depression by Global epidemic and cure through Literature & Music	51
9.	Stress and Role of Music	56
10.	Cultural Strength Enlishters the Art of Living	61
11.	महामारी से उत्पन्न तनाव मुक्ति में साहित्य एवं संगीत की भूमिका	66
12.	संगीत चिकित्सा द्वारा तनाव प्रबंधन	68
13.	महामारी का पर्यावरण, अर्थव्यवस्था तथा कमजोर वर्ग पर भाव	71
14.	कोरोना में अनलॉक प्रवासी साहित्य सर्जन की कहानी : वन-मीटर-डिस्टेन्स	75
15.	अवसाद निवारण में कलाओं का योगदान	82
16.	कला की विकास यात्रा में धर्म की महत्ता एवं योगदान	87
17.	Indian Music and Depression	93
18.	अवसाद निराकरण में वील्होजी की वाणी की प्रासंगिकता	97
19.	कीर्तन-थैरेपी - गुरमत संगीत के सदर्भ में	101
20.	Biological Impact to Music on Human Body	111
21.	Writing Self, Suffering and Solace : Reflections on Krishna Hutheesing's Autobiography	115
22.	Role of Music in the Treatment of Depression	122
23.	वैदिक पर्यावरण-विमर्श से अवसाद का निराकरण	129
24.	संगीत द्वारा मानसिक सन्तुलन	135
25.	घर से कार्य व संगीत का अन्तर्सम्बंध	139
26.	'मल्लिका-ए-गजल' बेगम अख्तर की गायकी में अवसाद निस्तारण के तत्व	145
27.	वर्तमान काल में भारतीय शास्त्रीय संगीत शिक्षा के नव परिवर्तित माध्यम	152

24 संगीत द्वारा मानसिक सन्तुलन

श्री विवेक संतोषराव चापके
सहायक प्राध्यापक
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय अकोला

शोध पत्र सारः–

परिवर्तन प्रकृति का अभिन्न अंग है समयके साथ जीवन बदलता है। परिवर्तन याक्रमिक परिवर्तन समय की गति से संबंधित है। संतसूरदास समय बीत ने के साथ होने वाले परिवर्तन को समझते हैं और कहते हैंकि काल बलीते सब जग कापे ब्रह्मदिक मुनि रोये। परिवर्तन को प्रगति का संकेत माना जाता है। जहाँ परिवर्तन रुक जाता है या ऐसा होने केलिए कोई जगह नहींहै, समाजकी प्रगति रुक जातीहै। परिवर्तन विकास का प्रतिबिंबहै। इसमें समय भी लगता है। बदलते वक्त के साथ इंसान की जरूरतें भी बदल जाती हैं। चुनौतियां भी काफी बदल जाती हैं। इसीलिए परिवर्तन अपरिहार्य है। जैसेयदि किसी नदी का प्रवाह एकस्थान पररुक जाता है, तो वहां का पानी दूषित हो जाता है, लेकिन नदी प्रवाहित होने पर पानी भी शुद्ध रहता है। यदि हम एक स्वस्थ, मजबूत और प्रगतिशील समाजका निर्माण करना चाहते हैं, तो बदलाव अनिवार्य है। कोरोना वायरस के कारण हमारी आदतें और हमारी दिनचर्या काफी हद तक बदल गई है। हमारी जीव नशैली मे ंहो रहे इन बदलावों को हम हर दिन अनुभवभी कर रहे हैं। इतिहास की कई बड़ी आपदाओं के बाद सामाजिक, आर्थिक समझ और जीवन शैली में बदलाव देखे गए हैं। कोरोना संकट के दौर में भी देश दुनिया में सामाजिक, आर्थिक जीवन के साथ ही सांस्कृतिक जीवन भी काफी हद तक प्रभावित हो गया है। हमारे खानपान और तौर–तरीकों से लेकर हमारी कार्यशैली बदल रही है। आने वाले समय में इन बदलावों का बड़ा असर पड़ने वाला है। हो सकता है कि इस दौरान हमारी बदली आदतें हमारे जीवन का स्थाई हिस्सा बन शक्ति है। और इस बदले हुए काल में हमें हमारे परिवार के साथ खुद का मानसिक स्वास्थ्य तंदुरुस्त रखना यह भी हमारी एक बड़ी जिम्मेदारी है। इस जिम्मेदारी को अच्छी तरह से निभाने के लिए हमें अनेकों माध्यमों का प्रयोग करना पड़ रहा है।

मुख्य बिंदुः–कोरोना वायरस, संगीत,वैश्विक महामारी, मानसिक संतुलन।

परिचय (Introduction)

इस साल के मार्च महीने के अंत से हमारी रोजमर्रा की जिंदगी कुछ बदल सी गई है। हमारी रोज की जिंदगी ने एक करवट ली है। सुबह उठने से लेकर रात को सोने तक हमारी सभी आदतें कुछ बदल सि गई है। बच्चों से लेकर बूढ़ों तकसभी को वक्त ने एक ही जगह कैद सा कर लिया है। जिसने हमें घर बैठने पर मजबूर कर दिया है वह है कोरोना वायरस।

इस कोरोना वायरस की वैश्विक महामारी ने हमें ही नहीं किंतु पूरे विश्व को जहां है वही रुकने पर मजबूर कर दिया है। जिंदगी मानो थम सी गई हो। वैज्ञानिको के अनुसार चीन के वुहान इस प्रांत से यह वायरस पिछले साल के दिसंबर महीने में इस प थ्वी पर आया। इटली, यूरोपीयन कंट्रीज, ईरान, इराक, साउथ अफ्रीका से लेकर यूनाइटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिका, जर्मनी तक विश्व के सभी देशों में जा पहुंचा। भारत में यह कोरोना वायरस २०२० साल के मार्च महीने में आया। घर से बाहर ना निकलते हुए घर में ही रुकना यह इस महामारी से बचाव का एक मात्र एवं सर्वोत्तम उपचार बताया गया है। सामाजिक दूरी रखना, एक दूसरे से दूरी बनाए रखना और घर से बाहर निकलने पर मास्क का इस्तेमाल करना, साबुन से हाथ धोना या हाथो पर सैनिटाइजर का प्रयोग करना इन सब बातों को अपनाने से हम इस महामारी से बच सकते हैं। किंतु घर पर बैठकर ही जीवन बिताया नहीं जा सकता क्योंकि इसके लिए पैसा कमाना जरूरी है। हम समाजशील मनुष्य इसका पालन भी कर रहे हैं। इन दिनो लोगो मे नई–नई चीजें सीखने की ललक बढ़ी है। इंटरनेट पर तो ऑनला इन कोर्सों की भर मार है। लोग अपनी हॉबीयानी शौक की तरफ ध्यान दें रहे हैं। गाना गाने से ले कर पियानो बजाना, बाजा बजाना, तबला सीखना,गिटार बजाना, नृत्य करना, चित्रकारी से लेकर अदाकारी तक, फोटोग्राफी से लेकर बागवानी तक लोग काफी कुछ सीख रहे हैं। इन सब में सबसे आसान संगीत सीखना तो मानोहर परिवार में शुरू हुआ है। इस लॉकडाउन पीरियड का उपयोग लोग अपनी कला और कौशल को निखारने में लगा रहे हैं। ये चीजें भविष्य में काम ही आएंगी, कम से कम नुकसान तो नहीं देंगी।

कोरोना के इस काल में संगीत का साथ–

मनुष्य ने जब से इस पृथ्वी पर जन्म लिया है उसके साथ ही उसने संगीत को अपनाया है। प्राचीनतम ग्रंथ संगीत रत्नाकर जोकि पंडित शारंगदेव द्वारा लिखित ग्रंथ मे कहां गया है की भूत को चेतन उपलब्ध करवाने वाला, सर्वत्र व्याप्त रहने वाला ब्रह्मांड को जीवन स्वरूप देने वाला तथा आनंद कुंज की उत्पत्ति का कारक व अद्वितीय नाद स्वरूप का मूल ही प्रकृति का स्त्रोत वउसकी गति है। मैक्स मूलर आदि भाषा तत्वो की धारणा है कि भाषा की उत्पत्ति से पहले ही संगीत की उत्पत्ति हुई है क्योंकि विकास की दृष्टि से यह स्पष्ट है कि अन्य जीवो की भांति मनुष्य को भी पहले केवल शुद्ध और व्यापक भावों को व्यक्त करने की प्रेरणा होती होगी जो केवल स्वर संग हाथों से किया जाता होगा। हर पल संगीत मनुष्य के साथ चलता रहता है। मनुष्य का जन्म होने के साथ ही उसकी सासो का चलना लय की माध्यम से संगीत की उपस्थिति दर्शाता है। छोटा बच्चा मां की लोरी से ही सोता है जिसमें एक विशिष्ट स्वर और लय रहती है।य ह उसके मस्ति क को शांत रहने में प्रोत्साहित करता है और उसे सुकून भरी नींद आती है। यही संगीत उसके साथ चलता रहता है। मानसिक स्वास्थ्य अच्छा रखने के लिए संगीत से अच्छा दूसरा कोई माध्यम इस धरा पर मौजूद नहीं है। किसी भी गायक या वादक द्वारा उसके वाद्य की ध्वनि सुनते ही सुनने वाले का मस्तिष्क शांत सा हो जाता है। और वह रिलैक्स मूड में आ जाता है।

संगीत और मनोविज्ञान का संबंध

मनुष्य के अनुभवो से जो प्रतिक्रिया उत्पन्न होती है वह कला कहलाती है चाहे यह अनुभव चेतन मन से उपजे हो या अवचेतन मन से। संवेदनाओं कल्पनाओ की शुद्धता इसमें भाव व मर्म का आकर्षण भरती है तथा प्रस्तुति के समय यही कारक श्रोता या दर्शक के अवचेतन में पड़ी इच्छाओ एवं संवेगो को उत्तेजित करती है और वह सम्मोहित हो जाता है। देखा जाए तो संगीत ऐसी कला है जिसमें यह प्रतिक्रिया सबसे तीव्र होती है। संगीत में सर्वप्रथम कला का प्रस्तुतकर्ता अर्थात संवेग एवं संवेदनाओं का प्रथम उपभोक्ता ही इसके सम्मोहन में आता है। संगीत मनुष्य के सर्वाधिक निकट है। यह उसके प्रथम भ्रूण के जन्म से ही जुड़ा है। मनुष्य के जन्म के साथ ही शरीर एक नए वातावरण, बदलाव व स्पर्श के संपर्क में आता है नवजात शिशु का मनोविज्ञान इसकी प्रतिक्रिया रो कर देता है। इसी प्रकार नवजात शिशु जैसे–जैसे बड़ा होने लगता है संगीत उसके साथ साथ चलता रहता है वह घुंघरू की तरह खिलौनों के लय में बंध जाता है और वहां खिलौना उसे अच्छा लगता है। मां की लोरी के बिना नन्हा बच्चा नींद नहीं ले पाता। उसके माता के ममता भरे स्वर उसे सोने पर मजबूर कर देते हैं। इन स्वरोंका प्रभाव सीधे उसके मस्तिष्क पर गिरता है। इसी प्रकार जैसे–जैसे वहबड़ा होता है मनुष्य की हर अवस्था में संगीत उसके साथ रहता है।

विगत 8 महीनों से हम हमारे जीवन के सबसे कठिन पड़ाव से गुजर रहे हैं। कोरोना वायरस से उत्पन्न हुई इस वैश्विक महामारी से हमें हमारा और अपने परिवार का ध्यान रखना यही ही महत्वपूर्ण जिम्मेदारी है। कोरोना का संकट दुनिया भर के लोग झेल रहे हैं। कुछ लोग कल को लेकर तनाव में हैं। मनोविशेषज्ञों की सलाह है कि अगर आप घरमें बंद रह ने को मजबूर हैं, तो घबराएं नहीं, बल्कि कुछ तरीकोंको अपनाकर आप पलभर में बेहतर महसूस कर सकते हैं। जैसे कि योग के माध्यम से सांसों पर नियंत्रण रखना, बच्चों एवं परिवार के साथ अपना समय बिताना, किताबें पढ़कर उनमें अपना मन लगाना, अपने शरीर स्वास्थ्य की ओर ध्यान देते हुए व्यायाम एवं योगासनों का अभ्यास करना, अलग–अलग कलाओ को सीखने में अपना समय व्यतीत करना, जैसे चित्रकारी, मूर्तिकला, संगीत, नृत्य, इत्यादि।

जब भी आपको उदासी और घबराहट महसूस हो, किसी शांत जगह पर बैठें और गहरी सांसें लें। फिर कोई पसंद का संगीत सुनें। इससे दिमाग में कुछ ऐसे हार्मोन रिलीज होते हैं, जिनसे शीघ्र ही अच्छा महसूस होने लगता है। विज्ञान ने भी माना है कि ऐसे समय में संगीत का मन पर बहुत ही सकारात्मक असर होता है।

इस लिए उदासी महसूस हो, तो कोई बढ़िया संगीत सुनें। संगीत से दिमाग में एंडोर्फिनहार्मोन का स्राव होता है, जिससे उत्साह की भावना जगती है। ब्रिटिश एकेडमी ऑफ साउंड थेरेपी वर्षों से चिकित्सीय उद्देश्यों के लिए संगीत सुनने के लाभकारी प्रभावों का अध्ययन कर रही है और उन्होंने पाया है कि महज 13 मिनट संगीत सुनना तनाव दूर कर सकता है।

कोरोना के प्रभावने हमें अकस्मात ही 'डिजिटल' की राह पर धकेल दिया है और जिसका वर्तमान में कोई और विकल्प भी दिखाई नहीं देता. ऐसे में 'भारतीय शास्त्रीय संगीत' जैसे आत्मीय विषय, जिस में आमतौर पर अच्छे गानेध्बजाने को तबीयत से गाने बजाने की संज्ञा दी जाती है, जिसका वास्तविक अर्थ आत्मीय जुड़ाव से होता है, उसतबीयतपर 'डिजिटल प्लेटफार्म' क्या प्रभाव छोड़ रहा है, इसपर भी विचार किया जाना आवश्यक है।

निष्कर्ष–

कोरोना ने हमें बहुत सी बातें सिखाई है। इस वैश्विक महामारी के बीच हमें खुद को कैसे सुरक्षित रखना चाहिए एवं अपना और अपने परिवार का अनमोल जीवन किस तरह बचाना चाहिए यह सिखाया है। संगीत का इसमें बहुत बड़ा योगदान हमें दिखाई देता है। हम जब मानसिक तनाव के दौर से गुजर रहे होते हैंउस वक्त संगीत सुनकर पल में ही हमारा मनशांत हो जाता हैं। पुरानी हिंदी फिल्मों के गाने हो या किसी साज पर बजता हुआ शांत संगीत हमारे मन, मस्तिष्क एवं शरीर को भी सुकून देता है। रात को सोते समय किसी साज पर अगर शांत संगीत बज रहा हो तो हमें स्वस्थ नींद आती है। इन दिनों लॉकडाउन के चलते इंटरनेट यूजर्स की संख्या बहुत बड़े पैमाने पर बढ़ी हुई है।

संदर्भ ग्रंथ

1. संगीत एवं मनोविज्ञान डॉ किरण तिवारी कनिष्क पब्लिशर्स डिस्ट्रीब्यूटर नई दिल्ली 110002
2. संगीत, चिकित्सा आणि उपचार, डॉ विजय तारे, प्रकाशक श्रीमती वर्षा सतपाळकर,मैत्रेय प्रकाशन
3. डॉ.लाल मणी मिश्र(1973),भारतीय संगीत वाद्य, भारतीय ज्ञान पीठ प्रकाशन,नई दिल्ली.
4. डॉ. लक्ष्मीनारायण गर्ग (2012), संगीत निबंध सागर, कार्यालय, हाथरस.
5. डॉ मुकेश गर्ग (2010), साहित्य और सौंदर्य बोध, पब्लिकेशंस डिसटीब्यूटर्स, नई दिल्ली. ISBN : 978–81–7391–478–8
6. डॉ लक्ष्मी नारायण गर्ग,(2012) निबंध संगीत, संगीत कार्यालय, हाथरस.
7. डॉ. भावना रानी (2008),शास्त्रीय संगीत की लोकप्रियता में संगीतिक संस्थाओं का महत्व, संजय प्रकाशन, दिल्ली ISBN : 81–7453–265
8. डॉ. शुचिस्मिता (2014) आकाशवाणी एवं हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीत, कनिष्क पब्लिशर्स डिसटीब्यूटर्स, नई दिल्ली. ISBN : 978–81–7391–836–8
9. डॉ. शुभा श्रीवास्तव (2013),उत्तर भारतीय तालों में छंद, रस और सौंदर्यतत्व, कनिष्क पब्लिशर्स डिसटीब्यूटर्स, नई दिल्ली. ISBN : 978–81–8457–425–8
10. विमलाकांत रायचौधरी (2010),भारतीय संगीत कोश, वाणी प्रकाशन ISBN : 978–93–5000–463–0

2020-21

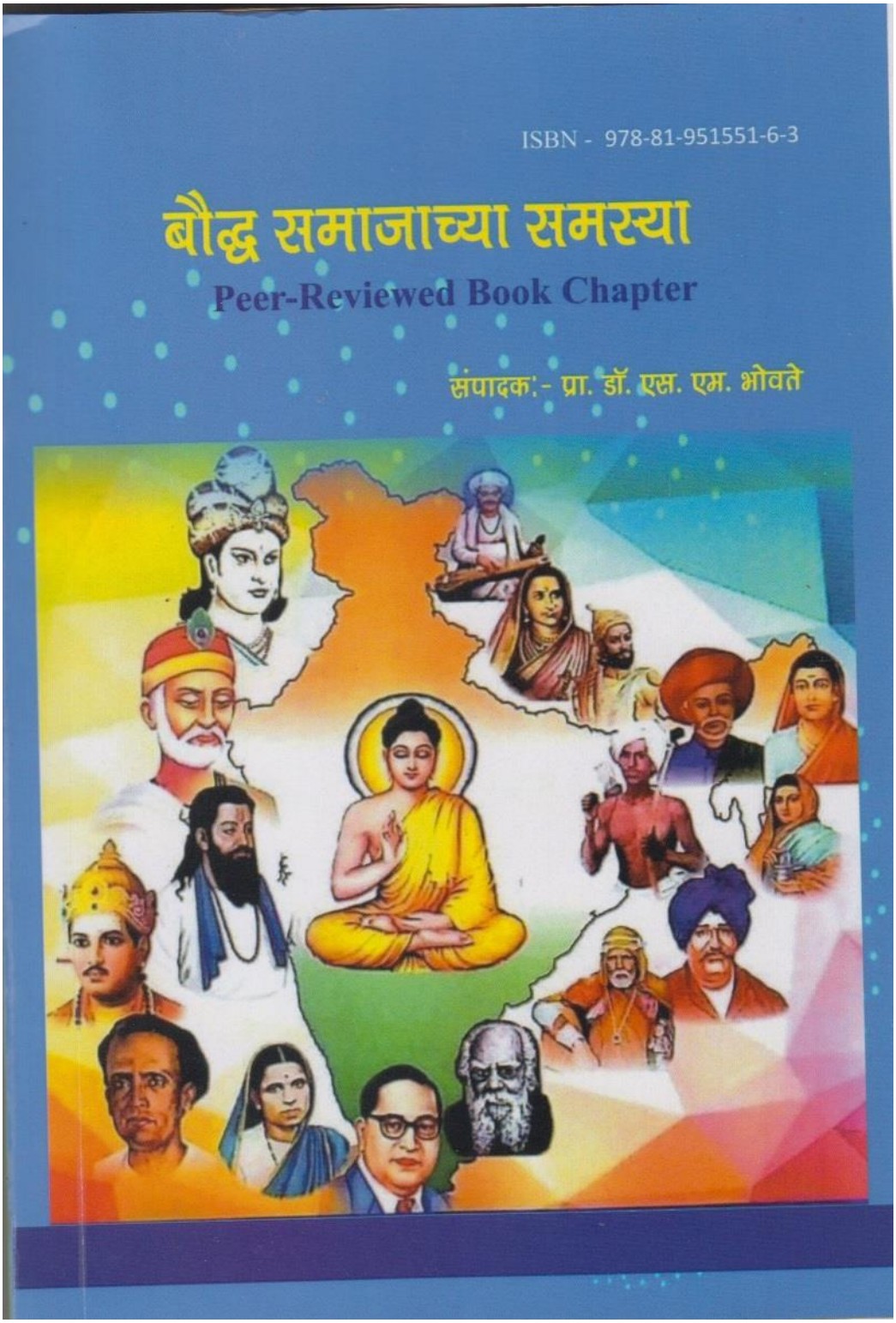
ISBN - 978-81-951551-6-3
बौद्ध समाजाच्या समस्या
Peer-Reviewed Book Chapter
संपादक:- प्रा. डॉ. एस. एम. भोवते

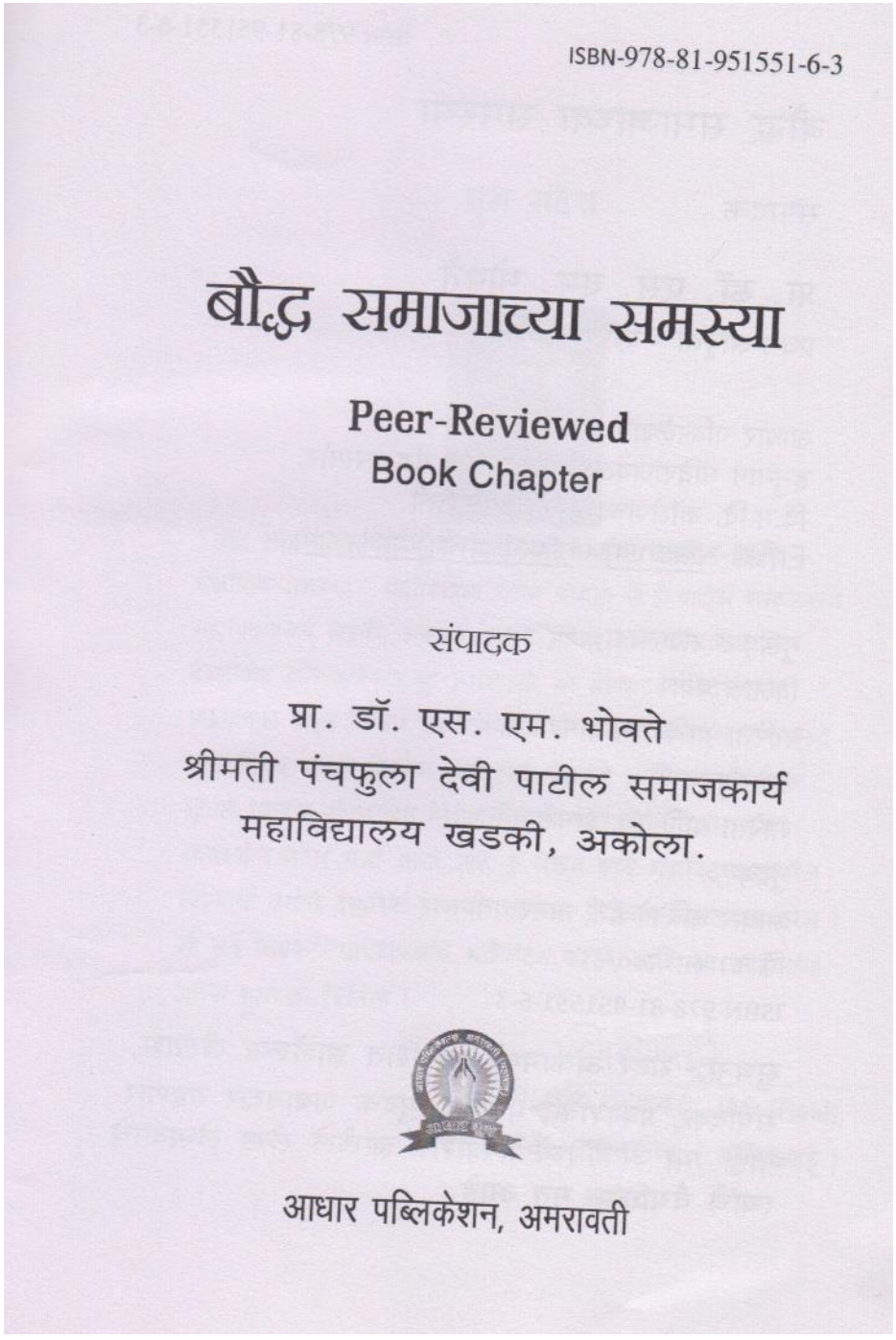

ISBN-978-81-951551-6-3

बौद्ध समाजाच्या समस्या

Peer-Reviewed
Book Chapter

संपादक

प्रा. डॉ. एस. एम. भोवते
श्रीमती पंचफुला देवी पाटील समाजकार्य
महाविद्यालय खडकी, अकोला.

आधार पब्लिकेशन, अमरावती

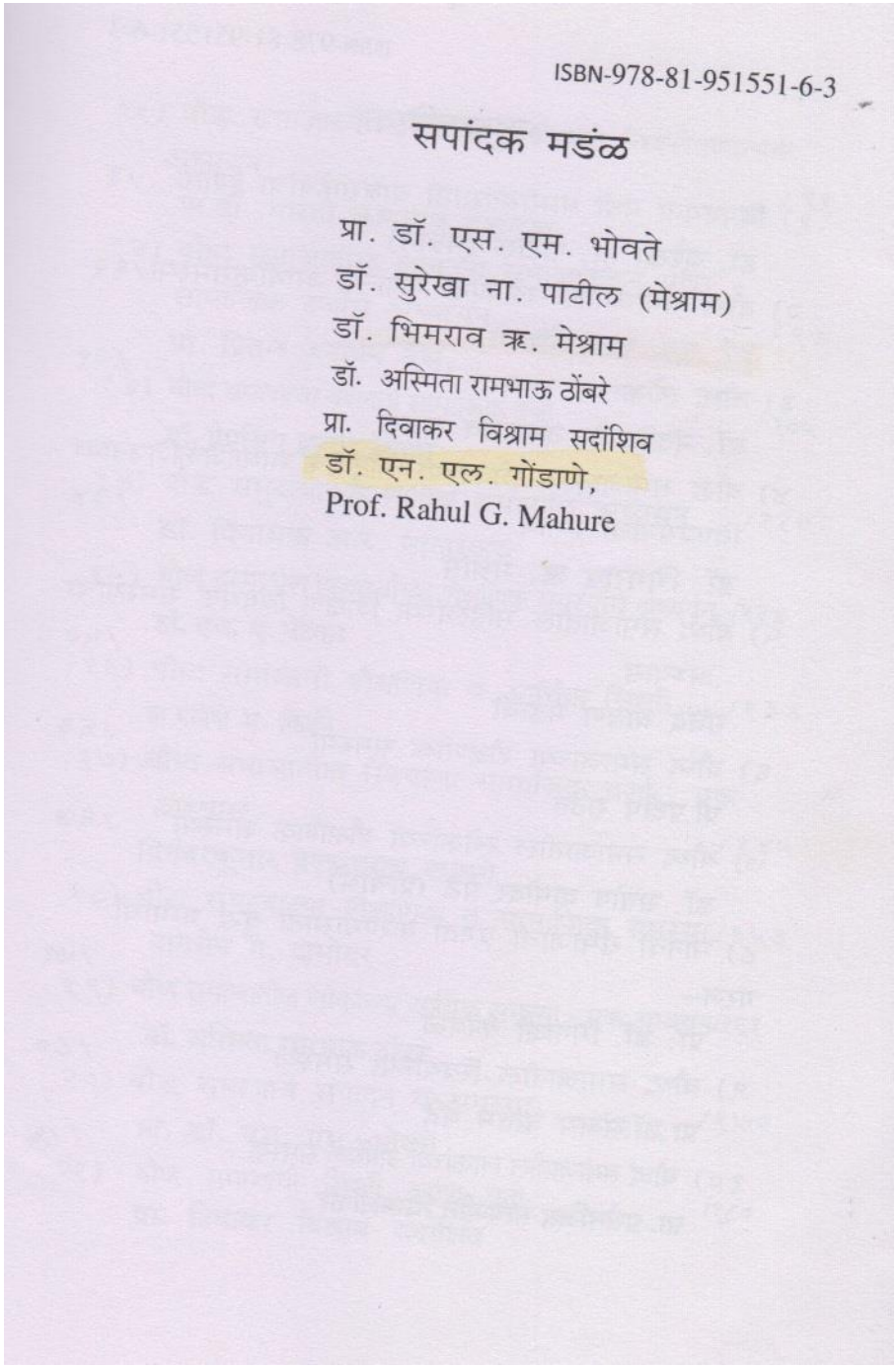

ISBN-978-81-951551-6-3

सपांदक मडंळ

प्रा. डॉ. एस. एम. भोवते
डॉ. सुरेखा ना. पाटील (मेश्राम)
डॉ. भिमराव ऋ. मेश्राम
डॉ. अस्मिता रामभाऊ ठोंबरे
प्रा. दिवाकर विश्राम सदांशिव
डॉ. एन. एल. गोंडाणे,
Prof. Rahul G. Mahure

ISBN-978-81-951551-6-3

अनुक्रमणिका

१) विपश्यना पंथी धम्मीस्टांसाठी बाबसाहेबांचा इशारा /१
डॉ. सुरेखा ना. पाटील (मेश्राम)
२) बौध्द समाजातील लोकांना येणाऱ्या आर्थीकसमस्या/१२
डॉ. एन. एल. गोंडाणे,
३) बौध्द लोकांच्या समस्या /२१
डॉ. नंदकिशोर उकंडराव राऊत,
४) बौद्ध समाजातील लोकांच्या कौटूंबिक,सामाजिकजिवनावर विपश्यनाचा प्रभाव /३४
डॉ. भिमराव ऋ. मेश्राम
५) बौध्द समाजातील महिलांच्या शिक्षण विषयक समस्यांचा अभ्यास /५०
रविंद्र श्रावण मडावी
६) बौध्द समाजाच्या शैक्षणीक समस्या /६३
प्रा.प्रदीप राउत
७) बौध्द समाजातील लोकांच्या शैक्षणिक समस्या'' /६७
डॉ. संतोष दामोदर पेठे (प्राचार्य)
८) मानवी समाजाची प्रगती करण्यासाठी बुद्ध धम्माची गरज— /७१
प्रा. डॉ. मिनाक्षी कांबळे
९) बौध्द समाजातील स्त्रियांच्या समस्या /८०
प्रा.डॉ.संजय उत्तम बेंद्रे
१०) बौध्द समाजातील लोकांच्या आर्थिक समस्या /८६
प्रा. प्रसेनजित सत्यजीत चिखलीकर

ISBN-978-81-951551-6-3

बौध्द समाजातील लोकांना येणाऱ्या आर्थीक समस्या

डॉ. एन. एल. गोंडाणे,
सहयोगी प्राध्यापक
प्लॉट नं. ११,बलोदे लेआउट, हिगलाज माता
मंदीराजवळ, हिंगणा रोड, अकोला

बौध्द धर्माचा मुळ पाया काय आहे. इतर धर्मात व बौध्द धर्मात काय फरक आहे. इतर धर्मात बदल हा घडून यावयाचाच नाही. कारण मनुष्य व ईश्वर यांचा संबंध ते धर्म सांगतात. इतर धर्मांचे म्हणणे असे की, ईश्वराने सृष्टी निर्माण केली. ईश्वराने आकाश, वायु, चंद्र, सुर्य सर्व काही निर्माण केले. आम्हाला ईश्वराने काहीही करावयाचे बाकी ठेवले नाही. म्हणून ईश्वरास भजावे खिस्ती धर्माप्रमाणे तर मृत्यूनंतर एक निर्णयाचा दिवस असतो व त्या निर्णयाप्रमाणे सर्व काही घडते देव व आत्मा यांना बौध्द धर्मात जागा नाही.

बौध्द धर्माचा प्रसार: बौध्द धर्म अत्यंत अल्प कालावधीत लोकप्रिय होवून तो जगाच्या पाठीवर इतरत्र पसरण्यामागे त्याची तत्त्वे ही अतिशय महत्वपूर्ण असलेली दिसून येतात. म्हणूनच असे म्हणता येईल की बौध्द तत्त्वज्ञानात स्वतंत्र बुध्दिला अतिशय महत्त्व आहे. कारण अशाप्रकारे बुध्दिप्रामाण्यावर आधारित असे हे तत्त्वज्ञान असल्यामुळे व चमत्कार, अंधश्रध्दांना त्यात स्थान नसल्यामुळे या धर्मांचा प्रचार व प्रसार अतिशय वेगाने झाला. बौध्द धर्म हा राष्ट्रीय धर्म बनला. बुध्दाचा धम्म हा

ISBN-978-81-951551-6-3

मानवतावादी असून नैतिक शीलाचरणावर आधारलेला होता. या पार्श्वभुमिवर बुध्दाचा उपदेश हा मानव जातीच्या कल्याणाचा, प्रगतीचा असून त्यात सर्व मानव समान आहेत हा विचार अंतर्भूत होता. पंचशील आणि अष्टांगिक मार्ग यानुसार आचरण करून व्यक्ती आपला सर्वांगिण विकास साधू शकतो अशी बुध्दाची विचारसरणी होती. अहिंसेच्या सिध्दांतावर बुध्दाने अधिक भर दिला. केवळ मानवाप्रतीच नाही तर सृष्टीतील प्रत्येक प्राणीमात्राबद्दल अहिंसेचे पालन करणे आवश्यक आहे. बुध्दाच्या मानवतावादी दृष्टीकोनमुळेच तो अतिशय कमी काळात लोकप्रियतेच्या शिखरावर पोहचला. सर्व जाती व वंशाच्या लोकांनी याचा स्वीकार केला. तो भारतापुरताच मर्यादित न राहता संपूर्ण आशिया खंडात त्याने आपले स्थान निर्माण केले. इतकेच नव्हे तर जगाच्या अनेक भागात या धर्मांचा प्रसार झाला.

भारतात जातीय व्यवस्थेमध्ये दलितांचे सामाजिक आणि आर्थिक शोषण होत असे ते नष्ट करून स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व व न्याय या जिवन मूल्यावर आधारित समाज रचना असावी हिच बाबासाहेबांची अपेक्षा होती. अर्थशास्त्रीय दृष्टीकोनातून श्रम विभागणी ही जर कौशल्याच्या आधारे होत असेल तर अशा श्रम विशेषीकरणामुळे आर्थिक विकासाला प्रेरणा मिळते. परंतु भारत मात्र जातीय व्यवस्थेमुळे श्रमाचे विभाजन होत नाही तर श्रमिकांचे विभाजन होते. त्यामुळे श्रमीक हा जातीनुसार विभागल्या गेल्यामुळे कामगारामध्ये एकसंघपणा राहत नाही. पर्यायाने त्यांच्या आर्थिक कार्यक्षमतेवर प्रतिकूल

ISBN-978-81-951551-6-3

परिणाम होतो. त्यासाठी व्यक्तीला व्यवसाय स्वातंत्र्यांची संधी देणे गरजेचे आहे.

सामाजिक, बौध्दीक, आर्थिक व राजकीय स्वातंत्राचाही बुध्दाने पुरस्कार केलेला आहेच. पुरूषामध्येच नव्हे तर स्त्री पुरूषामध्येही सतेचा पुस्कार त्यांनी केलेला आहे. बुध्दाच्या तोडीचा धर्म शिक्षक जगात आजवर झाला नाही. बुध्दाच्या शिकवणीनुसार वर्तन केल्यास आजचे सर्व सामाजिक प्रश्न चुटकीसारखे सोडविता येतील. बौध्दधर्म हा नव्या जगाला सर्वतोपरी साजेसा असा धर्म असून तो इहलोकीच मनुष्यमात्रास मुक्त करण्यास सर्वतोपरी समर्थ असाच धर्म आहे. म्हणून मेल्याशिवाय स्वर्ग न दिसू देणाऱ्या इतर कोणत्याही धर्मापेक्षा तो केव्हाही श्रेष्ठाच ठरणारा बौध्द धर्माचे आचरण करणारी चालती बोलती माणसे जनतेच्या डोळ्यापुढे सतत उभी राखणे याच उद्देशाने बुध्दाने भिक्खसंघाची स्थापना केलेली आहे. सर्वसाधारण माणसांना बौध्द धर्माचे ध्येय साध्य करणे शक्य नसले तरी त्यांच्यापुढे बौध्द धर्माचा चालता बोलता आदर्श सतत ठेवत राहावा असाच भिक्षुसंघ स्थापना करण्यात व या संघातील भिक्षुसाठी विनयाची बंधणे निर्माण करण्यात बुध्दांचा उद्देश होता. याच उद्देशाची नितांत गरज आज दिसून येत आहे.

आज आपल्या समाजाने बौध्द धर्माचा स्वीकार केला आहे. पण गौतम बुध्दाने सांगितलेला स्वत: विचार करण्याचे तत्व आत्मसात केले नाही. आपण शब्द प्रमान्य स्वीकारतो. स्वत: विचार न करता दुसऱ्याच्या शब्दाला चिकटून राहतो. शब्दाला चिकटून राहण्याच्या प्रवृत्तीचे दुष्परिणाम आपल्या जीवनात अगदी ठळकपणे आढळून येातात. मनुष्य हिंसा करतो

ISBN-978-81-951551-6-3

म्हणतन तयाच्या जीवनात असंख्या कलह निर्माण होतात. म्हणून जीवनातील हिंसा नष्ट करण्यासाठी माणसाच्या मनात आमुलाग्र क्रांती झाली पाहिजे असे त्यांनी सांगितले आहे. माणसाने खऱ्या अर्थाने अहिंसक बनविण्यासाठी 'हिंसेने हिंसा वाढते' हे तत्व समजून ते अंगी आत्मसात केले पाहिजे. आपल्या स्वत:च्या स्वार्थी विचारांमुळे दु:ख निर्माण होते. म्हणून प्रत्येकाने आपले विचार स्वच्छ व सुजाण केले पाहिजेत यावर बुध्दाने भर दिला आहे. यासाठी त्यांनी दु:ख कोणत्या कारणामुळे निर्माण होते त्यांचे निरिक्षण करण्यास सांगितले. दु:खाची निर्मिती माणसाच्या दुराचामुळे घडते. मनुष्य स्वत:ची हिंसेने वागतो तसेच दुसऱ्याची हिंसेने वागतो म्हणून त्याच्या जीवनात दु:ख येते. दुसऱ्याच्या सुख दु:खाचा विचार न करता स्वत:च्याच हिताचा विचार करणारा मनुष्य हिंसेने वागणारा मनुष्य होय. जास्त नफा मिळावा म्हणून अन्न धान्य किंवा इतर वस्तुचा काळा बाजार करणारा किंवा दुष्काळ निर्माण करणारा व्यापारी हिंसा करीत असतो.

डॉ. आंबेडकरांच्या मते दारिद्र्य ही देशापुढील प्रमुख समस्या असून त्यावर उपाय म्हणजे देशाच्या लोकसंख्येवर नियंत्रण ठेवणे हा होय. १२० कोटी लोकसंख्या झालेल्या या देशाला बाबासाहेबांच्या वरील विचारांची प्रकर्षाने आजही जाणीव होते आहे. त्यासाठी त्यावेळी लोकसंख्या नियंत्रीत करण्यासाठी कुटूंब नियोजन करणे हा प्रभावी उपाय सांगितला होता. जेव्हा १९२६ रोजी रॉयल कमिशन भारतात भारतीय चलन विषयक विचार विनिमय करण्यासाठी आले असता या कमिशनपुढे डॉ. आंबेडकरांची साक्ष झाली आणि आश्चार्य हे

ISBN-978-81-951551-6-3

की त्या कमिशनच्या प्रतयेक सदस्याजवळ बाबासाहेबांच्या भारतीय राष्ट्रीय नफ्याच्या वाटा ऐतिहासिक पृथक्करण या ग्रंथाची प्रत होती. यावरून अर्थशास्त्रातील डॉ. आंबेडकरांच द्रष्टेपण लक्षात आल्यावाचून राहात नाही. म्हणूनच ते केवळ भारतातीलच नव्हे तर जगातील नामवंत अर्थशास्त्रज्ञामध्ये उच्च दर्जाचे अर्थशास्त्रज्ञ व विचारवंत होते.

भारताच्या संदर्भात आर्थिक विचारधारा काही मूठभर व धनिक लोकांच्या हितास कशी फायदेशीर राहील याचा विचार करून येथील आर्थिक निती सरकारद्वारा राबविण्यात येत असते. या पार्श्वभूमीवर तत्कालीन परिस्थितीत भारताच्या विविध आर्थिक धोरणाविषयी डॉ. आंबेडकरांनी आपले परखड विचार मांडलेले आहेत. त्यात प्रामुख्याने भारतीय अंदाज पत्रके, संविधानातील भाषणे, १९३६ रोजी त्यांनी स्थापलेला स्वतंत्र मजूर पक्ष, १९४२ रोजी त्यांनीच स्थापलेला शेड्युल कास्ट फेडरेशन व १९५७ रोजी स्थापना झालेली रिपब्लीकन पार्टी ऑफ इंडिया या राजकीय पक्षाची ध्येय व धोरणे पाहिली तर याद्वारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार व्यक्त झालेले दिसतात. भारतात आर्थिक समानता प्रस्थापित होणे अत्यंत आवश्यक आहे.

धर्माने व्यक्तीला विकासाची पूर्ण संधी उपलबध करून द्यायला हवी, पण धर्माचे विशेषत: हिंदू धर्माचे तत्वज्ञान पाहिले तर ते मुळातच असमानतेवर आधारित आहे. शिवाय गरीब हा त्याच्या पूर्व जन्माच्या फळांमध्ये गरीब आहे, असे सांगून दारिद्र्याचे गोडवे गाणारे व दारिद्र्याचे उदाततीकरण करणारे आहे.

ISBN-978-81-951551-6-3

याउलट बौध्द धम्म हा व्यक्ती गरीब असो वा श्रीमंत प्रत्येकाला उन्नत जीवन जगण्याची पूर्ण संधी उपलब्ध करून देतो. एखाद्या सामाजाची स्थिती दयनीय, दरिद्री होण्यामागील मानवी कारणांची चिकित्सा करतो. परिश्रमाच्या बळावर उन्नती साधता येते असा आशावाद व्यक्तींमध्ये रूजवितो. यामुळेच बौध्द धम्म स्वाकारलेली व्यक्ती परिश्रमपूर्वक कष्ट करून स्वत:ची परिस्थिती बदलण्यासाठी प्रयत्नशील दिसते. या संदर्भात सर्व्हेक्षणात दिसून आले की, धर्मातरापूर्वी जातीव्यवस्थेने ठरवून दिलेली गलिच्छ व हलकी 'महारकी'ची कामे अस्पृश्यांना करावी लागत. धम्म दीक्षेनंतर मात्र बौध्दांनी महारकीची सर्व कामे टाकून दिली. त्यांनी मिळेल ते नवे काम – व्यवसाय करण्यास प्रारंभ केला. परिणामी त्यांच्यात कमालीची व्यावसायिक गतिशीलता निर्माण होवून त्याचीच परिणती शेती, मजुरी असे व्यवसाय सोडून चांगल्या पगारांच्या सरकारी नोकऱ्या मिळविण्यात झाली. संशोधनासाठी केलेल्या पाहणीत बौध्दांच्या मागील दोन पिढ्यांपेक्षा तिसऱ्या पिढीत नोकरी करणाऱ्यांचे प्रमाण सर्वाधिक झाले. या सर्व प्रक्रीयेद्वारे बौध्दांच्या आर्थिक उन्नतीस हातभार लागला. त्यांचे पूर्वाश्रमीचे दरिद्री जीवन संपुष्टात आले. सर्वांत महत्वाची गोष्ट म्हणजे त्यांची हिंदू समाज व्यवस्थेने लादलेल्या फुकटात श्रम पुरविण्याच्या बेठबिगारीतून मुक्तता झाली. धर्मातरित बौध्दांमध्ये झालेला हा आर्थिक बदल आजही प्रस्थापित बहुसंख्यांक स्पृश्य जातीतील लोकांच्या तुलनेत अल्प असला तरी जे मुळातच दरिद्री व कंगाल होते ते लोक धर्मातरानंतर आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी बनले. ही गोष्ट आज भारतातील चाळीस टक्के

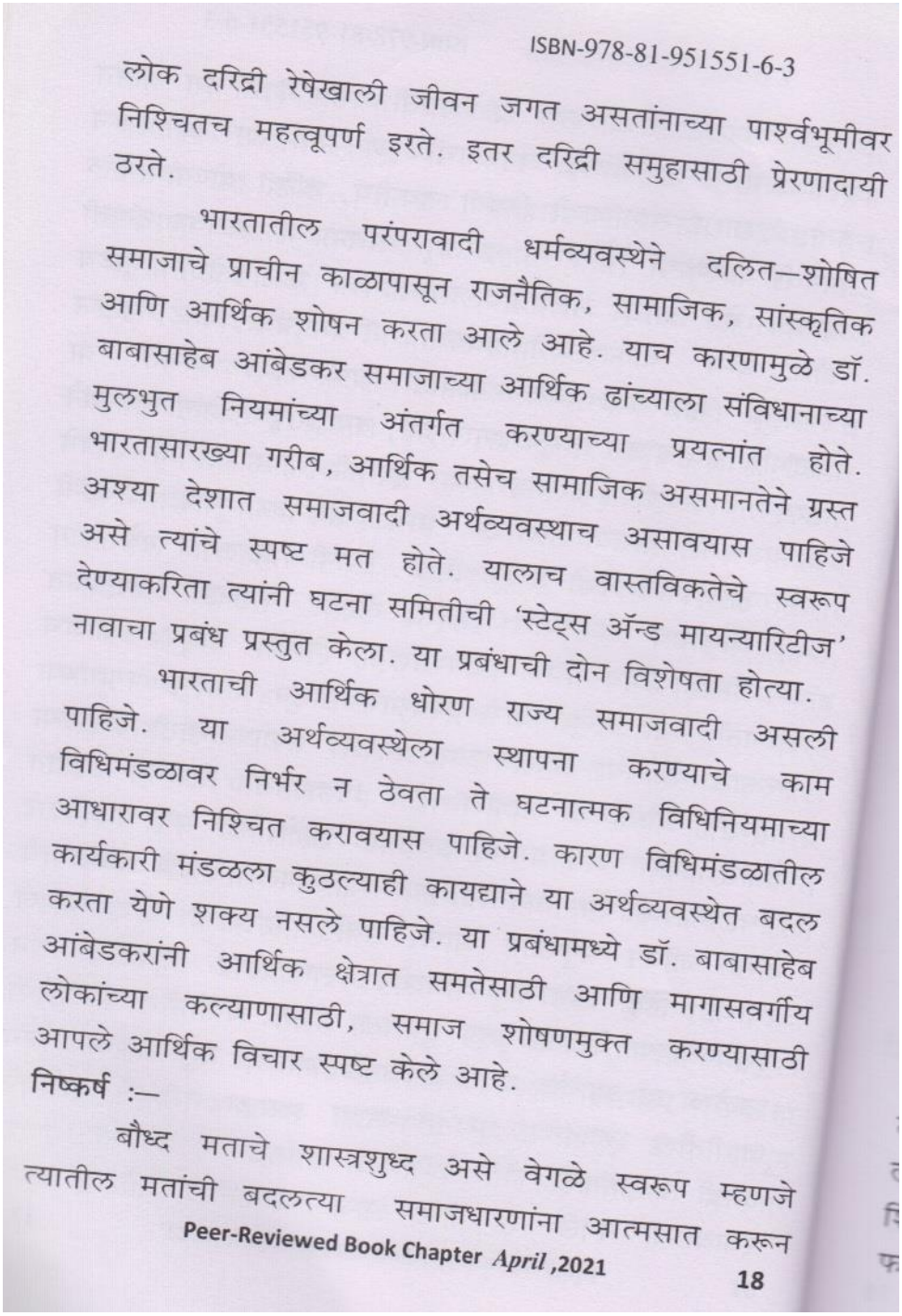

ISBN-978-81-951551-6-3

लोक दरिद्री रेषेखाली जीवन जगत असतांनाच्या पार्श्वभूमीवर निश्चितच महत्वूपर्ण इरते. इतर दरिद्री समुहासाठी प्रेरणादायी ठरते.

भारतातील परंपरावादी धर्मव्यवस्थेने दलित–शोषित समाजाचे प्राचीन काळापासून राजनैतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक शोषन करता आले आहे. याच कारणामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर समाजाच्या आर्थिक ढांच्याला संविधानाच्या मुलभुत नियमांच्या अंतर्गत करण्याच्या प्रयत्नांत होते. भारतासारख्या गरीब, आर्थिक तसेच सामाजिक असमानतेने ग्रस्त अश्या देशात समाजवादी अर्थव्यवस्थाच असावयास पाहिजे असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. यालाच वास्तविकतेचे स्वरूप देण्याकरिता त्यांनी घटना समितीची 'स्टेट्स ॲन्ड मायन्यारिटीज' नावाचा प्रबंध प्रस्तुत केला. या प्रबंधाची दोन विशेषता होत्या.

भारताची आर्थिक धोरण राज्य समाजवादी असली पाहिजे. या अर्थव्यवस्थेला स्थापना करण्याचे काम विधिमंडळावर निर्भर न ठेवता ते घटनात्मक विधिनियमाच्या आधारावर निश्चित करावयास पाहिजे. कारण विधिमंडळातील कार्यकारी मंडळला कुठल्याही कायद्याने या अर्थव्यवस्थेत बदल करता येणे शक्य नसले पाहिजे. या प्रबंधामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आर्थिक क्षेत्रात समतेसाठी आणि मागासवर्गीय लोकांच्या कल्याणासाठी, समाज शोषणमुक्त करण्यासाठी आपले आर्थिक विचार स्पष्ट केले आहे.

निष्कर्ष :–

बौध्द मताचे शास्त्रशुध्द असे वेगळे स्वरूप म्हणजे त्यातील मतांची बदलत्या समाजधारणांना आत्मसात करून

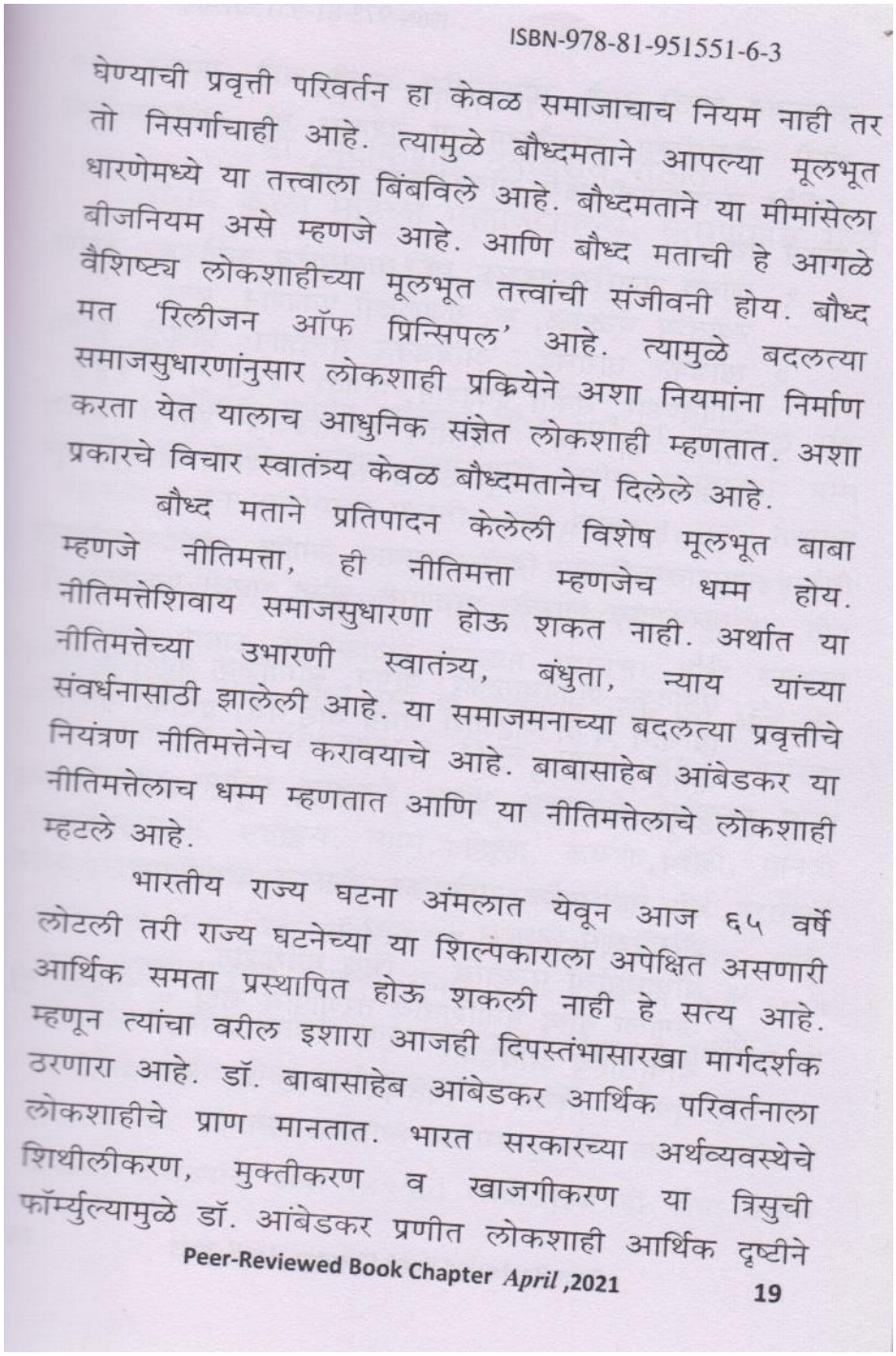

ISBN-978-81-951551-6-3

घेण्याची प्रवृत्ती परिवर्तन हा केवळ समाजाचाच नियम नाही तर तो निसर्गाचाही आहे. त्यामुळे बौध्दमताने आपल्या मूलभूत धारणेमध्ये या तत्त्वाला बिंबविले आहे. बौध्दमताने या मीमांसेला बीजनियम असे म्हणजे आहे. आणि बौध्द मताची हे आगळे वैशिष्ट्य लोकशाहीच्या मूलभूत तत्त्वांची संजीवनी होय. बौध्द मत 'रिलीजन ऑफ प्रिन्सिपल' आहे. त्यामुळे बदलत्या समाजसुधारणांनुसार लोकशाही प्रक्रियेने अशा नियमांना निर्माण करता येत यालाच आधुनिक संज्ञेत लोकशाही म्हणतात. अशा प्रकारचे विचार स्वातंत्र्य केवळ बौध्दमतानेच दिलेले आहे.

बौध्द मताने प्रतिपादन केलेली विशेष मूलभूत बाबा म्हणजे नीतिमत्ता, ही नीतिमत्ता म्हणजेच धम्म होय. नीतिमत्तेशिवाय समाजसुधारणा होऊ शकत नाही. अर्थात या नीतिमत्तेच्या उभारणी स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय यांच्या संवर्धनासाठी झालेली आहे. या समाजमनाच्या बदलत्या प्रवृत्तीचे नियंत्रण नीतिमत्तेनेच करावयाचे आहे. बाबासाहेब आंबेडकर या नीतिमत्तेलाच धम्म म्हणतात आणि या नीतिमत्तेलाचे लोकशाही म्हटले आहे.

भारतीय राज्य घटना अंमलात येवून आज ६५ वर्षे लोटली तरी राज्य घटनेच्या या शिल्पकाराला अपेक्षित असणारी आर्थिक समता प्रस्थापित होऊ शकली नाही हे सत्य आहे. म्हणून त्यांचा वरील इशारा आजही दिपस्तंभासारखा मार्गदर्शक ठरणारा आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आर्थिक परिवर्तनाला लोकशाहीचे प्राण मानतात. भारत सरकारच्या अर्थव्यवस्थेचे शिथीलीकरण, मुक्तीकरण व खाजगीकरण या त्रिसुची फॉर्म्युल्यामुळे डॉ. आंबेडकर प्रणीत लोकशाही आर्थिक दृष्टीने

ISBN-978-81-951551-6-3

कमकुवत झाली आहे, मोडकळीस आली आहे. यामुळे १२० कोटी लोकसंख्या असलेल्या या देशाला डॉ. आंबेडकरांच्या आर्थिक तत्त्वज्ञानाची खरी आवश्यकता आहे.

संदर्भ ग्रंथ :—

१. जाधव राजा (१९९४), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्वातंत्र्य चळवळ, रू. राजलक्ष्मी प्रकाशन, मुंबई
२. खांडेकर ताराचंद, 'आंबेडकर तत्त्वज्ञान: प्रचिती आणि आविष्कार, संकेत प्रकाशन, नागपूर, २००९, पृ. १३७
३. ओळे भा. ल. 'भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण', पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, जून २००३, पृ. ५४५
४. महावगपल्लि, हिंदी अनुवाद आणि संपादक स्वामी द्वारकादास शास्त्री, वाराणसी, बौध्द भारती प्रकाशन, पृ. ३५
५. संपादक—प्रा.निंबाळकर, वामन, सामाजिक क्रांतीची दिशा (प्राचार्य म.मि.चिटणीस समग्र वाड्.मय) प्रबोधन प्रकाशन नागपूर, २००७
६. अनुवादक इंजि. पाटील, व्ही.टी. बुध्द आणि त्याचा धम्म, लेखक डॉ. आंबेडकर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, नॅशनल असोशिएशन, ऑफ इंजिनिअर्स, नागपूर — २०१३
७. बौध्दधर्माची मुळतत्वे — भिक्षु धर्मराक्षीत
८. जगाला बौध्द धर्माशिवाय तरणोपाय नाही — लेखक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
९. बुध्द — विचार — विवेचन — दि. मा. खेरकर
१०. बौध्द धम्मसार — उदित राज

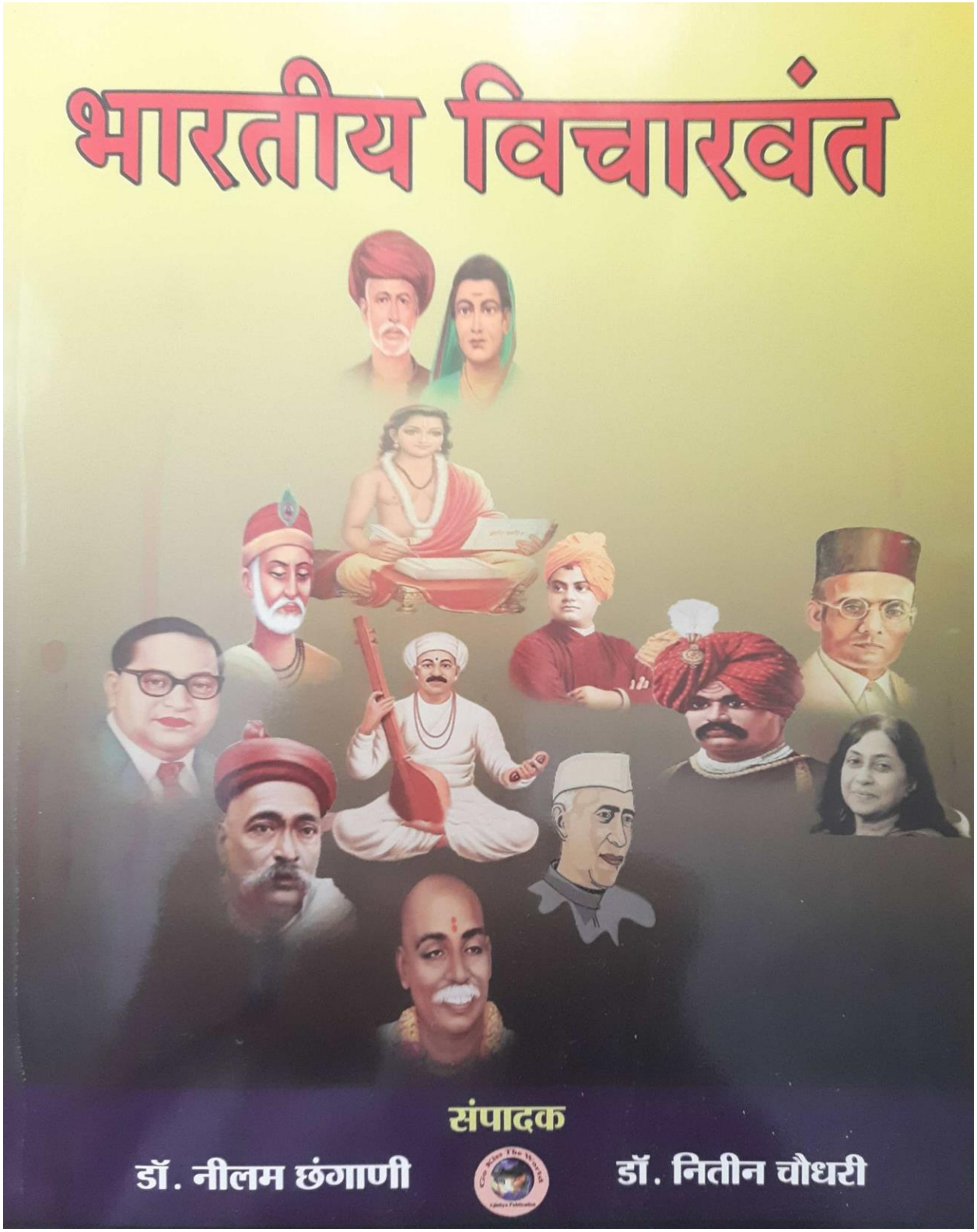
भारतीय विचारवंत
संपादक
डॉ. नीलम छंगाणी
डॉ. नितीन चौधरी

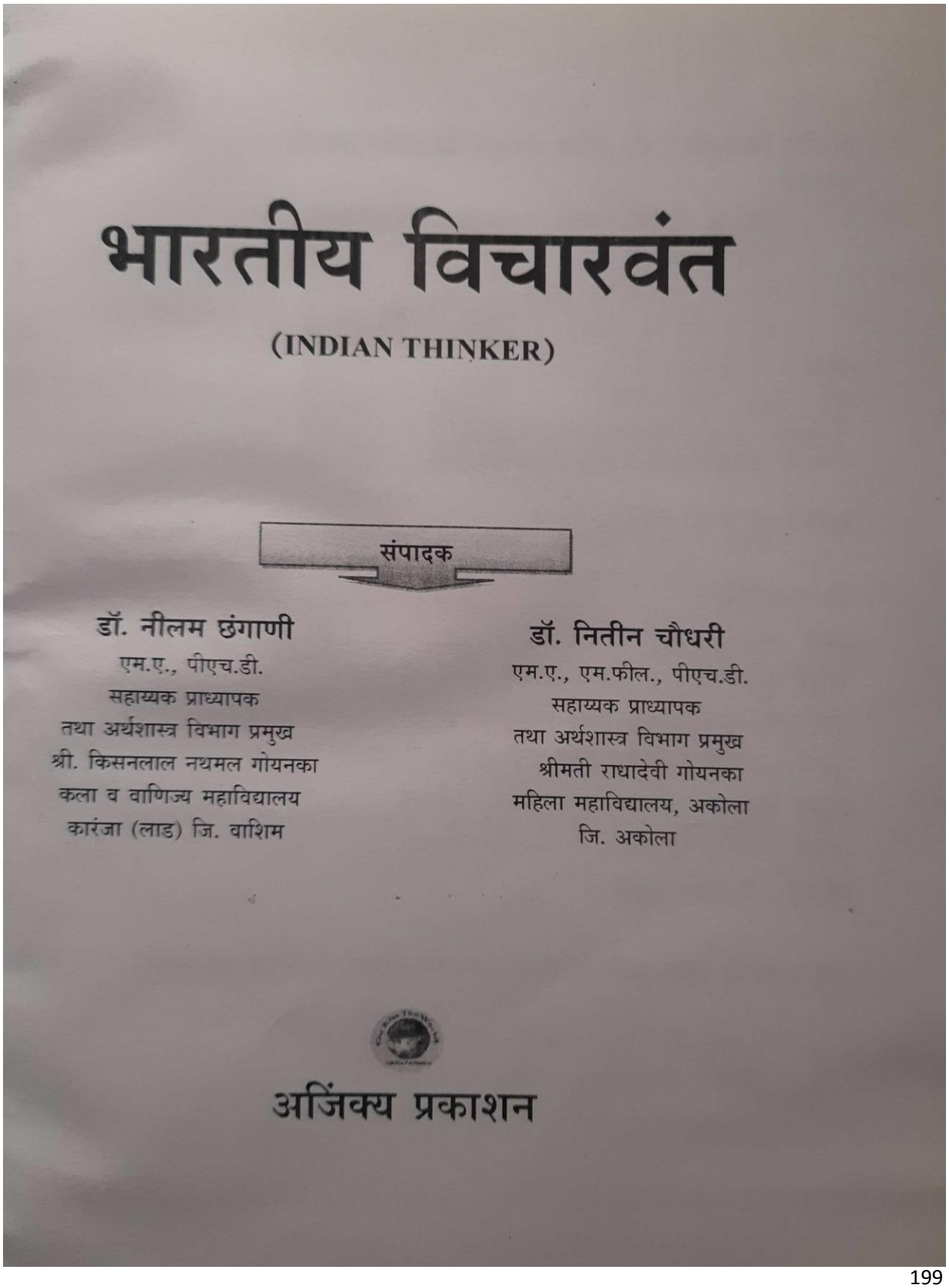

भारतीय विचारवंत

(INDIAN THINKER)

संपादक

डॉ. नीलम छंगाणी
एम.ए., पीएच.डी.
सहाय्यक प्राध्यापक
तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री. किसनलाल नथमल गोयनका
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
कारंजा (लाड) जि. वाशिम

डॉ. नितीन चौधरी
एम.ए., एम.फील., पीएच.डी.
सहाय्यक प्राध्यापक
तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्रीमती राधादेवी गोयनका
महिला महाविद्यालय, अकोला
जि. अकोला

अजिंक्य प्रकाशन

भारतीय विचारवंत : डॉ. नीलम छंगाणी, डॉ. नितीन चौधरी

प्रकाशक :

ॲड. कु. जे. व्हि. भगत
अजिंक्य प्रकाशन
भिमनगर, वापटा पो. कुपटा
ता. मानोरा जि. वाशिम

संपर्क : ९६०४४०२०५३
WhatsApp : 8007143527
Website : www.ajinkyapublication.com
E-mail : ajinkyapublication@gmail.com

ISBN :978-93-90532-20-9

© लेखकाधिन

प्रथम आवृती : जानेवारी २०२१
अक्षर जुळवणी : अजिंक्य प्रिंटीग्स् ॲण्ड कॉम्प्यूटर्स
मुखपृष्ठ : अरविंद मनवर
मुद्रक : अजिंक्य एन्टरप्राईजेस, वाशीम
प्रमुख विक्रेता: अजिंक्य पुस्तकालय, वाशिम
संपर्क : ८००७१४३५२७ / ९६०४४०२०५३
किंमत : रु.४५० फक्त

(या पुस्तकात व्यक्त झालेल्या मतांशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.)

CRITERION III: RESEARCH, INNOVATIONS AND EXTENSION
Metric: 3.3.3- Books and chapters in edited volumes/books published

	डॉ. अनिल ठाकरे	१३९
३०.	१९६० नंतरची दलित कथा : एक आकलन / डॉ. अशोक वाहुरवाघ	१४१
३१.	पद्मश्री डॉ. शिवाजीराव उपाख्य दाजीसाहेब पटवर्धन / डॉ. अमित गावंडे	१४६
३२.	राजर्षी शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक कार्याचे विश्लेषणात्मक अध्ययन / डॉ. भारती देशमुख	१५२
३३.	गानसरस्वती किशोरीताई आमोणकर : एक प्रयोगशील गायिका / प्रा. विवेक चापके	१५७
३४.	विनायक दामोदर सावरकरांची राजकीय विचार सृष्टी / डॉ. व्ही. आर. कोडापे	१६३
३५.	राजश्री शाहु महाराजांचे सामाजिक व शैक्षणिक विचारांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन / प्रा. अमरिष गावंडे	१६८
३६.	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी / प्रा. दिपाली देशमुख	१७२
३७.	थोर साहित्यिका सावित्रीबाई फुले / प्रा. दिपाली शिरसाट	१७६
३८.	आधुनिक विख्यात खगोलशास्त्रज्ञ डॉ. जयंत नारळीकर / डॉ. बालाजी राठोड	१८२
३९.	अनुभवमंटप प्रत्यक्ष लोकशाहीसाठी संसद : महात्मा बसवेश्वर / डॉ. व्यंकट पाटील	१८८
४०.	खाशाबा दादासाहेब जाधव यांचा ऑलिम्पिक मेडलचा रोमांचक प्रवास / डॉ. तातेराव केंद्रे	१९२
४१.	आचार्य विनोबा भावे और विश्वस्त वत्ती / डॉ. तुषार कोटक	१९७
४२.	डॉ. रंगनाथन - ग्रंथालयाचे भीष्म पितामह / डॉ. नामदेव राठोड	२०१
४३.	छत्रपती शाहूमहाराजांचे जातिभेदाच्या विध्वंसक उच्चाटनार्थ कार्य / डॉ. शाम दुतोंडे	२०५
४४.	पंजाब केसरी लाला लजपतराय यांचे ब्रिटिश शासनाविरुद्ध धोरण / प्रा. डॉ. आर. पी. झनके	२१०

गानसरस्वती किशोरीताई आमोणकर : एक प्रयोगशील गायिका

प्रा. विवेक संतोषराव चापके
सहायक प्राध्यापक
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

घराणे ही संकल्पना न मानता केवळ आणि केवळ संगीतच हे शाश्वत सत्य आहे असे मानणारी जेष्ठ आणि श्रेष्ठ गायिका म्हणजे 'गानसरस्वती' किशोरिताई आमोंणकर या होत. भारतीय शास्त्रीय संगीतात घराणेशाही ही फार काळापासून अस्तित्वात आहे आणि सर्व मोठ्मोठे कलाकार तसेच संगीतकार याच घराणेदार पद्धतीतून म्हणजेच गुरु-शिष्य परंपरेतून तयार झालेले आहेत. परंतु किशोरीताईंसारख्या प्रयोगशील गायिकेने कोणत्याही विशिष्ट अशा एकाच घराण्याची गायकी आत्मसात न करता किंवा एकाचं घराण्याचे रीती-नियम आदि न पाळता इतर घराण्यांचा देखील अभ्यास करून,प्रत्येक घराण्यात ज्या चांगल्या गोष्टी आहेत त्या मोठ्या आत्मीयतेने शिकून आणि त्यांचा आपल्या गायकीत समावेश करूनआपली गायकी जोपासली आणि पुढील नवीन पिढीमध्ये ती पेरली. स्वतःच्या कुशाग्र अभ्यासू व कल्पक अशा वृत्तीमुळे ख्यालगायनात नवनवीन प्रयोग करून तसेच ठुमरी, दादरा, भजन, गझल, भावगीत इत्यादी आविष्कृतीत स्वतःचे अधिकारत्व सिद्ध केले. आणि म्हणूनच असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही, की स्वतःच्या प्रयोगशील गायकीच्या माध्यमातून भारतीय शास्त्रीय संगीतात स्वतःचे नवीन असे एक घराणेच जणू किशोरीताईंनी निर्माण केले.

घरातूनच संगीताचे बाळकडू :

घरातच मोगुबाईंसारख्या श्रेष्ठ शास्त्रीय गायिका आई म्हणून लाभल्याने किशोरीताईंच्या कानावर शास्त्रीय संगीताचा संस्कारलहानपणा पासूनच झाला. माईंचे नाव भारतीय शास्त्रीय संगीतात फार आदराने व अभिमानाने घेतले जाते. अशा जयपूर-अत्रौली घराण्याच्या सुप्रसिद्ध गायिका म्हणजे गानसरस्वती किशोरिताई आमोंणकर होत. संगीत स्वरांच्या या आकाशात तेजपूंज सूर्या समान तेजोमय असणाऱ्या गानकोकिळा किशोरीताई या संगीत सूर्याचा जन्म १० एप्रिल १९३२ रोजी मुंबई येथे झाला. जयपूर घराण्याच्या सुप्रसिद्ध गायिका गानतपस्विनी मोगूबाई कुर्डीकर व माधवदास भाटिया या दाम्पत्याच्या पोटी किशोरीताईंचा जन्म झाला. संगीताचे अध्ययन करायचे झाल्यास त्याकरिता योग्य गुरु मिळायला हवा जे महत् भाग्य किशोरी ताईंना लाभलं होतं आणि याचे कारण म्हणजे एखाद्या घरंदाज कलावंताच्या पोटी जन्माला येणं. हे कलावंत म्हणून बाळसण तसेच संगीताचं बाळकडू लाभन या सर्व गोष्टी यांचा योग जुळून येणंकिशोरीताईंसाठी खरोखरीच महत भाग्याच ठरलं. किशोरीताईंच शालेय शिक्षण मुंबईमधील बालमोहन व प्रार्थना समाज या शाळांमध्ये झालं. पुढे महाविद्यालयीन शिक्षण त्यांनी जयहिंद महाविद्यालयातून घेतलं. पदवीपर्यंतचे शिक्षण त्यांनी विज्ञान शाखेतून घेतल आणि हेच कारण असू शकतं की त्यांची चिकित्सक अभ्यासू वृत्ती आपल्याला त्यांच्या गायनात देखील दिसून

येते. किशोरीताई ह्या मोगुबाईंच्या तीन अपत्यांपैकी ज्येष्ठ कन्या होत्या. १९३९ मध्ये पती माधवदास यांचे निधन झाल्यामुळे मोगुबाईंना घरसंसार चालविण्यासाठी अर्थार्जन करणे भाग पडले व त्यासाठी त्या घराबाहेर पडल्या. तीन मुलांची जबाबदारी त्यांच्यावर असल्यामुळे त्यांना घराबाहेर पडणं भाग पडलं.

माईची कडक व शिस्तबद्ध तालीम :

मोगुबाई कुर्डीकर म्हणजेच किशोरीताईंच्या आई. त्यांना सर्वजण प्रेमाने माई म्हणत असत. माई या कडक शिस्तीच्या भोक्त्या होत्या. त्यांच्या कडक शिस्तीच्या तालमीत बाल किशोरीताईंनी गायनाचे धडे गिरविण्यास सुरुवात केली. उस्ताद अल्लादिया खाँ साहेबांकडून मोगु बाईंना जी गायनाची तालीम मिळत असे त्याच तालमीचा व गायकीच्या अंगाचा खोल संस्कार बालवयातच किशोरीताईंवर होऊ लागला. सोबतच मोगूबाई यांनीदेखील जयपूर घराण्याची गायकीची तालीम द्यायला सुरुवात केली. मोगुबाईंनी किशोरीताईंना जयपूर घराण्याची शिस्तशीर व विधिवत अशी तालीम दिली. माईंकडून मिळालेली संगीत तालीम हा त्यांच्यासाठी एक अद्‌भुत असा ठेवा होता. आजन्म सोबत पुरणारी ही स्वरमयी शिदोरी किशोरीताईंनी शेवटच्या श्वासापर्यंत जपून ठेवली.माईंच्या शिकवणी बद्दल किशोरीताई सांगत, रागदारी शिकवीत असताना रागातील एखादी सुरावट एक वेळा गायल्यानंतर त्या तीच सुरावटपुन्हा गात नसत. माईंनी किशोरीताईंना गायन शिकण्यापासून कधीही रोखले नाही किंबहुना त्यामुळेच सर्व घराण्यातील ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ अशा गुरूंकडून किशोरीताई तालीम घेऊ शकल्या. माईंची अशी इच्छा होती की किशोरीताईंनी सर्वचघराण्यांचीतालीम घ्यावी जेणेकरून त्यांचा आवाज पाण्यासारखा नितळ व स्वच्छ असा होईल. लहानपणापासूनच त्या माईंबरोबर स्टेजवर तानपुरा च्या साथी करिता बसत. माईंनी त्यांना जयपूर घराण्याची संपूर्ण तालीम दिली. माईंनी त्यांना वेगवेगळेव अनवट राग शिकविले व किशोरीताईंनी देखील त्याच रागांचा भरपूर रियाज केला, जेणेकरून त्या रागांची गायकी त्यांच्या गळ्यात चपखल बसेल. मोगूबाई शिकवण बाळकृष्ण पर्वतकर, आग्रा घराण्याचे अन्वर हुसेन खान, जयपूर घराण्याचे मोहनराव पालेकर, भेंडीबाजार घराण्याच्या अंजनीबाई मालपेकर व काहीकाळ मास्तर कृष्णराव फुलंब्रीकर आणि शरदचंद्र आरोलकर यांचेही मार्गदर्शन किशोरी ताईंना लाभले.

सांगीतिक कारकीर्द :

किशोरी ताईंना लहानपणापासूनच गायनाची अत्यंत आवड असल्याने कुशाग्र सांगितिक सौंदर्य बुद्धीच्या जोरावर ख्याल गायकीसोबतच ठुमरी, भजन, अभंग, गझल यासारख्या उपशास्त्रीय गायन प्रकारात देखील लहान वयातचप्राविण्य मिळविले. इथपर्यंतच आपल्या गाण्याचा प्रवास न थांबवता त्यांनी चित्रपट संगीतात देखील पार्श्वगायन केले. "गीत गाया पत्थरोंने" या हिंदी चित्रपटासाठी किशोरीताईंनी पार्श्वगायन केले परंतु माईंना ही गोष्ट खटकली व त्यांनी किशोरी ताईंना शास्त्रीय गायनावरच आपले लक्ष केंद्रित करायला सांगितले. पण नंतर चित्रपट संगीताकडे ओढ असल्यानेपुढे चालून त्यांनी १९९० मध्ये 'दृष्टी' या हिंदी चित्रपटास

संगीत देखील दिले. संत साहित्याचा देखील त्यांच्या मनावर प्रचंड पगडा होता. त्यांनी बरेच मराठी अभंगांनासंगीत दिले.किशोरीताईंनी भारतभरआपले संगीताचे कार्यक्रम केलेत आणि भारतातीलबहुतेक सर्वच प्रमुख संगीत महोत्सवांत आपली कला सादर केली. या सर्वच महोत्सवांत त्यांना अतिशय सन्मानपूर्वक बोलावले जात असे. गायना बरोबरच त्यांनी भारतभर भ्रमण करून रससिद्धांत यावर देखील अनेक भाषणे केलीत. त्यांनी 'स्वरार्थरमणी-रागरस सिद्धांत' हा शास्त्रीय संगीतावर आधारित ग्रंथदेखील लिहिला. राग, मल्हार मालिका, म्हारो प्रणाम, घट घट मे पंछी बोलता, प्रभात, समर्पण, संप्रदाय, बॉर्न टू सिंग, लाईव्ह इन लंडन ह्या त्यांच्या गाजलेल्या काही ध्वनिमुद्रिका होत.

गायन शैली :

"There is nothing called a gharana.There is only music.It has been found in this gharanas and that is like dividing music into specific castes.One should not teach the students the limits of this art. There are none. But one has to understand the grammar.Which is why, one is taught the alankar the ragas."

घराण्याबद्दल किशोरीताईंचे स्पष्ट आणि परखड असं मत होते. घराणे ही संकल्पना न मानता केवळ आणि केवळ संगीत मात्र अस्तित्वात आहे असे किशोरीताई मानत. घराणे हे संगीताला विशिष्ट जातींमध्ये विभाजित करतात असे त्यांचे मत होते. कोणत्याही गुरुने आपल्या शिष्याला संगीत कलेच्या सीमांत बंदिस्त करून न ठेवता त्याला मुक्तपणे, स्वच्छंदी, एखाद्या पक्षाप्रमाणे आकाशात विहार करू द्यायला हवा असे त्यांचे गुरु-शिष्य परंपरेबद्दल स्पष्ट मत होते. संगीत हे काय आहे? त्याचे व्याकरण कसे आहे? हे समजून घ्यायला हवे, तसेच प्रत्येक शिष्याला अलंकार, राग, पलटे हे शिकविल्या जायला हवेत; जेणेकरून त्यारागातील व्याकरण त्याला सहज कळेल. हे सर्व कळल्यावर तो शिष्य हे सर्व समजून घेऊन त्याच्या मनातील विचार व कल्पना प्रत्यक्ष स्वतःच्या गायकीत अंगीकारून ते श्रोत्यांसमोर सादर करेल.

घराण्यांमध्ये बंदिस्त राहून आपल्या गायन कलेचा उत्कर्ष करणे त्यांना कदापि मान्य नव्हते. त्यामुळे जेथून जे मिळेल तेथून ते ते ग्रहण करत, त्याचा उपयोग आपल्या गायनाविष्कारात करून एका निराळ्याच पद्धतीची गायकी निर्माण केली. स्वतःचे वेगळे असे घराणेच जणू त्यांनी निर्माण केले. त्या काळातील अथवा त्या आधीच्या देखील काळातील गायिकांनी तिलवाडा, झुमरा, विलंबितया सारख्या तालांमध्ये बंदिशी गायल्या. किशोरीताईंनी सादरीकरणाकरिता विलंबित तीनताल, झपताल हे जयपूर घराण्याच्या पठडीतले ताल क्वचितच वापरले. आणि जयपूर घराण्याच्या गायकीतला उजळपणा अथवा बंदिस्तपणा पुरेपूर टाळण्याचा प्रयत्न केला आणि आपल्या गायकीला एक लालित्य पूर्ण रूप देऊन बऱ्याच अंशी तो यशस्वी देखील ठरला. आपल्या गायकीत केलेल्या या सकारात्मक बदलामुळे त्यांच्या कर्मठ समजल्या जाणाऱ्या जयपूर गायकीला निराळच विलोभनीय रूप प्राप्त झालं. साठच्या दशकात त्यांना संगीतापासून काही काळ दूर राहावं लागलं. दोन वर्ष त्यांना त्यांचा आवाज गमवावा लागला

होता. परंतु हा काळ त्यांच्या फार सत्कारणी लागला असं त्या मानत. हा काळ त्यांनी स्वतःची गायकी विकसित करण्याकरिता लावला. या काळात त्यांनी संगीत विषयक अनेक ग्रंथांचे वाचन, चिंतन, मनन केले. भरत, नारद, शारंगदेव यांनी लिहिलेले ग्रंथ वाचून ते समजून घेऊन त्याचा स्वतःच्या गायकीत प्रत्यक्ष उतरवण्याचा प्रयत्न केला. रियाज व साधनेविषयी त्या म्हणतात की जसजशी तुम्ही साधना अथवा रियाज करत जाल तसा तो तुम्हाला पुढे जाण्यासाठी नवी ऊर्जा देतो. शास्त्रीय गायनाच्या मैफिली सोबतच किशोरीताईंनी संगीतातील रससिद्धांतावर अनेक ठिकाणी भाषणे देखील केलेली आहेत. रागाला विशिष्ट चौकट नसावी या मतांच्या त्या होत्या. प्रत्येक रागाची बढत ही आधी विलंबित लयीत आलाप, बोल आलाप, बोल ताना व शेवटी ताना याच अंगाने नसावी असे त्यांचे मत होते. प्रत्येक राग हा तानांनीच का संपतो? असा प्रश्न त्यांच्या मनाला पडायचा. मग त्यात काही बदल करून तो श्रोत्यांसमोर पेश करत. अशी आणि यासारख्या बऱ्याच वेगळ्या पद्धती त्यांनी श्रोत्यांसमोर मांडल्यामुळे अनेक परंपरावादी लोकांकडून टीकादेखील झाली. राग विषयी सांगताना किशोरीताई रागाला एका विशिष्ट चौकटीत बांधत नाहीत. निसर्गाला अनुस्यूत जे आहे त्यावरून रियाज करता करता राग हाच स्वतः जिवंत होतो तसेच चैतन्यमय होतो आणि त्याला जे काही पाहिजे ते तो करत असतो, तुमचा कंठ हा; तो राग श्रोत्यांपर्यंत पोहोचविण्याचे केवळ एक माध्यम असतो. राग नाट्य हे रागाचे एक स्वरूप आहे. किशोरीताई त्यांनी लिहिलेल्या त्यांच्या पुस्तकात राग गायन राग साधना राग नाट्य राग काव्य आणि राग ही रागाची स्वरूपे सांगतात.

किशोरीताईंनी त्यांच्या गायकीला अपेक्षित असलेली अभिव्यक्ती करणाऱ्या अनेक भावपूर्ण बंदिशी रचल्या. जसे भूप (प्रथम सूर साधे, सहेला रे, मै तेरी रे) यमन (मो मन लगन लागि, तोसे नेहा लागा), बागेश्री (बिरहा ना जरा, आज सह्योना जाये बिरहा, एरी माई साजन नही आये), नंद (आजा रे बालमा), खंबावती (रे निर्मोही सजना), हंसध्वनी (गणपती विघ्नहरण), यासारख्या अनेक रागातून बंदिशी त्यांनी रचल्या. तसेच आनंद मल्हार, सावन मल्हार हे राग देखील त्यांनी निर्माण केले. उस्ताद विलायत खान यांना किशोरीताई एक कलाकार आणि माणूस म्हणून फार मान देत असत. किशोरीताई त्यांच्यापेक्षा वयाने मोठ्या होत्या तरीदेखील नेहमी त्यांना चरणस्पर्श करून त्यांचा आशीर्वाद घेत. पंडित मल्लिकार्जून मन्सूर तर किशोरी ताईंना, "हमारे घर आने की शान" असे अभिमानाने म्हणत.

मराठी संगीतास दिलेले योगदान:

किशोरीताईंचे मराठी संगीतासाठीचे योगदान तसे फार काही जास्त नाही. मराठीत संगीतकार म्हणून त्यांच्या बहुतेक रचना ह्या संतांच्याच होत्या. परंतु ह्या सर्वच रचना त्यांच्या विशिष्ट अशा होत्या आणि सर्वसाधारण माणसाच्या हृदयाचा ठाव घेणाऱ्या होत्या. त्या सर्वच रचनांमध्ये त्यांचाअत्यंत सौंदर्यवादी दृष्टीकोन प्रकर्षाने दिसून येतो. स्वर लावण्याची पद्धत, दोन शहरांमधील असणारा स्वराचा लगाव, शब्द फेकताना केलेला ध्वनीचा चढ-उतार, अशा सर्व गोष्टींमुळे त्यांच्या अभंगांमध्ये एक वैशिष्ट्यपूर्ण असा माधुर्य ऐकू येत. किशोरीताईंच्या

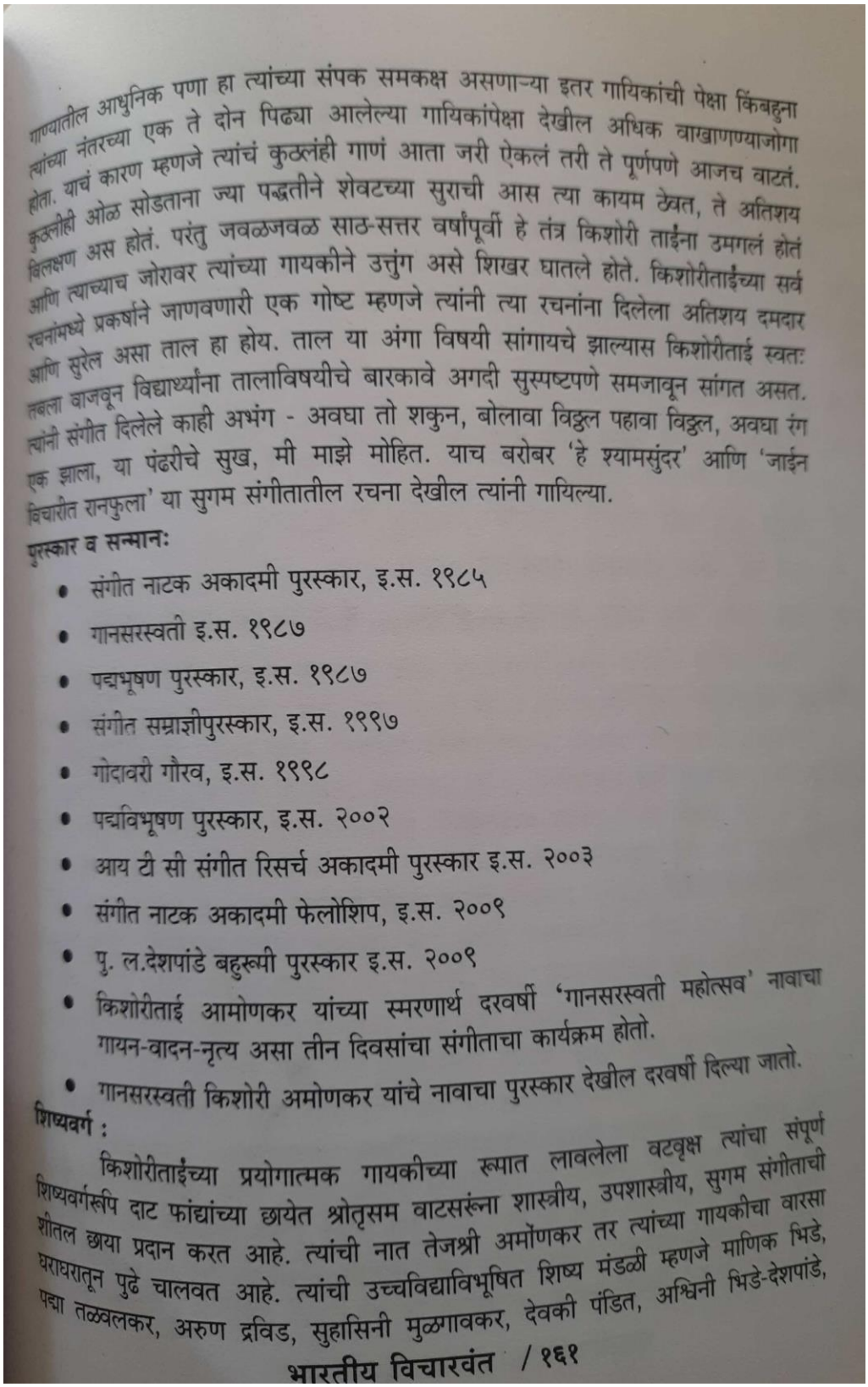

गाण्यातील आधुनिक पणा हा त्यांच्या संपक समकक्ष असणाऱ्या इतर गायिकांची पेक्षा किंबहुना त्यांच्या नंतरच्या एक ते दोन पिढ्या आलेल्या गायिकांपेक्षा देखील अधिक वाखाणण्याजोगा होता. याचं कारण म्हणजे त्यांचं कुठलंही गाणं आता जरी ऐकलं तरी ते पूर्णपणे आजच वाटतं. कुठलीही ओळ सोडताना ज्या पद्धतीने शेवटच्या सुराची आस त्या कायम ठेवत, ते अतिशय विलक्षण अस होतं. परंतु जवळजवळ साठ-सत्तर वर्षांपूर्वी हे तंत्र किशोरी ताईंना उमगलं होतं आणि त्याच्याच जोरावर त्यांच्या गायकीने उत्तुंग असे शिखर घातले होते. किशोरीताईंच्या सर्व रचनांमध्ये प्रकर्षाने जाणवणारी एक गोष्ट म्हणजे त्यांनी त्या रचनांना दिलेला अतिशय दमदार आणि सुरेल असा ताल हा होय. ताल या अंगा विषयी सांगायचे झाल्यास किशोरीताई स्वतः तबला वाजवून विद्यार्थ्यांना तालाविषयीचे बारकावे अगदी सुस्पष्टपणे समजावून सांगत असत. त्यांनी संगीत दिलेले काही अभंग - अवघा तो शकुन, बोलावा विठ्ठल पहावा विठ्ठल, अवघा रंग एक झाला, या पंढरीचे सुख, मी माझे मोहित. याच बरोबर 'हे श्यामसुंदर' आणि 'जाईन विचारीत रानफुला' या सुगम संगीतातील रचना देखील त्यांनी गायिल्या.

पुरस्कार व सन्मान:

- संगीत नाटक अकादमी पुरस्कार, इ.स. १९८५
- गानसरस्वती इ.स. १९८७
- पद्मभूषण पुरस्कार, इ.स. १९८७
- संगीत सम्राज्ञीपुरस्कार, इ.स. १९९७
- गोदावरी गौरव, इ.स. १९९८
- पद्मविभूषण पुरस्कार, इ.स. २००२
- आय टी सी संगीत रिसर्च अकादमी पुरस्कार इ.स. २००३
- संगीत नाटक अकादमी फेलोशिप, इ.स. २००९
- पु. ल.देशपांडे बहुरूपी पुरस्कार इ.स. २००९
- किशोरीताई आमोणकर यांच्या स्मरणार्थ दरवर्षी 'गानसरस्वती महोत्सव' नावाचा गायन-वादन-नृत्य असा तीन दिवसांचा संगीताचा कार्यक्रम होतो.
- गानसरस्वती किशोरी अमोणकर यांचे नावाचा पुरस्कार देखील दरवर्षी दिल्या जातो.

शिष्यवर्ग :

किशोरीताईंच्या प्रयोगात्मक गायकीच्या रूपात लावलेला वटवृक्ष त्यांचा संपूर्ण शिष्यवर्गरूपि दाट फांद्यांच्या छायेत श्रोतृसम वाटसरूंना शास्त्रीय, उपशास्त्रीय, सुगम संगीताची शीतल छाया प्रदान करत आहे. त्यांची नात तेजश्री अमोणकर तर त्यांच्या गायकीचा वारसा घराघरातून पुढे चालवत आहे. त्यांची उच्चविद्याविभूषित शिष्य मंडळी म्हणजे माणिक भिडे, पद्मा तळवलकर, अरुण द्रविड, सुहासिनी मुळगावकर, देवकी पंडित, अश्विनी भिडे-देशपांडे,

रघुनंदन पणशीकर, मीरा पणशीकर, मीना जोशी, नंदिनी बेडेकर, विद्या भागवत, माया उपाध्याय, किशोरी ताईंची नात तेजश्री आमोणकर, व्हायोलिन वादक मिलिंद रायकर यासारखे अनेक कलावंत होत.

सांगीतिक प्रयोगरुपी सूर्याचा अस्त :

आपल्या प्रयोगात्मक गायनशैलीच्या माध्यमातून सर्व श्रोतृवर्गाला भुरळ पाडणाऱ्या सूर्याचा अस्त निसर्गाच्या नियमाप्रमाणे वृद्धापकाळाने वयाच्या ८४ व्या वर्षी मुंबई येथे झाला. परंतुशिष्यरुपि अनेक सूर्य या आकाशात नेहमीसाठी प्रकाश देत राहण्यासाठी.

संदर्भ :

- विकिपीडिया
- संगीतातील घराणी आणि चरित्रे, मंगरूळकर डॉ. नारायण, प्रकाशिका सौ. विजया मंगरूळकर सिताबर्डी, नागपूर.
- संगीत कला विहार, किशोरी आमोंणकर विशेषांक, मिरज, १९८८
- भिडे नरेंद्र, दैनिक लोकसत्ता, वेगळी वाट, ०८/११/२०२०
- सिंग, गुरींदर एच., द हिंदू, किशोरी आमोंणकर : अ व्हॉइस ऍज फ्लुईड ऍजवॉटर, ३१/०३/२०१८
- यू ट्यूब-संग्रहीत मुलाखत

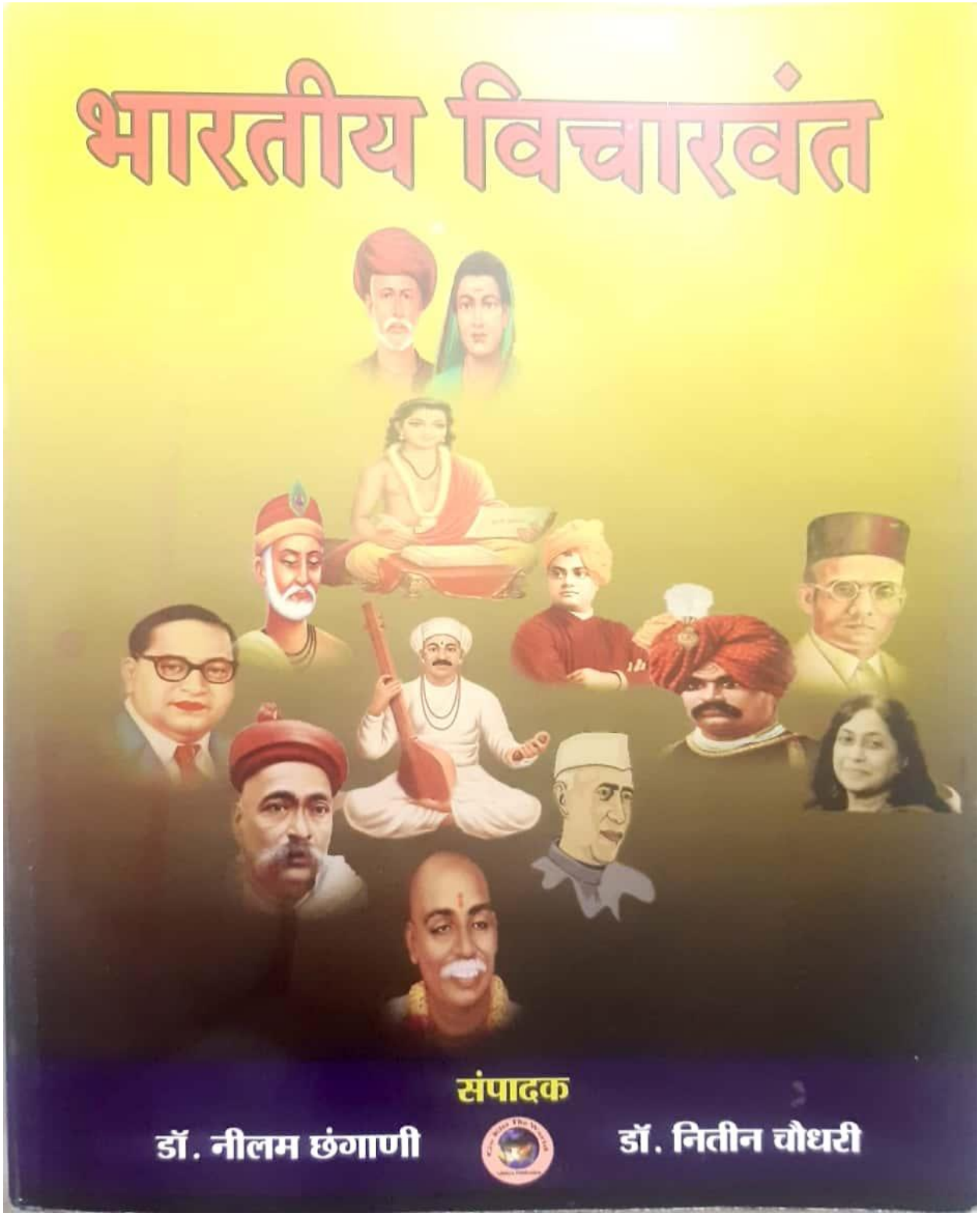
भारतीय विचारवंत
संपादक
डॉ. नीलम छंगाणी
डॉ. नितीन चौधरी

भारतीय विचारवंत : डॉ. नीलम छंगाणी, डॉ. नितीन चौधरी

प्रकाशक :

ॲड. कु. जे. व्हि. भगत
अजिंक्य प्रकाशन
भिमनगर, वापटा पो. कुपटा
ता. मानोरा जि. वाशिम

संपर्क : ९६०४४०२०५३
WhatsApp : 8007143527
Website : www.ajinkyapublication.com
E-mail : ajinkyapublication@gmail.com

ISBN :978-93-90532-20-9

© लेखकाधिन

प्रथम आवृती : जानेवारी २०२१
अक्षर जुळवणी : अजिंक्य प्रिंटीग्स् ॲण्ड कॉम्प्यूटर्स
मुखपृष्ठ : अरविंद मनवर
मुद्रक : अजिंक्य एन्टरप्राईजेस, वाशीम
प्रमुख विक्रेता: अजिंक्य पुस्तकालय, वाशिम
संपर्क : ८००७१४३५२७ / ९६०४४०२०५३
किंमत : रु.४५० फक्त

(या पुस्तकात व्यक्त झालेल्या मतांशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.)

४५.	सावित्रीबाई फुलेंच्या शैक्षणिक विचारांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन / डॉ. सुनिल गायगोळ	२१४
४६.	भारतीय विचारवंत / डॉ. केशव गोरे	२२०
४७.	स्वामी विवेकानंदाच्या विचारातील भारतीय स्त्री / प्रा. जगदीश जायेवार	२२६
४८.	भारतातील उदारमतवादी राजकीय विचारवंत न्यायमूर्ती रानडे / डॉ. आशिष मुठे	२३१
४९.	भारतीय स्त्री विचारवंत / डॉ. सुनिता राठोड	२३५
५०.	वि. वा. शिरवाडकर यांच्या नाटकातील जीवनवाद / डॉ. रविंद्रनाथ केवट	२४१
५१.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : समाज आणि राष्ट्रउद्धारक विचारवंत / प्रा. स्वप्नील इंगोले	२४९
५२.	तत्त्वज्ञ जीवनयोगी विनोबा भावे / प्रा. रेखा आढाव	२५५
५३.	भारतीय शास्त्रीय संगीताचे शास्त्रकार - पं. विष्णु नारायण भारतखंडे / प्रा. एस. व्ही. शिंदे	२५९
५४.	महात्मा ज्योतीबा फुले आणि शिक्षण / डॉ. कविता कावरे	२६२
५५.	पंडीत जवाहरलाल नेहरुंचे भारतीय लोकशाहीतील योगदान / डॉ. बी. आर. भोसले	२६७
५६.	सरदार वल्लभभाई पटेल यांचे भारताच्या अंतर्गत सुरक्षानीति / प्रा. शेषराव तायडे	२७१
५७.	राजर्षी शाहू छत्रपती महाराजाचे शैक्षणिक विचार / प्रा. पुरूषोत्तम बांडे	२७६
५८.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रामगीतेतील समाजजीवन / डॉ. देविदास शिंदे	२८२
५९.	पंडित विष्णू नारायण भातखंडे : संगीतातील एक थोर विचारवंत / प्रा. सुमेध सगणे	२८८
६०.	संत कबीरकें नारीसंबंधी विचार / डॉ. जितेंद्र शेळके	२९३
६१.	हिन्दी साहित्य का छायाबाद व गांधी विचार धारा / डॉ. सुरेश केसवानी	२९८

पंडित विष्णू नारायण भातखंडे : संगीतातील एक थोर विचारवंत

प्रा. सुमेध बाबुराव सगणे
सहाय्यक प्राध्यापक, संगीत विभाग,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला, महाविद्यालय अकोला

इ.स. १८५७ चा भारताचा स्वातंत्र्याचा लढा संपून तीन वर्षे लोटली तरी लढ्याची आग वरून विझल्यासारखी दिसत असूनही शांततेचा भास निर्माण करणाऱ्या रक्षेत स्वातंत्र्य हक्काच्या विविध वासना धुमसतच राहिल्या. लोकमान्य टिळक, लाला लजपतराय, बिपिनचंद्र पाल, सुरेन्द्रनाथ बॅनर्जी, फेरोझशाह मेहता वगैरे राष्ट्राचे थोर पुढारी जन्मास येऊन नुकतेच बोला-चालायला लागले होते;तर कित्येक इतर पुढारी जन्मास यायचे होते. हे इतर पुढारी राष्ट्राचे खरेखुरे निर्माते ठरले. कारण याच थोर लोकांनी स्वातंत्र्याचा मार्ग सुकर व मोकळा केला. पारतंत्र्याच्या शृंखलेतून भारताला अखेर मुक्त करणाऱ्या महात्मा गांधीच्या पूर्वी हे पुढारी होऊन गेले.

या राष्ट्रनिर्मात्यांमध्ये पंडित विष्णू नारायण भातखंडे सुध्दा एक थोर विचारवंत होऊन गेले, पण त्यांनी अगदी वेगळ्या दिशेने कार्य केले. 'हिंदुस्थानी संगीत' हे त्यांचे कार्यक्षेत्र होते. त्या क्षेत्रात ते अखिल भारतीय पातळीवरील एक युगप्रवर्तक व्यक्ती ठरतात.

अखिल देशभर पंडित भातखंडे म्हणून ओळखले जाणारे विष्णू नारायण भातखंडे यांचा जन्म शके १७८२ च्या श्रीकृष्ण जन्माष्टमीच्या शुभदिनी म्हणजे इ.स. १८६० च्या १० ऑगस्ट रोजी झाला. त्यांचे वडील नारायणराव भातखंडे हे मुंबईतील एका मोठ्या इस्टेटीचे वहिवाटदार व हिशेब तपासनीस होते. त्यांना तीन पुत्र व दोन कन्या अशी अपत्ये झाली.

समुद्राच्या किनाऱ्यसाललगत असलेल्या 'मलबार हिल' नावाच्या टेकडीच्या पायथ्याशी 'वाळकेश्वर' म्हणूनन प्रसिध्द असलेल्या पवित्र देवस्थानी भातखंडे कुटुंब राहत असे.

कोकणातील नागाव नावाच्या खेड्यातून भातखंडे कुटुंब मुंबईस आले. कुटुंबाचे दैवत दत्तात्रेय असल्याकारणाने त्याचे छोटेसे मंदिर नारायणरावांच्या घरी होतेच. भातखंडे कुटुंब साधे व गरीब राहणीचे होते. त्याला ऐश्वर्य ठाऊकच नव्हते.

संगीत विषयक बुध्दी विष्णूला अगदी बाळपणापासूनच सुप्तावस्थेत असली पाहिजे व त्या वेळच्या रिवाजाप्रमाणे आईने गाइलेल्या सुमधुर अंगाई गीतांनीचे ती उत्तेजित झाली असावी. वडील पण संगीतास अपरिचित नव्हते. तथापि त्या आई वडिलांना आपला मुलगा हिंदुस्थानी संगीतात नामवंत व्हावा किंवा त्या क्षेत्रात त्याने नवचैतन्य उत्पन्न करावे अशी कधीच इच्छा वा अपेक्षा बाळगली नव्हती.

शाळेतील अभ्यासाच्या प्रगतीत संगीताची आडकाठी त्यास मुळीच भासली नाही. शाळेतील शिक्षणक्रम संपवून विष्णू मॅट्रिक परीक्षा पास झाला व इ.स. १८८० कॉलेजमध्ये दाखल झाला. तरूणपणी कॉलेजात असताना भातखंड्यांनी सतार वाजविणे सुरू केले.

गोपालगिरी नावाचा वाळकेश्वरचा एक गोसावी रहिवासी सतार वाजवीत असे. अलीहुसेनखाँ (बीनकार) यांचा हा शिष्य. विष्णूने एक दिवस त्याचे वाजविणे ऐकल्यावर सतारीचा छंद घेतला. पुढे वल्लभदास दामुलजी यांच्याकडे विष्णूने सतारीचे विधीवत शिक्षण घेतले. कालांतराने लहान खजगी बैठकीत विष्णू सतारवादन करू लागला. त्याचे सतारवादन ऐकण्यास सदैव उत्सुक अशा मित्रांचा व भक्तांचा त्याच्या भोवती गराडा पडू लागला आणि तो मुंबईत नामवंत सतारवादक बनला. हे सर्व कॉलेजच्या शिक्षणाबरोबरच चालू होते.

एकोणिसाव्या शतकातील शेवटच्या काही वर्षांचा काल हा मुंबईत संगीताच्या बाबतीत महत्वपूर्ण ठरतो. १८५७ च्या स्वातंत्र्य लढ्यानंतर लगेच राजेलोकांचा व राजदरबारांचा आश्रय सुटल्यामुळे कित्येक गायक-वादकांनी यांत बहुतेक मुसलमान होते - ब्रिटिशांनी वसविलेल्या मुंबई, कलकत्ता यांसारख्या नव्या शहरांकडे धाव घेतली आणि तेथे ते रागदारी संगीताच्या मैफली करू लागले. सगळे थोर व पुराणे घरंदाज गायक. त्या सर्वांनी मुंबईस येऊन तेथे गायन-वादनाचे कार्यक्रम दिले. या सर्व गायकांनी घरंदाज ख्याल गायकीत वैशिष्ट्य कमाविले होते. कैक श्रोते त्या संगीताचे कायमचे भोक्ते बनलले. विष्णू नारायण अशा श्रोत्यापैकी एक होते. त्यांच्या गायनवादनाची एकही बैठक त्यांनी चुकविली नव्हती. अशा श्रवणाने झालेले ज्ञान ते उत्सुकतेने आपल्या संस्कारशील मनात साठवून ठेवीत. रागांचे माधुर्य व त्यांचे अप्रतिम दिग्दर्शन यापलीकडे रागांच्या स्वरूपांत व गाताना स्वयंस्फूर्तीने वढत करण्याच्या पध्दतीत गायक-वादकांत अशा प्रकारचे सांप्रदायिक साम्य अनुभवास येई की त्यायोगे अभ्यासू मनाने या सर्वांचे शास्त्रीय मूळ शोधण्यास प्रवृत्त व्हावे. यामुळे विष्णू नारायण यांनी संगीताचा शास्त्रीय अभ्यास पध्दतशीरपणे करण्यास आरंभ केला. संस्कृत, मराठी, गुजराथी व हिंदी भाषांतील संगीतावरील सर्व उपलब्ध साहित्याचे त्यांनी परिशीलन केले व त्यांतील महत्वाच्या मुद्यांची टाचणे केली.

विष्णू नारायण यथाकाल इ.स. १८८५ मध्ये बी.ए. व १८८७ साली एल.एल.बी. परीक्षा उत्तीर्ण झाले. मुंबईतील पारशी जमातीने स्थापन केलेल्या व चालविलेल्या गायन उत्तेजक मंडळी नामक संस्थेत त्यांनी इ.स. १८८४ मध्ये प्रवेश मिळविला होता. त्याकाळात हे लोक संगीतकलेचे मोठे आश्रयदाते होते व गायन उत्तेजक मंडळीत ते वारंवार मुंबईच्या व बाहेरच्या मोठमोठ्या उस्तादांच्या मैफली भरवीत असत.

रावजीबुवा बेलबागकर नावाचे एक धुरपदगायक गायन उत्तेजक मंडळीत नोकर होते. तेथे रावजीबुवांपाशी ते अजमासे ३०० धुरपदे शिकले. संगीतावर उपलब्ध असलेले सारे प्राचीन वाङ्मय त्यांनी पाहिले होते आणि त्यांस असे समजून आले की जुन्या ग्रंथात प्रस्थापित केलेले शास्त्र केव्हाच मागे पडले असून त्याचा आधुनिक संगीत क्रियेशी काहीच संबंध उरला नव्हता. ते फक्त गाऊन वाजवून दाखवीत व त्यांत गीते रचून; तीसुध्दा आपल्या पिता-पुत्र व गुरू-शिष्य घराणेदार संप्रदायाने, लेखन पध्दतीच्या अभावी फक्त मुखाने गाऊन शिकविले जाणाऱ्या प्रणालीत संभाव्य अशा फेरफारांसह गाऊन दाखवीत. ग्रंथातल्या नियमांशी मुळीच संपर्क नसताही या परंपरा प्रस्थापित झाल्या होत्या व त्याच आधुनिक हिंदुस्थानी संगीताचा पाया म्हणून समजल्या

जात असत. याच आधारे भातखंड्यांनील विचार करण्यास आरंभ केला व पूर्ण व्यवस्थित संगीत शास्त्राची उभारणी करून हिंदुस्थानी रागांचे वर्गीकरण केले.

संगीतकलेत अशा प्रकारची शास्त्रीय जोड देण्याची कल्पना मंडळीच्या इतर सभासदांस एकदम पसंत पडली व त्यांनी भातखंड्यांस आपले संगीतावरील विचार नियमित काळाने भाषणद्वारा मांडण्यास विनंती केली. याप्रमाणे व्याख्यानमाला सुरू झाली आणि संगीतकलेचे एक तज्ज्ञ दिग्दर्शक व संशोधक म्हणून पंडित भातखंडे यांचे कार्य सुरू झाले.

तोपर्यंत प्रचलित रूढी, घराणेदार चीजा व नामवंत कालाकारांचे लक्षपूर्वक ऐकलेले गायन-वादन यांच्या आधारावर भातखंडे संगीत शास्त्र व रागनियम बांधीत होते. गायन उत्तेजक मंडळीने मैफलीसाठी बोलाविलेल्या कलाकारांशी ते या विषयाची चर्चाही करीत असत व त्यावेळी मिळविलेल्या माहितीची नोंद करीत असत नोंद करूनन ठेवलेली टिप्पणे ते मंडळीत आपल्या मित्रांपुढे वाचीत. अशा प्रकारे लक्ष्य संगीत व हिंदुस्तानी संगीत पध्दती या त्यांच्या ग्रंथांच्या लेखनाची तयारी चालली होती. पुढे दोनतीन महिन्यांच्या अवकाशात सुमारे दोनशे पन्नास ख्याल भातखंड्यांनी पाठ व ध्वनिमुद्रित केले. पण दुर्दैवाने भातखंड्यांच्या मागे त्यांच्या नकळत सर्व ध्वनिमुद्रिका अशा ठिकाणी ठेवण्यात आल्या की जेथे त्याची किड्यांनी व उंदरानी नासधुस केली. एकंदर ३०० ख्याल पं. भातखंडे महम्मदअल्लीखॉं व आशकअल्लीखॉं कडून शिकले होते. या उस्तादाचा उल्लेख पंडीतजींनी आपल्या ग्रंथात गुरू म्हणून केलेला आहे. काही वर्षानंतर पं. भातखंड्यांनी 'लक्षणगीते', रचण्यास सुरूवात केली. व आपल्या शिष्यांना शिकविले. याच सुमारास पंडीतजींची पत्नी व त्यानंतर कालांतराने मुलगी मरण पावली. आता त्यांच्याकडे कोर्टात कायदेकानून व घरी संगीत या दोनच गोष्टी पुढील आयुष्य कंठण्यास शिलक राहिल्या होत्या.

इ.स. १९०४ मध्ये धाकलीबाई सुकथनकर यांनी दक्षिण हिंदुस्थानची तीर्थयात्रा करण्याचे योजिले. आपल्या यात्रेकरू मंडळीत भातखंडे संगती असावेत असे त्यांस वाटले. याप्रमाणे भातखंड्यांचा दक्षिणेकडचा प्रवास सुरू झाला. दक्षिणेकडे केलेल्या पहिल्या दौऱ्यात भातखंड्यांनी मद्रास, तंजावर, मदुरा, एटायापुरम, बंगलोर व म्हैसूर इतक्या शहरांस भेट दिली. तेथील गायक व संगीत विद्वानांना भेटून त्यांनी सार्वजनिक पुस्तकालये पण पाहिली. चतुर्दण्डिप्रकाशिका नावाच्या ग्रंथाचा कर्ता व्यंकटमखी व गोविंद दीक्षितार यांचे वंशज सुब्राम दीक्षितार यांची भेट एटायापुरी घेतली. सुब्राम दीक्षितारकडून त्यांनी काही उपयुक्त माहिती मिळविली. त्यांच्याकडे चतुर्दण्डिप्रकाशिका चे हस्तलिखित त्यांस मिळाले. पुस्तकालयातून त्यांनी रामामात्य पंडिताचा स्वरमेलकलानिधी, तुळजेंद्राचा संगीत सारामृत व दुसरा एक रागलक्षण नावाचा ग्रंथ, याच्या नकला करवून घेतल्या. मुंबईस परतल्यावर त्यांनी हे ग्रंथ छापवून प्रसिध्द केलले व एका प्रतीस फक्त चार ते आठ आणे किंमत ठेवून जनतेस ते सादर केलले. आपल्या देशात कर्नाटक व हिंदुस्थानी अशा दोन वेगवेगळ्या संगीत पध्दती प्रचलित आहेत व त्यांतील शुध्द व विकृत स्वरांची नावे भिन्न भिन्न आहेत असे उत्तरेकडच्या जनतेस सांगणारे भातखंडे हे

पहिलेच विद्वान होते. खुद दक्षिणेकडे देखील हे ग्रंथ अज्ञात होते व भातखंड्यांनी प्रसिध्द केल्यावर निदान १२ वर्षांनी म्हणजे इ.स. १९४७ साली 'मद्रास म्युझिक अॅकॅडेमी' या नावाची संस्था प्रस्थापित झाली व हल्ली ही संस्था काही प्राचीन ग्रंथांचे संपादन व प्रकाशन करीत असते. मदुरेच्या एम.एस. रामस्वामी अय्यर यांनी स्वरमेल कलानिधी या ग्रंथाचे संपादन व प्रकाशन इ.स. १९३२ मध्ये म्हणजे भातखंड्यांनी तोच ग्रंथ मुंबईत प्रसिध्द केल्यानंतर सुमारे २० वर्षांनी केले.

पंडितजींनी दुसरा दौरा इ.स. १९०७ मध्ये पूर्वेकडील नागपूर, कलकत्ता तसेच दक्षिण हैद्राबाद व विजयानगर येथे केला. कलकत्यात ते इतर विद्ववानां खेरीज ते राजा सर सुरेंद्रमोहन टागोर यांना भेटले. पूर्वेकडील दौऱ्यात अखेरची भेट त्यांनी दक्षिण हैद्राबादला दिली. तेथे त्यांनी काशीनाथ शास्त्री आप्पा तुलसी यांची व काही इतर गायक वादकांची भेट घेतली. त्यांचा तिसरा आणि अखेरचा दौरा जबलपूर, अलाहाबाद, आगरा, दिल्ली, मथुरा, जयपूर, बिकानेर, उदयपूर याठिकाणी झाला. त्याभागात त्यांनी संगीत विद्ववान ख्याती पावलेले पितमलाल गोसावी, गणेशीलाल पन्नालाल गोस्वामी इत्यादींची भेट घेतली. हे सर्व दौरे आटोपल्यावर गोळा केलेल्या माहितीचे संकलन करून, एकत्रित करून त्याची संगतवार रचना केली. आणि हिंदुस्तानी संगीत क्रमिक पुस्तकमालिका भाग १ ते ६ या ग्रंथात प्रसिध्द केली. पुढे संकलीत केलेल्या मुखोदगत बंदिशी पुस्तक रूपाने छापण्याकरिता स्वरलिपी पध्दतीचा शोध लावला व संकलीत केलेल्या कलाकारांच्या रचना प्रकाशित केल्यात.

हिंदुस्तानी संगीताचा प्रचार प्रसार सामान्य जनतेत व्हावा तसेच संगीत संस्था, शाळा, महाविद्यालयातून संगीत हा विषय म्हणून शिकविला जावा याकरिता अनेक संगीत संस्थांची स्थापना केली. आज संगीत हा विषय सर्वस्तरावर शिकविला जातो. याचे श्रेय पंडित भातखंडे यांनाच खऱ्या अर्थाने जाते. असे आणि इतर बरेच सांगितीक कार्य पंडित विष्णू नारायण भातखंडे यांनी केले. त्यामुळे त्यांना भारतीय संगीतातील थोर विचारवंत मानले जाते.

एक व्यापक व सुबध्द व्याकरणीक चौकट उभी केल्यानंतर आपले वय होत असल्याचा आणि अपुऱ्या राहिलेल्या संगीत विषयक कार्याचा १९३२ पंडितजींनी आपल्या हिंदुस्तानी संगीत क्रमिक पुस्तक मालीका भाग ५ मध्ये उल्लेख केला आहे.

पंडित भातखंडे यांचे संपूर्ण जीवन संगीत सेवेकरिता अर्पण झाले होते. संगीत विषयक अथाग असे कार्य करितांना १९३३ मध्ये त्यांना अर्धांग वायूने ग्रासले. सरतेशेवटी १९३७ साली त्यांचे निधन झाले. आपल्याच संस्कृतीचे शास्त्रोक्त संगीत नक्की कसे आहे याचा शोध घेण्यात आयुष्यभर गर्क राहिलेली एक आधुनिक ज्योत निमाली. संगीत विषयक ज्ञानाचा प्रसार व्हावा याचा जीवापाड कष्ट आणि सखोल अभ्यास हे पं. भातखंडे यांचे प्रबलीचे शब्द होते. एक तर्कशुध्द, व्यापक व भक्कम संगीत व्यवस्था पुरवू शकेल अशा मूलभूत पध्दतीचा नव्याने पाया घालण्याचे त्यांनी व्रतच होते. ज्याची वाढ खुंटली आहे वा अनियमित झाली आहे असा एक वृक्ष पुन्हा जोमाने वाढावा यासाठी त्यांनी धडपड केली आणि आज त्या वृक्षाला पुन्हा बहर आलेला

दिसतो आहे. आजच्या, वर्तमान युगातील अभ्यासक भारतीय संगीताचा थोडापर अन्वयार्थ लावू शकतात. कारण भारतीय संगीत परंपरेच्या आकलनास साहाय्यक अशी भक्कम वैचारिक चौकट पं. भातखंड्यांनी उपलब्ध करून दिली. त्यांच्या विचारांशी मतभेद असू शकतो, त्यात बदल केले पाहिजेत असे वाटू शकते - पण हिंदुस्थानी कलासंगीत समजायचे तर पंडित भातखडे वगळून जाता येणार नाही.

"झाले बहू, होतील बहू, परी या सम हा"

संदर्भ :

१. पंडित विष्णू नारायण भातखंडे, एस. एन. रातंजनकर, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, नवी दिल्ली
२. मला भावलेले संगीतकार, डॉ. अशोक रानडे, राजहंस प्रकाशन, प्रा. लि. पूणे
३. संगीत विशारद, डॉ. लक्ष्मी नारायण गर्ग, हाथरस प्रकाशन, हाथरस

PUBLISHED BOOK & PUBLISHED CHAPTER IN BOOK AND CONFERENCE PROCEEDING

DEPARTMENT OF HOME ECONOMICS

2016 - 17 to 2020 - 21

Sr. No.	Name of the Teacher	Number of published Book & Chapter in Book and Conference Proceeding					Total
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	
1	Dr. U. R. Bajpai	00	00	00	01	00	**01**
2	Dr. R. R. Sawjiyani	00	00	00	01	01	**02**
3	Dr. V. D. Dhruve	00	00	00	01	00	**01**
	Total	00	00	00	03	01	**04**

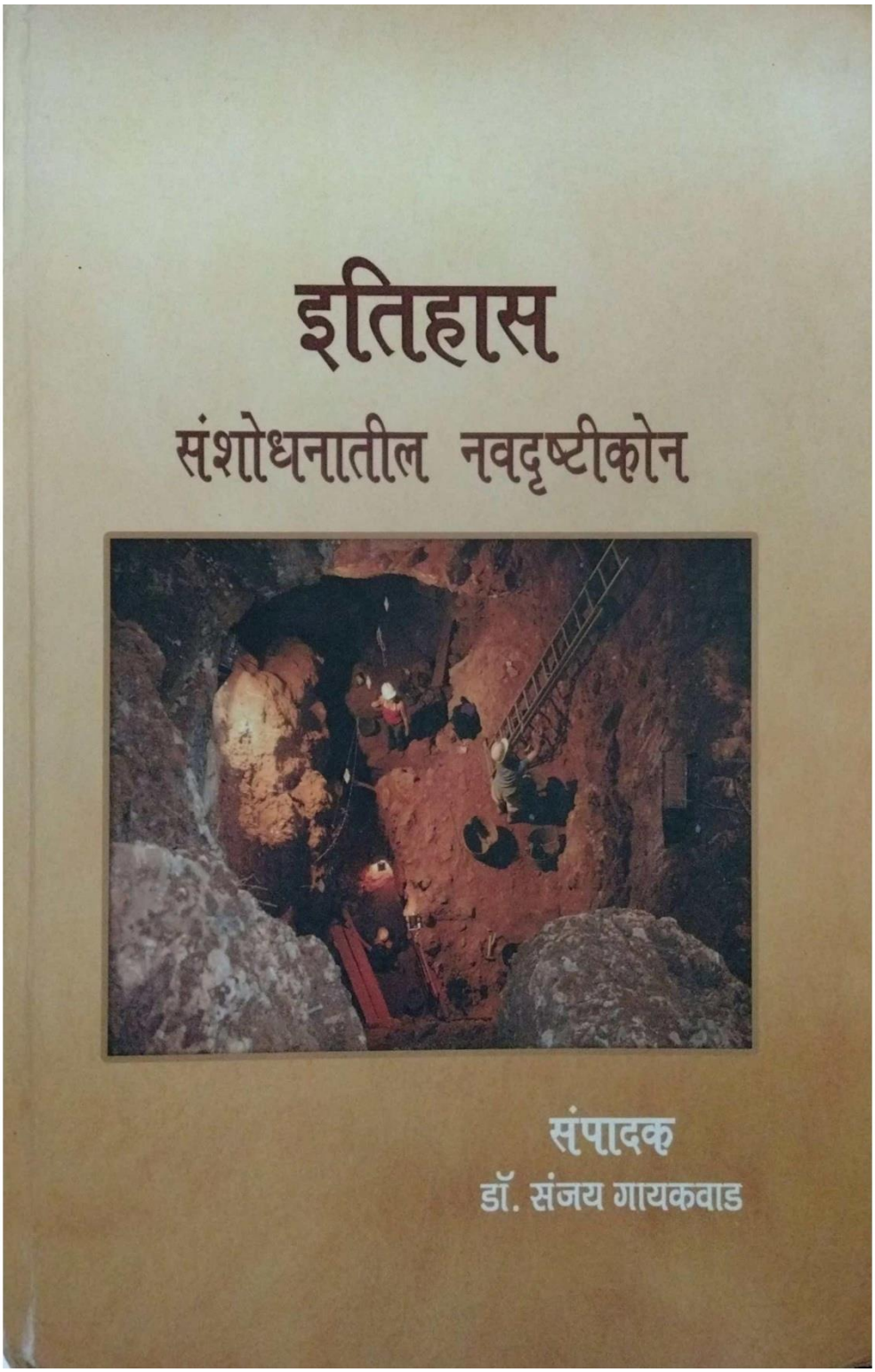
इतिहास
संशोधनातील नवदृष्टीकोन
संपादक
डॉ. संजय गायकवाड

LAXMI BOOK PUBLICATION

Price: 500/-

इतिहास

संशोधनातील नवदृष्टीकोन

डॉ. संजय गायकवाड

© 2020 by Laxmi Book Publication, Solapur.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without prior permission of the author. Any person who does any unauthorized act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages. [The responsibility for the facts stated, conclusions reached, etc., is entirely that of the author. The publisher is not responsible for them, whatsoever.]

ISBN– 978-1-79486-899-1

Published by,
Lulu Publication
3101 Hillsborough St,
Raleigh, NC 27607,
United States.

Printed by,
Laxmi Book Publication,
258/34, Raviwar Peth,
Solapur, Maharashtra, India.
Contact No. : 9595359435
Website: http://www.lbp.world
Email ID: apiguide2014@gmail.com

10	ख्रिस्ती धर्मातील पंथ व त्याचे तत्त्वज्ञानः एक दृष्टीक्षेप प्रा. डॉ. युवराज गुंडू सुरवसे	47
11	प्राचीन भारतीय आयुर्वेदीक चिकित्सा पध्दती विशाल विजय फुटाणे डॉ प्रा प्रभाकर कोळेकर	55
12	प्रबोधन ठाकरे यांचे हिंदू समाजजीवनाची चिकित्सा श्री बापूराव घुंगरगांवकर	78
13	ॲनाल्स परंपरा की उपलब्धीः स्थानीय इतिहास लेखन Prof. Dr. Sanjay Gaikwad	83
14	IMPORTANT AND CULTURAL HERITAGE TOURISM IN MAHARASHTRA Prof. Battul Surekha Narhari	91
15	IMPORTANCE OF JAIN PILGRIMAGE TOURISM SPECIAL REFERENCE OF MAHARASHTRA Dr. Sainath Kabade	103
16	A CRITICAL STUDY OF FEMINISM IN RAMA MEHTA'S "INSIDE THE HAVELI" Miss. Patil Bhagyashri Siddharam	107
17	CRITICAL ANALYSIS OF GIRISH KARNAD'S 'TALE-DANDA' AS A HISTORICAL PLAY Mr. Ruge Kamalakar Shivalingappa	113
18	CHALLENGES FACED IN IMPLEMENTATION OF PROVIDENT FUND SCHEME IN SOLAPUR'S SMALL AND MEDIUM SCALE POWERLOOM SECTOR Prof. Arun Vitthal Sonkamble Prof. Harshal Shashikant Shinge	118
19	HISTORY OF INDIAN COINS Dr. Swarali Chandrakant Kulkarni	130
20	वृद्धावस्था आणि समायोजन – एक अभ्यास प्रा. डॉ. उज्वला बाजपाई	137

वृद्धावस्था आणि समायोजन – एक अभ्यास

प्रा. डॉ. उज्वला बाजपाई
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.
Mob.No. 9765593864
Email Id- ujwalabajpai1966@gmail.com

प्रस्तावना :

वृद्धत्व एक नैसर्गिक प्रक्रिया आहे. आधुनिक काळात झालेल्या विज्ञानाच्या विकासानंतर आरोग्यासंबंधी अनेक संशोधने झाली. औषधोपचार, आहार आणि व्यायाम व बदलती जीवनशैली आणि स्वतःकडे पाहण्याचा सकारात्मक दृष्टिकोन यामुळे वृद्धावस्थेचा कालखंड वाढताना दिसतो आहे. तरी व्यक्तिपरत्वे भिन्नता निश्चितच असू शकते.

मानवी जीवनचक्रातील वृद्धावस्था हा शेवटचा काळ आहे. साधारणपणे साठावे वर्ष म्हणजे निवृत्तीचे वर्ष असे समजले जाते. या अवस्थेमध्ये व्यक्तीची शारीरिक आणि मानसिक क्षमता कमी झाल्यामुळे इतरांशी समायोजन करणे कठीण जाते. सेवानिवृत्ती, आर्थिकउत्पन्नात घट, आजारपण आणि कुटुंबाची जबाबदारीयांचे सामंजस्य बसवण्यात अडचणी निर्माण होतात. त्यामुळे नवनवीन समस्या आणि परिस्थितीला सामोरे जावे लागते. संकटे, चिंता, क्लेश, दुःख व समस्या यांचा विचार करत बसणे, आत्मविश्वास गमावणे आणि एकलकोंडेपणा या सारख्या समस्या निर्माण होतात.

देशाच्या वरिष्ठ नागरिकांच्या स्वरूपात वृद्ध हे कुटुंब, समाज आणि राष्ट्र यांच्यातील एक महत्त्वाचा दुवा असून कौटुंबिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि अध्यात्मिक विकासाचा महत्वपूर्ण घटक आहे. कुटुंबाच्या अस्तित्वाची ओळखच वयस्कांकडून दिलेल्या संस्कारावर अवलंबून असते. म्हणूनच वृद्धांच्या देखरेखीची नैतिक जबाबदारी सुद्धा कुटुंबाची क्रमाने समाजाची आहे. वृद्धावस्थेचा काळ

आणि नवीन पिढीतील अंतर यामध्ये समायोजन योग्य प्रकारे साधल्या गेल्यास याकडे बघण्याचा दृष्टीकोनबदलता येतो.

आज वरिष्ठ नागरिकांची वाढती संख्या आणि त्यांची हालाखीची परिस्थिती हा एक वैचारिक मंथनाचा विषय बनला आहे. वृद्धावस्थेतील मुख्य समस्या म्हणजे सुरक्षा आणि स्वास्थ्य असून याचा प्रभाव वर्तमान आणि भावी पिढीवर दिसून येत आहे. म्हणून या दिशेने संवेदनशील दृष्टिकोनातून विचार करून आणि शाश्वत प्रयत्न करून वृद्धांना सन्मानजनक जीवन प्राप्त होण्याकरिता योग्य दिशेने पाऊल टाकणे गरजेचे आहे.

संकल्पना :

वार्धक्य ही जीवनाची चरम स्थिती आहे. मानव विकासाची उच्च अवस्थाच वृद्धा अवस्था होय. हा प्रत्येकाच्याच आयुष्यात येणारा काळ आहे.

बक्षी यांच्या मते "वृद्धावस्थेतील लोक सर्व भावरसांच्या पुढे जाऊन खऱ्या जीवनाचा आनंद घेण्यावर विश्वास ठेवतात.आणि म्हणूनच वृद्ध अवस्थेचा खरा आनंद आत्मसंतोष मिळवण्यात असतो.

वृद्धावस्था एक परिवर्तनाची प्रक्रिया आहे. यामध्ये होणारे बदल भिन्न प्रमाणात आणि भिन्न गतीमध्ये होतात. तात्पर्य ही अवस्था जीवनाची अंतिम अवस्था आहे असे म्हणणे योग्य आहे. कौटुंबिक जीवन चक्राची संकुचित अवस्था ज्यामध्ये जबाबदाऱ्या कमी झालेल्या असतात, शारीरिक क्षमता कमी होऊन इतर इंद्रिये क्षीण झाले असतात. नैसर्गिक अवस्थेतील अंतिम टप्पा म्हणजे वृद्धावस्था असे म्हणता येईल.

उद्देश :

- वृद्धावस्थेत येणाऱ्या भावनिक, सामाजिक आणि आर्थिक समस्यांवर प्रभाव टाकणे.
- कुटुंब आणि नातेवाइकांकडून मिळणारी वागणूक त्यांच्या दृष्टिकोनातून समजून घेणे.

* वृद्धांच्या समस्यांची आणि नकारात्मकतेचे कारणे अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती :

वृद्धावस्थेतील समायोजन आणि त्यासंबंधी घटक, वैशिष्ट्ये व समस्या यांचा अभ्यास या शोधनिबंधामध्ये करण्यात आला. या विषयावर झालेले अध्ययन, चर्चा याचे विवेचन करून माहिती गोळा करण्यात आली. पुस्तके, शोधपत्रिका, वृत्तपत्रे आणि सोशल मीडिया या माध्यमातून माहिती प्राप्त करून देश, समाज आणि कुटुंब यामध्ये वृद्धांचे स्थान, त्यांना करावी लागणारी तडजोड आणि मिळणारी वागणूक यावर प्रकाश टाकण्यात आला. तसेच स्वतः घेतलेला प्रत्यक्ष अनुभव आणि त्यापासून मिळणारे ज्ञान याचा हा शोधनिबंध लिहताना विशेष उपयोग झाला आहे.

वृद्धावस्था हा सर्वोच्च परिपक्वतेचा कालावधी आहे. या अवस्थेमध्ये येणाऱ्या मानसिक, भावनिक, शारीरिक, सामाजिक व आर्थिक समस्यांचा अभ्यास करून त्याचे विश्लेषण करणे, कुटुंब, नातेवाईक आणि मित्रमंडळ यांच्याकडून मिळणारी वागणूक आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या समस्यांची व नकारात्मकतेची कारणे अभ्यासणे हा या संशोधनाचा उद्देश आहे.

वृद्धावस्था आणि सामाजिक समायोजन :-

वृद्धांच्या सामाजिक समायोजनासाठी भूमिकेतील बदल हा घटक जास्त प्रभावी ठरतो. व्यक्ती आयुष्यभर जे एक कार्य पार पाडत असतो त्यामध्ये निवृत्तीमुळे अचानक होणारा बदल स्वीकारण्यासाठी समायोजन करावे लागते. हे काम करताना अनेक व्यक्तींशी संबंध येतो, एका समूहासोबत काम करण्याची सवय झालेली असते, राहणीमानाचा दर्जा बदलतो आणि समाजभीमुखता कमी होते. कुटुंब आणि नातेवाईकांकडून पूर्वीसारखे लक्ष दिले जात नाही. या सर्व बाबींशी समायोजन करणे अवघड जाते.

वृद्धांना सर्वप्रथम स्वतःशी समायोजन करताना समस्या निर्माण होतात. सकारात्मकता निर्माण करण्यासाठी स्वतःचा

आत्मविश्वास वाढवून वैयक्तिक मंथन व चर्चा करण्यासाठी एखाद्या समूह, मित्रमंडळाशी जूळता येते. भारतीय संस्कृतीमध्ये वृद्धांना मानाचे व आदराचे स्थान आहे. मार्गदर्शन, चर्चा, अनुभव आणि उपदेश या दृष्टीने अजूनही विविध क्षेत्रांमध्ये त्यांची गरज आहे. पुरुषांपेक्षा स्त्रियांना या काळात समायोजन करण्यास वेळ लागत नाही. कारण काम करणाऱ्या स्त्रियांना घर आणि कार्यक्षेत्र दोन्ही ठिकाणी क्रियाशील राहावे लागते. मात्र निवृत्तीनंतर घरातील कार्य करण्यात त्यांचा बराच वेळ जातो. या व्यतिरिक्त शेजारी, नातेवाईक आणि कुटुंब सदस्यांसोबत आधीपासूनच संबंध येत असतो. अशाप्रकारे वृद्ध मित्रमंडळी, शेजारी, नातेवाईक आणि सामाजिक संस्था यांच्याशी हळूहळू तडजोड करुन आनंदी जीवन घालवु शकतात.

शारीरिक आणि मानसिक आरोग्य :-

वृद्धावस्था हा एखादा आजार नसून ही एक जैविक प्रक्रिया आहे त्यामुळे या अवस्थेचे मानवी शरीरावर असंख्य परिणाम दिसून येतात. यामध्ये शरीरामध्ये बाह्य व अंतर्गत होणाऱ्या परिवर्तनाशी समायोजन करताना मानसिक त्रास होतो. मानसिक आरोग्यवर त्याचा विपरीत परिणाम स्पष्टपणे दिसून लागतो.

❖ बाह्य लक्षण

केस पांढरे होणे, चेहरावत्वचेवर सुरकुत्या पडणे, दातांच्या समस्या निर्माण होणे, खांदे झुकणे व शरीराला वाक येणे, हातापायाला कंप सुटणे, दृष्टी कमी होणे आणि चालण्यात बदल होणे.

❖ अंतर्गत बदल

हाडे कमजोर होणे, पचनसंस्था ढासळणे, मज्जासंस्था आणि लैंगिक ग्रंथींची कार्यक्षमता कमी होणे, पेशीचे विभाजन थांबणे, रक्तदाब कमी होणे आणि मूत्र विसर्जनाची क्रिया असंतुलित होणे.

या बरोबरच मानसिक आरोग्यावर शारीरिक समायोजनाचा परिणाम होताना दिसतो, अर्थातच हे बदल आणि होणारे परिणाम व्यक्तिपरत्वे भिन्न असतात. स्वास्थ विषयक समस्यांमुळे वृद्धांची

कार्यशक्ती कमी होते आणि मानसिक तणाव निर्माण होतो. जसे तर्कशक्ती आणि विचारशक्ती कमी होणे, विस्मरण, स्पष्ट बोलता न येत असल्यामुळे भाव व्यक्त करण्यामध्ये अडथळा निर्माण होणे, इतरांशी संवाद साधने कठीण झाल्यामुळे एक प्रकारचा न्यूनगंड निर्माण होतो. त्यामुळे एकाकीपणा निर्माण होऊन वृद्ध अतिसंवेदनक्षम होतात. त्यामुळे शारीरिक थकव्या बरोबरच मानसिक थकवाही येतो.

वृद्धावस्थेविषयी मानसशास्त्रीय दृष्टिकोन :-

मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोनातून केलेल्या अध्ययनावरून हे तथ्य समोर आले की ज्या वृद्धांना एकटेपणा, विषम परिस्थितीशी सामना करावा लागतो. त्यांचा जीवनाबद्दलचा दृष्टिकोण निराशावादी होऊन जीवन जगण्याची इच्छा कमी करणारा हा कालखंड असतो. वृद्धावस्थेमध्ये होणाऱ्या परिवर्तनाचा अस्वीकार आणि समायोजनाचा अभाव हा त्यांच्या संपूर्ण व्यक्तिमत्वावर अयोग्य प्रभाव टाकतो परिणामी भूमिकांमध्ये होणारे बदल, सवयी आणि सहनशीलता, लिंगभेद,बदलती सामाजिक मूल्य व जीवनशैली आणि नवीन पिढी सोबत समायोजन करणे सहज शक्य होत नाही.

वृद्धावस्थेतील समस्यांशी समायोजन :-

वृद्धांची स्वतःची स्वतः कडे पाहण्याची मनोवृत्ती नकारात्मक होत जाते. या अवस्थेमुळे आपण जीवनाचा आनंद घेऊ शकत नाही. पाहिजे ते खाऊ शकत नाही, फार चालू शकत नाही, पूर्वीसारखे बोलू शकत नाही, नवीन काही शिकण्याची इच्छा नाही, असे सतत वाटत असते. त्याचाच परिणाम त्यांच्या संपूर्ण जीवन पद्धतीवर होऊन विविध समस्या निर्माण होतात. प्रत्येक समस्यांवर उपाय असतोच असा सकारात्मक विचार केल्यास निश्चित वृद्धावस्थेकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलता येतो.

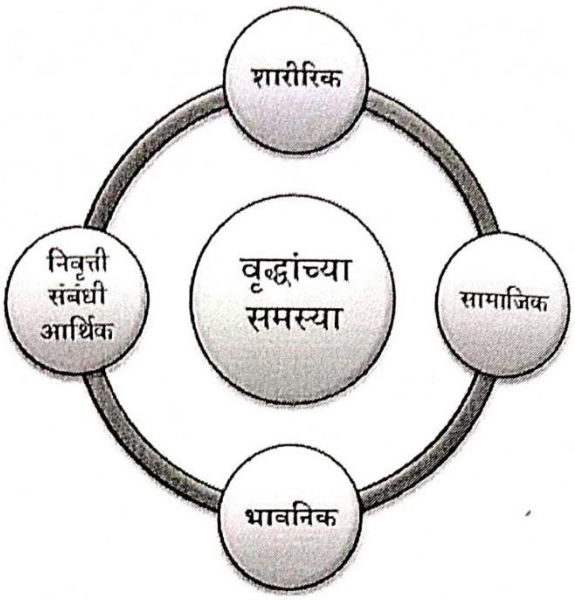

वृद्धावस्था हा स्वतःशी आणि इतरांशी समायोजन करण्याचा कालखंड आहे. वृद्धावस्थेत आयुष्याचा लेखा-जोखा द्यावा लागतो. आधीच्या अवस्था जर व्यवस्थित आणि संतोषजनक पारपाडल्या असतील तर ही अवस्था सुस्थितीत आणि योग्य समायोजन साधण्यात यशस्वी होते.कौटुंबिक जबाबदार्कमी असल्या तरी कुटुंबातील सदस्यांसोबत समायोजन साधल्यास जीवन जगण्याचा आनंद घेता येतो.

शारीरिक असाहाय्यतेशी समायोजन साधतांना कुटुंबातील इतर सदस्यांची मदत आवश्यक तेव्हा आणि योग्य वेळी करून घ्यावी.

आर्थिक टंचाई किंवा आर्थिक उत्पन्नात घट झाल्यामुळे करावी लागणारी तडजोड स्वतःच्या प्राथमिकता व महत्त्वाच्या गरजा लक्षात घेऊन त्यांना प्राधान्य द्यावे. तसेच राहणीमानाच्या दर्जामध्ये आवश्यकतेनुसार बदल करून मनस्वी त्याचा स्वीकार केल्यास बऱ्याच समस्या सोडविता येतात.

नविन मित्रांच्या समूहाशी जुळून चांगला वेळ घालवण्यासाठी समायोजन साधून विकासात्मक कार्य साधता येतात. नवीन कामाचा शोध घेऊन जे काम सहज करता येईल असे कार्य स्वीकारल्यास

कुटुंबातील वातावरण योग्य राहण्यास मदत होईल. परावलंबनाचीभावना कमी होऊन आत्मसन्मान वाढेल,वृद्ध आणि कुटुंब यांच्यातील तणाव कमी होईल. समाधान, विश्वास, सकारात्मकता या भावना वृद्धिंगत होऊन कुटुंबातील इतर सदस्यांकडून सन्मानाची वागणूक मिळेल. त्यामुळे शारिरीक, मानसिक व भावनिक आणि सामाजिक समायोजन साधता येईल.

निष्कर्ष

भारतीय संस्कृतीमध्ये वयस्कानांईश्वर तुल्य मानले जाते. त्यांची देखरेख आणि सेवा करण्याची जबाबदारी कुटुंबाच्या सदस्यांची आहे. वृद्धांनी सुद्धा स्वतःच्या कुटुंबाकडे आपुलकी व प्रेम या दृष्टिकोनातून पाहल्यास आनंदी व उत्साही वातावरणाची निर्मिती करता येते. वृद्धांच्या समस्या कुटुंबाची जबाबदारीआणिजीवनातील अनुभव व मिळालेले ज्ञान याचा उपयोग मार्गदर्शनासाठी करणे वृद्धांची जबाबदारी असे समायोजन साधल्यास कौटुंबिक जीवन आनंददायक घालवता येते.

संदर्भ सुची :

- सिंह, डॉ. वृन्दा (२००९)- "वृद्धावस्था जीवन की संध्या बेला,"गीतांजली प्रकाशन, जयपुर.
- त्रिपाठी, डॉ. राजमणि (२००४)- "वृद्ध नागरिको की समस्याये कल्याणकारी योजना,"कुरुक्षेत्र.
- Pappathi k, (2005)- Aging : scientific perspective social issues, APH Publishing
- Panday R.A (2016)- 'Gender Based study on Quality of life Among Elderly People International Research Journals of Soc. Sci.
- Reker. G.T (2001) - 'Prospective predictors of successful aging in community- residing and Institutionalized Canadian elderly (Int. J.)

A Multidisciplinary & Multilingual Book on
Innovative Best Practices in 21st Century
(Opportunities & Challenges)
Editors
Dr. Devendra N. Vyas
Dr. Rupa Z. Gupta

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

28	A study on Impact of Advertisement on Consumer Buying Behaviour **Mr. Aditya Shahu & Dr. Snehal Godbole**	144
29	A Study of marketing strategies adopted by companies for the sales of recycled product **Ms. Nidhi Choudhary & Dr. Snehal Godbole**	155
	Humanities & Social Sciences	
30	Ethical Issues In Research **Dr. Pawan Kumar Arya**	164
31	Upliftment of Quality Imperatives in Indian Higher Education through Lean Six Sigma (LSS) **Pabitra Kumar Ganguly,**	170
32	The effects of COVID-19 on Travel and Tourism industry in India **Dr. Anjali Ramchandra Kadam /Narayane**	177
33	भारतातील सेंद्रिय शेती : आधुनिक काळाची गरज **प्रा.डॉ. शर्वरी कुलकर्णी**	182
34	पाटबंधारे विभागामार्फत होणारी जलसंवर्धनाची कामे : काळाची गरज **प्रा. डॉ. विष्णु पांडूरंग कुटे**	185
35	मधुमेह आणि आधुनिक जीवनशैली **प्रा. उज्वला बाजपेयी**	190
36	Compitative Aggression Difference Between Kabaddi &Wrestling Players. **Mr. Ashok L. Walikar & Kaveri Belgavi**	196
37	21 व्या शतकात तंत्रज्ञानाद्वारे विकसित उपकरणांचे संगीत क्षेत्रावर झालेले परिणाम **डॉ. अर्चना संदीप देशपांडे**	201
38	21 व्या शतकातील नावीण्यपूर्ण सर्वोत्तम सांगीतिक सराव, संधी व आव्हाने **प्रा.डॉ. चंद्रकिरण घाटे**	207
39	वैश्विक शान्ति और बौद्धधर्म :एकचिंतन **डॉ .रमेश रोहित**	211
40	A Study on Right to Survival, Protection, Participation and Development of Child **Elizabeth Alexander**	215
41	Principles and Applications of Blockchain for the Social Media **Ananya Ganguly & Gourab Das**	220
42	Indian Govt. Activities to empower Start-ups **Dr. Mangala Tomar**	228

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

मधुमेह आणि आधुनिक जीवनशैली

प्रा. उज्वला बाजपेयी
सहयोगी प्राध्यापक
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.
Mob.No. 9765593864 Email Id- ujwalabajpai1966@gmail.com

प्रस्तावना -:

आधुनिक काळात जीवन जगण्याच्या पद्धतीमध्ये होणारे बदल व त्यानुसार बदलते राहनीमान हेच प्रामुख्याने विविध आजाराना आमंत्रण देत आहेत. आहारातील खाद्यपदार्थांमध्ये होणारा बदल, व्यायामाचा अभाव, सुखवस्तू जीवन, मद्यपान, धूम्रपान, लठ्ठपणा आणि मानसिक ताणतणाव वाढत आहे.

आधुनिक जीवनशैलीमुळे आरोग्याची कशी हानी होत आहे आणि त्यामुळे कोणते विकार होतात. हे जाणुन घेण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधामध्ये केला आहे.

मधुमेह आधुनिक जीवनशैलीमुळे होणारा आजार आहे. संपूर्ण जगात जवळजवळ ४२ करोड लोक या रोगाने पीडित आहे. भारतात ७ करोड लोक मधुमेहाने ग्रस्त आहे. हा समाजातील बुद्धिमान व कार्यक्षम लोकांना बरेचदा होतांना दिसून येतो. मधुमेह एक असा आजार आहे ज्यात रक्तामध्ये साखरेचा स्तर नियंत्रित राहत नाही आपल्या शरीरात स्वादुपिंड नावाची ग्रंथी असते यातून इन्सुलिन नावाचा संप्रेरक तयार होता असतो. हेच इन्सुलिन आपल्या शरीरातील रक्तात तयार होणाऱ्या ग्लुकोज ची मात्रा नियंत्रित ठेवण्याचे काम करत असते. जेव्हा स्वादुपिंड इन्सुलीन तयार करू शकत नाही तेव्हा रक्तातील ग्लुकोजचे प्रमाण वाढत जाते आणि मधुमेह होतो.

उद्देश -:

- आहारामध्ये समाविष्ट खाद्यपदार्थांच्या बाबतीत सवर्यीमध्ये बदल करण्यासाठी प्रोत्साहित करणे, जागृती (Awareness) निर्माण करणे.
- मधुमेहाची कारणे, लक्षणे आणि उपचार यांचे विश्लेषण करणे.
- मधुमेहा रोगासाठी आहारोपचाराच्या पद्धतीचे अध्ययन करणे.
- जीवनशैलीमध्ये सुधारणा करणे.

आधुनिक जीवनशैली व मधुमेह

भारताच्या पारंपरिक जीवनशैलीमध्ये आहारात उपयोगात आणले जाणारे खाद्यपदार्थ हे येथील हवामान, ऋतुमान आणि उपलब्धता यावर अवलंबून असतात.

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

जेव्हापासून पाश्चात्य जीवनशैलीचा प्रभाव भारतातील लोकांवर पडू लागला. त्यांच्या आहारातील खाद्यपदार्थांच्या निवडीच्या सवयीत बदल होण्यास सुरुवात झाली आणि जेवणात पाश्चात्य खाद्यपदार्थांचे सेवन वाढले. आहाराबरोबरच पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रभाव राहणीमाना वर सुद्धा बऱ्याच प्रमाणानात झालेलं दिसुन येतो. त्यामुळे राहणीमानाच्या जीवनशैलीमध्ये बदल होत आहे हे मधुमेह होण्याचे हे मुख्य कारण आहे असे लक्षात आले. जीवनशैलीतील बदलांमुळे प्रभावामुळे होणाऱ्या मधुमेहामध्ये सर्वच वयोगटाच्या लोकांचा समावेश होतो.

मधुमेह हा मुख्यतः कार्बोदकांच्या चयापचयाचा विकार आहे. ज्यामध्ये रक्तातील साखरेचे प्रमाण वाढते. त्याचा परिणाम प्रथिने व स्निग्ध पदार्थाच्या चयापचया वर होतो जीवनशैलीतील बदल आणि योग्य काळजी निश्चितच या रोगावर ताबा ठेवू शकेल.

मधुमेहाची कारणे -:

- स्वादुपिंडातील Islets of Langerhans या पेशी इन्सुलिन तयार करतात. कार्बोदकांचे पचन झाल्यानंतर रक्तात शोषण झाल्यावर तिचे ज्वलन होते. इन्सुलिनच्या कमतरतेने हे ज्वलन पूर्ण होत नाही त्यामुळे रक्तातील ग्लुकोजचे प्रमाण वाढते. या अवस्थेलाच मधुमेह म्हणतात.
- अयोग्य व आवश्यकतेपेक्षा जास्त खाद्यपदार्थांचे सेवन करणे जसे जंक फूड खाणे, जास्त गोड व स्निग्धयुक्त पदार्थ खाणे, प्रथिनांची कमी आणि ग्लाइसेमिकयुक्त पदार्थ खाणे, ट्रॅन्ड फॅट युक्त पदार्थ खाणे.
- स्थूलपणा हे मधुमेहाचे प्रमुख कारण आहे. आवश्यकता नसताना जास्त आहाराच्या सेवनाने हळूहळू आपल्या नकळत त्याची चरबी होऊन शरीरावर संग्रहित होऊ लागते आणि स्थूलपणा येतो.

वय आणि लिंगभेद :

बदलत असलेल्या जीवनशैलीमुळे मधुमेह कोणत्याही वयात होऊ शकतो तसेच स्त्री व पुरुष असा भेद हा रोग करत नाही.

मानसिक ताण :

आजच्या आधुनिक जीवन शैली मुळे लहान मुलांपासून मोठ्यांपर्यंत सर्वांनाच अनेक प्रकारचे ताण असतात असे ताण दीर्घकाळापर्यंत राहिल्यास शरीरावर त्याचा निश्चितच परिणाम होतो.

व्यायामाचा अभाव :

शारीरिक अक्रियाशीलता आणि व्यायामाचा अभाव स्थूलता वाढवते. अवयव अकार्यक्षम होतात, काम करताना त्रास होऊ लागतो.

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

आर्थिक दर्जा :

कमी उत्पन्न असणाऱ्या लोकांपेक्षा जास्त आर्थिक उत्पन्न असणाऱ्या वर्गामध्ये मधुमेहाचे प्रमाण जास्त आहे.

अनुवंशिकता:

मधुमेह होण्याचे हेसुद्धा एक कारण आहे एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीला हा आजार होतोच आणि दुसरी पिढीही मधुमेह वाहकाची असते.

आधुनिक जीवनशैली

- अनियमित खाण्याची वेळ.
- जेवणानंतर त्वरित झोपणे.
- रात्री जागरण करणे आणि सकाळी उशिरा उठणे.
- सुखासीन आयुष्य जगणे.
- व्यसन मद्यपान, धूम्रपान.
- सतत बसण्याची सवय.

मधुमेहाची लक्षणे -:

- एकदम वजन कमी होणे, चष्म्याचा नंबर वारंवार बदलावा लागणे ही प्राथमिक लक्षणे आहेत.
- तहान जास्त लागते.
- मूत्राचे प्रमाण वाढणे.
- सतत भूक लागणे.
- तोंडाला कोरड पडणे.
- रोगप्रतिकार शक्ती कमी होणे.
- लवकर थकवा येणे.
- चिडचिडेपणा
- जखम लवकर बरी न होणे.
- मानसिक थकवा येणे.
- हाता पायाला गोळा येणे.
- सुस्त वाटणे, जास्त झोप येणे.

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

मधुमेहासाठी आहारोपचार -:

आहारावर नियंत्रण हा मधुमेहावरील अतिशय महत्त्वाचा उपचार आहे. आहार आयोजन करताना सर्व पोषक घटक योग्य आणि आवश्यक प्रमाणात मिळतील याकडे लक्ष द्यावे.

- कॅलरी : दर किलोग्राम वजनाला ३० कॅलरी
- प्रथिने : दर किलोग्राम वजनाला 1 ते 1.5 ग्रॅम प्रथिने
- स्निग्ध : प्रथिने व कार्बोदके पासून मिळणाऱ्या कॅलरी एकूण कॅलरी मधून वजा करून उरलेल्या कॅलरी स्निग्धापासून मिळाल्या पाहिजे.
- द्रव पदार्थ : विपुल प्रमाणात द्रव पदार्थाचा आहारात समावेश करावा.

आहार आयोजन करताना घ्यावयाची काळजी

- साखर व गुळाचा उपयोग बंद करावा.
- पिष्टमय पदार्थ देऊ नयेबटाटा) ., रताळे, साबुदाणा(
- रोग्याला समाधान मिळण्यासाठी आहारात वेळोवेळी बदल करावा.
- दुधाचा उपयोग करावा. चहा, कॉफी, साखर न घालता द्यावी.
- सोयाबीन, रागी, चनादाळ यांच्या पिठाचा वापर पोळी बनवताना ३कणिक असा करावा १:.
- जंग फुड ऐवजी पौष्टिक अन्नाचे सेवन करणे.
- तंतुयुक्त पदार्थ भाज्यांचे रस घेणे.
- पातळ ताक, सूप, कच्च्या भाज्या व हिरव्या भाज्या

अशा प्रकारे लहान, निरोगी जीवनशैली बदलामुळे मधुमेहावर नियंत्रण होऊन दीर्घायुष्य मिळू शकते.

मधुमेही व्यक्तीसाठी एक दिवसाची आहारतालिका

अ.क्र.	वेळ	पदार्थ	प्रमाण
१.	६:०० वाजता	सकाळी चहा कॉफी / (बिन साखरेचा)	 १ कप
२.	८:३० वाजता	सकाळी (Mid Morning) उकडलेले अंडे स्कीम दुधाची रव्याची खीर संत्रे	 १ १ कप १

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

३.	१०:०० वाजता	ताक दुपारचे जेवण	१ ग्लास
४.	१२:३० वाजता	पालकाचे सूप भाज्यांची कोशिंबीर लाल भोपळ्याची भाजी तुरीचे वरण भात पोळी (फुलके) दही	१ कप १/२ वाटी १ वाटी १ वाटी १/२ वाटी २ १/२ वाटी
५.	३:३० वाजता	चहा (बिन साखरेचा) बिस्कीटे	१ कप २
६.	६:०० वाजता	संध्याकाळचा नाश्ता ढोकळा पेरू	 २ तुकडे १
७.	८:३० वाजता	रात्रीचे जेवण मिश्र डाळीचे वरण भेंडीची भाजी पोळ्या (फुलके) काकडी कांदा भाजलेला पापड पपई	 १/२ वाटी १/२ वाटी २ १/४ १ २ फोडी

निष्कर्ष -:

आहार आणि योग्य जीवनशैलीद्वारे मधुमेहाला नियंत्रित करत येते.

- नियमित संतुलित आहार व पौष्टीक आहार.
- नियमित प्राणायाम, योगा आणि व्यायाम.
- नियमित खाण्याच्या वेळा.
- खाण्याच्या सवयीत बदल.
- तनावमुक्त जीवन.
- विटामिन 'के' चे सेवन.
- विटामिन 'ड' ची पातळी वाढविणे.
- भरपूर पाणी पिणे.

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

- सकाळी लवकर उठणे, रात्री लवकर झोपणे.
- अन्न शिजवण्याच्या पद्धतीमध्ये बदल.
- ध्यान (Meditation) करणे.

अशाप्रकारे लहान निरोगी जीवन शैली बदलामुळे मधुमेहावर नियंत्रण ठेवून दीर्घायुष्य लाभू शकते

संदर्भ

- डॉ. आशा देऊसकर, (२००४), मानवी पोषण व आहारशास्त्राचे मुलतत्वे, विद्या प्रकाशन नागपूर.
- डॉ. दिलीप देवधर (२०१६), बदलती जीवनशैली आणि आजार, चंद्रकला प्रकाशन.
- लोकमत ई वृत्तपत्र (एप्रिल २०२१), जीवनशैलीत बदल करून कुटुंबाचा मधुमेह करा नियंत्रित.
- नागेंद्र कुमार निरज (जानेवारी २०१९) मधुमेह लाईलाज नाही हे, पापुलकर बुक डेपो जयपुर.
- De Biplab (2019), Diabetes mellitus Analysis and Advancement, CBS Publishers and Distributors

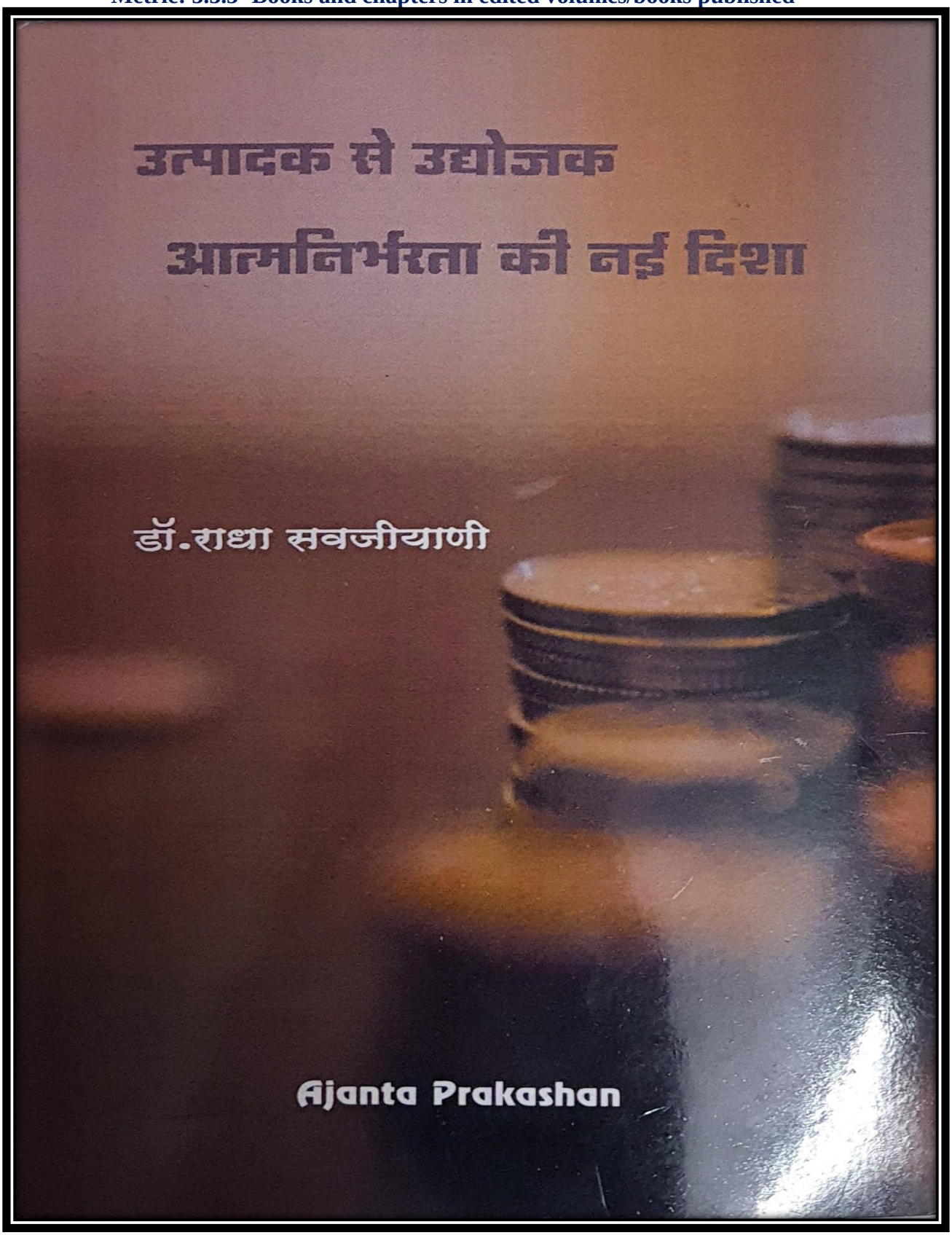
उत्पादक से उद्योजक
आत्मनिर्भरता की नई दिशा
डॉ.राधा सवजीयाणी
Ajanta Prakashan

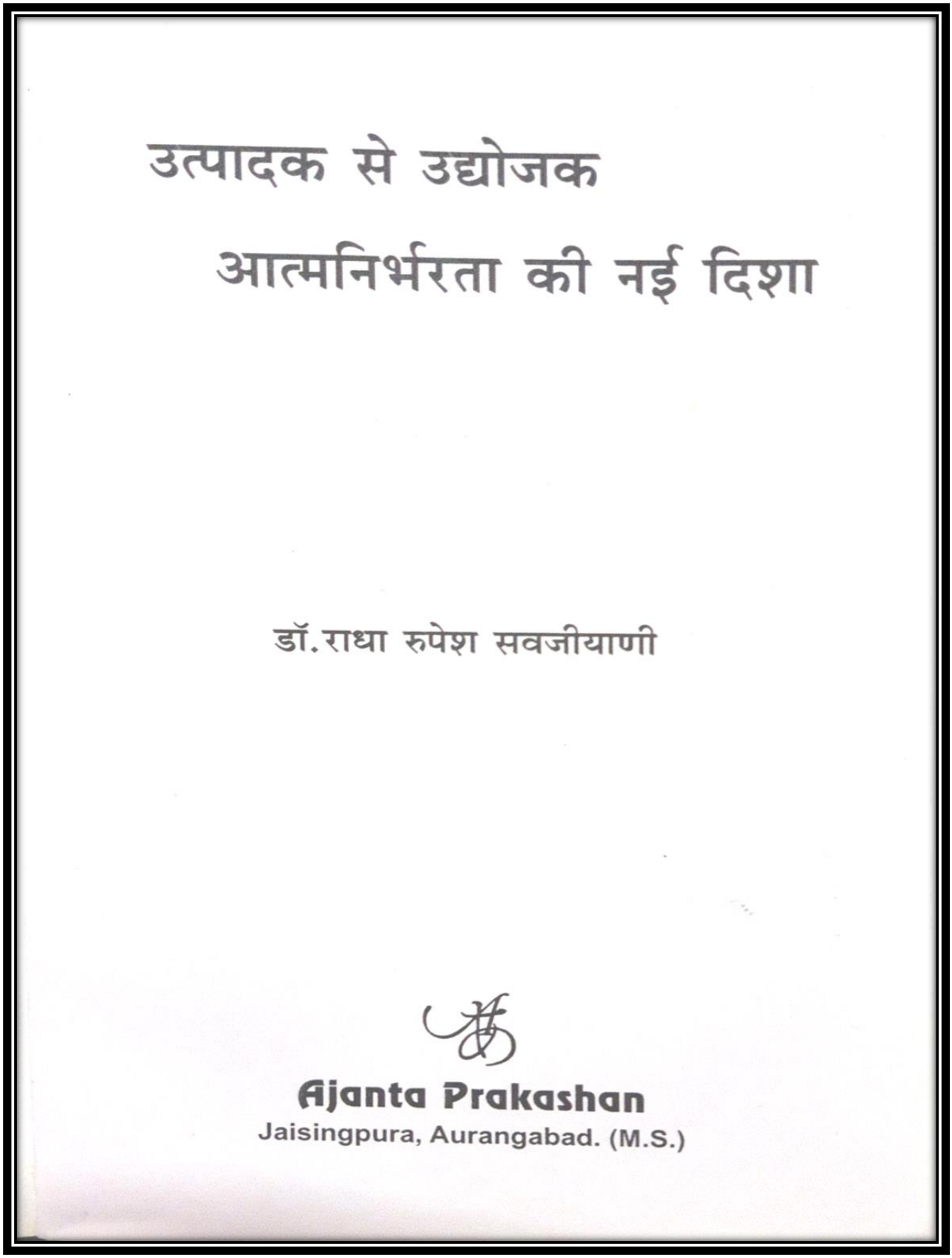
उत्पादक से उद्योजक
आत्मनिर्भरता की नई दिशा
डॉ.राधा रुपेश सवजीयाणी
Ajanta Prakashan
Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

- उत्पादक से उद्योजक आत्मनिर्भरता की नई दिशा
- डॉ.राधा रुपेश सवजीयाणी
  9881464166
  radhasawjiyani@gmail.com
- प्रकाशक
  अजिंठा प्रकाशन
  आय.एस.ओ. ९००१ : २००८ क्यू. एम. एस.
  आय.एस.बी.एन., आय.एस.एस.एन.
  विद्यापीठ गेट जवळ, जयसिंगपूरा, औरंगाबाद. (महा.)
  Cell : (0240) 2400877
  Mob.: 9579260877, 9822620877
  ajanta5050@gmail.com
  www.ajantaprakashan.com
- प्रथम आवृत्ती : २०२०
- मुद्रक, मुखपृष्ठ व अक्षरजुळणी
  गौरव कचरु कुमावत
  अजिंठा कॉम्प्युटर ॲण्ड प्रिंटर्स,
  जससिंगपूरा, औरंगाबाद.
- ISBN-978-93-83587-67-4
- मुल्य
  १५० रु.
  (एक सौ पचास)

सूची

- प्रस्तावना
- उत्पादक संगठन की अवधारणा
- उत्पादक संगठन के विभिन्न कानूनी रूप
- उत्पादक संगठन को प्राप्त वित्तीय समर्थन
- संगठन के उन्नयन में चुनौतियाँ एवं संभावनाएँ
- सफलता शिखर के प्रतीक
- आत्मनिर्भरता की नई दिशा
- संदर्भ ग्रन्थ सूचि

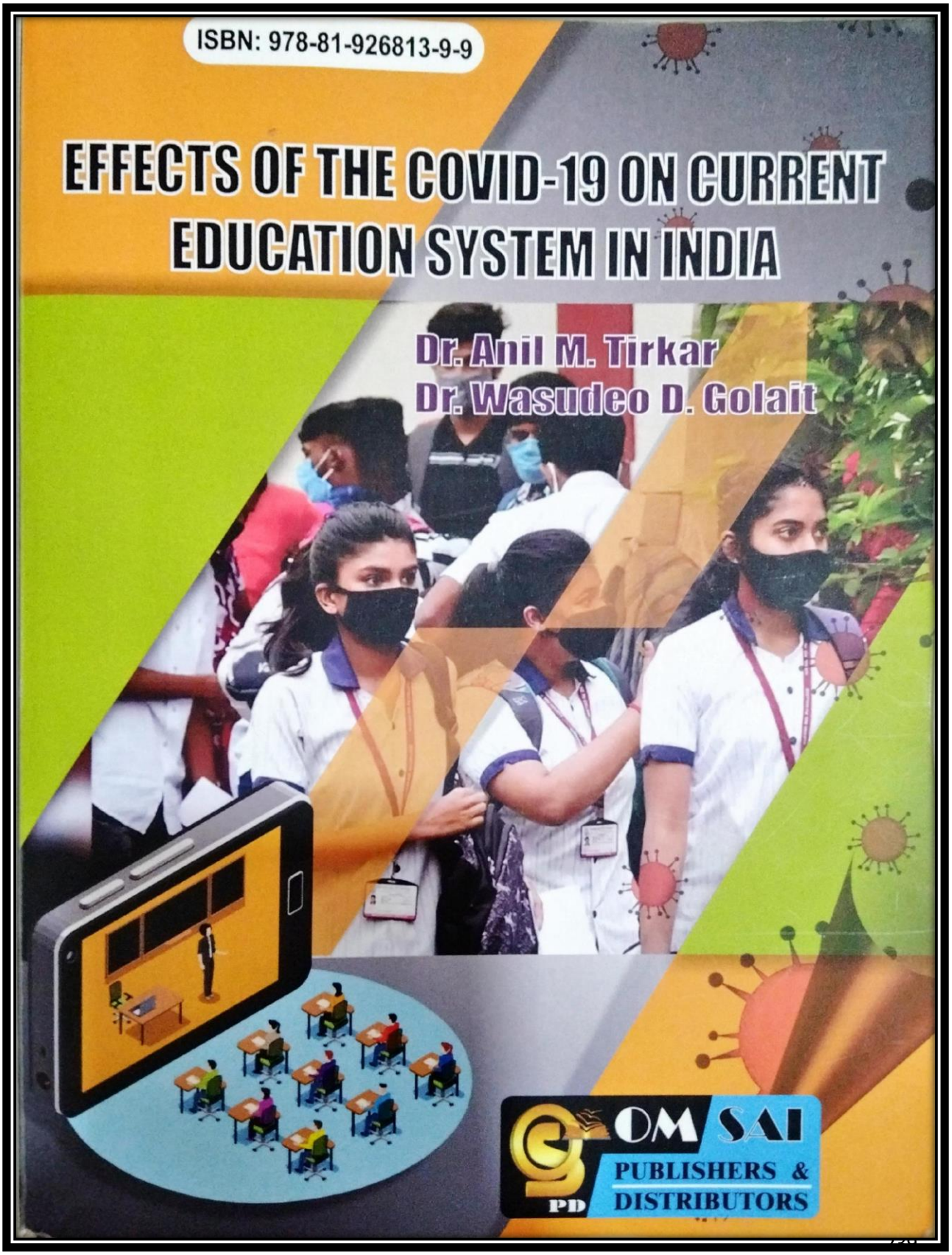
ISBN: 978-81-926813-9-9
EFFECTS OF THE COVID-19 ON CURRENT EDUCATION SYSTEM IN INDIA
Dr. Anil M. Tirkar
Dr. Wasudeo D. Golait
OM SAI
PUBLISHERS &
DISTRIBUTORS
PD

10.	Taking In Circumstances From Coronavirus And Future Impacts On Medical Care Framework	Shubham	54-62
11.	Changing Character Of Higher Education In India & Abroad: Covid 19 Era	Dr. Sunny S. Hasani	63-67
12.	Impact Of Covid-19 Epidemic On The Indian Education System	Dr. Dadarao Upase	68-73
13.	Effect Of Covid 19 On Physical Education	Dr. Shaikh Musabhai Imambhai	74-77
14.	Challenges Posed By Covid-19 On Legal Education In India	Dr. Sagar O.Soni	78-83
15.	Nep 2020 And Tamilnadu's Aspiring Educational System- An Analysis	Mr. R. Prabakaran	84-87
16.	Effects Of The Covid-19 On Current Education System In India	Dr. H. G. Dhage	88-92
17.	Impact Of Corona Virus On Education In India	Dr. Vidya D. Dhruve	93-95
18.	Impact Of Covid-19 On Economy In India	Dr. Ulhas N. Medshikar	96-100
19.	Effect Of The Covid-19 On Current Education System In India	Dr. Suraj k. Rodde	101-106
20.	Digital Initiatives Of Ugc & Mhrd For Higher Education During Covid-19	Dr. Yogesh K. Agrawal	107-111

17

"IMPACT OF CORONA VIRUS ON EDUCATION IN INDIA"

Dr. Vidya D. Dhruve

Assistant Professor Dept. of HEC,

Smt. R. D. G. College for Women, Akola

As the coronavirus spreadacross the world the origin story of the coronavirus seems well fixed. In late 2019 someone at the world famous Huanan seafood market in Huanan was infected with a virus from an animal. Since the Initial outbreak of the coronavirus in China, the world has tracked a Pandemic that rapidly spread Globally.

Coronavirus or COVID-19 which was first identified in Wuhan, China is now a pandemic globally. As per the World Health Organization (WHO), COVID-19 has so far infected over 48.1 Million people and has claimed over 1.23 Million lives globally. 215 countries or territories or areas have been affected so far by the deadly virus.

According to the Ministry of Health and Family Welfare, Government of India, COVID-19 has 83,64,086 confirmed cases (5,27,962 active cases) and has claimed 1,24,315 lives (at the time of writing this article). Till now 77,11,809 cases have been recovered.

Around mid-September, India recorded highest number of active cases (around 10,17,754) and around 90,000+ confirmed cases daily. From around 20th

sept. recovery rate has been recorded higher then confirmed cases and till now India has 5,27,962 active cases.

Coronavirus pandemic has significantly disrupted various sectors in India including tourism sectors, Hospitality sector, MSME sector, Aviation sector, Automobile sector, Banking, agriculture, entertainment, retail, etc. We cannot ignore that hardly a sector would remain unaffected by the crisis. The impact may be more or less the same is with the education sector in India. We need to work out on some possible solutions.

As the coronavirus (COVID-19) spread across the globe and in India alarm bells are sounding in the education sector at the beginning of February 2020 only schools in China and other affected countries are closed down due to the transmission.

Well after facing a long lockdown now unlock period has started and lives are coming to normal slowly. Permission to open markets in different sectors along with guideline are given by government time by time according to situation. But still education sector is closed and studies are going online, but it is not possible for all students to gather the required equipment for online studies hence it is affecting the studies of maximum students. The pandemic is not over yet and we need to take maximum precautions and follow the guidelines of unlock period.

- Due to the Coronavirus pandemic the state governments across the country have shut down all educational institutes. There is uncertainty when all these educational institutes will reopen. It's time for final exams for the education sector, also competitive examinations & entrance tests are held during this period.
- One more major impact of this pandemic could be on private sectors educational institutes. Faculties of private sector could face salary cuts; bonuses & increments could be postponed.
- The lockdown across the country has generated uncertainty over the exam cycle. Universities may face impact in terms of a slowdown in student internships and placements.

- Another major concern is that it can affect the paying capacity of several people in the private sector, which is catering to a sizable section of the students in the country.

- Unemployment rate could also rise in this sector as we might witness a long break in vacancies in educational institutions. Also students who have completed their graduation may have fear in their minds of withdrawal of job offers from the corporate sector due to the current situation. The Centre for Monitoring Indian Economy estimates unemployment shortage from 8.4% in mid- March to 23% in early April. In the urban unemployment rate is 30.9%

- Some private schools, colleges and institutes are adopting online teaching and learning. But it's not possible for all educational institutions especially for government schools and students.

- In this lockdown poor people have been badly affected. Two-third of people in India live in poverty - 68.8% of the Indian population lives on less than $2 a day. Over 30% even have less than $1.25 per day available - they are considered extremely poor. These people can't afford to purchase equipment required for E-learning.

Possible solutions in this situation.

- Train faculties and students for the proper use of E-learning.
- To provide support for digitalization to teachers and students.
- To provide free internet service and required equipment for E-learning.
- Exam fees to be exempted for first attempt.

It is very challenging, but also an amazing opportunity to learn and adopt new technology. Stay safe!

References

- Indiaeducation.net
- Jagranjosh.com
- www.who.int/covid-19/information
- www.soschildrensvillages.ca/news/poverty-in-india-602

******

PUBLISHED BOOK & PUBLISHED CHAPTER IN BOOK AND CONFERENCE PROCEEDING

DEPARTMENT OF COMMERCE

2016 - 17 to 2020 - 21

Sr. No.	Name of the Teacher	Number of published Book & Chapter in Book and Conference Proceeding					Total
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	
1	Dr. D. N. Vyas	00	00	00	00	03	**03**
2	Dr. A. B. Pande	02	00	00	02	02	**06**
3	Dr. V. B. Chavan	00	00	00	00	02	**02**
4	Mrs. H. S. Wadhone	00	00	00	00	01	**01**
5	Dr. R. Z. Gupta	00	00	00	00	01	**01**
	Total	**02**	**00**	**00**	**02**	**09**	**13**

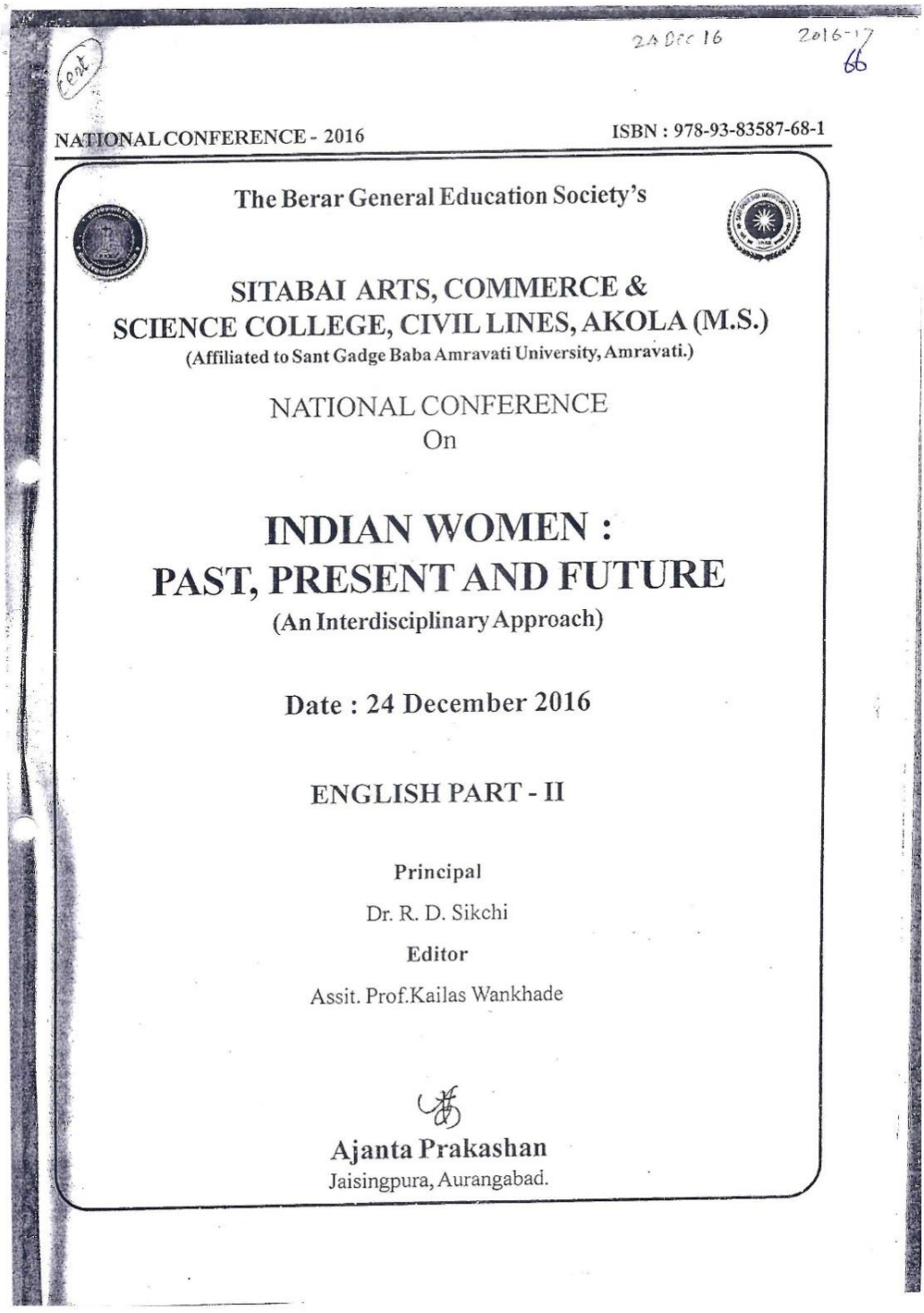

24 Dec 16 2016-17
66

NATIONAL CONFERENCE - 2016 ISBN : 978-93-83587-68-1

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERCE &
SCIENCE COLLEGE, CIVIL LINES, AKOLA (M.S.)
(Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati.)

NATIONAL CONFERENCE
On

INDIAN WOMEN :
PAST, PRESENT AND FUTURE

(An Interdisciplinary Approach)

Date : 24 December 2016

ENGLISH PART - II

Principal
Dr. R. D. Sikchi
Editor
Assit. Prof.Kailas Wankhade

Ajanta Prakashan
Jaisingpura, Aurangabad.

NATIONAL CONFERENCE - 2016
INDIAN WOMEN : PAST, PRESENT AND FUTURE II **ISBN : 978-93-83587-68-1**

ENGLISH PART - II

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
13	Indian Women in Freedom Struggle **Amreen Sultana Mohd Khalil**	49-53
14	The Problems, Strategy and Women Empowerment in India **Syeda Najeem Asra Syed Hussain Shaheed**	54-57
15	A Feminist Approach to Manju Kapur's Difficult Daughter **Mr. Kamalakar S. Ruge**	58-60
16	Bahinabai Chaudhari, The Poetess of Motherly Heart **Mrs. Dr. Nilima S. Tidke**	61-65
17	Feminist Perspective in Anita Desai's Cry, The Peacock **Dr. R. B. Jaybhaye**	66-69
18	Post Modern Woman Novelist Bainbridge **Asst. Prof. Pradip G. Kolhe**	70-75
19	The Skewed Sex Ratio **Dr. S.S. Bhale**	76-79
20	Women Entrepreneurship in India **Dr. Vasant Anandrao Pawale**	80-86
21	The Theme of Emancipation in Contemporary Afro-American Women Poets: Nikki Giovanni, Maya Angelou and Rita Dove **Sharda Dadarao Ingle**	87-91
22	Women Entrepreneurship - The Way for Economic Development **Mrs. Archana P. Khandelwal**	92-98
23	The Indian Constitutional Blessing for Women by it's 73rd and 74th Amendments **Rajput Shraddha Bhausingh** **Magar Pankajkumar Sanjaykumar**	99-101
24	Equality to Women is Unspoken theme of "The Thousand Faces of Night" by Githa Hriharan **Sujata Kailaskumar Adake** **Ashwini Hanmant Choure**	102-103
25	The Role of Women in Corporate Sector **Aarti D. Ghuikhedkar**	104-105
26	Women Entrepreneurship: Scope and Limitations **Dr. Ambadas B. Pande**	106-110

NATIONAL CONFERENCE - 2016
INDIAN WOMEN : PAST, PRESENT AND FUTURE ISBN : 978-93-83587-68-1

26

Women Entrepreneurship: Scope and Limitations

Dr. Ambadas B. Pande
Asst. Professor, Smt. R. D. G. College for Women, Akola. (M.S.)

• Introduction

The emergence of women entrepreneurs and their contribution to the national economy is quite visible in India. The number of women entrepreneurs has grown over a period of time, especially in the 1990s. Women entrepreneurs need to be lauded for their increased utilization of modern technology, increased investments, finding a niche in the export market, creating a sizable employment for others and setting the trend for other women entrepreneurs in the organized sector.

While women entrepreneurs have demonstrated their potential, the fact remains that they are capable of contributing much more than what they already are. In order to harness their potential and for their continued growth and development, it is necessary to formulate appropriate strategies for stimulating, supporting and sustaining their efforts in this direction. Such a strategy needs to be in congruence with field realities,and should especially take cognizance of the problems women entrepreneurs face within the current system. Till the turn of the century , man has enjoyed a dominant position. Technological innovation and modern way of thinking can reduce the disparity between man and women, and bring about equality and equity between them, the need of the hour In women empowerment both through provision of employment and enterprise creation.

The areas chosen by women are retail trade, restaurants, hotels, education, cultural, cleaning insurance and manufacturing.Now a days because of women empowerment women are stepping stone into the industries and are taking the place of men. Women are running several business like beauty parlors, switching shops, boutiques, etc. As an entrepreneur, a woman entrepreneur are also to performing all the functions involved in establishing an enterprise.

These include idea generation and screening, determination of objectives, project preparation, product analysis, and determination of forms of business organization, completion of promotional formalities, raising funds, procuring men, machine and materials, and operation of business

• Objectives and Research Methodology of the Study

The paper is based on the secondary data research by referring books, annual publications of state government, published reports of RBI, NABARD, Census Surveys, Newspapers, Journals, Websites, etc. It

 ISBN : 978-93-83587-68-1

draws the concept of women entrepreneurs their characteristics and the operational problem faced by women entrepreneurs. The main objectives of this study are:

1) To understand the meaning and concept of women entrepreneurship.
2) To highlight the factors influencing the women entrepreneurs.
3) To study the socio-economic background and major constraints faced by the women entrepreneurs.
4) To draw conclusions and suggestions

• Women Entrepreneurs: Concept and Definition

Women entrepreneur may be defined as a woman or group of women who initiate, organize, and run a business enterprise. In terms of Schumpeterian concept of innovative entrepreneurs, women who innovate, imitate or adopt a business activity are called "women entrepreneurs".

Kamal Singh who is a woman entrepreneur from Rajasthan, has defined woman entrepreneur as "a confident, innovative and creative woman capable of achieving self-economic independence individually or in collaboration, generates employment opportunities for others through initiating, establishing and running the enterprise by keeping pace with her personal, family and social life.

The Government of India has defined women entrepreneurs based on women participation in equity and employment of a business enterprise. Accordingly, the Government of India (GOI2006) has defined women entrepreneur as "an enterprise owned and controlled by a women having a minimum financial interest of 51 per cent of the capital and giving at least 51 per cent of the employment generated in the enterprise to women." However, this definition is subject to criticism mainly on the condition of employing more than 50 per cent women workers in the enterprises owned and run by the women.

• Current Scenario of Women Entrepreneurs

Women owned businesses are highly increasing in the economies of almost all countries. The hidden entrepreneurial potentials of women have gradually been changing with the growing sensitivity to the role and economic status in the society. Skill, knowledge and adaptability in business are the main reasons for women to emerge into business ventures. Women Entrepreneur is a person who accepts challenging role to meet her personal needs and become economically independent. A strong desire to do something positive is an inbuilt quality of entrepreneurial women, who is capable of contributing values in both family and social life. With the advent of media, women are aware of their own traits, rights and also the work situations. The glass ceilings are shattered and women are found indulged in every line of business from pappad to power cables. The challenges and opportunities provided to the women of digital era are growing rapidly that the job seekers are turning into job creators. They are flourishing as designers, interior decorators, exporters, publishers, garment manufacturers and still exploring new avenues of economic participation .In India, although women constitute

the majority of the total population, the entrepreneurial world is still a male dominated one. Women in advanced nations are recognized and are more prominent in the business world.

• **Scope of Women Entrepreneurship**

The hidden Entrepreneurial potential of women have gradually been changing with the growing sensitivity to the role and economic status in the society. Women are increasingly becoming conscious of their existence, their rights and their work situations. Today, women entrepreneurs represent a group of women who have broken away from the beaten track and are exploring new avenues of economic participation. Among the reasons for women to run organized enterprises are their skill and knowledge, their talents abilities and creativity in business and a compelling desire of wanting to do something positive. Women today are radiating that unmistakable glint of leadership. The time has come for the nations to celebrate and salute the success of women. The emergence of women entrepreneurs and their contribution to the national economy is quite visible in India. The number of women entrepreneurs has grown over a period of time.

Women entrepreneurs need to be lauded for their increased utilization of modern technology, increased investments, finding a niche in the export market, creating a sizeable employment for others and setting the trend for other women entrepreneurs in the organized sector. Dr .Dhruv Dev Sharma estimated in his book 'Women Entrepreneurship and Enterprise Management' that women entrepreneurs presently comprise about 10% of total number of entrepreneurs in India, with the percentage growing every year and if the prevailing trends continue it is likely that in another five years women will comprise 20% of entrepreneurial force. With corporate eager to associate and work with women owned business and a host of banks and non-governmental organizations keen to help them get going, there has rarely been a better time for women, with zeal and creativity, to start their own business.

• **Major constraints**

But still the Indian women entrepreneurs are facing some constraints like-

1) Socio-cultural barriers

Women's family and personal obligations are sometimes a great barrier for succeeding in business career. Only few women are able to manage both home and business efficiently, devoting enough time to perform all their responsibilities in priority.

2) Market-oriented risks

Stiff competition in the market and lack of mobility of women make the dependence of women entrepreneurs on middleman indispensable. Many business women find it difficult to capture the market and make their products popular. They are not fully aware of the changing market conditions and hence can effectively utilize the services of media and internet.

3) Motivational factors

Self motivation can be realized through a mind set for a successful business, attitude to take up risk and behavior towards the business society by shouldering the social responsibilities. Other factors are family support, Government policies, financial assistance from public and private institutions and also the environment suitable for women to establish business units.

4) Knowledge in Business Administration

Women must be educated and trained constantly to acquire the skills and knowledge in all the functional areas of business management.This can facilitate women to excel in decision making process and develop a good business network.

5) Problem of finance

Women entrepreneurs suffer a lot in raising and meeting the financial needs of the business. Bankers, creditors and financial institutions are not coming forward to provide financial assistance to women borrowers on the ground of their less creditworthiness and more chances of failure.

6) Low risk-bearing capacity

Women in India are by nature weak, shy and mild. They cannot bear the amount of risk which is essential for running an enterprise. Lack of education, training and financial support from outsides also reduce their ability to bear the risk involved in an enterprises

7) Lack of education

Due to lack of proper education, women entrepreneurs remain in dark about the development of new technology, new methods of production, marketing and other governmental support which will encourage them to flourish.

8) Limited managerial ability

Women entrepreneurs are not efficient in managerial functions like planning, organizing, controlling, coordinating, motivating etc. of an enterprise. Therefore, less and limited managerial ability of women has become a problem for them to run the enterprise successfully.

9) Family ties and relationships

Indian women give more emphasis to family ties and relationships. Married women have to make a fine balance between business and home. More over the business success is depends on the support the family members extended to women in the business process and management. The interest of the family members is a determinant factor in the realization of women folk business aspirations.

- **Conclusion**

The modern trend shows that women join hands in enhancing the income of the family.In turn it also changes their personality and living standards. In the advanced countries like USA, women own 25% of all

business, in Canada 33% of small business are owned by women and in France, it is 20% In UK the number of self-employed women of account for only 52% of the self- employment persons in recognized sector like agriculture, handcrafts, handlooms and cottage based industries.

Indian Women entrepreneurs because of their inherent nature, lack self-confidence which is essentially a motivating factor in running an enterprise successfully. They have to strive hard to strike a balance between managing a family and managing an enterprise. Additionally the tradition, customs, socio cultural values, ethics, motherhood, subordinates to husbands and men, physically weak, hard work areas, feeling of insecurity, etc. are some peculiar problems that the Indian women are coming across while they jump into entrepreneurship.

But still the role of women entrepreneur in economic development is inevitable. Now-a-days women enter not only in selected professions but also in professions like trade, industry and engineering. Women are also willing to take up business and contribute to the Nation's growth. Their role is also being recognized and steps are being taken to promote women entrepreneurship. Resurgence of entrepreneurship is the need of the hour. Women entrepreneurship must be molded properly with entrepreneurial traits and skills to also be competent enough to sustain and strive for excellence in the entrepreneurial arena.

- **References**

1) Dr.DhrivDev Sharma & Dr Suresh Kumar Dhameja (2010)" Women Entrepreneurship and Enterprise Management",Abhishek publication ,Chandigarh-7.
2) Surendra K Kaushik and V Rengarajan (2010)"Microfinance and Women's Empowerment", Serial publications, New Delhi.
3) SushmaSrivastave (2008)"Women Empowerment" Commonwealth Publishers, Delhi.
4) Kumar Anil (2007), Women Entrepreneurship In India , Regal Publications.
5) R.K.Sahoo&S.N.Tripathy(2006) Self-Help groups and Women Empowerment, Anmol publications Pvt.Ltd.New Delhi.
6) Dhameja S K (2002), Women Entrepreneurs: Opportunities, performance, problems, Deep publications (p) Ltd, New Delhi.
7) Rajendran N (2003), Problems and prospects of women Entrepreneurs"
8) S.Santha, Vasanthagopal.R (2008), Women Entrepreneurship In India, New Century Publications.
9) www.ugc.ac.in

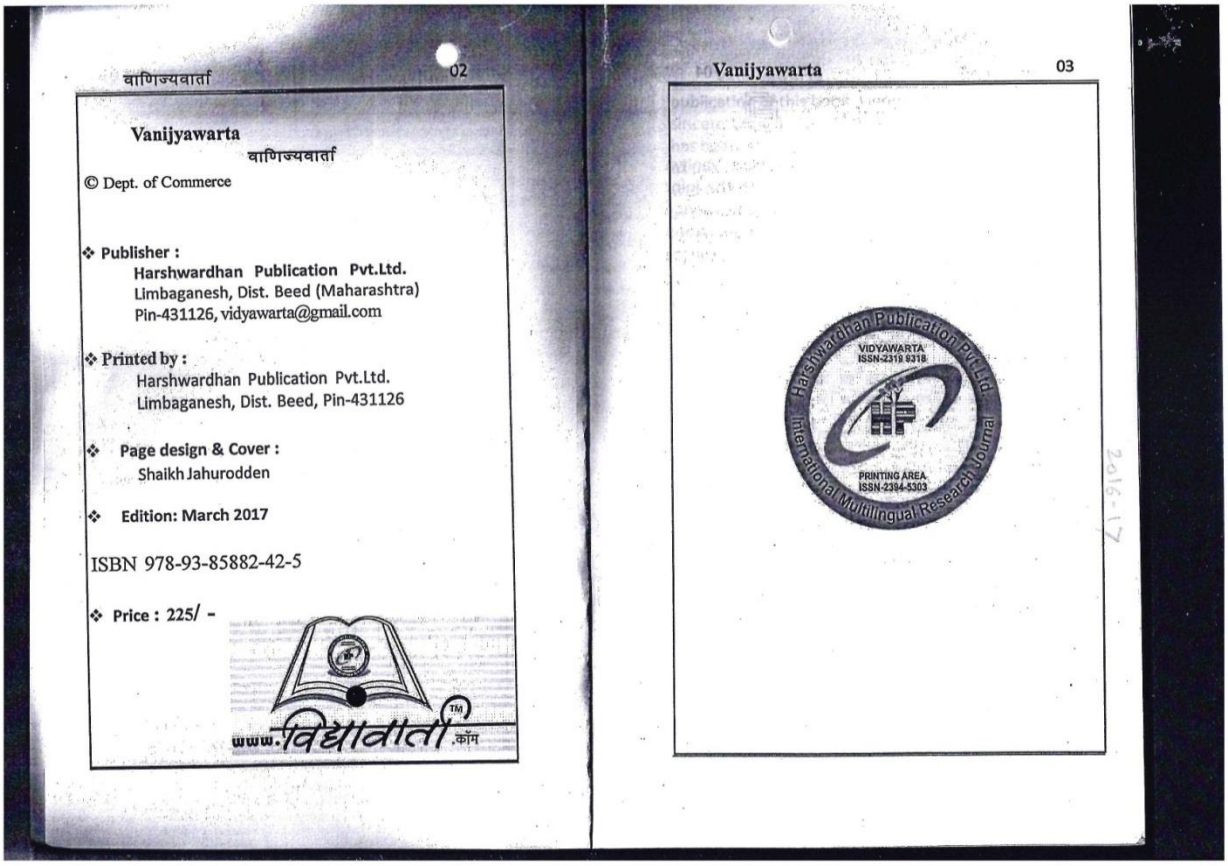

Vanijyawarta
वाणिज्यवार्ता

© Dept. of Commerce

❖ Publisher :
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed (Maharashtra)
Pin-431126, vidyawarta@gmail.com

❖ Printed by :
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126

❖ Page design & Cover :
Shaikh Jahurodden

❖ Edition: March 2017

ISBN 978-93-85882-42-5

❖ Price : 225/ -

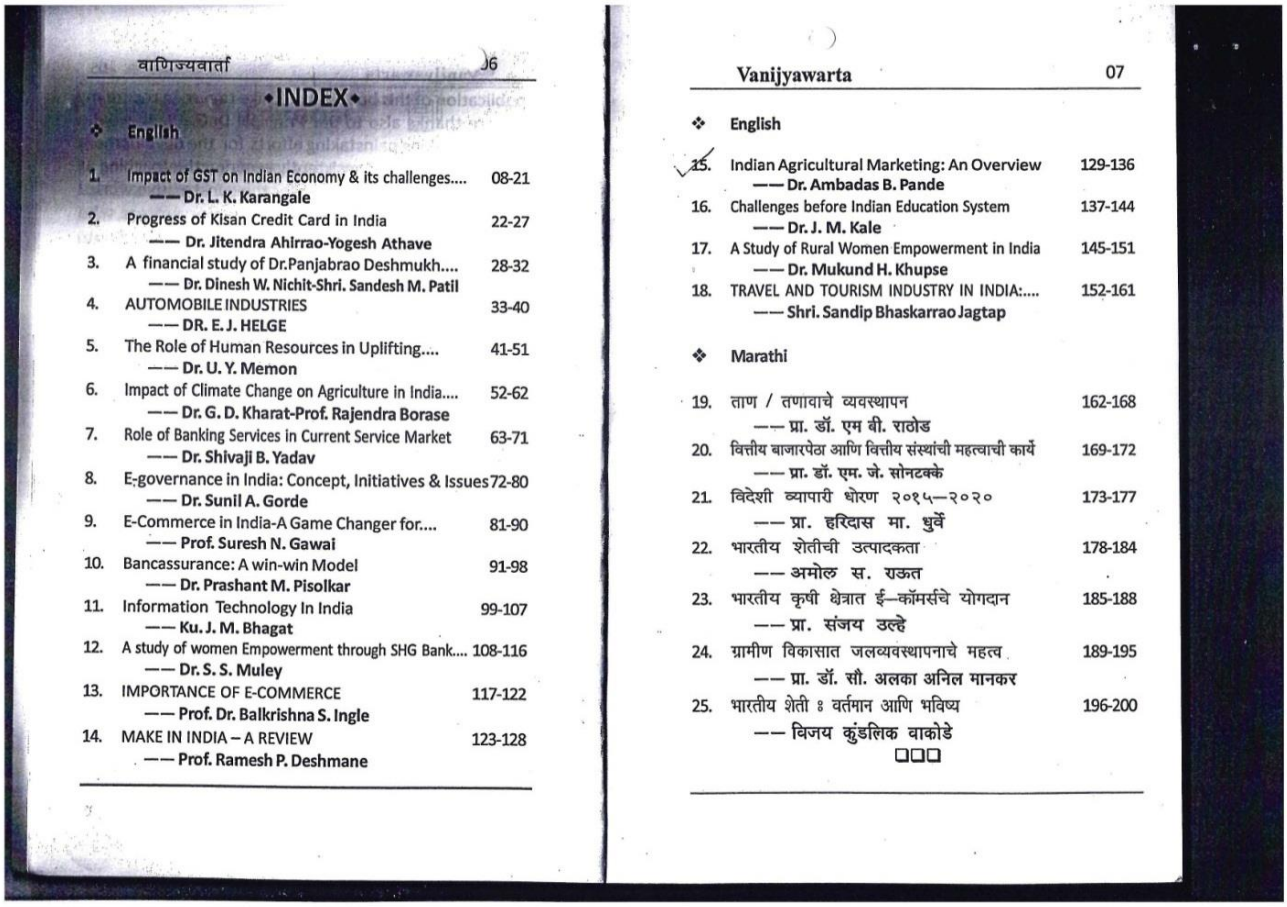

वाणिज्यवार्ता 06

•INDEX•

❖ English

1. Impact of GST on Indian Economy & its challenges.... 08-21
—— Dr. L. K. Karangale
2. Progress of Kisan Credit Card in India 22-27
—— Dr. Jitendra Ahirrao-Yogesh Athave
3. A financial study of Dr.Panjabrao Deshmukh.... 28-32
—— Dr. Dinesh W. Nichit-Shri. Sandesh M. Patil
4. AUTOMOBILE INDUSTRIES 33-40
—— DR. E. J. HELGE
5. The Role of Human Resources in Uplifting.... 41-51
—— Dr. U. Y. Memon
6. Impact of Climate Change on Agriculture in India.... 52-62
—— Dr. G. D. Kharat-Prof. Rajendra Borase
7. Role of Banking Services in Current Service Market 63-71
—— Dr. Shivaji B. Yadav
8. E-governance in India: Concept, Initiatives & Issues 72-80
—— Dr. Sunil A. Gorde
9. E-Commerce in India-A Game Changer for.... 81-90
—— Prof. Suresh N. Gawai
10. Bancassurance: A win-win Model 91-98
—— Dr. Prashant M. Pisolkar
11. Information Technology In India 99-107
—— Ku. J. M. Bhagat
12. A study of women Empowerment through SHG Bank.... 108-116
—— Dr. S. S. Muley
13. IMPORTANCE OF E-COMMERCE 117-122
—— Prof. Dr. Balkrishna S. Ingle
14. MAKE IN INDIA – A REVIEW 123-128
—— Prof. Ramesh P. Deshmane

Vanijyawarta 07

❖ English

15. Indian Agricultural Marketing: An Overview 129-136
—— Dr. Ambadas B. Pande
16. Challenges before Indian Education System 137-144
—— Dr. J. M. Kale
17. A Study of Rural Women Empowerment in India 145-151
—— Dr. Mukund H. Khupse
18. TRAVEL AND TOURISM INDUSTRY IN INDIA:.... 152-161
—— Shri. Sandip Bhaskarrao Jagtap

❖ Marathi

19. ताण / तणावाचे व्यवस्थापन 162-168
—— प्रा. डॉ. एम बी. राठोड
20. वित्तीय बाजारपेठा आणि वित्तीय संस्थांची महत्वाची कार्ये 169-172
—— प्रा. डॉ. एम. जे. सोनटक्के
21. विदेशी व्यापारी धोरण २०१५–२०२० 173-177
—— प्रा. हरिदास मा. धुर्वे
22. भारतीय शेतीची उत्पादकता 178-184
—— अमोल स. राऊत
23. भारतीय कृषी क्षेत्रात ई–कॉमर्सचे योगदान 185-188
—— प्रा. संजय उल्हे
24. ग्रामीण विकासात जलव्यवस्थापनाचे महत्व 189-195
—— प्रा. डॉ. सौ. अलका अनिल मानकर
25. भारतीय शेती ः वर्तमान आणि भविष्य 196-200
—— विजय कुंडलिक वाकोडे

❑❑❑

References :-
1. www.makeinindia.com
2. https://en.wikipedia.org/wiki/Make_in_India
3. economictimes.indiatimes.com
4. www.mapsofindia.com › Government of India

□□□

15

Indian Agricultural Marketing: An Overview

Dr. Ambadas B. Pande
Asst. Professor
Smt. R. D. G.College for Women, Akola (M.S.)

Introduction:

Agriculture is considered as the backbone of the Indian economy. Majority of the total population in India is living in rural areas and earn their livelihood from agriculture. It is considered as the only source of primary occupation as a huge size of rural population of the country is solely depending on agriculture. Hence the development of rural areas should receive top priority in our developmental programmes. Accordingly, it requires development of agriculture, implementation of land reform measures, development of co-operatives, transportation, communication and markets.For a long period of time Indian agriculture was mostly in the nature of 'subsistence farming.' The farmer sold only a small part of his produce to pay off rents, debts and meet his other requirements. Such sale was usually done immediately after harvesting of crops since there were not storing facilities. So a considerable part of the total produce was sold by the farmers to the village traders and moneylenders often at prices considerably lower than the market prices. Now time has changed and agricultural marketing became a specialized activity.

Agricultural marketing system is an efficient way by
:h the farmers can dispose their surplus produce at a fair and
onable price. Improvement in the condition of farmers and
· agriculture depends to a large extent on the elaborate
ngements of agricultural marketing. It is wide term which
ıdes all those activities mostly related to the procurement
ling, storing, transporting and selling of the agricultural
luce. In this regard Prof. Faruque has rightly observed
icultural marketing comprises all operations involved in the
ement of farm produce from the producer to the ultimate
sumer." Hence agricultural marketing includes various
rations like colleting, grading, processing, preserving,
sportation and financing.

ncept and definition:

The term agricultural marketing is composed of two
ds-agriculture and marketing. Agriculture, in the broadest
:e, means activities aimed at the use of natural resources for
ıan welfare, i.e., it includes all the primary activities of
duction. Agricultural marketing is the study of all the
vities, agencies and policies involved in the procurement of
ı inputs by the farmers and the movement of agricultural
ducts from the farms to the consumers.

The agricultural marketing system is a link between the
ı and the non- farm sectors. It includes the organization of
cultural raw materials supply to processing industries, the
essment of demand for farm inputs and raw materials, and
policy relating to the marketing of farm products and inputs.

According to the National Commission on Agriculture (XII
ort), agricultural marketing is a process which starts with a
ision to produce a saleable farm commodity, and it involves
he aspects of market structure or system, both functional
l institutional, based on technical and economic
siderations, and includes pre-and post-harvest operations,

assembling, grading, storage, transportation and distribution.

• **Objectives of the study:** A study of the agricultural marketing system is necessary to an understanding of the complexities involved and the identification of bottlenecks with a view to providing efficient services in the transfer of farm products and inputs from producers to consumers. An efficient marketing system minimizes costs, and benefits all the sections of the society. The broad objectives of this study are:

1. To study the Concept, Meaning & Definition of Agricultural Marketing.
2. To focus on the defects in Agricultural Marketing.
3. To suggest effective Remedial Measures for Improvement of Agricultural Marketing.
4. To give Suggestions for Effective Agricultural Marketing.

• **Research Methodology:**

This research paper aims to give a better understanding of the role AgriculturalMarketing in the development of economy. The study also aims to examine the problems before Agricultural Marketing in current scenario. The study is descriptive in nature. The literature and data are mainly based on secondary a source, which has been collected from commodity market and their various publications, books related topics, magazines, reputed journals, research paper, news paper & various internet sources likebulletins, annual reports and other publications. The various reports & records issues and maintained by the Government of India (GOI) are also used in the study.

• **Scope of the study:**

Agricultural marketing in a broader sense is concerned with:

- The marketing of farm products produced by farmers.
- The marketing of farm inputs required by farmers in the production of these farm products.

• **Defects of Agricultural Marketing:**

Even though India is an agricultural country, still its

ricultural marketing has been defective. The Indian farmers e unable to get reasonable price for the products even after eir hard work and are fully exploited by the middlemen.

Lack of market knowledge:

The Indian farmer has no knowledge about marketing. e believes on information acquired from the businessmen and oney lenders of the village. Mostly, the Indian farmers are iterate so they cannot read the newspaper. Thus, they do not ive sufficient knowledge about the market

Lack of Organisaion:

There is lack of collective organization on the part of dian farmers. A very small amount of marketable surplus is eing brought to the markets by a huge number of small farmers ading to a high transportation cost. Similarly, lack of unity nong farmers also causes their exploitation.

Inadequate Credit and Finance:

In the rural areas there is lack of financial resources, due which even their emergency requirements are not fulfilled. such conditions the farmers sell their produce immediately ter harvesting. Similarly they have to clear the moneylender's gh rate of interest debts so they cannot wait more time.

Distress Sale:

The most of the Indian farmers are very poor and thus ave no capacity to wait for better price of his produce in the sence of proper credit facilities. Farmers often have to go for ven distress sale of their output to the village money lenders- im—traders at a very poor price.

Lack of Storage Facility:

There is no proper storage of warehousing facilities for rmers in the villages where they can store their agriculture oduce. Every year 15 to 30 per cent of the produce are damaged ther by rats or rains due to absence of proper storage facilities. ence the farmers are forced to sell their surplus produce just

after harvests at a very low price.

6. Unfavorable Conditions:

Farmers are marketing their product under adverse circumstances. A huge number of small and marginal farmers are forced by the rich farmers, traders and moneylenders to fall into their trap to go for distress sale of their produce by involving them into a vicious circle of indebtedness.

• Remedial Measures for Improvement of Agricultural Marketing:

Improvement of the agricultural marketing in India is utmost need of the hour. The following are some of the measures to be followed for improving the existing system of agricultural marketing in the country.

1. Arrangement of basic facilities and services:

After independence, the Government of India adopted a number measures to improve the system of agricultural marketing, the important ones being establishment of regulated markets, construction of warehouses, provisions for grading and standardization of produce, standardization of weights and measures, daily broadcasting of market prices of agricultural crops on All india Radio, improvement of transport facilities etc. but still majority of rural area is uncovered with these facilities. Sincere and effective measures are needed to improve the system for the betterment of farmers.

2. Development of Co-operative Marketing:

Though Government has taken some effective measuresfor the improvement of the system of agricultural marketing to some extent but a major part of the benefits has been derived by large farmers who have adequate marketable surplus. However, the small and marginal farmers continue to sell a major part of their produce to moneylenders and in local market to meet their credit needs and these buyers offer them very low prices. Therefore, it is essential to form co-operatives of the small and

narket access opportunities, the internal agricultural marketing ystem in the country needs to be integrated and strengthened. here is a need to expand all the services that will develop igricultural marketing, relating to marketing system mprovement, strengthening of marketing infrastructure, nvestment needs, possible sources of finance and credit, mprovement in marketing information system using ICT, human esource development in agricultural marketing, and measures eeded for promotion of exports. The electronic trading portal or national agricultural market is an attempt to use modern echnology for transforming the system of agricultural marketing.

References:

1. S.D.Mishra & V.K.Puri Indian Economy Himalaya Publishing House 2009.
2. P.K.Dhar,Indian Economy Its Growing Domensions, Kalyani publishers 2000.
3. Acharya S. S.Agricultural Marketing and Rural Credit for Strengthening Indian Agriculture
4. Acharaya, S.S. & Agarwal, N.L. (2010), Agricultural Marketing in India, New Delhi: Oxford & IBH Publishing Co. Pvt. Ltd.
5. Singh Hardeep, Goel Manoj and, Singhal Amit, Challenges in Rural & Agriculture Market, 2012
6. Shrivastava, V. K. (2008), Periodic Markets and Agricultural Development, Delhi: Independent Publishing Company.
7. J.S.Railkar & Mrs, A.M.Acharya, Indian Economics Problems, Vipul prakashan Bpmbay 1994
8. Gopalasawamy, T.P., "Rural Marketing -Environment, Problems, strategie s"(2nded.), Vikas Publishing House, 2005
9. www.wikipedia.com
10. www.google.com
11. www.yahoo.com

❑❑❑

16

Challenges before Indian Education System

Dr. J. M. Kale
Associate Professor
Smt. L. R. T. College of Commerce, Akola (M.S.,)

Abstract:

India's higher education system is the third largest in the world, after China and the United States. The University Grants Commission (India), which enforces its standards, advises the government, and helps coordinate between the centre and the state. Accreditation for higher learning is overseen by 12 autonomous institutions established by the University Grants Commission such as NAAC.

Keywords: National Informatics Centre (NIC) Globalization, Higher Education.

Introudction :

The National Informatics Centre, (NIC) Government of India observed on 1st Sept. 2010 India has 20 central universities, 100 deemed universities, 5 institutions established and functioning under the State Act, and 13 institutes which are of national importance. Other institutions include 16000 colleges, including 1800 exclusive women's colleges, functioning under these universities and institutions. The emphasis in the tertiary level of education lies on science and technology.

19-20

Impact Factor 6.021

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

VIDYAWARTA®

Special Issue Vol - 01 September 2019

Indian council of social science research

impress
Impactful Policy Research in Social Science

Government of India
Ministry of Human Resource Development

Sponsored

One Day Interdisciplinary National Level Seminar on

SELF HELP GROUPS AND SOCIO-ECONOMIC EMPOWERMENT OF WOMEN

Friday, 27th September, 2019

Organized By

Department of Economics
Shri Balaji Sansthan, Deulgaon Raja's
SHRI VYANKATESH ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE
Deulgaon Raja, Dist.Buldhana- 443 204.
NAAC Re-accredited at 'B' Level

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | September 2019 Special Issue 01 | 011

14) Performance Evaluation of Self Half Group in Marathwada Region
Dr. Erande S. D., Jalna ||79

15) Microfinance In India
Dr. P. N. Ladhe, Malkapur ||83

16) Comprehensive Empowerment of Women through Self Help Groups
Dr. Mahavir N. Sadavarte, Jalna ||88

17) Microfinance Institutions In India: An Overview
Dr. S. N. Babar, Aurangabad ||89

18) The Role of Self Help Groups In Women Empowerment in Maharashtra...
Dr Kailas A Thombre, Dr Quazi Baseer Ahmed, Aurangabad ||95

19) The Role Of Self Help Groups In Women Empowerment
Prof. Dr. Balkrushna s. Ingle, Buldhana ||101

20) Micro Finance: Self-Help Groups And Women Empornment
Dr. Dnyanoba Jotiram Kande, Buldana. ||104

21) Problem Of Tribal Women's Self-Help Groups In Nandurbar District
Dr. G. M. Morey, Nandurbar ||113

22) Self-Help Groups: A Tool For Socio-Economic Development ...
Dr. Ambadas B. Pande, Akola ||117

23) Role of Mahila Arthik Vikas Mahamandal (MAVIM) for Women ...
Dr. Sunita Kalakhe, Buldana ||119

24) Role Of Self- Help Groups In Economic Enablement Of Women
Jyoti Sahebao Jadhav, Dr. Madhav Hanumantrao Shinde, Ahmednagar ||125

25) A Critical Analysis of Self Help Group in Marathwada Region
Dr. M. B. Biradar, Jalna ||129

26) Impact of Exclusion in Govt. Services, Work, Religion & Rits
Dr. Pagare P. B., Rajnikant A. Gaikwad, Aurangabad ||133

27) A Study On Women Empowerment Through Self Help Group ...
||138

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | September 2019 Special Issue 01 | 0117

7. triptimoy mondal others , analysis of the problems faced by poor tribal women members in self help groups (shgs): a study of tribal inhabited rural areas from the district of bankura, west-bengal , ijmrr/march 2015/ volume 5/issue 3/ article no-6/179-192 page no- 180
8. http://www.womenempowermentin india.com/
9. http://wcd.nic.in/empwomen.htm
10. annual reports of Nandurbar district (2016-17) , www.nandurbar.nic.in
11. statistical repots of nandurbar district(2016-17), https://nandurbar.gov.in
12. Problems of Scheduled Tribes and Remedies Provided by the Government in Thane District, www.shodhganga. inflibnet.ac.in
13. Problems of Plains Tribal women's Education, www.shodhganga.inflibnet.ac.in
14. socio-economic and cultural problems in tribal community, www.shodhganga. inflibnet.ac.in
15. Directorate Of Economics And Statistics, Government Of Maharashtra. www.maha.gov.in
16. Reviewing the status of education in tribal areas in Maharashtra A Comprehensive Report. Centre for Budget and Policy Studies (CBPS) Final Report , Jun, 2017
17. vision 2022, district administration Nandurbar. (2017) https://nandurbar.gov.in
18. Census of India, 2011 'District Census Handbook, Nandurbar'
19. Dr. G.M.Morey, Problems of Rural Tribal Women in Nandurbar District , Editorial Books "Gender Equality & Women Empowerment", Atharva Publications , page no 48-49

❑❑❑

22

Self-Help Groups: A Tool For Socio-Economic Development Of Household Women

Dr. Ambadas B. Pande
Asst. Professor & Head,
Department of Commerce,
Smt.RDG College for Women, Akola (M.S.)

• **Abstract:**

The introduction of Self Help Groups has been a recent and a revolutionary change in the economic structure of our country. Since independence India is suffering from severe socio-economic problems. Poverty has become a major threat to the economic development of our country. Therefore the planners and policy makers thought of identifying certain avenues and measures to check the wide spread poverty. One such solution is the formation of Self Help Groups. During the planning era several efforts were made by the Government of India to increase the role and the status of women. Self-Help Groups (SHGs) are increasingly becoming very important method of organizing women to take action and transform their situation. The strength of Self Help Groups is based upon the fact that the people who are facing problems are likely to be the most committed to solve them. For mutual help, these groups are instrumental in promoting informal structure of the poor to help them save and promote self reliance in financing these needs through Self Help Groups. But still poor have financial crisis. Hence, it is of considerable interest to study the role of Self-Help Groups in the socio-economic status of women in Akola District. Considering the major influencing factors to support the

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Publication
September 2019
Special Issue 01
0118

empowerment and factors affecting empowerment this study is undertaken. In this regard researcher tried to know the problems, hurdles and difficulties which members are facing while running the group due to illiteracy, financially and economically backwardness, social and political barriers etc.

Keywords: Self Help Groups (SHGs), National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD), State Rural Livelihood Mission (SRLM), National Rural Livelihood Mission (NRLM)

- **Introduction:**

The concept of Self Help Groups (SHG) serves the principle "By the women, of the women and for the women." The origin of SHG is from the brain of Gramin Bank of Bangladesh, which was founded by the renowned economist, Prof. Mohammed Yunus of Chittagong University in the year 1975. This was exclusively established for the poor. Self Help Group is a small voluntary association of 10-20 poor people which refers to self-governed, peer controlled, and informal group of people with same socio-economic background and having a desire to collectively perform common purposes. SHG functions on the basis of co-operative principles and provide a forum for members to extent support to each other. SHG movement in India gained momentum after 1992, when NABARD realized its potential and started promoting it. In 1999, Government of India, introduced Swarn Jayanti Gram Swarojgaar Yojana (SGSY) to promote self-employment in rural areas through formation and skilling of SHGs. The programme evolved as a national movement in 2011 and became National Rural Livelihoods Mission (NRLM) – world's largest poverty alleviation programme. Today, State Rural Livelihood Missions (SRLMs) are operational in 29 states and 5 UTs. SRLMs are working strenuously to form, nurture and strengthen SHGs. NRLM, by design, is more focused, time bound and outcome based programme. The programme was renamed in November 2015 as Deendayal Antyodaya Yojana (DAY – NRLM) SHGs have played an important role in enabling financial inclusion in rural areas. It has financially empowered women within the family and in local community. This paper attempts to identity the role of SHGs in socio-economic development of the rural household women in Akola taluka.

- **Objectives of the study:**

The general objective of the study is to assess whether women have become socio-economically sufficient after joining the SHGs in the study area or not. The study also aims to focus on the positive factors of SHGs in women empowerment in true sense. The specific objectives of the study are as follows.

1. To identify the socio-economic profile of the members of SHGs.
2. To assess the effectiveness of SHGs in the economic empowerment of women.
3. To assess the extent of awareness regarding the government porgrammes.

- **Research Methodology:**

This research paper aims to focus on the role of Self Help Groups in socio-economic development of the women. The study is descriptive in nature. The literature and data are based on primary and secondary source. Primary data has been collected through interview method and secondary data is taken from various Governments publications, books related topics, magazines, reputed journals, research paper, news paper & various internet sources like bulletins, annual reports and other publications. The various reports and records maintained by the Panchayat Samitee, Office of Maharashtra State Rural Livelihood Mission (MSRLM) and Mahila Aarthik Vikas Mahamandal (MAVIM).

- **Database:**

Researcher is working as 'Empanelled Financial Educational Resource Person' appointed by Securities and Exchange Board of India, Mumbai to conduct financial literacy programmes for various target groups of society

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | September 2019 Special Issue 01 | 0119

like Self Help Groups, Middle Income Class group, Home Makers, Retired Persons and Executive Class. SEBI is also focusing on Self Help Groups to create financial awareness amongst the SHGs. Keeping in mind this aspect primary data for this research paper was collected by discussion and interview method from 120 female members (Ten Groups) from five different villages through self-prepared schedule questionnaire. The geographical area of the study is confined to rural part of Akola Taluka to know the hurdles and difficulties in socio-economic development of rural women and positive impact thereof as being the members of Self Help Group. As shown in following table eleven relevant questions on socio-economic life of rural women were asked.

Table showing the responses of SHGs member:

Sr. No.	Items	Before joining the group		After joining the group	
		Yes	No	Yes	No
1.	Do you attend any meeting?	20 (17%)	100 (83%)	110 (92%)	10 (8%)
2.	Do you participate in any training programme or workshop?	25 (21%)	95 (79%)	70 (58%)	50 (42%)
3.	Do you know about Government welfare scheme?	40 (33%)	80 (67%)	100 (83%)	20 (17%)
4.	Do you have Insurance policy of your family?	15 (13%)	105 (87%)	110 (92%)	10 (8%)
5.	Do you have your bank account?	35 (29%)	85 (71%)	120 (100%)	00
6.	Do you take loan for business or any other allied activity?	10 (8%)	110 (92%)	80 (67%)	40 (33%)
7.	Do you prepare your family budget?	15 (13%)	105 (87%)	70 (58%)	50 (42%)
8.	Do you know about savings and investments schemes?	40 (33%)	80 (67%)	90 (75%)	30 (25%)
9.	Do you invest your savings in bank and other Govt.'s scheme?	30 (25%)	90 (75%)	65 (54%)	55 (46%)
10.	Do you able to save something from your income?	45 (38%)	75 (62%)	70 (58%)	50 (42%)
11.	Do you participate in Socio-political activities?	15 (13%)	105 (87%)	35 (29%)	85 (71%)

(Source: Researcher's own calculations from primary data)

• Results and Discussions:

The members selected for this study are specifically having rural background and majority of them are living under poverty line hence it will be something fruitful to analyse the collected data and find out the facts to give some useful suggestions to improve the rural life so as to prove the Self Help Groups as a powerful tool for socio-economic development for them. In the above given table all eleven items in the questionnaire were responded by 120 respondents selected for the study. Researcher tried to find out the social and economical improvements in the members of SHGs before and after joining the group. After analyzing the data following is the outcome of study.

• Social awareness and Empowerment:

As far as social awareness and empowerment is concerned the figures indicate that before joining the group only 17% women were taking interest in attending any type of meeting. But after joining the group near about 92% members attend the meeting because monthly meeting is a regular part of SHGs. Now members are spontaneously taking part in any meeting like bank officials, micro financers, Govt. authorities and group leader. Figures show that before joining group only 21% women were used to attend the workshops or other programme but after joining the group the figure reached to 58%. They not only attend the meetings or programmes but also ask the questions about their doubts. As before joining groups only 33% women were taking interest in knowing the Govt.'s schemes but after joining the figure increased up to 83%. As far as health and term insurance is concerned only 13% families were having their insurance policies but after joining the groups and attending the various meetings their awareness about insurance is increased. Now 92% families are having either health or term insurance policies. Hence all these facts and figures are the positive

MAH MUL/03051/2012 | ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Publication | September 2019 Special Issue 01 | 0120

indicators of improving social awareness and confidence level of the members...

- **Economic empowerment :**

Economic upliftment of poor ruralist is the aim of all government's schemes but unfortunately Majority of them are far away from the benefits. To bring these people in main source of this mission NDA Govt. introduced 'Jan Dhan Yojana' in the year 2014 under which poor people were permitted to open zero balance account in any nationalized bank. The intension behind opening zero balance account was that the government wanted to inculcate the banking habit in the people so that they could become a part of banking. My study shows that before joining the groups only 29% members were having the saving accounts but after joining the group 100% member compulsorily became the part of bank accounts. It proves that SHGs are medium for promoting the habit of saving among the women and to enhance the equality of status of women as participant, decision makers and beneficiaries in the democratic, economic, social and cultural spheres of life. It is evident from the table that 33% of the respondents were unaware about the saving and investments schemes of government in pr-SHG period. However after joining the group 75% women shown interest in knowing the savings and investments.

The data shows that before joining the group mere 25% respondents were having their investments but after joining the group the habit of saving and investment gradually developed now 54% respondents are having their investments in various Govt.'s schemes like Sukanya Smruddhi Yojana, National pension scheme, Kisan vikas patra, National Saving Certificates etc. These are the notable changes in life of respondents as for as economic empowerment is concerned.

- **Participation in Social and Political activities:**

Empowerment of women has emerged as an important issue in India which constitutes nearly 45% of the population. The role of women in the development nation is equally important as man hence to improve their status they should be socially, psychologically and politically empowered. In this regard item no.11 in the table shows the impact of participation of women in socio-political activities. In socio-political activities participation of women increased from 13% to 29%. These are positive symptoms of increment in village social and political activities.

- **Conclusion and Suggestions:**

Indian constitution in its fundamental rights has provisions for equality, social justice and protection of women. These goals are yet to be realized. Still women continue to be discriminated, exploited and exposed to inequalities at various levels. So the concept of empowerment as a goal of development through SHGs projects and programmes has been gaining wider acceptance. The empowerment of women through SHGs lead the benefits not only to the individual women but also the family and community as a whole through collective action for development. These SHGs have a common perception of need and an impulse towards collective action. Empowering women is not just for meeting their economic needs but also for more holistic social development.

As the figures and percentage shown in table indicates that there are remarkable changes in women's overall development before and after joining the groups. As the group encourage women to participate in decision making and prepare women to take up leadership positions. Empowerment is a process of awareness and capacity building, leading to greater participation, greater decision making power and control of the transformative action. Hence SHG Programme clearly plays a central role in the lives of the poor which helps the rural women to acquire power for their self-supportive life.

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Publication
September 2019
Special Issue 01
0121

There is evidence of increased household income and standard of living due to SHGs. Women are becoming self sufficient in making decision and doing their financial planning.

For their continuous upliftment Government programs like Social Security schemes, Prime Minister Awas Yojana, Swach Bharat Abhiyan and recently announced Healthcare scheme etc. should be implemented through SHGs so that they could get regular source of income. Secondly the policy of credit and finance should make easy and rigid so that members can easily avail the schemes and their problem of finance could be solved.

• **References:**

- Empowerment of Rural Women Through Self Help Groups, Dr. B.Suguna, Discovery publishing house, New Delhi.
- Women Empowerment, Sushma Shrivastava, Commonwealth Publishing house, New Delhi.
- Women's Empowerment, Hajir Kumar, Regancy Publications, New Delhi.
- Women Empowerment and Social Change, a Kumar, Anmol Publications Pvt. Ltd. New Delhi.
- Women's Political Representation and Empowerment in Inida, Evelin Hust, Manohar publications, New Delhi.
- www.wikipedia.com
- www.google.com
- Women Education and Empowerment, Chitranjan Ojha, Regal Publications, New Delhi.

❑❑❑

23

Role of

Mahila Arthik Vikas Mahamandal (MAVIM) for Women Development with help of SHG.

Dr. Sunita Kalakhe,
Shri Shivaji Science and Arts College,
Chikhli Dist.Buldana

****

Abstract:

In this paper author describe self help group and development of women. Papers main focus on role of mahila arthik vikas manamandal(MAVIM) of women development. It is mahadal create government of Maharashtra for development of women and growth of GDP of Maharashtra. MAVIM is implementing developmental programs in all 34 districts of Maharashtra, including Mumbai sub urban areas.

Key Words: Self-Help Group, MAVIM, Women Development.

Introduction:

Self-Help Group or in-short SHGs is now a well-known concept. It is now almost two-decade old. It is reported that the SHGs have a role in hastening country's economic development. SHGs have now evolved as movement. Mainly, members of the SHGs are women. Consequently, participation of women in the country's economic development is increasing. They also play an important role in elevating the economic status of their families. This has led boost to the process of women's empowerment. In the recent years, empowerment has been recognized as the central issue in determining status of women.

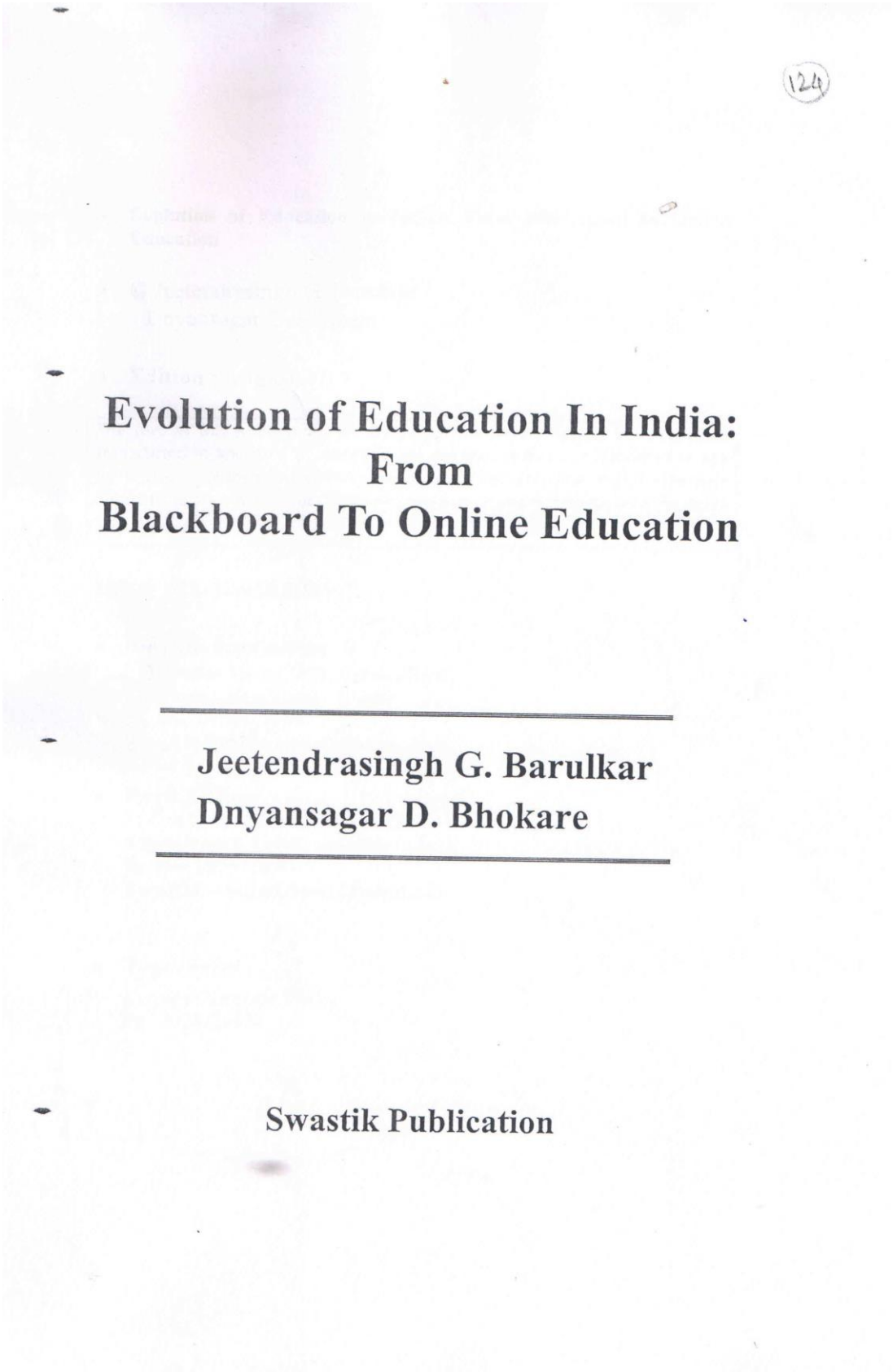

124

Evolution of Education In India: From Blackboard To Online Education

Jeetendrasingh G. Barulkar
Dnyansagar D. Bhokare

Swastik Publication

125

- **Evolution of Education in India:: From Blackboard to Online Education**

- © Jeetendrasingh G. Barulkar
  Dnyansagar D. Bhokare

- **Edition : August 2019**

The text of this publication, or any part there should not be reproduced or transmitted in any form or stored in any retrieval system, or translated in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying and/or otherwise without the prior written permission of the Author and Publishers with the rights are reserved.

ISBN: 978-81-950219-3-2

- **Swastik Publication**
  213, Vardan House, 7/28, Aansari Road,
  Dariyaganj, New Delhi - 110002
  Ph. No.: 9968482939
  E-mail id: swastika-books@yahoo.com

- **Regd. Office:**
  31 Gali No.1, A Block, Pocketü-5
  Soniya Viharü, Delhi - 110 090
  Ph. No.: 989942604
  E-mail id: swastika-books@yahoo.com

- **Type Setter :**
  Akshara Computer Works
  Ph : 7028020478

126

Contents

Sr. No.	Paper Title	Written By	Page No.
1.	Emergence and Benefits of Education System in India	Dr. S. O. Qureshi	1-6
2.	Narration of Education in India and Benefits of Higher Education	Dr. Deepak K. Shrungare	7-13
3.	Contemporary Scenario of Education in India	Dr. Ganesh N. Budhlani	14-18
4.	Advancement of Education Past Independence	Jitendra Ghanshyam Suryawanshi	19-24
5.	Nationalized Strategies on Education System in India	Sandip Tukaramji Pendam	25-29
6.	Novel Techniques in Teaching Learning Paradigm	Dr. Anand Gangadhar Naranje	30-34
7.	Connotation and Concerns in Indian Education System	Vishnu Anandrao Sadafale	35-39
8.	Imperative Confronts in Indian Education System	Dr. Sudhir Narayanrao Bayaskar	40-44
9.	Implications for Upgrading Indian Education System	Shrikant Prakash Patil	45-51
10.	Primordial and Contemporary Indian Education System	Dr. Narendra K. Nagpure	52-56
11.	Role of Cloud Technology in Indian Education System	Rupesh R. Dahake	57-61

12.	E-Learning in Indian Education	Dr. Anil M. Tirkar	62-68
13.	Dominant State of Indian Education System	Dhananjay H. Mendhule	69-73
14.	Brunt of Restfulness and Globalization on Indian Education System	Dr. Satish L. Chaple	74-79
15.	An Efficient Reassessment of Teacher Leadership in Indian Education System	Dr. Prakash Chopade	80-85
16.	Prime Outset of Bequest Education in India	Siddarth N. Mendhe	86-92
17.	Appreciation and Expansion of Talent in India	Miss. Manjusha M. Mamilwar	93-97
18.	Challenges to Offer Suitable Services for Gifted Learners in India	Dr. Chakradhar G. Bagade	98-102
19.	Assistance of India to Talent-Based Education	Dr. Maroti Ramkrishna Wagh	103-109
20.	Electronic Education in India : Effects and Impacts	Dr. Parag Joshi	110-115
21.	Topical Research Inclination in Online-Learning	Dr. Yogesh Patinge	116-121
22.	An Overview on Use of ICT In Research Work	Dr. Ambadas B. Pande	122-127

128

22

AN OVERVIEW ON USE OF ICT IN RESEARCH WORK

Dr. Ambadas B. Pande
Asst. Professor & Head,
Department of Commerce
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola (M.S.)
Email: abpande12@gmail.com. ,
(M) 9422893162

Abstract:

Research & Information Technology both are complementary to each other and the purpose of research is to investigate and uncover useful information.. It's a need of time that researchers need to change with changing times and need to understand today's fast changing knowledge base and its peculiarities. ICT tools are mainly used by researchers for its ability to ease knowledge-gathering process and to enhance resource-development. Thus the ICT tools which provide with the most open situations with great autonomy to the researcher can really help in identifying and solving research problems in the most creative ways. The use of ICT is based on the individual's logical assessment of how various applications increase researcher's effectiveness and efficiency in work and provide ease in communication with peers.

ISBN: 978-81-950219-3-2

129

ICT is now considered as a vehicle to research process for driving it to place of destination. In today's world of globalization where world is rapidly moving into the digital media and the role of ICT is becoming more important in research. By using the ICT tools the researchers are able to design various types of documents and data collection can expand their knowledge. Now with the help of computer one can easily analyze and compute the data by using statistical tools and various software's after data collection it is now become very easy to present it in effective way by using ICT. Computer Technology makes the researcher independent and isolate to study and getting well work done. Thus ICT is used by the researcher to make the data collection process easy and make research process accurate. This article is written with an objective of finding out how is the academic researcher changed, helped, or hindered by the use of ICT's in general and new technological tools in specific.

Key Words

ICT, Research, Technology, Data analysis, e-resources.

Introduction

Today, in the modern era, Information Technology play vital role especially in research process. ICT refers to the combination of different technologies that provide access to information through telecommunication. It is similar to information technology but focuses primarily on communication technologies which includes internet, wireless network, cell phones and various other types of communication media. Similarly ICT has gifted the society various types of communication media. Although, there is no single universal definition of ICT, the term is generally defined as "a diverse set of technological tools and resources used to communicate and to create, disseminate, store and manage information. Application of ICT is very essential source for research work because its ability to ease the knowledge-gathering process and it also enhance resource development. Similarly it will generate coordination between information and communication technology. Generally, ICT tools help researcher in various research related tasks identify appropriate information sources like critically analyze information, research effectively, manage information, use information to extend and communicate knowledge across subject fields, search up to ten databases and electronic resources simultaneously, receive results in a common format, link to individual databases for more specialised searching, select favourite resources and e-journals, save searches and records, and setup email alerts etc.

The possibilities of conducting research with Internet and its virtual components by individuals and organizations are innumerable. While going

ISBN: 978-81-950219-3-2

through the research papers among others, several authors have mentioned that ICTs support instantaneous information exchange despite geographical distances, costless accumulation of data and documents, improvements in the precision of knowledge reproduction, innovative and more effective routines to design new products and conduct problem solving activities both at individual and organizational level.

➢ **Research Objectives:**

The proposed study has been under taken keeping in mind the following objectives:

1. To study the Meaning and concept of ICT.
2. To understand the usages of ICT in Research Work.
3. To identify the various ICT tools to make research effective.
4. To understand the challenges involved in use of ICT in research.

➢ **Research Methodology**

The study is descriptive in nature and therefore the information presented is entirely based on secondary data. Secondary information has been collected from various reports, magazines, journals, WWW related articles to assess the use of ICT in sustainability of Research.

➢ **Meaning and Concept of ICT**

ICT refers to technologies that provide access to information through the telecommunications. Information and Communication Technology can simply be defined in its simplest form as an electronic medium for creating, storing, manipulating receiving and sending information from one place to another. It makes message delivery faster, more convenient, easy to access, understand and interpret. It uses gadgets such as cell phones, the Internet, wireless network, computer, radio, television, Satellites, base stations etc. These resources are used to create, store, communicate, transmit and manage information.

➢ **Application of ICT in Research:**

ICT - Application in Pre-Data analysis

In Pre-data analysis ICT can be used as:-

i) Literature and content Search: Before ICT researchers need to perform manual search on hard copies of literature in libraries which take much efforts but now with the help of ICT this can be done easily in fraction of movement

ISBN: 978-81-950219-3-2

through Shodhganga, Google Scholar, and Indian Scholar etc. similarly for searching the content we can use ICT search engines like Google, Yahoo etc.

ii) Literature Tracking: Using software's like Mandeley to track a researches literature is saving time and efforts as well as capable to manage lots of literature that the researchers was not possible in the past.

iii) Data Collection and analysis: With the help of ICT, researchers can even collect the primary data with the help of ICT tools like Google Forms, Survey Monkey and can use various online tools for calculation and analysis purposes.

➢ **ICT - Application in Data analysis**

Applications of ICT in data analysis is classified as

- **Quantitative Data Analysis**

Some Quantitative data analysis tools available like Multiple regression, t-test and analysis of variance (ANOVA), EXCEL, SPSS (Statistical Package for Social Science)

- **Qualitative Data Analysis**

Some Qualitative data analysis tools are NVivo, ATLAS.ti ,MAXQDA, SPSS Text Analytics etc.

➢ **ICT - Application in Post-data analysis:**

- **Reference & Bibliography Compilation**

Before the invention of ICT, researchers have to compile reference & bibliography manually which lacks accuracy and efficiency but now with ICT tools are available like End Note, Zotero, Mendeley etc.

- **Article and Theses/Dissertation Discussions**

Now in modern era researchers can discuss and communicate the research article and thesis with other researchers and supervisors through online platforms like Academia.edu and Research Gate.

- **Plagiarism Detection**

Before ICT, authorities ,Universities were depend on readers to detect plagiarism manually but now in market plagiarism software's are available like Grammarly, Article Checker, Turn tin, Duplichecker etc.

- **Journal /Manuscript Submission**

In the past period journals and manuscript submission were done through email communication but now in web based era electronic manuscript submissions can be done among the researchers which improves the productivity and quality of work. For this the various software's are used like Elsevier, Wiley, Sage publication etc.

ISBN: 978-81-950219-3-2

132

126

➢ **Pros of Using ICT in Research**

- **Feasibility and Effectiveness**

By using ICT in research we can get large amount of data anywhere and anytime i.e. 24*7*365. Similarly uses of various ICT tools in research increases the effectiveness of research. Another important advantage of ICT in research is that it reduces the lots of manual work which ultimately reduces the cost.

- **Collecting and storing data**

ICT can be used for collecting data, in case of study based on primary data, Online Questionnaires, Surveys form can be used to collect data instead of collecting data manually from the respondents. Collected data can be saved through using databases and spreadsheets and these can be protected by passwords.

- **Time saving and accessibility**

By using ICT primary data can also be collected from remote areas there is no need to go at distance place. It also facilitate to access secondary data through various online portals of Government departments.

- **Easy Processing**

Many complex calculations can be easily and accurately processed by using ICT tools in a short time.

➢ **Cons of using ICT in Research**

- **Plagiarism**

The biggest disadvantage of using ICT in research is plagiarism, due to easy availability anyone can copy the data.

- **Dependency**

As there are many sources of secondary data are available through many websites so researchers are totally dependent on secondary data, they don't take efforts for primary data collection.

- **Secondary data**

As easy availability of secondary data, the researcher don't make much efforts for primary data hence many time it seems that there is a lack of primary data.

➢ **Conclusions**

From all over discussion it is clear that to make the research sustainable. It is very important to make the research survive and grow by

ISBN: 978-81-950219-3-2

133

adding value to it. ICT has great contribution making avail the e-journals access, e-libraries, all other information and news changing of the education pattern. Use of ICT tools for making research data and information available are plenty in numbers today , but the best use of ICT tools would be to improve cognitive skills and thus help discriminate , analyse and create information rather than simply accumulate. As usually research process deals with large amount of complex information and requires a lot of skills to analyse and organize these well, any ICT tool which helps the researcher give meaning and precision along with adding value to the information generated would be rated above the ones which help in just gathering information. From the above study, it is concluded that there are notable benefits of using ICT in research. These include the achievement of increase speed, large amount of data availability, reduced complexity as well as lower the cost of research. By using the various statistical tools, research can be done effectively. Research complexity has also reduced in ICT mode which is more in manual mode. Thus at last, we can conclude that in the modern world which is competitive the researcher's productivity can be increased by using various ICT tools and technologies. With the help of Computer based technology, recently we found more accuracy and perfection in research analysis. Hence, ICT became the basic requirement of research in present scenario.

➢ **Suggestions**

- Every Researcher should use ICT Technology essentially as it is a need of an hour.
- Researcher should also follow code of conduct while doing research work.
- Every Research Centre should make available plagiarism software so that it will create proper harmony in research work and even maintain ethical manner.

➢ **References**

1. Dr.Gabhane. Dinesh SPSS 20.0 -A guide to statistical Analysis for research 1st Edi:2018
2. Dr.Sushil Madan, 2015 Information Technology, Taxmann Allied Services Pvt.Ltd, New Delhi
3. O.R Krishna swami, Research Methodology 1st Edi:2016
4. Wikipedia
5. Scholarify.in
6. www.google.in

ISBN: 978-81-950219-3-2

Dr. D. N. Vyas **Dept.:- Commerce** **Session: - 2020-21**

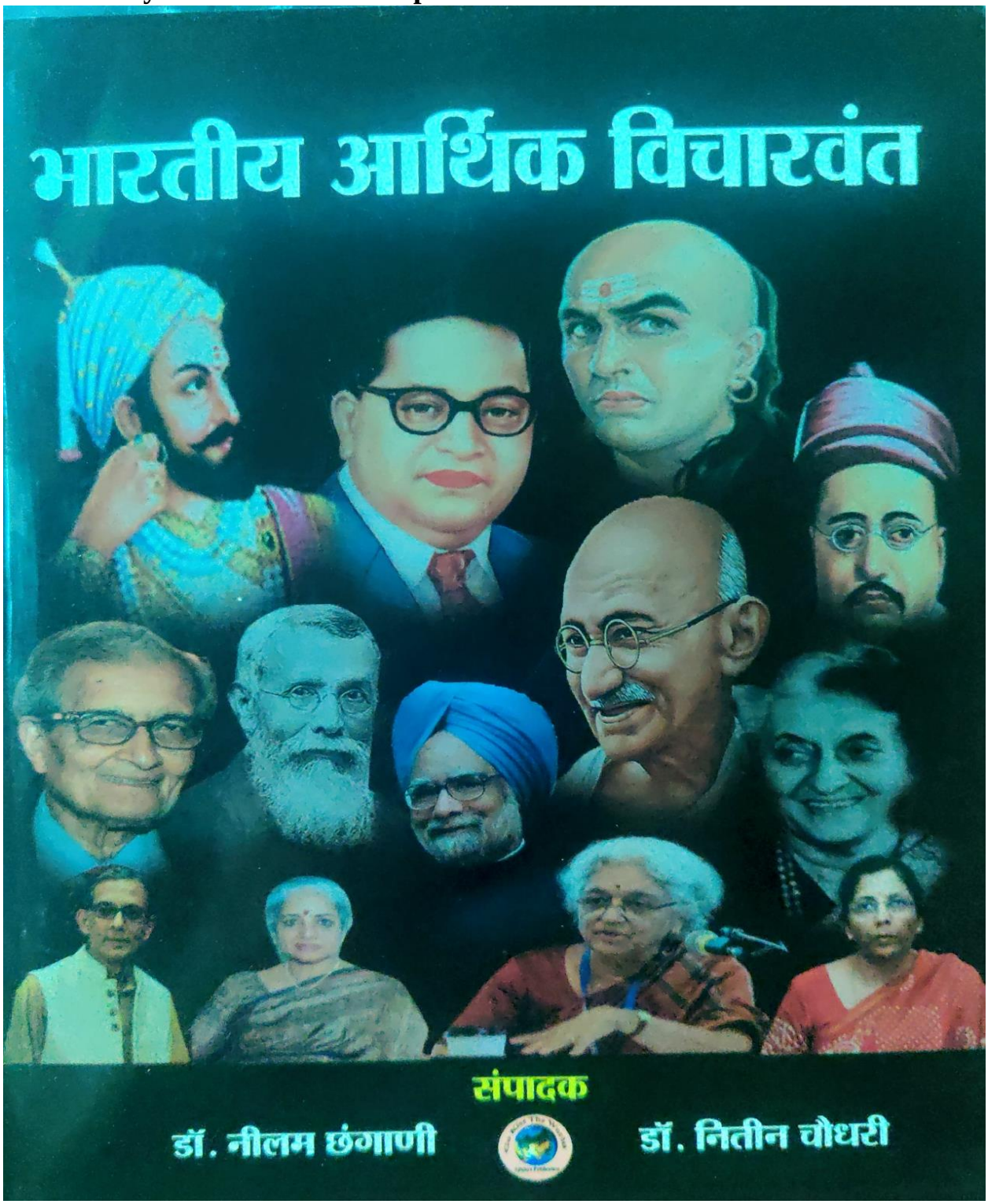

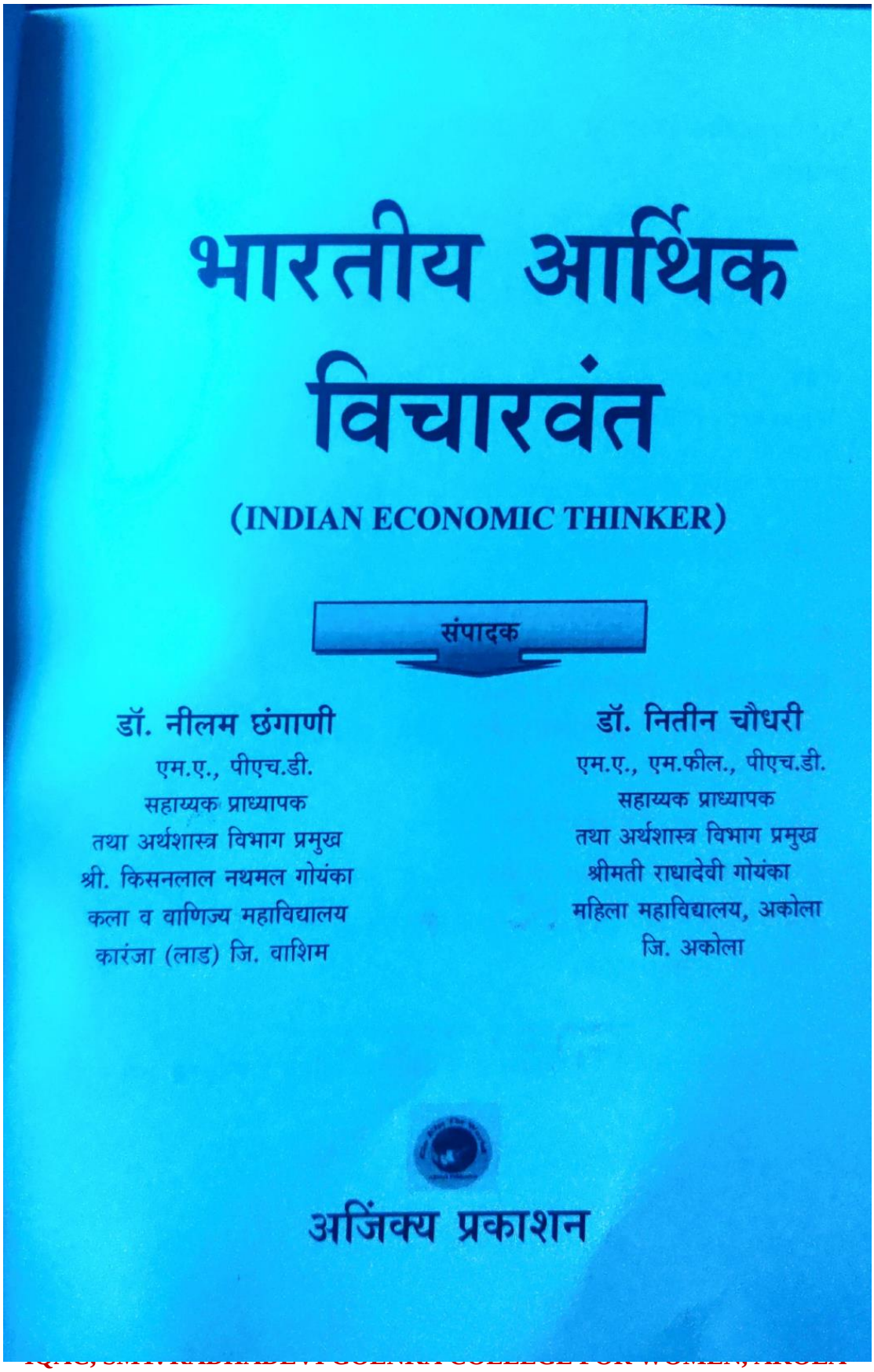
भारतीय आर्थिक विचारवंत
(INDIAN ECONOMIC THINKER)
संपादक
डॉ. नीलम छंगाणी
एम.ए., पीएच.डी.
सहाय्यक प्राध्यापक
तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री. किसनलाल नथमल गोयंका
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
कारंजा (लाड) जि. वाशिम
डॉ. नितीन चौधरी
एम.ए., एम.फील., पीएच.डी.
सहाय्यक प्राध्यापक
तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्रीमती राधादेवी गोयंका
महिला महाविद्यालय, अकोला
जि. अकोला
अजिंक्य प्रकाशन

भारतीय आर्थिक विचारवंत : डॉ. नीलम छंगाणी, डॉ. नितीन चौधरी

प्रकाशक :

ॲड. कु. जे. व्हि. भगत

अजिंक्य प्रकाशन

भिमनगर, वापटा पो. कुपटा

ता. मानोरा जि. वाशिम

संपर्क : ९६०४४०२०५३

WhatsApp : 8007143527

Website : www.ajinkyapublication.com

E-mail : ajinkyapublication@gmail.com

ISBN :978-93-90532-21-6

© लेखकाधिन

प्रथम आवृती : जानेवारी २०२१

अक्षर जुळवणी : अजिंक्य प्रिंटीग्स् ॲण्ड कॉम्प्यूटर्स

मुखपृष्ठ : अरविंद मनवर

मुद्रक : अजिंक्य एन्टरप्राईजेस, वाशीम

प्रमुख विक्रेता: अजिंक्य पुस्तकालय, वाशिम

संपर्क : ८००७१४३५२७ / ९६०४४०२०५३

किंमत : रु.३५० फक्त

(या पुस्तकात व्यक्त झालेल्या मतांशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.)

गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्या आर्थिक विचारांचा आढावा

डॉ. देवेंद्र एन. व्यास
प्राचार्य,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना :

भारतात पुरातन काळापासून आर्थिक समस्यांचे स्वतंत्ररित्या अध्ययन करण्यात आले नव्हते. समाजात धार्मिक, सामाजिक, राजनैतिक तसेच नैतिक विचारांबरोबर आर्थिक विचार प्रगट होत गेले. प्राचीन काळातही प्रत्येक प्रगत समाजापुढे काही अर्थशास्त्र विषयक प्रश्न होते. सूक्ष्म बुध्दीचे लोक त्या प्रश्नांचे उकल करण्याचा प्रयत्न करीत. प्राचीन भारतात बाजारपेठा कशा स्थापन कराव्यात, त्यांचा विकास कसा करावा, अंतर्गत व आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वृध्दी कशी करावी, बाजारपेठेतील मक्तेदारी कशी कमी करावी, गैरप्रकारांचे नियंत्रण कसे करावे या आर्थिक प्रश्नांचे विवेचन त्या काळातील साहित्यात आपणास आढळून येते. कौटीलीय अर्थशास्त्र म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या ग्रंथातही याचा उल्लेख असल्याचे दिसून येते.

भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या स्वतः केलेल्या स्वतंत्र अंदाजाच्या आधारे भारताचे अर्थशास्त्राचे जनक दादाभाई नौरोजी यांनी भारतीय जनता ही किती दरिद्री आहे? हे दाखवून दिले व ब्रिटिशांनी चालविलेले आर्थिक शोषण, या दारिद्र्याला कसे कारणीभूत आहे हे त्यांनी निदर्शनास आणले. ब्रिटिशांच्या संपर्काचा भारताच्या आर्थिक विकासावर झालेला विपरित परिणाम रमेशचंद्र दत्त यांनी त्याकाळातील भारताच्या आर्थिक इतिहासाच्या मांडणीतून स्पष्ट केला.

एकंदर विचार केला तर भारतासारख्या संस्कृतिप्रधान, परंपरागत विचारसारणी असलेल्या देशात पुरातन कालावधीपासून आर्थिक विचारांची परंपरा लाभलेली आहे. तरी स्वातंत्र्यपूर्व काळात अनेक आर्थिक समस्या निर्माण झाल्या. या समस्यांवर तात्कालीन समाजसुधारकांनी आपली विविध भाषणे, लेख, आदिंमधून आपले आर्थिक विचार मांडले आहेत. त्यातीलच गोपाळ कृष्ण गोखले यांचे आर्थिक विचारांचे प्रस्तृत शोध निबंधातून विश्लेषण केले आहे.

व्यक्तीपरिचय :

९ मे १८६६ रोजी कोल्हापूर ग्रामीण भागात गोपाळ कृष्ण गोखले यांचा जन्म झाला. बालवयातच वडीलांचा मृत्यू झाल्याने त्यांना कर्मठ आणि सहिष्णू बनविले. स्नातक पदवी प्राप्त केल्यानंतर गोखले हे गोविंद रानडे यांचेद्वारा स्थापित डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे सदस्य बनले. त्यानंतर ते गोविंद रानडे यांचे शीष्य बनले. शिक्षण पूर्ण करताच त्यांनी न्यु. इंग्लीश हायस्कूल मध्ये अध्यापनाचे कार्य केले. त्यानंतर त्यांनी पुण्यातील प्रसिध्द फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये इतिहास आणि अर्थशास्त्र विषयाचे प्राध्यापक म्हणून काम केले होते.

आपल्या समाज, स्वायत्ततेचा उपयोग घेण्यास लायक बनवायचा तर, निःस्वार्थी अशा समाज सेवकांची एक संस्था तयार केली पाहिजे असे गोखले यांना वाटत होते. समाजाचे अंतर्बाह्य स्वरूप बदलण्याखेरीज तो स्वातंत्र्याला पात्र होणार नाही, ही रानडे यांची धारणा होती आणि याच उद्देशाने त्यांनी भारत सेवक समाजाची स्थापना केली होती.

गोखलेंचे आर्थिक विचार :

आर्थिक विचारांच्या संदर्भात गोखले हे रानडेंचे अनूयायी होते. अर्थशास्त्रात वित्तव्यवस्थेचा गोखलेंचा गाढा अभ्यास होता. त्यांनी आपले आर्थिक विचार स्वतंत्र असे मांडले नाहीत. मात्र त्यांनी इंग्रज सरकारच्या शोषणयुक्त धोरणावर टिका करताना तसेच वेळोवेळी केलेल्या अंदाजपत्रकीय भाषणातून त्यांचे आर्थिक विचार ठळक स्वरूपात मांडले होते. देशातील वित्तीय नियंत्रण आणि राजकोषीय प्रशासन व्यवस्था या विषयाविषयी त्यांची आवड होती. वित्तव्यवस्थेत भारताचे अंदाजपत्रक कशा स्वरूपाचे असायला हवे याबाबत त्यांनी विचार मांडले. त्यांच्यामते, देशाचे अंदाजपत्रक हे आधिक्याचे असू नये, कारण आधिक्याचे अंदाजपत्रक ही नीति दोषपूर्ण आहे. आधिक्याचे अंदाजपत्रकामुळे निरर्थक खर्चाला प्रोत्साहन मिळत जाते आणि शासनाला त्या प्रकारची सवय लागत जाते. त्याच प्रमाणे गोखले यांनी देशात रेल्वे हा वाहतुकीचा व्यवसाय उभारण्यासाठी घेतलेले कर्ज फेडण्यासाठी आधिक्याच्या अंदाजपत्रकाच्या विरोधात होते. कारण रेल्वे हा एक व्यवसाय आहे त्यामुळे या व्यवसायासाठी घेतलेले कर्ज हे रेल्वेला प्राप्त होणाऱ्या उत्पन्नातूनच व्हावयाला हवे ना की, करापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नातून. करापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचे वितरण होत असताना भूमिपासून मिळणारे राजस्व, उत्पादन आणि

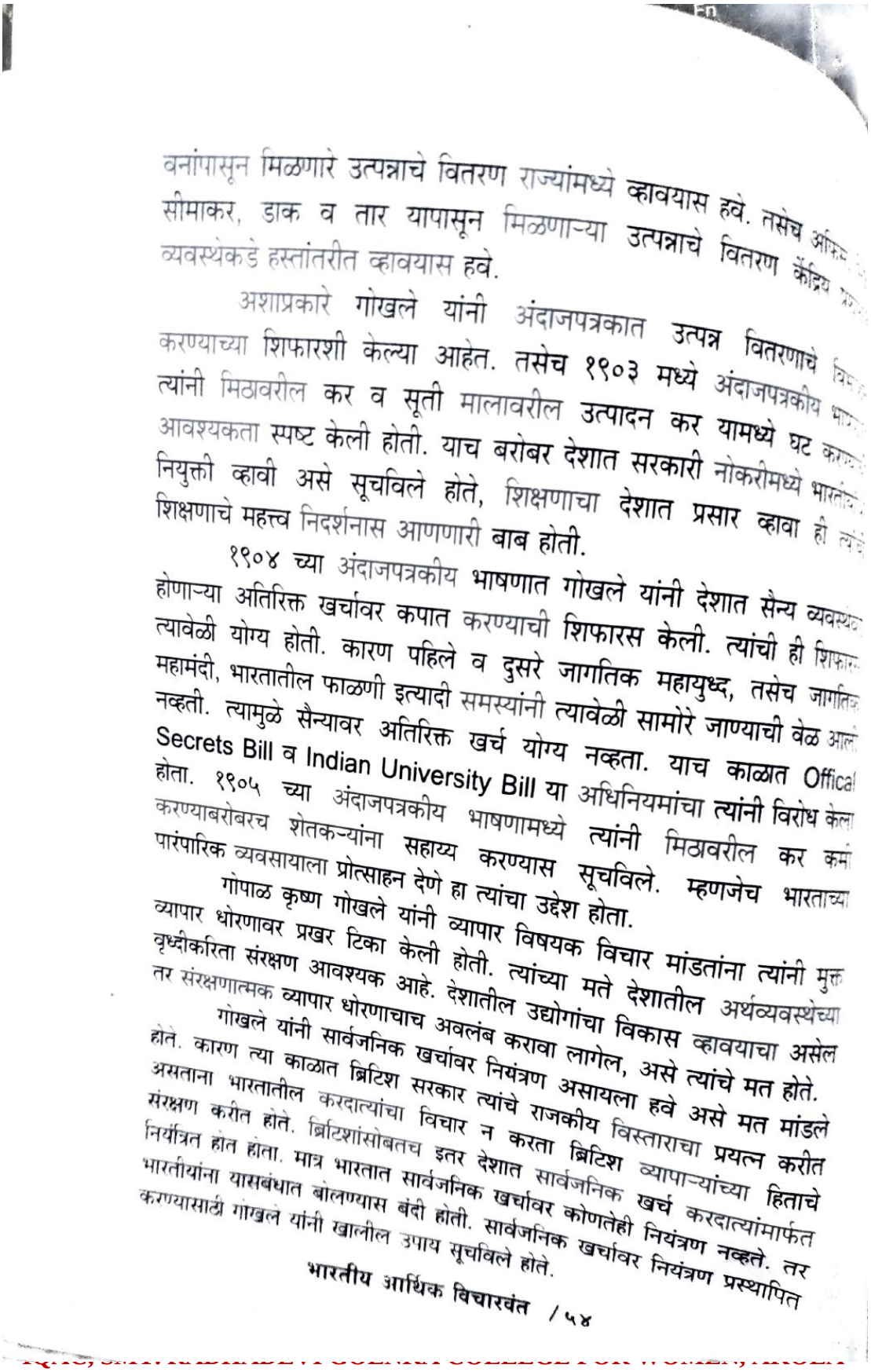

वनांपासून मिळणारे उत्पन्नाचे वितरण राज्यांमध्ये व्हावयास हवे. तसेच अ
सीमाकर, डाक व तार यापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचे वितरण केंद्रिय
व्यवस्थेकडे हस्तांतरीत व्हावयास हवे.

अशाप्रकारे गोखले यांनी अंदाजपत्रकात उत्पन्न वितरणाचे
करण्याच्या शिफारशी केल्या आहेत. तसेच १९०३ मध्ये अंदाजपत्रकीय
त्यांनी मिठावरील कर व सूती मालावरील उत्पादन कर यामध्ये घट
आवश्यकता स्पष्ट केली होती. याच बरोबर देशात सरकारी नोकरीमध्ये
नियुक्ती व्हावी असे सूचविले होते, शिक्षणाचा देशात प्रसार व्हावा
शिक्षणाचे महत्त्व निदर्शनास आणणारी बाब होती.

१९०४ च्या अंदाजपत्रकीय भाषणात गोखले यांनी देशात सैन्य व्यवस्थ
होणाऱ्या अतिरिक्त खर्चावर कपात करण्याची शिफारस केली. त्यांची ही शिफार
त्यावेळी योग्य होती. कारण पहिले व दुसरे जागतिक महायुध्द, तसेच जागतिक
महामंदी, भारतातील फाळणी इत्यादी समस्यांनी त्यावेळी सामोरे जाण्याची वेळ आली
नव्हती. त्यामुळे सैन्यावर अतिरिक्त खर्च योग्य नव्हता. याच काळात Official
Secrets Bill व Indian University Bill या अधिनियमांचा त्यांनी विरोध केला
होता. १९०५ च्या अंदाजपत्रकीय भाषणामध्ये त्यांनी मिठावरील कर कमी
करण्याबरोबरच शेतकऱ्यांना सहाय्य करण्यास सूचविले. म्हणजेच भारताच्या
पारंपारिक व्यवसायाला प्रोत्साहन देणे हा त्यांचा उद्देश होता.

गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी व्यापार विषयक विचार मांडतांना त्यांनी मुक्त
व्यापार धोरणावर प्रखर टिका केली होती. त्यांच्या मते देशातील अर्थव्यवस्थेच्या
वृध्दीकरिता संरक्षण आवश्यक आहे. देशातील उद्योगांचा विकास व्हावयाचा असेल
तर संरक्षणात्मक व्यापार धोरणाचाच अवलंब करावा लागेल, असे त्यांचे मत होते.

गोखले यांनी सार्वजनिक खर्चावर नियंत्रण असायला हवे असे मत मांडले
होते. कारण त्या काळात ब्रिटिश सरकार त्यांचे राजकीय विस्ताराचा प्रयत्न करीत
असताना भारतातील करदात्यांचा विचार न करता ब्रिटिश व्यापाऱ्यांच्या हिताचे
संरक्षण करीत होते. ब्रिटिशांसोबतच इतर देशात सार्वजनिक खर्च करदात्यांमार्फत
नियंत्रित होत होता. मात्र भारतात सार्वजनिक खर्चावर कोणतेही नियंत्रण नव्हते. तर
भारतीयांना यासबंधात बोलण्यास बंदी होती. सार्वजनिक खर्चावर नियंत्रण प्रस्थापित
करण्यासाठी गोखले यांनी खालील उपाय सूचविले होते.

देशातील अर्थव्यवस्थेला अनुसरून खर्च व्हावयास हवा. युध्द, अकाल अशा
ांना अतिरिक्त खर्च सामान्य राजस्वापेक्षा अधिक असू नये.
सैनिकी खर्च कमीत कमी असायला हवा. देशात तेवढेच सैन्य हवे जेवढे की,
श्यक आहे.
सार्वजनिक सेवेमध्ये जास्तीत जास्त भारतीयांचा समावेश व्हावयास हवा. तसेच
ज सरकारच्या कर्मचाऱ्यांप्रमाणेच भारतीय कर्मचाऱ्यांना वेतन मिळायला हवे.
लेखा परिक्षण स्वतंत्र व्हावयास हवे.

गोखले यांचे सार्वजनिक खर्च विषयक विचार क्रमवाचक सार्वजनिक
ांच्या आवश्यकतेवर भर देणारे होते. गोपाल कृष्ण गोखले यांचे आर्थिक विचार
देशातील विविध समस्या व ब्रिटिश शासनाची शोषण विषयक धोरणावर नियंत्रण
ण्याच्या दिशेने असल्याचे दिसून येते.

रांश :

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतावर अनेक परकीय सत्तांचे वर्चस्व होते. त्यात
ज शासनाने १५० वर्षे देशावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले. आणि जागतिक
तळीवर गोखले यांच्या उपस्थितीत कोणतीही जागतिक समस्या निर्माण झाली
ती. त्यामुळे त्यांच्या विचारात तत्कालीन परिस्थितीत असणाऱ्या आर्थिक
मस्यांवर भर असलेला दिसून येतो. त्या काळात इंग्रज सरकारने देशातील
र्थव्यवस्थेत चालू केलेले शोषण याचा परिणाम गोखले यांनी आपल्या विचारात
ग्रज सरकारच्या शोषणयुक्त धोरणावर टिका केली व त्यावर उपाय सूचविले आहे.
ही प्रमाणात त्यांचे आर्थिक विचार आजच्या काळातही गरजेचे असल्याचे दिसून
ते.

गोखलेंचे विचार हे शांतता निर्माण करून देशात सुशासन निर्माण करण्यावर
र देणारे होते. लोकमान्य टिळक यांनी १९१५ मध्ये गोखले यांच्या मरणोपरांत शोक
यक्त करतांना असे म्हटले आहे की, भारताच्या रत्नाचे स्थान अन्य कोणताही व्यक्ती
प्त करू शकत नाही. भारताचा गौरव, महाराष्ट्रातील श्रमिकांचा नेता ज्याच्या
ंताने झालेली क्षती पुन्हा भरून निघणे कठिण आहे.

IQAC, SMT. RADHABAI PUGLIA COLLEGE FOR WOMEN, AKOLA

संदर्भ सूची :

१. झिंगन एम. एल., गिरीजा एम., शशिकला एल. (२००६) आर्थिक विचारोंका इतिहास, वृंदा पब्लिकेशन्स, दिल्ली.

२. वैश्य एम. सी., शर्मा एस. सी. (१९८५-८६) आर्थिक विचारोंका इतिहास, रतन प्रकाशन मंदिर, दिल्ली.

३. Gandhi M. K. (1995) : Gokhale My Political Guru : Navjivan Publishing House, Ahamadabad

४. Parvate T. V. (1959) : Gopal Krishna Gokhale ; a Narrative and Interpretative Review of His Life, Career and Contemporary events, Navjivan Publishing House, Ahamadabad

५. Wolpert S. A. (1962) : Tilak and Ghokhale : Revelation and Reform in the making of Modern India, Oxford University Press, USA

६. www.bharatdiscovery.org

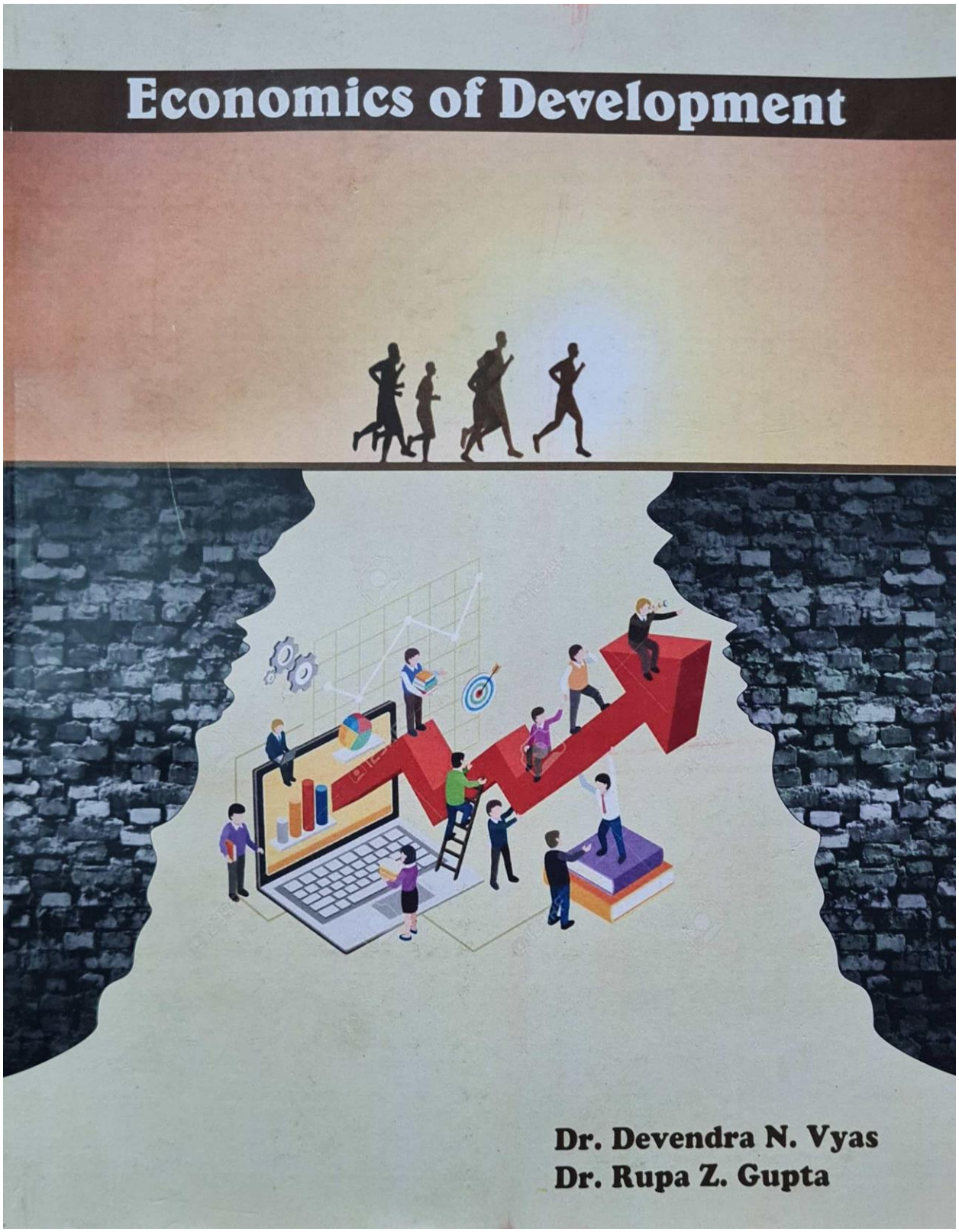
Economics of Development
Dr. Devendra N. Vyas
Dr. Rupa Z. Gupta

This text book has been written in accordance with the prescribed syllabus of S.G.B. Amravati University, Amravati for B.Com Semester VI (Part - III) also useful for B.B.A. & M.A. (Economics)

B.Com Semester VI (Part - III)

Economics of Development

Dr. Devendra N. Vyas
Principal,
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola
Chairman,
Board of Business Economics,
under the faculty of Commerce & Management,
S.G.B. Amravati University

Dr. Rupa Z. Gupta
Assistant Professor,
Department of Commerce,
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola

Aadhar Publications

Economics of Development

Authors

Dr. Devendra N. Vyas
Dr. Rupa Z. Gupta

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means without permission.

First published, May, 2021

ISBN- 978-93-91305-07-9

The present book covers all topics of B. Com Semester VI (Part-III) prescribed by Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. It is also useful for reference book of B.B.A., M.A in Economics and other related research work in the subject of Business Economics.

Published By

Aadhar Publications,
Amravati-444604,
Mobile-9595560278

Printed by

Mr. Anand & Milind Joshi
Skyline Computers,
Akola-444004
Mobile-9890606868

Dr. Devendra N. Vyas has acquired his Ph.D. degree in Account & Statistics from SGBAU Amravati University and has 25 years of teaching experience at UG & PG level of various subjects in Commerce and Management. Presently, he is Principal of Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola. He is recognized Supervisor of Ph.D. of SGBAU, Amravati University and RTM Nagpur University, Nagpur. Under his able guidance five students have been awarded Ph.D. He is Assessor for Accreditation of Institutions NAAC, Bengaluru. He is Chairman of BOS in Business Economics Board under the faculty of Commerce & Management as well as Member of Academic Council, SGBAU. Also, working as a Member of Research Recognition Committee in the faculty of Commerce & Management. His many research papers have been published in various National & International journals. He is Editor of Multidisciplinary & Multilingual Book on 'Innovative Best Practices in 21st Century (Opportunities & Challenges)'. He has Chaired many sessions and also been invited as a resource person in National Level Seminars, Workshops and Conferences. Minor & Major Research Project funded by UGC in his credit.

Dr. Rupa Gupta is working as an Assistant Professor of Commerce in Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola, teaching at U.G and P.G. levels. She is expertise in the area of Commerce, Finance, Economics, English, Sanskrit Literature, Yoga & Psychology. She has Guided & Supervised Research Projects of many students of Commerce & Management. She is Counselor of M. Com & M.B.A. in YCMOU Centre at Smt. L.R.T. College, Akola. She is SPOC of NPTL. She is Co-ordinator of Dept. of Self-Learning & CPBFI. She is Editor of Multidisciplinary & Multilingual Book on 'Innovative Best Practices in 21st Century (Opportunities & Challenges)'. She has published research papers in National & International Conferences & Research Journals. Apart from this, she is Motivational Speaker and Meditation Trainer.

Aadhar Publication
New Hanuman Nagar, Infront of Pathyapustak Mandal, VMV Road, Amravati -444604
Email - aadharpublicaiton@gmail.com. M.: 9595560278

ISBN 978-93-91305-07-9
978-93-91305-07-9

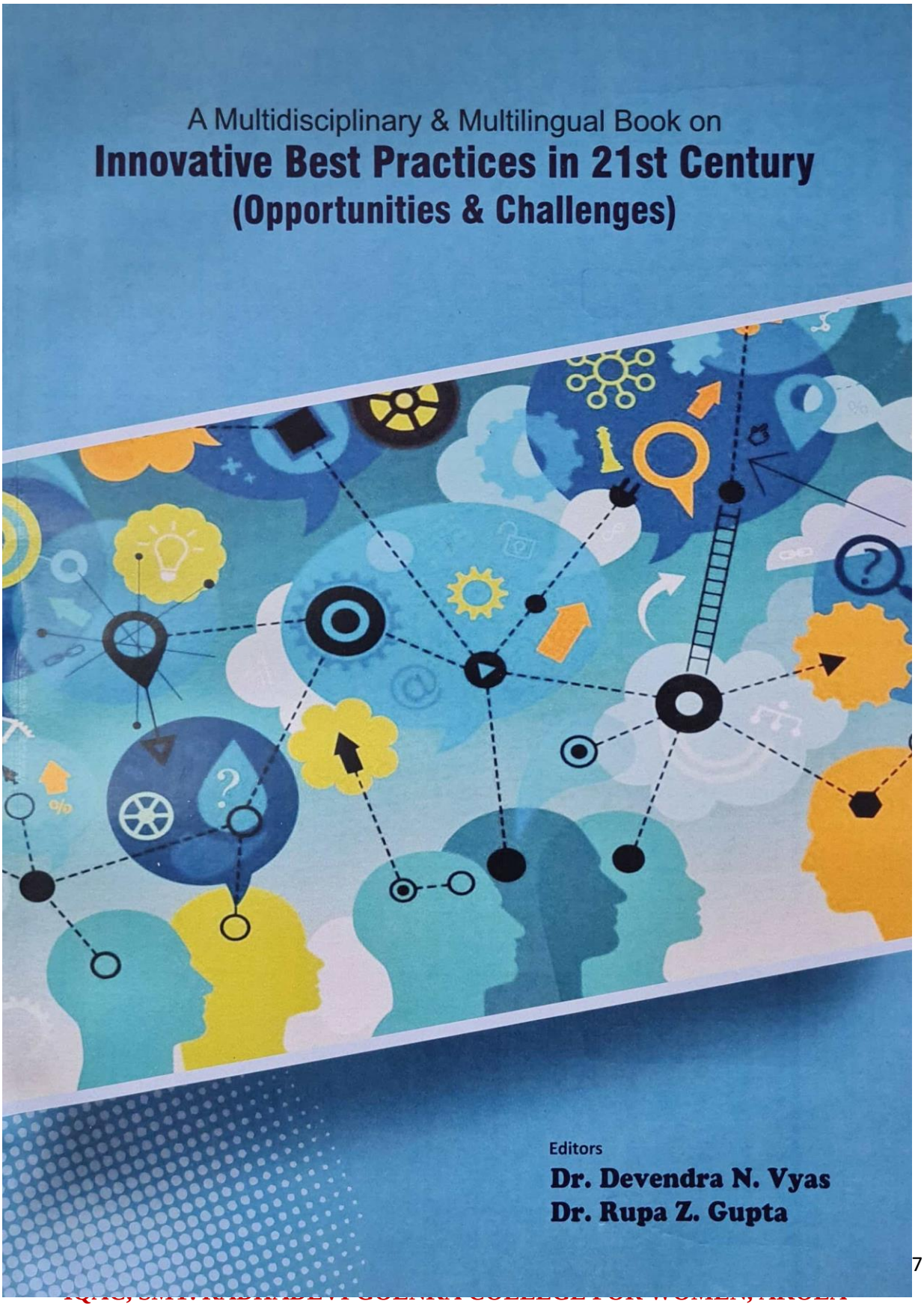
A Multidisciplinary & Multilingual Book on
Innovative Best Practices in 21st Century
(Opportunities & Challenges)
Editors
Dr. Devendra N. Vyas
Dr. Rupa Z. Gupta

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

CONTENTS

Sr.	Title & Author	Page. No.
	Commerce & Management	
1	Kaizen Accounting-A Way Towards Innovation **Dr. Devendra N. Vyas**	1
2	A Need for Structural Change in Agro Marketing in India **Dr. Ambadas B. Pande**	7
3	Innovative 2-G Marketing Strategies: Geo and Green Marketing **Syeda Wajeda Hussaini**	12
4	Government Policies and Rural Education in Karnataka State **Dr. Ravi C.S.**	16
5	A Study of Co-operative Sector for Rural India's Development in 21st Century - Opportunities & Challenges **Dr. Harish B. Badwaik,**	21
6	A Study on Customer perception towards a cashless economy and its impact on digital India **Dr. Bharati Makhijani& Dr. Vanshika Ahuja**	26
7	A Managerial Problems of Agro Based Industries in Nandurbar District **Dr. Gautam M. Morey**	37
8	Consumer Buying Behaviour towards Online Shopping during Covid-19: A Study of Coimbatore City **Mrs.R.Shiji & Dr.S.M.Yamuna,**	43
9	Neuromarketing: Exploring Consumer's Brain **Ms. Shriya Tripathi**	47
10	A study on Performance Analysis of Health Insurance Companies in India **Dr.R.Sathya & Dr.P.Rengarajan**	52
11	Economic Importance Of Tourism In India **Prof.Suresh Namdeo Gawai**	57
12	Time Management **Dr. Prafullkumar N Tayade**	63
13	Financial Development and Management **Mr.Sumit Rajendra Ginode**	69

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

Kaizen Accounting-A Way Towards Innovation

Dr. Devendra N. Vyas
Principal,
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola
devvya@gmail.com
Cell : 7588041801

Abstract:

The globe is continuously moving towards development. Change is a powerful instrument which boost the capacity, potential, and coping stamina. Basically, Kaizen describe as a change for betterment. It's an innovative practice which everyone should try to adopt in life. In the same way, when this Kaizen practice is implemented in the perspective of accounting, it is known as Kaizen Accounting. Kaizen Accounting play's vital role in various fields like Business, Entertainment, Industry, Commerce, Development, Research. In this paper, emphasis has been given on principles of Kaizen accounting and its usefulness.

Keywords: Kaizen, Accounting, Change.

Introduction:

Accounting is a process of recording, classifying and summarizing financial transactions and events to take proper decision for the success of business and industry. It's a very useful method to describe financial transactions in a lucid manner. It is useful for Investor, Businessman, industrialist, Analytics, Decision makers etc.

Kaizen is a combination of two Japanese words that's meaning is 'good change'. In other words, change for betterment. However, Kaizen has come to mean "continuous improvement" through its association with lean methodology and principles. Kaizen has its origins in post-World War II Japanese quality circles. These circles or groups of workers focused on preventing defects at Toyota and were developed partly in response to American management and productivity consultants who visited the country, especially W. Edwards Deming, who argued that quality control should be put more directly in the hands of line workers. Kaizen was brought to the West and popularized by Masaaki Imai by his *book* Kaizen: The Key to Japan's Competitive Success *in 1986.*

Kaizen is an approach to creating continuous improvement based on the idea that small, ongoing positive changes can reap significant improvements. Typically, it is based on cooperation and commitment and stands in contrast to approaches that use radical or top-down changes to achieve transformation. Kaizen is core to lean manufacturing and the Toyota Way. It was developed in the manufacturing sector to lower defects, eliminate waste, boost productivity, encourage worker purpose and accountability, and promote innovation.

Now the need of an hour is change for betterment i.e., Kaizen Accounting. It is a powerful booster to do development of whole economy. Indian economy's development is basically

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

depending on various sectors like Agriculture, Business and Industry and service sectors which are further classified in micro level where accounting is a fundament part of progress. Indian economy plays crucial parts towards management and administration of business. According to time, situation, place and circumstances one should always try to change. It is a key to Success. In a Country like India try to become developed. Now a days, Kaizen is being implement in mostly all the industry like - Automobile, E-Commerce, Logistics, Shipping, Freight, Banking, BPO etc.

Objectives of study:

- To study the meaning of Kaizen accounting.
- To know the cycle of Kaizen.
- To analyse the principles of Kaizen.
- To describe the positive side of Kaizen Accounting.

Review of Literature:

Ashmore (2001) discovers that Kaizen is a hard-headed weapon in hard–pressed manufacturing industries. Kaizen technique has been applied to Toyota in response to increasing competition and costs. It has found that after implementation of this technique, the sale is increased by multiple of not less than 69% and its profit by 54 times in an economic year. The author has also discussed the role of SS by eliminating waste and JIT in making CI.

Dehghan et al. (2006) describe the case study of Kaizen project that is performed by National Productivity Improvement Program (NPIP), at Chaharmahal-Bakhtiari Agriculture Organization. Two Kaizen methodologies namely 5S and process improvement are used for this CI project. The status of the process before and after Kaizen is shown by using flow charts, block diagrams and spaghetti charts, etc. Shortening of work processes and decrease in financial expenses result in increasing the satisfaction level of both domestic and foreign customers. Results show the decrease in 11% stations, decrease in 11.7% moving around, 16% time saving, 34.2% length decrease and 53% saving in transportation cost.

Granja et al. (2005) study the target and Kaizen costing concept in a construction company. The aim is to develop the framework taking together these two matching approaches, which provides a basis for a total cost management system. The authors explain that the continuing series of Kaizen activities are needed to achieve product performance and reduce the cost. Combining target and Kaizen costing is a powerful approach for the construction company by assuring value for the customer at a low but profitable price.

Kaizen Process:

Kaizen can be implemented in a seven-step cycle to create an environment based on continuous improvement. This systematic method includes:

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

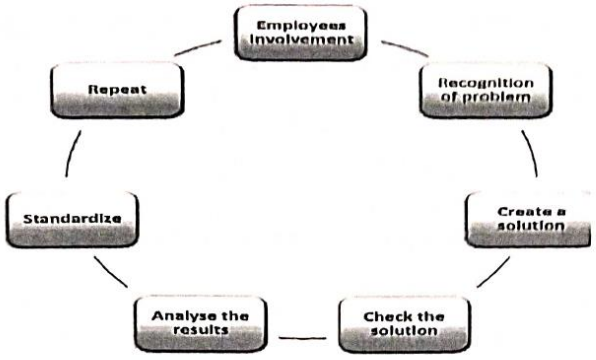

- **Employees Involvement**: The participation of employee is very important part of an organization. When organization gives importance to the thought, ideas, views and opinion it will creates a feeling of belongingness among them. It raises the confidence level of employees. Hence, easily one can find out the solution of problem. For this purpose, the group formation is essential.
- **Recognition of problem:** As we know every problem comes with solution. Feedback is a good instrument to find out the problems of employees. So, preparation of list of problem is necessary here.
- **Create a solution:** The intensity of problem gives the solution. As employee's involvement is important and through this, one can pick up solutions on the basis of presented views of employees.
- **Check the solution:** A small thing can change anything. Hence implementation is important from available solution. Hence, selection of problem should be proper.
- **Analyse the results:** At various intervals, check progress, with specific plans for who will be the point of contact and how best to keep ground-level workers engaged. Determine how successful the change has been.
- **Standardize:** If results are favourable, adopt the solution throughout the organization.
- **Repeat:** All above steps should be adopted on continues basis because repetition is key to success so that we can get proper solution of every problem.

According to Shewhart: There are four steps for Kaizen Accounting i.e. to plan, to do, to check and to act, it is also known as Deming cycle.

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

Types of Kaizen events:

Although the aim of Kaizen is widespread cultural change, the events to kick-start Kaizen efforts or focus on a specific set of problems have evolved.

In the West, these concentrated efforts to make quick changes to achieve a short-term goal are often the extent of Kaizen efforts. There are numerous names associated with Kaizen events, including Kaizen blitz, Kaizen burst, Kaizen workshop, focused improvement workshop, continuous improvement workshop and rapid process workshop. These events can rely on various tools or focus on specific areas, such as 5S, total productive maintenance and value stream mapping.

Principles of Kaizen:

A 5S framework is a critical part of the Kaizen system and establishes an ideal physical workplace. The 5Ses focus on creating visual order, organization, cleanliness and standardization to improve profitability, efficiency, service and safety.

I. **Seiri/Sort (Organize)** - Remove unnecessary objects and documents. Unwanted e-mail selection, unnecessary bills and receipts destruction, removal unnecessary old forms. Removing unnecessary bad old office supplies (pens, devices, etc.). Only necessary and sufficient documents and tools remain in the workplace.

II. **Seiton/Set in order (Create Orderliness)** - The workplace physical and ergonomic design (chairs, tables, based on frequency of use and availability of equipment), marking the location of objects. Document's folders organization, labelling, marking based on function and remit. Indication of the dossiers of documents based on the real path of process (VSM). Determination codes, taking into account the origin and use of information (documents). (E.g.: colour codes and text use. It will provide transparent jobs by the assets and documents

III. **Seiso/Shine (Cleanliness)** - Cleaning what means making a clean job. Physical examination of the tools the computer printer (maintenance - long-term and operational tools to work). Continuous status monitoring. Keep clean documents and in excellent condition to archive

IV. **Seiketsu/Standardize (C)** - The intelligent use of first 3S. Developing standards based on visible markings connected to the workflow. Create documents, compliance and monitoring the usage of the standards (attendants). Creating and conscious application (permissions, remittance, data and information flow) of checklists.

V. **Shitsuke/Sustain (Discipline)** -The system is designed to maintain awareness; workers encourage the incorporation of the 5S corporate culture. Full enforcement of the rules. My responsibilities and duties to fulfil. Communication and feedback. Continuous development.

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

Fruitful results of Kaizen Accounting:

- Kaizen creates awareness about readiness for change.
- In kaizen accounting, scrutiny is essential hence waste can be easily eliminated.
- Observation and supervision are not mandatory because mistakes and errors are already reduced.
- As employee's participation is important hence it will automatically boost the confidence of employees.
- Kaizen accounting is depending on team work. Special issues can be easily solved.
- Kaizen accounting promotes the trait of focus. Client focused increases as customers awareness raised.
- The whole organization is ready for short- and long-term changes.

Examples of Kaizen

Toyota is arguably the most famous for its use of Kaizen, but other companies have used the approach successfully. Here are examples:

- **Lockheed Martin:** The aerospace company is a renowned follower of Kaizen. Through the use of Kaizen, it has successfully reduced manufacturing costs, reduced inventory and cut delivery time.
- **Ford Motor Company:** When lean devotee Alan Mulally became CEO of Ford in 2006, the auto giant was on the brink of bankruptcy. Mulally used Kaizen to execute one of the most famous corporate turnarounds in history.
- **Pixar Animation Studios:** Pixar has taken a continuous improvement model that reduced risks of expensive movie failure by using quality control checks and iterative processes.
- **Nestle** : Nestle is one of the most renowned foods and beverage company producing a wide range of products including baby food, dairy products, medical food, tea and coffee, snacks, confectionery, ice-creams, mineral water and many more.

  The company used the kaizen costing technique for attaining lean production, and the approach was stated as Nestle Continuous Excellence (NCE). In this process, Nestle addressed its problem of wastage and time consumed in the production to improve the efficiency of the company. Less wastage means incurring a low cost, better profit margin, high output and proper utilization of resources. Nestle was able to reduce wastage in the production of FMCG and also successfully decreased the time consumed in the manufacturing of the products.

Conclusion:

In this era of competition, active participation is essential. Hence, one should always ready for small changes because one day, it will give a big result. Kaizen Accounting help in the development of Industry, Commerce and Trade.

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

References:

- Ashmore C (2001), "Kaizen and the Art of Motorcycle Manufacture", Manufacturing Engineer, Vol. 80, No. 5, pp. 220-222
- Anthony, R. N. 1957. Cost concepts for control. The Accounting Review (April): 229-234.
- Avery, H. G. 1964. Accounting principles - A retrospective. N.A.A. Bulletin (October): 31-34
- Benninger, L. J. 1965. Accounting theory and cost accounting. The Accounting Review (July): 547-557.
- Granja D A, Picchi F A and Robert G T (2005), "Target and Kaizen Costing in Construction", Proceedings IGLC-13, Sydney, Australia, pp. 227-233
- Dehghan R, Zohrab M, Momeni A and Hoseini M (2006), "Continuous Improvement Approach in the Agriculture Sector", Asian Pacific Productivity Conference, Seoul National University, South Korea, available on http://www.fdp.ir

Websites:

- https://www.researchgate.net/publication/309221521_Lean-Kaizen_Tools_for_the_Accounting_System_and_the_Decision_Making_Process
- https://theinvestorsbook.com/kaizen-costing.html
- https://www.accountingtools.com/articles/what-is-kaizen.html
- https://www.accountingtools.com/articles/2017/5/8/kaizen-costing
- https://www.cgma.org/resources/tools/cost-transformation-model/kaizen.html

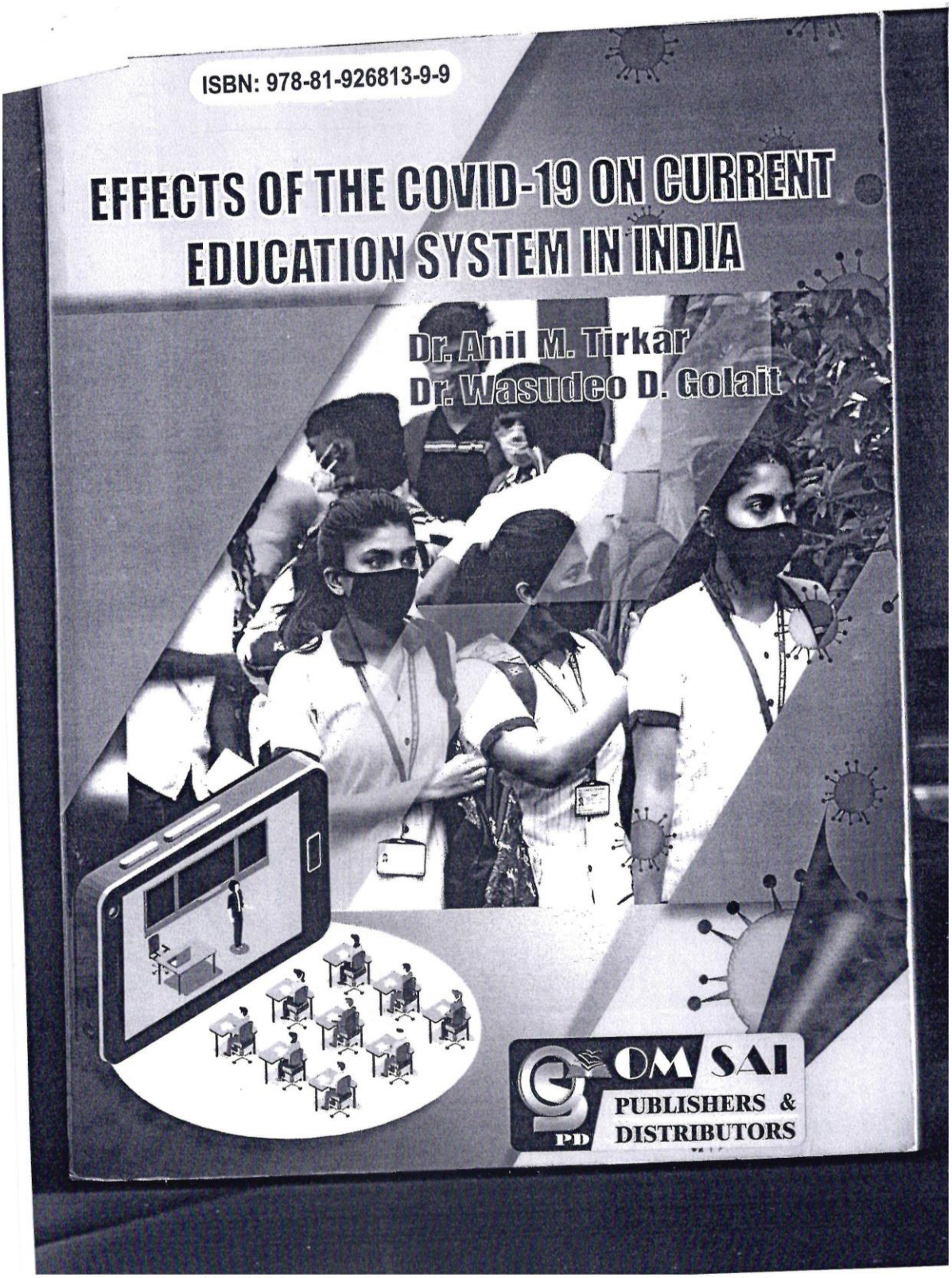
ISBN: 978-81-926813-9-9
EFFECTS OF THE COVID-19 ON CURRENT EDUCATION SYSTEM IN INDIA
Dr. Anil M. Tirkar
Dr. Wasudeo D. Golait
OM SAI
PUBLISHERS &
DISTRIBUTORS
PD

33.	Online Teaching Learning In India: Knockdown The Lockdown	Dr. Sandeep K. Thorat	183-187	43
34.	Effects Of Covid-19 On Current Education System In India	Dr. J. R. Maheshwari	188-191	44
35.	Impact Of Covid-19 Pandemic On Higher Education In India	D.T. Sakhare	192-197	45
36.	Effects Of Covid-19 On Current Education System In India	Ku. J. M. Bhagat	198-203	46
37.	English Language Teaching During Pandemic Challenges And Opportunities	Dr. Sachin S. Matode	204-207	
38.	Pedagogical Challenges In Teaching Commerce During Pandemic	Dr. Rita T. Deshmukh	208-211	47.
39.	Effect Of The Covid-19 On Current Education System In India: A Case Of Teaching Situations Of Private Teachers During The Lockdown In Amravati Division	Prof. Sunil Ishwar	212-215	48. 49.
40.	Effect On Collection Development And Services In Academic Libraries During Covid 19	R. G. Baheti	216-221	50.
41.	Effect Of Covid-19 On Indian Education	Harshada S. Wadhone Monica P Goud	222-226	51.
42.	Impact Of Covid-19 On Adaptive Learning Strategies In Higher Education	Dr. Ambadas B. Pande	227-234	52.

42

"IMPACT OF COVID-19 ON ADAPTIVE LEARNING STRATEGIES IN HIGHER EDUCATION"

Dr. Ambadas B. Pande

Asst. Prof. & Head, Department of Commerce

Smt. R.D.G. College for Women, Akola

- **Abstract:**

The Spread of pandemic covid-19 has tremendously changed every aspect of human life including education. It has created lot of challenges before the educational institutions. In most of the educational institutions, campuses are almost closed down and teaching learning has turned on online mode. Each and every educational activity has affected and slowed down. Despite of all the challenges the higher education institutions have taken this positively and managed the educational activities through electronic tools and techniques during the pandemic. This paper highlights on major impact of covid-19 on higher education. To cope up with this situation, higher education department has taken some fruitful and important measures. In this regard educational activities of India provided spontaneous educational support during this crisis. Despite of many challenges, various new modes of teaching-learning are emerged and out of these same may be continued as we go ahead to a new tomorrow. Hence some of the post Covid-19 trend which may allow imagining new way of teaching learning. In this paper some suggestions are also given to carry out educational activities during such critical situation.

Keywords: COVID-19 pandemic, Online education, Educational technology, E-contents.

- **Introduction:**

COVID-19 pandemic has gripped 215 countries across the globe and many of these faced lockdown. Academia was among the first few sectors that faced rapid shut down of all its activities. Thousands of schools and higher education institutions and millions of students are affected by lockdown due to the COVID-19 pandemic as the first response from the educational sector was to completely halt its operations. This pandemic has triggered the significant change, imposing many challenges in the higher education community globally. After about four months in the global crisis, we have started realizing that the COVID-19 is here to stay and we need to find solutions to move on. This crisis can be looked upon as an opportunity to reconstruct our longstanding educational systems and establish better and updated practices in academia, suitable for the present generation of learners. We must prepare ourselves for the changing world when COVID-19 pandemic is blown off. India went into lockdown on 25th March 2020. Since then the educational institutes had started to figure out the solution to continue with their academic endeavors as the academic year 2019–2020 was inching close toward concluding.

- **Objectives of the study:**

1. To study the positive impact of Covid-19 on education.
2. To focus on the problems and difficulties in e--learning .
3. To take review of the traditional and online teaching-learning.
4. To suggest effective measure.

- **Research Methodology:**

The study is descriptive in nature and therefore the information presented is entirely based on secondary data. Secondary information has been collected from various survey reports, magazines, journals, WWW related articles to assess the various factors of this pandemic situation.

- **Overview on the current pandemic:**

India is a demographically diverse large country with high population density. The nationwide lockdown was the only strategy in the fight against COVID-19 pandemic, Citizens across the country chose to sit in their homes abiding the guidelines issued by the government of India. Academic activities in India were rapidly halted in the middle of the year, by individual institutions and states even before the countrywide lockdown began. As per the guidelines issued by University Grant Commission, the educational institutes must strive to provide quality education, ensuring uniformity, equity and universal accessibility to all the learners. There is constant encouragement from Hon. Prime Minister Shri Narendra Modi, for innovative use and promotion of technology in ushering educational reforms to create a vibrant knowledge society.

Over the past few years, e-learning has witnessed an useful solution to traditional teaching method due to Internet connectivity, the proliferation of smart phones and significant advances in technology. The ongoing crisis should be perceived as an opportunity in disguise for online education. The e-learning overcomes geographical barriers and ensures equitable access to education. It also facilitates convenient, quick, on -the- go and 24x7 access. Numerous Ed-tech firms have leveraged this opportunity to offer lessons in an interesting and interactive

way to students. E-learning seems a viable solution at the moment to fill the void created due to the absence of classroom learning.

- **Positive impact of COVID-19 on education**

Though this has created many negative impacts on education, but still the educational institutions have accepted the challenges and trying their best to provide continuous and spontaneous support to the students during the pandemic. Whole education system got an opportunity to transform from traditional to online mode.

➢ **.Use of Blended Learning:**

The pandemic provided an opportunity to all of us to transform from traditional to digital. Educational institutions moved towards blended mode of learning. It encouraged all teachers and students to become more techno savvy. New ways of delivery and assessments of learning opened big opportunities to students and teachers.

➢ **Demand for Learning Management Systems:**

Demand for learning management system from educational institutes has been increased.. It opened a great opportunity for the software developing companies who have been developing and strengthening learning management systems for use educational institutions .

- **Rise in the use of soft learning material:**

Demand and use for soft learning material is increased in this pandemic , due to this students became more habitual and curious in using the various software and digital modes of data and information.

- **Rise in use of digital mode**

The pandemic has created the more use of teleconferencing, virtual meetings,webinars and e-conferencing. This situation induced people to learn and use digital technology, which resulted in increasing the digital literacy.

- **Rise in sharing information:**

The pandemic of Caron-19 came with new modes and opportunities in sharing the information. Teaching and Learning materials are shared among the teachers and students easily. Queries are resolved through e-mail, SMS, phone calls and using different social Medias like Whats App , Messenger, Telegram as well as Face book.

- **World wide exposure:**

Educators and learners got opportunities to interact with peers from around the world. Students are able to manage their time more efficiently in online education during pandemics. Similarly demand for open and distance learning is also increased.

- **Hurdles in Digital learning:**

In this pandemic online learning is need of the time. This has many advantages in itself like digital learning has no physical boundaries, it has more learning engagement experience rather than the traditional learning, it is also cost-effective and students get to learn in the confines of their comfort zone. However, digital learning is not without its limitations and challenges, since face-to-face interaction is usually perceived as the best form of communication as compared to the rather impersonalized nature of remote learning. Globally, online education has met with some success. In the case of India, we still have a long way to go before digital learning is seen as mainstream education, because students living in urban area have the facilities to opt for digital education, however, rural area students do not have the required infrastructure nor are financially strong to avail the resources required for digital education. Building of the digital education infrastructure by the Government of India presently appears to be difficult due to lack of budget. Further, even if the digital infrastructure is built, training has to be given to the teachers to use the digital system to provide authentic and proper, uninterrupted and seamless education to the students,

- **Solutions on interrupted education:**

Although online education cannot replace classroom education due to the personalized nature of attention and face to face interactions, but the ongoing COVID-19 crisis has presented an opportunity to rethink the deep-rooted classroom mode of education and underscored the significance of online learning. It has been a great leveler as it has enabled various stakeholders to collaborate and assess the gaps and shortcomings in the conventional model. So far, e-learning has proved a

boon for urban areas. It should be further expanded to serve the rural areas as well as weaker sections of society.

- Students those who are coming from low-income groups, distance learning programs can be included. Similarly support for digitalization to teachers and students should be provided. Digital skills of teachers and students, internet connectivity it is necessary to explore digital learning, high and low technology solutions

- There is a necessity to explore digital learning platforms. Measures should be taken by Government, NGOs and Educational Institutions to mitigate the effects of the pandemic on job offers, internship programs, and research projects to build up the student's confidence.

- Ed-tech reform at the national level that is an integration of technology in the present Indian education system. We can't ignore that at this time of crisis effective educational practice is needed for the capacity-building of young minds.

- Central Government and State need should take some measures to ensure the overall progress in the country. Time never wait, this tough time will also pass by teaching lesson, how to grab an opportunity in an adverse condition without getting disturb and nervous.

- **Conclusions:**

Although online education cannot replace classroom education due to the personalized nature of attention and face to face interactions, it can be an effective

supplement. There is a need to revamp the current pedagogy to seamlessly integrate online learning into mainstream education

The COVID-19 pandemic has been an impact of global change in learning methods all-over countries, and the usage of skill quickly and creatively to maintain learning and teaching. Digital platforms many things to help students in learning. Benefits to be offered for educating and knowledge of the students. It provides and enhances skills and education with pleasurable, handles with ease, and deepening Learn and encourage reflection. Such benefits make it possible to learn from multiple perspectives. When a pandemic is resolved, dramatic change in the learning system, technology is used in institutions, particularly with the combination of developing technologies.

- **References:**

1. M. Nicola, Z. Alsafi, C. Sohrabi, *et al.*The socio-economic implications of the corona virus and COVID-19 pandemic: a review Google Scholar
2. J. Crawford, K. Butler-Henderson, J. Rudolph, *et al.*COVID-19: 20 countries' higher education intra-period digital pedagogy responses Google Scholar
3. T. Gonzalez, M.A.De Rubia, K.P. Hincz, L. Subirats, S. Fort Influence of COVID-19 Confinement in Students' Performance in Higher Education
4. W. Strielkowski How Can the COVID-19 Pandemic Help Higher Education? Google Scholar
5. A.K. Roy Digital india initiative-to transform india into digital empowered society and knowledge economy Cross Ref Google Scholar

******

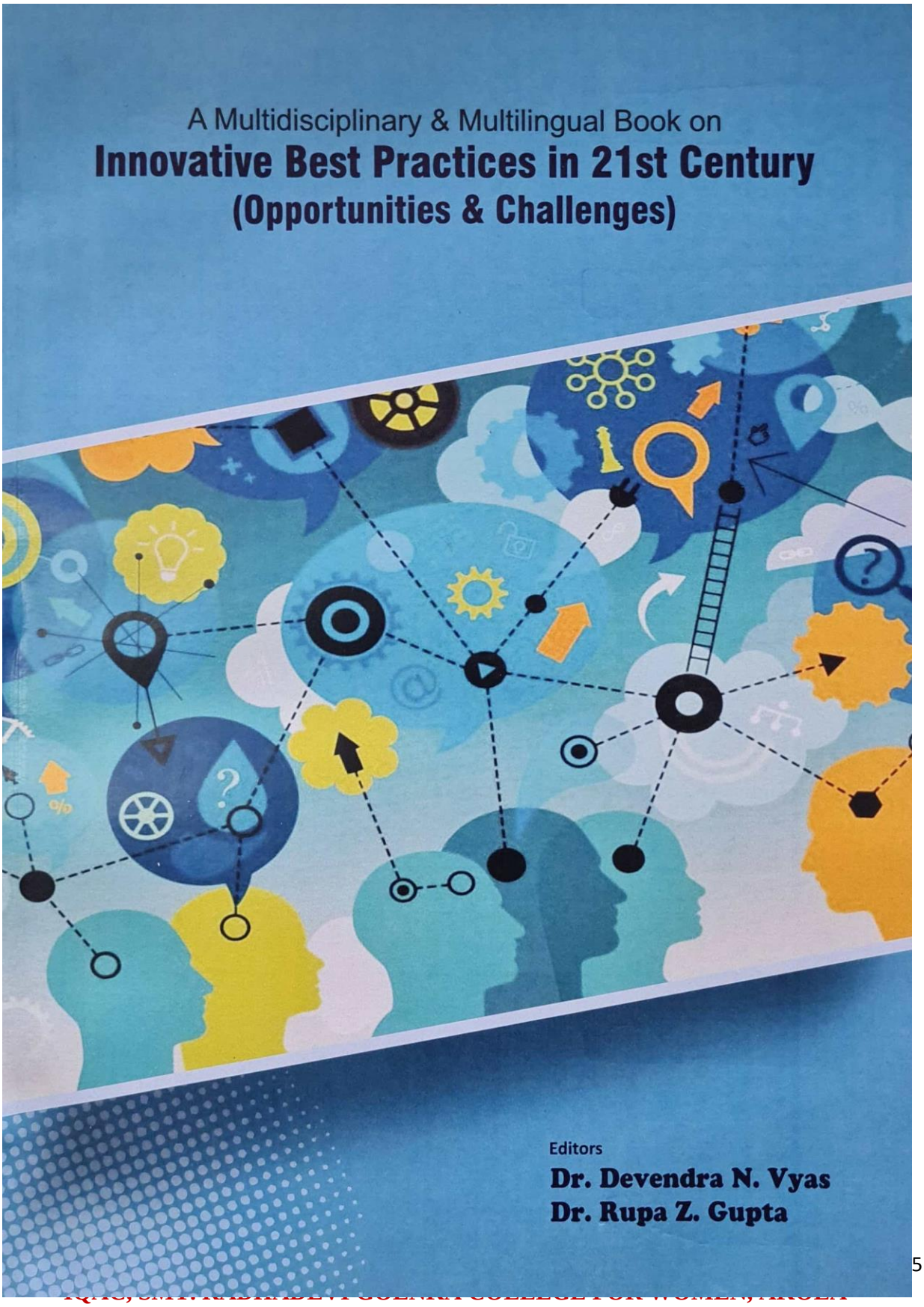
A Multidisciplinary & Multilingual Book on
Innovative Best Practices in 21st Century
(Opportunities & Challenges)
Editors
Dr. Devendra N. Vyas
Dr. Rupa Z. Gupta

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

CONTENTS

Sr.	Title & Author	Page. No.
	Commerce & Management	
1	Kaizen Accounting-A Way Towards Innovation **Dr. Devendra N. Vyas**	1
2	A Need for Structural Change in Agro Marketing in India **Dr. Ambadas B. Pande**	7
3	Innovative 2-G Marketing Strategies: Geo and Green Marketing **Syeda Wajeda Hussaini**	12
4	Government Policies and Rural Education in Karnataka State **Dr. Ravi C.S.**	16
5	A Study of Co-operative Sector for Rural India's Development in 21st Century - Opportunities & Challenges **Dr. Harish B. Badwaik,**	21
6	A Study on Customer perception towards a cashless economy and its impact on digital India **Dr. Bharati Makhijani& Dr. Vanshika Ahuja**	26
7	A Managerial Problems of Agro Based Industries in Nandurbar District **Dr. Gautam M. Morey**	37
8	Consumer Buying Behaviour towards Online Shopping during Covid-19: A Study of Coimbatore City **Mrs.R.Shiji & Dr.S.M.Yamuna,**	43
9	Neuromarketing: Exploring Consumer's Brain **Ms. Shriya Tripathi**	47
10	A study on Performance Analysis of Health Insurance Companies in India **Dr.R.Sathya & Dr.P.Rengarajan**	52
11	Economic Importance Of Tourism In India **Prof.Suresh Namdeo Gawai**	57
12	Time Management **Dr. Prafullkumar N Tayade**	63
13	Financial Development and Management **Mr.Sumit Rajendra Ginode**	69

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

A Need for Structural Change in Agro Marketing in India

Dr. Ambadas B. Pande
Asst. Professor & Head, Department of Commerce
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola (M.S.)
Email: abpande12@gmail.com. , (M) 9422893162

Abstract:

India is an agricultural country and one third population depends on the agricultural sector directly or indirectly. Indian agriculture contribution to the national gross domestic product (GDP) is about 25 per cent. Agricultural marketing plays an important role not only in stimulating production and consumption, but in accelerating the pace of economic development. It goes without saying that marketing and production of agricultural produce are inextricably knotted with each other. In the post-WTO regime, an effective agricultural marketing system is the key driver of the agricultural economy of a country. An effective marketing system aims at ensuring remunerative prices to the producers at cost effective marketing costs and smooth supply of commodities to consumers at reasonable prices. In order to protect the interests of the various stakeholders of the agricultural marketing system of the country, a number of governmental interventions have been taken from time to time. However, the present agricultural marketing system of the country leaves much to be desired. There are many drawbacks and imperfections in the marketing system for agricultural commodities. Some reform measures by the government have already been initiated to address these issues and some are in the pipeline. This study includes a description of the traditional marketing system and current trends of agro marketing for agricultural commodities and the steps taken by the government from time to time to overcome the defects and to improve the marketing system.

Key Words: Agricultural Marketing Information service (AMIS), World Trade Centers (WTCs),
Agricultural Produce Market Committee (APMC), Minimum Support Prices (MSP)

Introduction:

Agriculture fulfils the basic need of human kind by producing food. In the past farmer used to produce food commodities mostly for self-consumption or for exchange with others mostly in the same village or nearby places. They were primarily self reliant. But, now production environment has changed considerably from self- reliance to commercialization. Technological advancement in the form of high yielding varieties, use of fertilizers, insecticides, pesticides, farm mechanization has led to a substantial increase in farm production and consequently the larger marketable and marketed surplus. Today's agricultural marketing has to undergo a series of exchanges from one person to another before it reaches the consumer. There are three marketing functions involved in this, i.e., assembling, preparation for consumption and distribution. Selling on any agricultural produce depends on some couple of factors like the demand of the product at that time, availability of storage etc. As we have a tradition of agricultural production, marketing and allied commercial activities, now it is the time for us to brainstorm and come out with new ideas of value added services. These value added services will give the existing

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

agricultural engine a new dimension. The next logical step could be food-processing which not only could be another revenue generating area but also can provide lots of full-time employment to our youths. With the changing agricultural scenario and global competition, there is a need of exploiting the available resources at maximum level. Agricultural marketing brings producers and consumers together through a series of activities and thus becomes an essential element of the economy. The scope of agricultural marketing is not only limited with the final agricultural produce. It also focuses supply of agricultural inputs to the final stakeholders.

➢ Objectives of the study:

A study of the agro marketing system is necessary to understand the complexities involved in it and to identify the bottlenecks with a view to provide efficient services to the stakeholders. The broad objectives of this study are:

1. To study the Concept, Meaning & Definition of Agro Marketing.
2. To study the current scenario of Agro Marketing.
3. To give Suggestions for Effective Marketing.

➢ Research Methodology:

This research paper aims to give a better understanding about the role of Agro marketing in current scenario. The study is descriptive in nature. The literature and data are mainly based on secondary a source, which has been collected from various publications, books related topics, magazines, reputed journals, & various internet sources like bulletins, annual reports and other publications.

➢ Concept and Definition of Agricultural Marketing:

Agricultural marketing generally means the marketing of Agricultural Products to the first handler. In macro perspective, is the performance of all business activities involved in the forward flow of food and fiber from producer to consumer. It covers the services involved in moving an agricultural product from the farm to the consumer. These services involve the planning, organizing, directing and handling of agricultural produce in such a way as to satisfy farmers, intermediaries and consumers.

➢ Trends in Agricultural marketing:

- **Current Scenario :**

Presently, markets in agricultural products are regulated under the Agricultural Produce Market Committee (APMC) Act enacted by State Governments. There are about 2477 principal regulated markets based on geography and 4843 sub-market yards regulated by the respective APMCs in India. It's a common and well prevailed marketing method for farmers in India is to sell farm produce at village, primary market or secondary agricultural market. These markets are set up under the APMC Acts of State governments. This market is administered by a market committee which consists of representative of the State Government, the legal bodies like the District Board, the traders and the farmers themselves. The committee is appointed by the government for a fixed period for management of the market. The committee fixes the market charges like the commission etc. At present, nearly 80 per cent of agricultural produce is sold in regulated market According to recommendation by National Farmers Commission, availability of markets

IQAC, SMT. RADHABEN MAHETA GUJARATI COLLEGE FOR WOMEN, JUNAGADH

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

should be within 5 km. radius. Lack of transportation is a cause of heavy loss of farm product. In case fruit and vegetable production, there is about 30-40% loss records every year. Only 7 % value addition takes place and only 2 % of production is processed commercially.

Though the Government has setup the Regulated markets to protect the interest of framers but still there are many defects and lacunas in these markets like these are dominated by intermediaries and middlemen. The high costs of intermediation have a cascading effect on prices. The committee on Agriculture Reforms set up in 2013 recommended, inter-alia, a barrier-free national market for the benefit of farmers and consumers.

- **Traditional Marketing :**

Famers could have been able to sell their surplus farm produce by many ways. The places or by methods by which he was selling his farm produce were appeared as marketing methods. A farmer can sell his farm surplus by location in local mandies or village market, at tahsil or town mandies, at district or in big cities, at state or national level and finally at international level. By other ways he can sell his produce personally at fair or exhibition, direct to dalals, brokers and money lenders. Though government has taken effective measures to make the farmers free from the clutches of mediators and enacted the law to protect the interest of farmers but still this method is also prevailing in agro trading.

- **Emerging Trends:**

The emerging trends in agriculture which are very much prominent in the post-liberalization period include the rising productivity, growing investment, diversification of the sector, application of modern techniques, development of horticulture and floriculture, growing volume of exports and development of food . The present marketing system in India is unable to give proper remuneration to farm producer and hence need to promote marketing system which gives appropriate remuneration to farm producer and simultaneously preserve interest of consumer.

Some individuals, government and other organization have been taking some initiatives to find best alternatives for existing marketing methods. Recently NABARD and other organization have been taken initiatives to promote better price realization and involve SHGs, Joint Liability Groups, Famer Clubs, Farmer Federations, Producer companies like as Producer Companies, Producer Cooperatives, etc. in direct marketing of the farmers produce. Government is taking legal actions and adopting effective measures time to time to improve the condition of farmers. The four Government measures to improve agriculture marketing.

i)The initial step was to regulate the market and plan a clean, transparent and simple marketing strategy. This regulation helped both the farmers and the consumer. But it still needs to realize the full potential of rural markets.

ii)The second measure was the procurement process like transportation facilities, warehouse, cold storage, godowns, and the processing unit. However, the current infrastructure is inadequate to adhere to the growing demand and therefore needs to be improved.

IQAC, SMT. RADHABEN GOENKA COLLEGE FOR WOMEN, AKOLA

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

iii)The third aspect is to decide on the fair price for the product. In the past, it has been a set back due to the unequal coverage of farmer members and the absence of a suitable link between marketing, processing cooperatives, and inefficient financial management.
iv) The last one is policies such as Guarantee of Minimum Support Prices (MSP) for agricultural products, Storage of surplus stocks of wheat and rice by Food Corporation of India (FCI) and Distribution of food staples and sugar through PDS.
All these measures are pen down to guard the income of the farmers and procuring agriculture products in the subsidized rate to the underprivileged. However, in spite of government interference in agriculture marketing, private traders still dominate the agricultural markets

➢ Conclusions:

The agricultural sector has been one of the most important components of the economy. It is the backbone of every nation to meet its basic needs required for survival and aids in stability, sustainability and strengthens the economy. Hence agricultural marketing plays a vital role in easy way agro produce distribution to the customers. Like all the marketing activities, it also aims in profit making. It helps the farmers to reach their customers within very short lead time. The increasing trend of Agricultural production has brought new challenges in terms of finding market for the surplus. There is also a need to respond to the challenges and opportunities that the Global markets offer in the liberalized trade. No doubt that Indian marketing, on one hand the motive is profit maximization and on second hand the same has to be grounded on certain principles such as offering of fair prices to the growers. Bringing important and critical reforms in Indian Agricultural Marketing by price discovery mechanism will help in strengthening agricultural marketing. Small scale farmers are mostly exploited and isolated from the benefit of agricultural product, the farmers should be assimilated with market information and knowledge like demand, supply etc. Marketing of agricultural produce can be effective if there is a collective effort from producers, middlemen, researchers and administrators. It is high time we should bring out substantial strategies in agricultural marketing with advanced and imaginative approaches to bring fruits of labor to the farmers.

➢ Suggestions:

- To benefit the farming community from the new global market access opportunities the internal agricultural Marketing System in the country needs to be integrated and strengthen. Agriculture and agricultural marketing need to be re-oriented to respond to the market needs and consumer preference.
- The recent reforms in agricultural marketing have brought drastic change in policy. The removal of restrictions under the Essential Commodities Act should help attract to private investment in agriculture and help farmers who have been adversely affected by the policy.
- Agricultural produce marketing requires connectivity between the market and exporter, growers, traders as well as industry consumers, through wide area network (WAN) of National and International linkages in order to provide day-to-day information with regard to commodity arrivals and prevailing rates etc.

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

- There is also a need for training/orientation of food traders, including small wholesalers, retailers, and hawkers, on new technologies of packaging, sorting, quality maintenance, regulatory framework and related aspects of marketing.
- A national level IT-based integrated Agricultural Marketing Information service (AMIS) with a Decision support System (DSS) plays an useful role in helping the different stakeholders for taking decisions related to storing, pricing, marketing etc. For evolving an information system, assessment of information needs of the diverse target group is very important so that the information management is holistic and integrated.

➢ References:

1. Acharya, S.S. (2006). Agricultural Marketing and Rural Credit for strengthening Indian Agriculture, Asian Development Bank.
2. Alagh, Y.K. (2004). State of the Indian Farmer, a Millennium Study an Overview. Academic.
3.Shrivastava, V. K. (2008), Periodic Markets and Agricultural Development, Delhi: Independent Publishing Company.
4. www.wikipedia.com
5. . www.google.com
6.www.yahoo.com

Mrs. H. S. Wadhone **Dept.:- Commerce** **Session: - 2020-21**

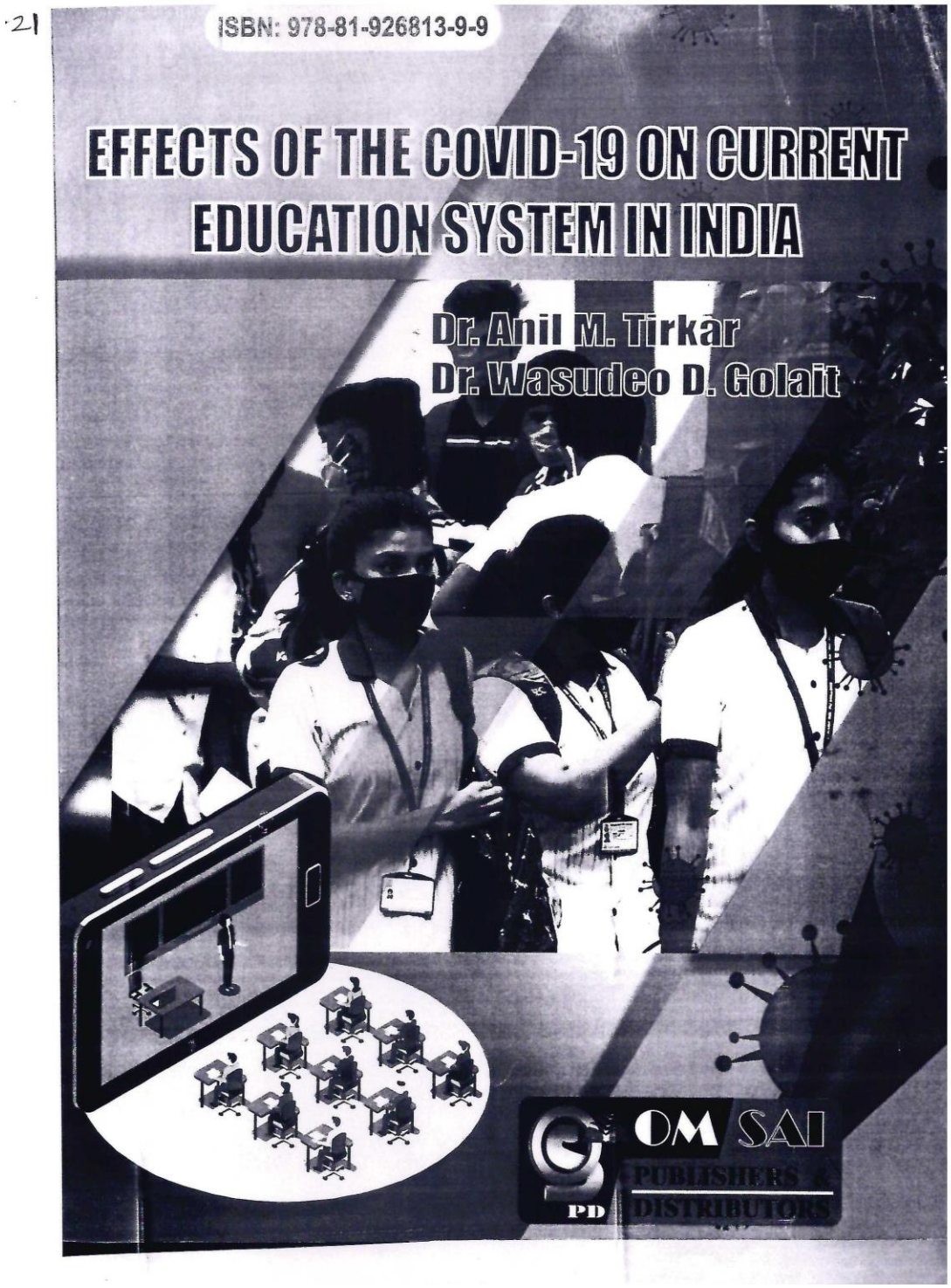

33.	Online Teaching Learning In India: Knockdown The Lockdown	Dr. Sandeep K. Thorat	183-187	43.
34.	Effects Of Covid-19 On Current Education System In India	Dr. J. R. Maheshwari	188-191	44.
35.	Impact Of Covid-19 Pandemic On Higher Education In India	D.T. Sakhare	192-197	45.
36.	Effects Of Covid-19 On Current Education System In India	Ku. J. M. Bhagat	198-203	46.
37.	English Language Teaching During Pandemic Challenges And Opportunities	Dr. Sachin S. Matode	204-207	
38.	Pedagogical Challenges In Teaching Commerce During Pandemic	Dr. Rita T. Deshmukh	208-211	47.
39.	Effect Of The Covid-19 On Current Education System In India: A Case Of Teaching Situations Of Private Teachers During The Lockdown In Amravati Division	Prof. Sunil Ishwar	212-215	48. 49.
40.	Effect On Collection Development And Services In Academic Libraries During Covid 19	R. G. Baheti	216-221	50. 51.
41.	Effect Of Covid-19 On Indian Education	Harshada S. Wadhone Monica P Goud	222-226	
42.	Impact Of Covid-19 On Adaptive Learning Strategies In Higher Education	Dr. Ambadas B. Pande	227-234	52.

41

"EFFECT OF COVID-19 ON INDIAN EDUCATION"

Asst. Prof. Harshada S. Wadhone
Smt. R.D.G. College for Women, Akola
Lect. Monica P. Goud
Smt. R.D.G. College for Women, Akola

Introduction:

This is the era of digitalization, where technology is the integral part of learning system. Many countries including India, already started working on online education, pre covid-19 period. The process was very slow and was initiated as a complementary and optional system with conventional mode of learning. But because of pandemic, online education is not a choice but, flipping on online education is need of the hour. Many organisations were not equipped and sudden shift was like a jolt to them, but no transition is painless. From learners side due to covid-19 pandemic online education become a compulsory norm with the smartphone in the hand the information is at your fingertips. Although it cannot replace the physical classroom, where students get personalized attention, face to face interaction, competitive environment, learning how to team up, resilience, perseverance, creativity and adaptability.

Covid made educationalist think to modify education to provide skills, fulfil their emotional needs, make them confident, creative and future ready India had 37.4 million students in financial year 2019, for higher education, country is second largest market for e learning which is just behind US. India is second largest populated country in the world which is having 500 million people belonging to the age group of 5 to 24 years. Potentially India is the largest and wide market for online education. Many online learning platforms are coming up, FDI is inflowing with high rates of return in online education.

Indian government already initiated online teaching programmes since 2017, in the form of **SWAYAM**, **launched** by M.H.R.D [Government of India] under Digital India to give a coordinated stage and free entry to web courses, it covers all advanced education, High School and skill sector courses. It was launched on 9th July 2017 by Honorable President of India other than this, number of initiatives taken by the government few among them are massive open online courses, NAPTEL, ARPIT, PM e-vidya, Pradhan MantriGramin digital SakshartaAbhiyanPMGDISHA ,Ek Bharat shreshth Bharat EBSB. PM e-vidya is a program for multimode access to digital online education other initiatives to be learnt include Manoj Darpan new National curriculum and pedagogical Framework National foundational literacy and numeracy mission. Theaim of the government behind such initiatives are

- To adopt transformative and innovative approaches in higher education.
- Improvement in gross enrolment ratio.
- To provide best world class education.
- To boost research and development.
- Bringing equality on social and gender basis.
- Overcome geographical barriers and ensure equal education
- To make learning more interactive interesting easy to understand.

Advantages of online education

Many people still support the traditional or conventional way of teaching as yet but as time changes things should be changed covid-19 made this lesson very loud and clear that traditional system of education should be changed due to pandemic it was not a choice but a compulsion, to be followed by everyone who want to learn.

- Time and cost saving: The biggest advantage of online education is cost and time efficiency. Online learning helps to eliminate both social and physical barriers if student misses his class he can access the lecture online if made available at any visible time and cope up with other students in the class. Submissionscan be done as per convenience and within timeline.
- Learners who have stage fear and overawing for public speaking are much comfortable in online classes. As per National institute of mental health more than 74% people suffer from speech anxiety, and these students perform better in online classes.
- Learners can take online courses for entire degree while working or while in service stagnation can be avoided UGC these days granted 40% credits to such degrees which are earned on online basis Best way to achieve knowledge and get certificates diplomas and degrees.
- It is a self-motivational way of learning, as learner have freedom of choice of timing place comfort and courses. If a learner opt for a course with his own choice he will perform his optimum because the chosen field will be of his interest.
- Learner have freedom to choose time place and mode of study
- Smartphones accessibility and internet connections made information at fingertips. Students well prepare themselves and clear their ideas before speaking. This helps in co learning, as classmate get better understanding approach by their colleagues. This will help students in research work, and draw their interest in research activities.
- Promotes healthy competition with ourself. Many programmes are designed to inculcate team building and team activities, these programmes improves formal communication, work delegation, decentralisation, sense of responsibility and authority.
- Learners can Sharp their edges and learn new techniques which cater their professional need and skill based online programs make learners job ready.

- Asking difficulty in physical class and getting it sorted is quite difficult, but technology made this easy and students never move ahead with difficulties remaining unsorted. They easy ask questions personally to teachers and get them understood, without and embarrassment before class.

Disadvantages

- Internet connectivity is one of the prominent issue faced by online learning platform learners.
- Low motivational learners as well as slow learners are not get identified easily does to bring them on equal of competition and competency becomes a crucial task for an educator.
- Physical School provide an environment where learner, learns to gel up with everyone, be patience full, teamwork adjustments understanding each other healthy competition winning attitude Corporation co-ordination. Which is absent in online learning
- Learn won't be able to learn discipline mannerism and etiquette.

One can just conclude that online learning is not a substitute but a complementary system which should go hand in hand with physical education.

This era of digitalisation evolved online education as a widely accepted platform, which provide deep understanding of subject and constantly changing market need. This also provide learner to complete their courses by removing many hurdles. Technology must be accessible to all students regardless of special needs different learning styles for demographics the successful strategy for creating and equitable Tech experience is to use a platform that employees and accessible design in the earliest content development stages to make the online education in India more impactful UGC has permitted higher educational institution in the country to offer certificate, Diploma and degree programs in online mode to the students under the university grant commission online courses regulation 2018. With such a Reform it is evident that the benefits of online learning have conveyance even the

government to take a relevant action for its betterment. The future of online education is very bright and exciting which will cover significantly large number of learners.

References:

1. https://www.indiaeducation.net/online-education/articles/10-benefits-of-online-learning.html
2. https://government.economictimes.indiatimes.com/news/education/covid-19-pandemic-impact-and-strategies-for-education-sector-in-india/75173099
3. https://www.latestlaws.com/articles/impact-of-covid-19-on-education-system-in-india/
4. https://www.indiatoday.in/education-today/featurephilia/story/covid-19-lockdown-impact-global-pandemic-on-education-sector-1698391-2020-07-08
5. https://www.indiatoday.in/education-today/featurephilia/story/covid-19-lockdown-impact-global-pandemic-on-education-sector-1698391-2020-07-08
6. https://news.harvard.edu/gazette/story/2020/04/the-pandemics-impact-on-education/

******

Dr. V. B. Chavhan **Dept.:- Commerce** **Session: - 2020-21**

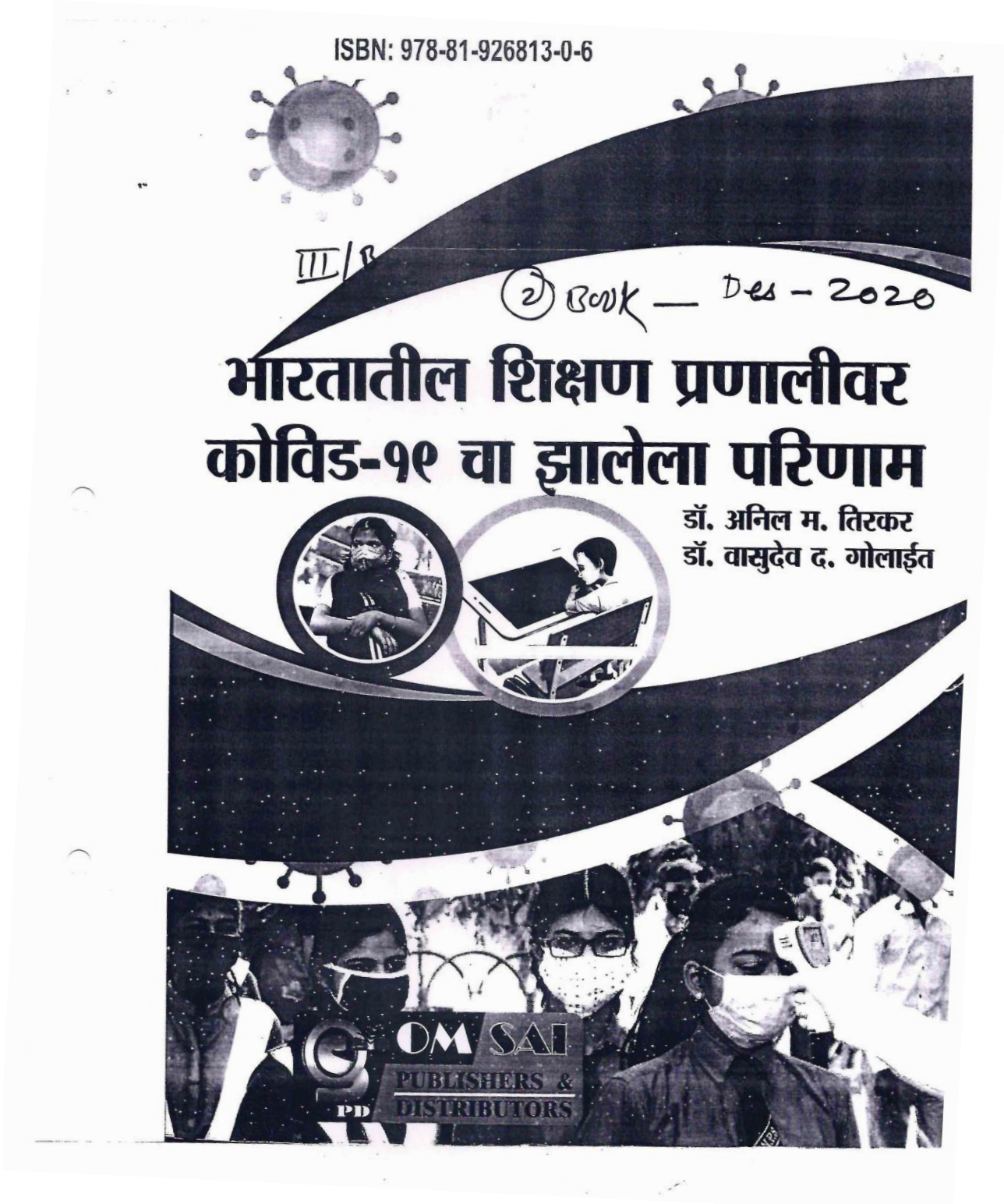

अनुक्रमणिका

अक्र.	पेपर शिर्षक	लेखक	पेज नं.
	मराठी पेपर		
१.	कोरोना काळातील शैक्षणिक विषमता - प्रखर संकट	डॉ. वर्षा गंगणे	१-६
२.	कोविड-१९ मुळे भारताच्या शिक्षण पध्दतीत झालेले बदल	प्रा. डॉ. अमोल स. राऊत	७-११
३.	कोरोना विषाणुमुळे शैक्षणिक क्षेत्रात झालेले बदल व त्याची समर्पकता	प्रा. गणेश बाबुराव दराडे	१२-१७
४.	कोविड-२०१९ चा भारतातील शिक्षणावर परिणाम	प्रा. जया सवाईथूल	१८-२५
५.	भारतीय शैक्षणिक प्रणालीवर कोविड-१९ या महामारीचा परिणाम - एक अभ्यास	प्रा. राजेंद्र घोरपडे	२६-३१
६.	कोरोनाचा शिक्षणावर परिणाम	प्रा. डॉ. नीता तिवारी	३२-३७
७.	भारतातील महाविद्यालयीन शिक्षणासंदर्भात कोविड-१९ चा प्रभाव	प्रा. डॉ. रोनिल कुलभूषण आहले	३८-४७
८.	कोविड-१९ आणि भारतातील दूरस्थ शैक्षणिक प्रणाली	डॉ. गणेश खेकाळे	४८-५१
९.	शिक्षण प्रणालीवर कोविड-१९ चा परिणाम	दत्तात्रय निवृत्ती रावण	५२-५७
१०.	भारतातील शिक्षण प्रणालीवर कोरोना वाइरसचा प्रभाव	शरद कुलट	५८-६६
११.	भारतातील शिक्षण प्रणालीवर कोविड-१९ चे परिणाम	डॉ. गामा मुकुंदराव सेलोकर	६७-७५
१२.	कोविड-१९ कालीन आभासी शिक्षणाचे मृगजळ	आशिष जयराम मुठे	७६-७९
१३.	कोरोना व्हायरस मुळे प्रभावीत झालेले शैक्षणिक क्षेत्र - एक चिंतन	प्रा. डॉ. विनोद बा. चव्हाण (वाणिज्य विभाग)	८०-८४
१४.	आभासी शिक्षण पध्दती विषयी समज-गैरसमज	डॉ. नितीन ज्ञानदेव चौधरी	८५-९१
१५.	कोविड-१९ चे शिक्षण प्रणालीवर झालेले परिणाम	स्मिता रामेश्वर देवर	९२-९८
१६.	कोरोनाचा भारतीय शिक्षण क्षेत्रावर झालेला परिणाम	डॉ. यशवंत राऊत	९९-१०१
१७.	कोविड-१९ व उच्च शिक्षण	प्रा. डॉ. चारुशिला राजेश्वर रूमाले	१०२-१०७
१८.	भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेवर कोविड-१९ चा प्रभाव	प्रा. डॉ. स्वाती दीपक दामोदरे	१०८-११४

१३

कोरोना व्हायरस मुळे प्रभावीत झालेले शैक्षणीक क्षेत्र- एक चिंतन

प्रा. डॉ. विनोद बा. चव्हाण (वाणिज्य विभाग)
विभाग प्रमुख - व्यवसायीक अर्थशास्त्र,
श्रीमती रा.दे.गो. महिला महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना :

भारतात कोरोना व्हयरसच्या उद्रेका नंतर विद्यार्थी आणि शिक्षकांना ऑनलाईन शिक्षण हि काळाची गरज बनली आहे. या ई -शिक्षण व तंत्रज्ञानाची उपलब्धता यांचे योग आणुन ऑनलाईन क्लासेस यावर अवलंबुन आहेत.परंतु ऑनलाईन शिक्षणाचा फायदा घेण्या करीता सर्व विद्यार्थ्यां जवळ संगणक, मोबाईल, लॅपटॉप, टॅब व इंटरनेट यांच्या सुविधा असणे आवश्यक आहे. परंतु नविन परीस्थीती आणि वास्तवीकता यांच्या साठी नवीन पुढाकार अपेक्षीत असतात. कोरोना सारखा रोग आणि जगामध्ये पसरलेला कोरोना रोग यामध्ये सध्या झालेली वाढ लक्षात घेता हे आवश्यक झाले आहेकी, जेव्हाही शिक्षणाच्या पारंपारीक आणि विशेष साधनांची आवश्यकता नसते तेव्हा आपण गुणवत्त पुर्ण शिक्षणाच्या पर्यायी साधांबरोबर तयार असतो. या बाबतीत शालेय शिक्षण, महाविद्यालयीन शिक्षण, सरकारी धोरण, राष्ट्रीय धोरण हे मार्गदर्शन करीत असतात. तसेच वयैक्तीक रित्या शैक्षणीक पध्दती शक्यनसेल तेथे सरकार गुणवत्ता पुर्ण शिक्षणाच्या पर्यायी पध्दतीसह तयार आहेत. या संदर्भात भारतीय राष्ट्रीय शैक्षणीक धोरण आणि आधुनीक तंत्रज्ञानाचे संभावीत धोके, तसेच आजचे आव्हाने मान्य करतांना त्यांच्या पासुन मिळणाÚया फायदे तोटयाचे महत्व यावर देखील लक्ष केंद्रित करणे हि काळाची गरज आहे.

ऑनलाईन शिक्षणाचे तोटे कमी असतता जर समाज सौजन्यशिल असेल तर तसेच आधुनीक तंत्रज्ञानाचा लाभ कसा घेउ शकतो हे ठरविण्यासाठी काळजीपुर्वक तंत्रज्ञानाचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. ज्या प्रमाणे आज केंद्र शासन डिजीटल इंडीया मोहिम राबवीत आहेत आणि ती सर्व सामान्यांना परवडणारी संगणकीय उपकरणाची उपलब्धता या सारख्या ठोस प्रयत्नाच्या माध्यमातुन डिजीटल अंतर मीटवु शकते ऑनलाईन आणि डिजीटल शिक्षणा साठी तंत्रज्ञानाचा वापर समतेच्या संबंधीत गोष्टीला पुरेशा प्रमाणात हाताळतो हे महत्त्वाचे आहे.

- ऑनलाईन शिक्षणासाठी पारदर्शि अभ्यास :

ऑनलाईन शिक्षणाचे फायदे तोटे असतांना त्यास शिक्षणा बरोबर एकीकृत करण्याच्या फायद्याचे मुल्यमापन करण्यासाठी आणी विद्यार्थ्यांना व शिक्षकांना विविध साधनाची सवय, इ-कंटेंटचे सर्वात सोपे असलेले स्वरूप यासारख्या संबंधीत विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी देखील या सोबतच पारदर्शी अभ्यास करण्यासाठी विविध अभ्यासक्रमाच्या मालिका चालविण्यासाठी शाळा, महाविद्यालय, विज्ञापीठ आणि इंदीरागांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ तसेच भारतीय तंत्रज्ञान संस्था इत्यादी सारख्या योग्य अभिकरणाची आवश्यकता आहे.

- डिजीटल पायाभुत सुविधा :

भारताची लोकसंख्या आणि भारताचे भौगोलीक क्षेत्रफळ याचा अभ्यास केला असता कोरोनाचा प्रभाव मोठया प्रमाणात आढळतो. तसेच संमिश्रता आणि साधन यांचा अर्थबोध गुंतागुंत सोडविण्यासाठी शैक्षणीक क्षेत्रात खुल्या, परस्पर, विकसीत, सार्वजनीक डिजीटल पायाभुत सुविधांची निर्मीती करण्याची आवश्यकता आहे. ज्याचा उपयोग विविध विद्यार्थी, शिक्षक, शैक्षणीक संस्था यांच्या द्वारे केले जाउ शकते. यामुळे हे सुनिश्चीत होईल की तंत्रज्ञान आधारीत उपाय हे तंत्रज्ञानातील जलद प्रगती बरोबर कालबाहय होणार नाही याची काळजी घेणे आवश्यक आहे.

- ऑनलाईन शिक्षण पध्दती आणि साधने :

विद्यार्थ्यांचे प्रगतीचे सनियंत्रण करण्यासाठी शिक्षकांना सहाय्यक साधनांचा पुरवठा मोठया प्रमाणात झाला पाहीजे उदा. संगणक, इंटरनेट, मोबाईल फोन, टॅब या सारख्या ई - लर्निंग विस्तार केल्या गेला तर वर्तमान जागतीक कोरोना सारख्या महामारीचा सामना योग्य प्रकारे सामना करता येईल. तसेच दुतर्फा व्हिडिओ आणि दुतर्फा ऑडिओ या सारखी साधने आवश्यक आहेत.

- आधुनीक काळात डिजीटल संचयीका आणि प्रसार :

शालेय आणि महाविद्यालयीन शिक्षणक्रमातील कार्य आणि अध्ययन विद्यार्थ्यांचा सहभाग यासाठी वापर कर्त्याद्वारे गुणांकन करण्यासाठी एक स्पष्ट सार्वजनीक प्रणाली असायला हवी विद्यार्थी व शिक्षकासाठी भारतीय कला आणि संस्कृतीचे एकत्रीकरण इत्यादी देखील केले गेले पाहिजे, विद्यार्थ्यांना इ-आशयाचा प्रसार करण्यासाठी एक विश्वसनीय पर्यायी व्यवस्था विविध तंत्रज्ञानाने पुरविली पाहिजेत.

८१

- डिजीटल सुविधा मधील अंतर कमी करणे :

आजच्या वास्तवीक जिवनाकडे बघता असे दिसुनयेते की आजही लोकसंख्येचा एक सर्वात मोठा भाग असा आहे की ज्याच्याकडे डिजीटल सुविधा नाहित अशा लोकांना जन संवादचे माध्यम जसे दुरदर्शन, रेडीओ, जाहिरात फलक, वर्तमान पत्रे, यांचा उपयोग चित्र प्रक्षेपण आणि प्रसारणासाठी व्यापक प्रमाणात करण्यात येईल तसेच विद्यार्थी व षिक्षक यांच्या साठी विविध शैक्षणीक कार्यक्रम आणि विद्यार्थ्यांच्या गरजानुसार विविध भाषानुसार शैक्षणीक कार्याक्रम घेतल्या गेले पाहिजेत.

- कोरोना कालावधीत व्हर्चुअल प्रयोगशाळा :

भारतातील सर्व शिक्षक व विद्यार्थ्यांना गुणवत्ता पुर्ण व्यवहारीक आणि प्रयोग आधारीत अनुभवाची समान संधी प्राप्त व्हावी म्हणुन व्हर्चुअल प्रयोगशाळा तसेच संगणक शाळा बनविण्यात आल्या पाहिजेत. स्वयं आणि स्वयंप्रभा या सारख्या प्रचलीत ई-लर्निंग प्लॅटफार्मचा उपयोग करण्यात येईल. सामाजीक आणि आर्थिक दृष्टया वंचीत गटाच्या विद्यार्थी आणि शिक्षकांना अगोदरच ई शिक्षण दिल्या गेले पाहीजेत तसेच उपयुक्त डिजीटल साधने पुरेशा प्रमाणात देण्याची शक्यता यावर विचार केल्या गेला पाहीजेत.

- शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण व प्रोत्साहन कोरोना काळात गरज :

शिक्षकांना विद्यार्थी केंद्रीत अध्यापनाबाबतीत भरीव प्रशिक्षण दिले गेले पाहिजेत. आणि हे देखिल सांगीतले जाईल की ज्यांनी ऑनलाईन शिक्षण आणि साधनाचा उपयोग करून उच्च गुणवत्तेचा ऑनलाईन आशय स्वतः तयार करावा. ई-आशयाबरोबरच विद्यार्थ्यां मध्ये परस्पर सहयोग स्थापीत करण्यासाठी शिक्षकाच्या भुमिकेवर कोरोना काळात जोर दिल्यागेला पाहीजेत.

- ऑनलाईन मुल्यांकन आणि परिक्षा :

कोरोना काळात विद्यार्थ्यांना घरीबसुन आपल्या अभ्यास क्रमाचे मुल्यांकन करता आले पाहिजेत तसेच ऑनलाईन परिक्षा दिल्या नंतर त्यामधील तृटी समजल्या पाहीजे तसेच परीक्षा मंडळ विद्यापीठ यांनी मुल्यांकन करून वेळो वेळी मार्गदर्शन केले पाहीजे.

- कोरोना काळात ई-शिक्षण :

ई-शिक्षण जसेकी नावावरून सुचीत होतेकी, तंत्रज्ञानाची उपलब्धता आणि ऑनलाईन क्लासेस करण्यासवर अवलंबुन आहे, परंतु ऑनलाईन शिक्षणाचा फायदा घेण्या करीता ग्रामिण भागा मध्ये विजेची कमतरता, हे एक महत्वपुर्ण आव्हान आहे. नुकत्याच झालेल्या सर्वेक्षणात ग्रामिण मंत्रलयाला

असे आढळुन आले की भारतातील 47 टक्के कुटुंबाकडे विज अपुÚया प्रमाणात आढळते 12 टक्के लोकांकडे 100 टक्के विजपुरवठा आढळतो तर 36 टक्के लोकांकडे विजपुरवठयाची सुविधाच नाही. त्या मुळे ग्रामिण भागातील विद्यार्थ्यी इ-शिक्षणा पासुन दुर जावू शकतो.

- ई-शिक्षणासाठी मुलभुत सुविधा :

एखादी मुलभुत गरज पुर्ण केल्यानंतर षिक्षकाने विद्यार्थ्यांना षिकविण्यासाठी जे काही डिजीटल माध्यम उपलब्ध होते त्याचा उपयोग केल्या गेला पाहिजेत. षिक्षकांनी तंत्रज्ञानात प्रवेश न घेतात्यांच्या डिव्हाईस वरील माहिती विद्यार्थ्यां पर्यन्त पोहविले पाहिजे. शिक्षकाने व्हाईस मॅसेज, मजकुर संदेश आणि फोन कॉल स्मार्ट फोन सह लहान लहान व्हिडीओ पाठविले पाहिजेत.

ऑनलाईनशैक्षणीक समस्या :

१. सर्वसामान्य व्यक्तीकडे मोबाईल व संगणकाच्या सुविधा नाहित
२. विविध कंपन्यांनी इंटरनेटच्या सुविधा कोरोना काळात अल्प दरात दिल्या नाहित.
३. शिक्षक जेव्हा ऑनलाईन शिकवितो तेव्हा विद्यार्थी काळजी करून शिकतो याची शास्वती देते येत नाहि.
४. ऑनलाईन शिक्षक विद्यार्थ्यांना जेव्हा शिकवितो त्यावेळेस डोळयाचे, कानाचे आजार व मानसीक आजार वाढल्याचे प्रमाण दिसत आहे.
५. ऑनलाईन शिक्षणाची जबाबदारी कोरोना काळात जास्त वाढली आहे.
६. एकमेकांच्या संपर्कात आल्यामुळे ब-याच नैसर्गीक व कृत्रीम आजार होउ शकतात.
७. ऑनलाईन शिक्षणाला नैसर्गीक आपत्ती व कृत्रीम विद्युत पुरवठयाचा तुटवडा यांचा सामना करावा लागत आहे.
८. अद्यावत सॉप्टवेअर नसल्यामुळे वेळेवर परिक्षा होउ शकल्या नाहित.
९. तंत्रज्ञानाच्या युगात व्यक्तीच व्यक्ती पासुन दुर जात आहे. हि सुध्दा एक गंभीर समस्या होत चालली आहे.
१०. सर्व सामान्य व्यक्ती कडे स्मार्ट फोन नसल्यामुळे त्यांचा खर्च वाढला आहे.

ऑनलाईन शैक्षणीक उपाय योजना :

१. सर्वसमान्य व्यक्तींना व विद्यार्थ्यांना होणाऱ्या अडचणींचा विविध उपाययोजना वेळेवर शासनाने कराव्यात.

२. इंटरनेटच्या सुविधेकडे शासनाने पुर्णपणे लक्ष दिले पाहिजेत.
३. पालकांनी मुलांकडे लक्षदेणे गरजेचे होते परंतु कामाच्या अभावामुळे ते कोरोनात शक्य झाले नाहि.
४. ऑनलईन शिक्षण प्रणाली मध्ये विद्यार्थ्यांचा मोबाईल ऑनअसतो परंतु ते काळजीपुर्वक ऐकत नाहित. त्यामुळे विद्यार्थ्याचे शैक्षणीक नुकसान होउन मोठया प्रमाणात बेरोजगारी वाढते.
५. कोरोना काळात स्वतःची काळजी घेणे हि काळाची गरज आहे.
६. मास्क व एकमेकांच्या संपर्कात न आल्यामुळे मोठया प्रमाणात आरोग्य हानी पासुन बचाव झाला आहे.
७. बऱ्याच वेळे विद्युत पुरवठा व नैसर्गीक आपत्ती याचा सामना सर्वसामान्य व्यक्तींना करावा लागला. त्यामुळे मोठया प्रमाणात शैक्षणीक नुकसान झाले ते भविष्यात भरून काढावे लागेल व हानी टाळता आली पाहिजेत.
८. तंत्रज्ञानाचा उपयोग विद्यार्थी व शिक्षक करत असल्यामुळे मानसीक ताण वाढला आहे. परंतु मनोरंजनाच्या माध्यमातुन तो दुर करता येउ शकतो.
९. एकमेकांविशयी आपुलकी, प्रेम, जिव्हाळा, भावना, राश्ट्रीय प्रेम व वैश्वीक प्रेम वाढवीले पाहिजेत हि कोरोना काळात गरज आहे.
१०. कोरोना कालावधी मध्ये विद्यार्थ्यांची व शिक्षकांची ऑनलाईन क्लासेस मुळे वेळ, श्रम, पैसा यांची बचत झाली आहे.

संदर्भ सुची :

१. NCERT चा अहवाल.
२. दैनिक लोकसत्ता चा अहवाल.
३. संशोधन पध्दती - डॉ. सुधीर बोधनकर.
४. राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा अहवाल.
५. मानव संसाधन विकास मंत्रालयाचा अहवाल.
६. राश्ट्रीय शैक्षणीक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदे चा अहवाल.
७. जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्थेचा अहवाल.
८. राज्य संपादक सर्वेक्षण चा अहवाल
९. www.google. com

*****

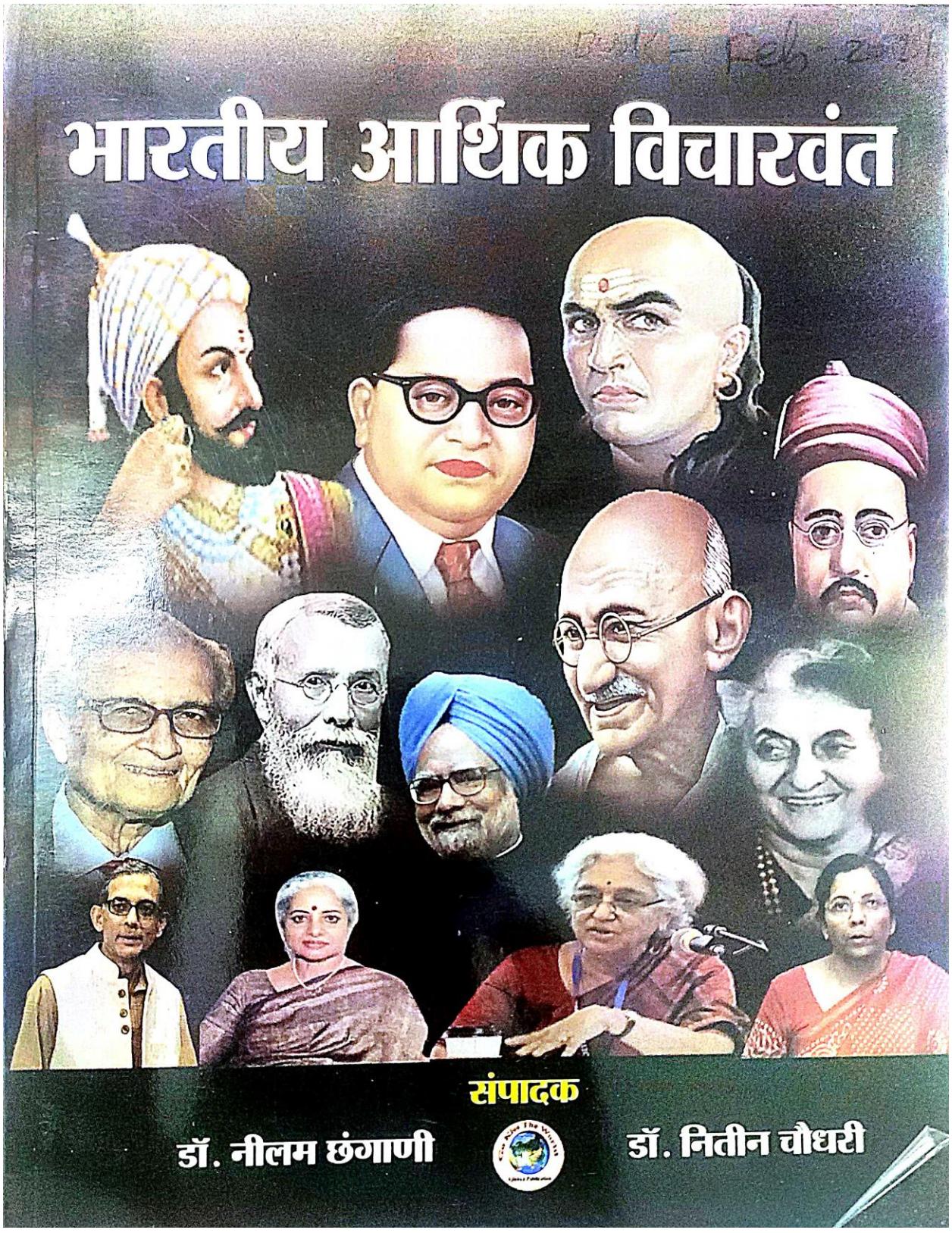
भारतीय आर्थिक विचारवंत
संपादक
डॉ. नीलम छंगाणी
डॉ. नितीन चौधरी

भारतीय आर्थिक विचारवंत

(INDIAN ECONOMIC THINKER)

संपादक

डॉ. नीलम छंगाणी
एम.ए., पीएच.डी.
सहाय्यक प्राध्यापक
तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री. किसनलाल नथमल गोयंका
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
कारंजा (लाड) जि. वाशिम

डॉ. नितीन चौधरी
एम.ए., एम.फील., पीएच.डी.
सहाय्यक प्राध्यापक
तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्रीमती राधादेवी गोयंका
महिला महाविद्यालय, अकोला
जि. अकोला

अजिंक्य प्रकाशन

१५.	पंडीत दीनदयाल यांचे अर्थशास्त्रातील योगदान / प्रा. गिरीष मायी	८९
१६.	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कृषी विषयक कार्ये / डॉ. सुनिता सावरकर	९५
१७.	मा. वसंतराव नाईक हरित क्रांतिचे प्रणेते / डॉ. दयाळू राठोड	१०३
१८.	इंदिरा गांधी यांची अर्थनीती / डॉ. संजय मुंडकर	११०
१९.	डॉ. आर. सी. दत्त यांची ब्रिटिश आर्थिक धोरणांवर टिका / प्रा. डॉ. प्रदिप ताकतोडे	११९
२०.	डॉ. अमर्त्य सेन यांचे कल्याणकारी अर्थशास्त्रातील योगदान / प्रा. डॉ. टी. पी. मोरे	१२४
२१.	भारतातील विविध अर्थतज्ञांचे आर्थिक विचारमंथन / प्रा. डॉ. विनोद चव्हाण	१३०
२२.	अमर्त्य सेन के आर्थिक विचार / प्रा. डॉ. नीता तिवारी	१३७
२३.	गोपाळ गणेश आगरकरांचे हिंदुस्थानच्या आर्थिक दैण्यावस्था अथवा दारिद्रयासंबंधी विचार / डॉ. ज्योती पवार	१४४
२४.	Dr. Babasaheb Ambedkar : An Economist / Dr. Anil Bansod	१५२
२५.	The Role of Dr. Manmohan Singh's in Indian Economic Growth / Dr. Baljeet Kaur	१५७
२६.	Gopal Krisna Gokhale's Economic View / Dr. Pradip Yeole	१६३
२७.	Rashtrapita Mahatma Gandhi's Philosophy and Indian Economy / Dr. Nilesh Chotiya	१६६
२८.	Thoughts of Kautilya on Economic Ideas / Dr. Shashikant Adsod	१६९

भारतातील विविध अर्थतज्ञांचे आर्थिक विचारमंथन

प्रा. डॉ. विनोद बा. चव्हाण,
विभाग प्रमुख - व्यावसायीक अर्थशास्त्र,
श्रीमती रा. दे. गो. महिला महाविद्यालय, अकोला
Email : vbchavhan@gmail.com
Mobile No – 9970880409

१. प्रो. अमर्त्य सेन यांची अर्थशास्त्राची प्रस्तावना व व्याख्या :

आधुनिक भारताचे थोर अर्थतज्ञ म्हणुन ज्यांची ओळख आहे. असे नोबेल विजेते प्रो. अमर्त्य सेन यांचे आर्थिक विचार मानवी कल्याणाच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण आहेत. (विचार मानवी कल्याणाच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण आहेत. सेन यांच्यावर देखिल) भारतीय अनुभव त्यांच्या लेखनप्रणालीला एका वेगळ्याच मानवीय विचाराकडे नेण्यात सक्षम ठरवेल

अमर्त्य सेन यांनी कल्याणाच्या क्षेत्रात नैतिकता आणि वितरण या दोन बाबींचा भर घालून नियमबध्द व सूत्रबध्द ग्रंथरचना केलेली आहे. आर्थिक विकासाचे व एकून आर्थिक सिध्दांताचे नाते मानवी कल्याणाशी जोडला. सामाजिक हित व निवड तसेच व्यक्तिनिष्ठ आवडी निवडी यांच्या मूलाधार विषयीचे दर्शनिक व नीतिशास्त्रीय विवेचन हा सेन यांच्या विचारसरणीचा अंगभूत भाग आहे. त्यांच्या कल्याणकारी अर्थशास्त्राचा प्रवाह हा त्यांच्या इतर विचाराषी दुवा साधणारा आहे. त्याच्या कल्याणकारी अर्थशास्त्राचा प्रवाह हा त्यांच्या विचारसरणीचा अंगभूत भाग आहे. त्यांच्या कल्याणकारी अर्थशास्त्राचा प्रवाह हा त्यांच्या इतर विचाराशी दुवा साधणारा आहे. दुश्काळ व दारिद्रय, आरोग्य, शिक्षण, सामाजिक समतेचा विचार, योग्य उत्पादन तंत्राची निवड या सर्व अर्थशास्त्रीय विचारसरणीचा मूलभूत विचार प्रवाह कल्याणकारी अर्थशास्त्र आहे. हे शास्त्र केवळ आर्थिक विकासाचा विषय नसून सामान्य लोकांच्या जीवनाला उपयुक्त होईल असा जीवनाशी निगडीत असा विषय आहे.

सर्व लोकांना जीवन जगण्याचा अधिकार आहे परंतु सर्वांचे कल्याण अपेक्षित आहे. शिक्षण, आरोग्य व अन्नावरील अधिकार सर्व लोकांना प्रदान करणे ही सरकारची जबाबदारी आहे. प्रो. सेन यांच्या मते, अर्थशास्त्र हे रक्षक गणित नसून

मानवी जीवनातील व्यक्तिगत कल्याणाचे, लोकशाही माध्यमाचे धर्मशास्त्र आहे म्हणून संपूर्ण समाजाचे कल्याण साधण्यासाठी शासनाने व नियोजनकारांनी सामान्य माणूस केंद्रस्थानी मानून योजनांना मानवी चेहरा प्राप्त करून दिला पाहिजे. त्याशिवाय साध्य केलेल्या आर्थिक विकासाला अर्थ उरणार नाही.

II. प्रा. जे. के. मेहता यांचे आर्थिक विचारमंथन :

"अर्थशास्त्र हे शास्त्र आहे कि ज्यामध्ये दीर्घकाळात दुःख कमीत कमी करण्याचा प्रयत्न केला जातो. म्हणजेच दुसऱ्या शब्दात गरजांपासून पूर्ण मुक्ती प्राप्त करून सुखाची स्थिती साध्य करण्याचा प्रयत्न केला जोतो."

Economics is the science that studies human behavior as the effort to minimize pain in the long run or in other words as an endeavor to gain freedom form wants and reach the state of happiness. - Prof- J.K. Mehta.

दुसऱ्या शब्दात, "अर्थशास्त्र हे असे शास्त्र आहे की, जे गरजाविरहीत स्थितीच्या ध्येयाचे साधन म्हणुन मानवी वर्तनाचा अभ्यास करते. (Economics is a science that studies human behavior as a means to the end of wantlessness.)

त्यांच्या मते, मानवाचा अंतिम हेतु हा महत्तम समाधान (ज्याला आध्यात्मामध्ये निवार्ण म्हटले आहे) हा हेतु प्राप्त करतांना मानवाला जिवनात मोठी काटकसर करावी लागते. अधिकाधिक गरजांची पूर्तता करून किंवा गरजांना कमीतकमी करून महत्तम समाधान हा हेतु साध्य करता येतो. अमर्याद गरजा ह्या दुःख निर्मितीला कारणीभूत ठरतात. गरजांना कमी करून अधिकतम समाधानाचा हेतू (सुखाचा हेतू) साध्य करता येतो परंतु हा दृष्टीकोन तात्विक व अध्यात्मीक वाटतो. कारण मानवाला इच्छारहित होऊन वास्तविक सुखाची प्राप्ती करणे वास्तविक जीवनात सहज शक्य नसते मानवाच्या वागणूकीमध्ये त्याचे मन महत्वाची भूमिका बजावत असते, त्यामुळे जीवनाला संतुलित मार्गाने जगणे हे आदर्शवत आहे. संतुलनाऐवजी असंतुलन निर्माण झाल्यास जीवनाला योग्य वळण लागत नाही. मानवाच्या अमर्याद गरजा आणि मर्यादित साधने यांचा मेळ घालतांनाच मोठी कसरत करावी लागते हि करसत करतांना मानवाला दोन प्रकारे प्रयत्न करता येतात. एकतर बाह्य परिस्थितीत असा बदल करावा की जेणेकरून संतुलन प्राप्त

होईल. तर दुसरा प्रयत्न हा मानवाला स्वतःमधूनच करता येतो म्हणजे मानवी मनाला योग्य ते सुशिक्षण देणे होय.

इच्छाविरहीत म्हणजे गजाविरहीत अवस्थेला पोहचणे म्हणजे निर्वाणाच्या स्थितीला पोहचणे हे मानवी जीवनाचे ध्येय आहे, त्या स्थितीला अधिकत्तम/महत्तम सुख प्राप्त होते.

गरजा विरहित स्थितीतून सुखाची प्राप्ती करण्याकरिता मेहतांनी सुत्र स्पष्ट केले आहे.

QH = सुख प्राप्तीचा गुणांक (Quotient of Happiness)
SW = पुर्ण तृप्त झालेल्या गरजा(Satisfied Wants)

TW = एकुण गरजा (Total Wants)

$$QH = \frac{SW}{TW} \times 100$$

उदा. अ व्यक्तीच्या दहा गरजा आहेत व पूर्ण होणाऱ्या (तृप्त गरजा) पाच आहेत, तर ब व्यक्तीच्या एकूण गरजा एकूण गरजांपैकी तीन गरजा पूर्ण होतात, म्हणून व व्यक्तीच्या एकूण गरजा कमी असल्यामुळे त्याचा सुख प्राप्तीचा गुणांक जास्त आहे (६०टक्के)

अ व्यक्तीचा सुखाचा = 5/10 x 100 = 50%

ब व्यक्तीचा सुखाचा गुणांक = ¾ x = 60%

सुख प्राप्तीचा गुणांक जेव्हा जास्त असतो तेव्हा गरजा ह्या कमीतकमी असतात या उलट जेव्हा हा गुणांक कमी असतो तेव्हा गरजा ह्या जास्तीत जास्त असतात. म्हणजेच हो गुणांक जास्त असणे म्हणजे समाधानाची किंवा सुखाची प्राप्ती जास्त असणे असा सहसंबंध येथे मेहतांनी जोडला आहे.

मेहतांच्या व्याख्येची वैशिष्ट्ये :

महतांनी एक नवा विचार देवून अर्थशास्त्राच्या अभ्यासामध्ये महत्वपूर्ण योगदान दिले आहे. आध्यात्मिक अधिष्ठान हे त्याच्या आर्थिक विवेचनाचा आधार आहे. त्यांच्या व्याख्येची वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे दिसून येतात.

१. नवा आर्थिक दृष्टीकोन : अर्थशास्त्राकडे पाहण्याचा नवा दृष्टिकोन मेहतांनी दिला आहे. अमर्याद गरजांमुळे अनेक प्रश्न निर्माण होतात. परंतु अर्थशास्त्राचा संबंध तात्विक व अध्यात्मिक ज्ञानाशीविचार व्यक्त केलेत अशी टिका केली जाते.

२. आध्यात्मिक विश्लेषण : मेहतांची व्याख्या हि प्रत्याक्षात आर्थिक विवंचनेपासून दुर जावून एक प्रकारे आध्यात्मिक विश्लेषण आहे, अशी टिका केली जाते.

३. सुख प्राप्तिचा अयोग्य गुणांक : मेहतांच्या मते, गरजा कमी म्हणजे सुख अधिक. या उलट गरजा जास्त म्हणजे सुख कमी परंतु सुख प्राप्तीचा त्यांनी काढलेला गुणांक हा सर्व सामान्य नाही. कारण बहुसंख्य लोकांच्या बहुसंख्य गरजा पूर्ण झालेल्या नसतात. त्या मुळे अधिकाधिक गरजा प्राप्त करण्यातच त्यांच आयुष्य जाते.

४. मानसिक संतुलनाची संकल्पना वास्तविक व तर्कसंगत :

मेहतांच्या मते मानवाला इच्छारहित होवुन वास्तवीक सुख प्राप्त करता येते व हे सुख प्राप्त करण्यासाठी त्याला संतुलितपणे जीवन जगावे लागते म्हणजेजच आपल्या मनाला योग्य वळण देवून कमीत कमी गरजात अधिकाधीक सुख पाहणे आवश्यक आसते परंतु हा मानसिक संतुलनाचा विचार अवास्तविक व तर्क विसंगत वाटतो.

अ) व्यवहारिकता : मेहता यांच्या व्याख्येमध्ये गरजाविरहीत अवस्थेच्या ध्येयावर म्हणजे आदर्शवादावर आधारीत आहे. व्यवहारात मात्र मानव अधिकाधिक वस्तु व संवांच्या उपभोगातून सुख मिळविण्याचा प्रयत्न करित असतो.

५) गरजांचे अयोग्य स्पष्टीकरण :

मेहतांच्या व्याख्येमध्ये गरजा आणि इच्छा यामध्ये भेद केलेला जाणवत नाहि. निरिच्छ स्थिती व गरजा विरहीत अवस्था यांना समान मानले आहे. परंतु इच्छा आणि गरजा या दोन वेगवेगळया बाबी आहेत याकडे या व्याख्येने दुर्लक्ष केले आहे.

६) मानसिक संतुलनावर भर :

मेहतांनी आपल्या विचारप्रणालित अधिकाअधिक सुखप्रप्तीच्या मागे न धावता कमीत कमी सुखासाठी आपल्या मनावर ताबा ठेवावा व त्यास योग्य वळण लावावे असा बौधिक विचार दिला.

७) आदर्शवत वागणूकीची संकल्पना :

मेहता यांनी आपल्या व्याख्येद्वारे मानव जीवन जगतांना बाह्य बदलाऐवजी आपल्या मनावरच ताबा ठेवन सुखाची प्राप्ती करू शकतो ते यासाठी मानव कमीतकमी गरजात अधिकाधिक सुख पाहणे एशा तात्विकदृष्ट्या आदर्शवत असणाऱ्या मानवी वागणूकीची संकल्पना सांगीतली आहे.

मेहतांच्या व्याख्येवरील दोष, मर्यादा किंवा टीका :

१. आदर्शवत असणाऱ्या मानवाची वास्तविक संकल्पना : मेहतांची व्याख्या ही तर्कावर आधारित असली तरी ती प्रत्यक्षात आदर्श आणाऱ्या मानवाचा व्यवहार व्यक्त करतो. परंतु सर्वसामान्य व्यक्ती जिवन जगतांना असंख्य गरजांमध्ये आपले सुख शोधत असतो त्यामुळे स्वप्नवत वाटणाऱ्या ह्या व्याख्येवर करण्यात येते.

२. अनार्थिक विचार : अर्थशस्त्र हे मानवी गरजा आणि त्या प्राप्तीसाठि करण्यात येणारी धडपड याचाच प्रामुख्याने विचार करते. परंतु मेहतांच्या विचारामध्ये मानव हा जास्तीच्या गरजा प्राप्त करणार नसेल तर सुख प्राप्त करू शकतो. असा अर्थशास्त्राच्या चौकटीत न बसणारा आर्थिक विचार आहे.

III. भारतीय पंचवार्षिक योजना :

'पंचवार्षिक योजना'ही मूळ संकल्पना भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित नेहरू यांनी सुचविली. भारताने रशिया या देशाकडून नियोजनाची तत्वे स्वीकारल. १९३४ एम. विश्वेश्वरैय्या यांनी आपल्या 'भारतासाठी' नियोजिक अर्थव्यवस्था (Planne Economy for India) या ग्रंथात नियोजनबध्द आर्थिक विकासाचे महत्व प्रतिपादन केले.

या ग्रंथात विश्वेश्वरैय्या यांनी आर्थिक विकासाचे महत्व प्रतिपादन आर्थिक विकासाची दहा (१०) वर्षाची योजना सुचविली.

१९३८ हरीपूर कॉग्रेस अधिवेशनात पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली 'राष्ट्रीय नियोजन समिती स्थापन करण्यात आली'.

१९४३-४४ मुंबईतील अर्थ-उदयोग क्षेत्रातील ८ नामवंत कंपन्यांनी 'मुबई योजना' (टाटा-बिर्ला योजना) घोषित केली. मानवेद्रनाथ रॉय यांनी लोकांची योजना (जनता योजना) मांडली.

१९४४-श्रीमान नारायण अग्रवाल यांनी 'गांधीवादी योजना'

IV. पहिली पंचवार्षिक योजना (१९५१-५६)

नियोजन आयोगाचे अध्यक्ष : पं. जवाहरलाल नेहरू
उपाध्यक्ष : गुलझारीलाल नंदा
प्रतिमान : हेरॉल्ड-डोमर प्रतिमानाचा वापर
प्रमुख उद्दिष्ट : कृषी, उर्जा व जलसिंचन क्षेत्रास प्राधान्य
(सार्वजनिक खर्चाच्या ४४.६ टक्के)
पहिली (पंचवार्षिक) योजना : (१९५१-५६)
सार्व. क्षेत्रातील खर्च : १८०० कोटी रू
विकास दर (प्रतिवर्षी) : अपेक्षित : २.१ टक्के, साध्य : ३.६ टक्के प्रतिवर्षी
योजना काळात राष्ट्रीय उत्पन्नातील एकून वाढ : १८ टक्के
पहिल्या योजना काळात हाती घेण्यात आलेले सार्वजनिक प्रकल्प
दामोदर खोरे योजना (प.)

V. तिसरी पंचवार्षिक योजना (१९६१-६६)

कालावधीः १ एप्रिल १९६१ ३१मार्च १९६६
अध्यक्ष : तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत नियोजन आयोगास दोन अध्यक्ष लाभले
१) पं. जवाहरलाल नेहरू (१९६१-६४)
२) लालबहादूर शास्त्री (१९६४-६६)
प्रतिमान : अंशतः पी. सी महालनोबीस प्रदिमानाचा स्वीकार प्रमुख उद्दीष्टे :
अन्नधान्यात स्वयंपूर्णता साधणे.
पायाभूत अवजड उद्योगाची उभारणी
तिसरी पंचवार्षिक योजना (१९६१-६६)
सार्व. क्षेत्रातील खर्च : ४१०० कोटी रू
विकास दर (प्रतिवर्षी)ः अपेक्षित : ५.६ टक्के, साध्य :२.३ टक्के प्रतिवर्षी
योजना काळात राष्ट्रीय उत्पन्नातील एकून वाढः ११.५ टक्के
तिस-या योजनेच्या अपयशाची कारणे :
१) २० ऑक्टोंबर १९६२ चे चीनचे आक्रमण (त्यामुळे संरक्षण खर्चात वाढ)
३) १९६५ चे भारत-पाक युध्द (त्यामुळे संरक्षण खर्चात वाढ)
४) १९६४-६५ हे वर्ष वगळता संपूर्ण योजनाकाळात मोसमी पावसाची अनिश्चितता

भारतीय आर्थिक विचारवंत / १३५

VI. नववी पंचवार्षिक योजना : (१९९७-२००२)

कार्यकाल : १ एप्रिल १९९७ ते ३१ मार्च १९९७.

अंतिम आराखडा जाहिर : १ मार्च १९९८

राष्ट्रीय विकास परिषदेने मंजुरी दिली : १९९९

नियोजन आयोगाचे अध्यक्ष :

१) एच.डी. देवेगौंडा (संयुक्त आघाडी सरकार) त्यानंतर

२) अटलबिहारी वाजपेयी (भाजपप्रणित आघाडी सरकार) नियोजन आयोगाचे उपाध्यक्ष :

३) मधू दंडवते (संयुक्त आघाडी सरकार) त्यानंतर

४) जसवंतसिंग (भाजप) त्यानंतर

५) कृष्णचंद्र पंत (भाजप)

योजनेची वैशिष्ट्ये :

घोषवाक्य : सामाजिक न्याय व समतेसह विकास परदेशी भांडवल गुंतवणुकीस प्रोत्साहन.

कृषी विकास, रोजगार निर्मिती, पायाभूत क्षेत्राचा विकास.

कृषी आणि ग्रामिण विकासास प्राधान्य .

नववी पंचवार्षिक योजना (१९९७-२००२)

सार्व. क्षेत्रातील खर्च : १४,३०,००० कोटी रू. (६५)टक्के

खाजगी क्षेत्रातील र्च : ८,५९,२०० कोटी रू (३५.२)टक्के

निष्कर्ष : १. भारतात अजुनही बेकारीचा प्रश्न मोठय प्रमाणात भेडसावत आहे.

२. निरोगी जिवन जगण्यात आज मोठी समस्या निर्माण झाली आहे.

उपाययोजना : १. ग्रामिण भारताचा विकास मोठया प्रमाणात झाला पाहिजे.

२. ग्रामिण व शहरी भागात रोजगार निर्माण झाले पाहिजे.

संदर्भग्रंथ सुची :

१. भारतीय अर्थशास्त्र - मुकंद इंगळे

२. प्रशासकिय अर्थशास्त्र - जि. एम. झामरे

३. भारतीय पंचवार्षिक अहवाल.

४. www.google.com

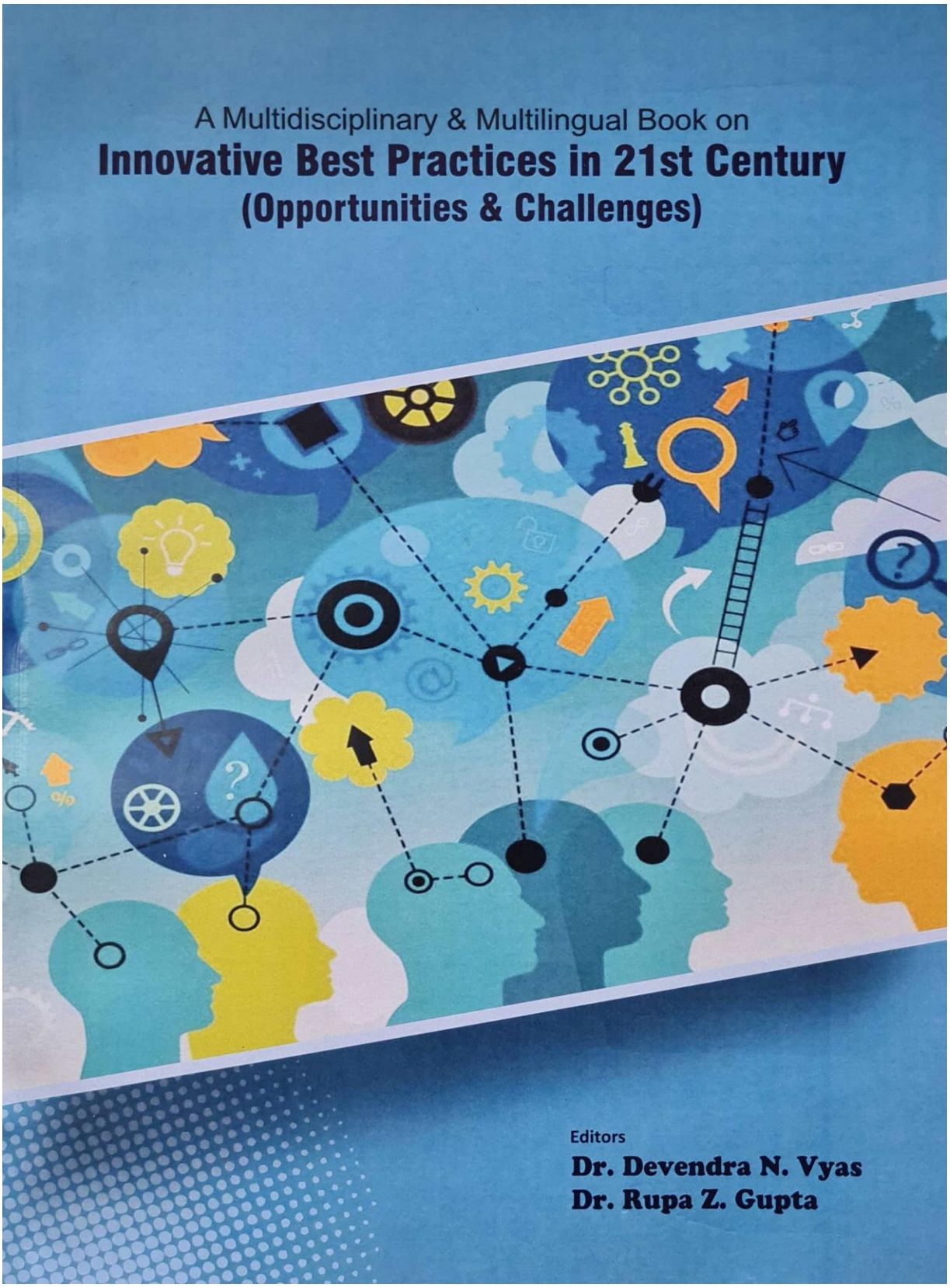
A Multidisciplinary & Multilingual Book on
Innovative Best Practices in 21st Century
(Opportunities & Challenges)
Editors
Dr. Devendra N. Vyas
Dr. Rupa Z. Gupta

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

CONTENTS

Sr.	Title & Author	Page. No.
	Commerce & Management	
1 ✓	Kaizen Accounting-A Way Towards Innovation **Dr. Devendra N. Vyas**	1
2	A Need for Structural Change in Agro Marketing in India **Dr. Ambadas B. Pande**	7
3	Innovative 2-G Marketing Strategies: Geo and Green Marketing **Syeda Wajeda Hussaini**	12
4	Government Policies and Rural Education in Karnataka State **Dr. Ravi C.S.**	16
5	A Study of Co-operative Sector for Rural India's Development in 21st Century - Opportunities & Challenges **Dr. Harish B. Badwaik,**	21
6	A Study on Customer perception towards a cashless economy and its impact on digital India **Dr. Bharati Makhijani& Dr. Vanshika Ahuja**	26
7	A Managerial Problems of Agro Based Industries in Nandurbar District **Dr. Gautam M. Morey**	37
8	Consumer Buying Behaviour towards Online Shopping during Covid-19: A Study of Coimbatore City **Mrs.R.Shiji & Dr.S.M.Yamuna,**	43
9	Neuromarketing: Exploring Consumer's Brain **Ms. Shriya Tripathi**	47
10	A study on Performance Analysis of Health Insurance Companies in India **Dr.R.Sathya & Dr.P.Rengarajan**	52
11	Economic Importance Of Tourism In India **Prof.Suresh Namdeo Gawai**	57
12	Time Management **Dr. Prafullkumar N Tayade**	63
13	Financial Development and Management **Mr.Sumit Rajendra Ginode**	69

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

14	Direct Marketing Vs Multi-Level Marketing Strategies in Sale and Marketing Products Based on Advanced Technology in Microenterprises **Mr. Chandrakant B. Dhumale.**	74
15	A Study on Consumer Protection Act 1986 **Prof. Rahul G. Mahure**	79
16	Human Resource Development Opportunities and Challenges **Dr. N. M. Gutte**	84
17	A Methodical Study of Agricultural Marketing Scenario in India **Dr.Yogesh Laxmanrao Patinge**	90
18	Co-Operative Movement in India and Its Significance in Present Economic Scenario **Dr. Nilesh N. Chotiya**	95
19 ✓	Self-Learning -A Path of Development **Dr. Rupa Gupta**	99
20	ऑनलाईन बँकिंग मधीलउभरत्या समस्या **सुनिल रामभाऊ थोरात**	104
21	संपन्न देश ,समृध्द देश- उपयोजना व कर्तव्य **डॉ. अनुपमा नितीन लाभे**	110
22	Soaring high over the Covid-19 pandemic and other challenges: A Case Study of Project Udaan **Dr Sudeep B. Chandramana**	115
23	Challenges and Innovations in the Hospitality Industry amid Covid-19 **Mr. Abhishek Roy**	119
24	Employee Stress- Study of Factors Affecting Employee Stress in Organizations with Reference to Private Banks **Dr. Pallavi Badre & Miss. Achal Hedau**	123
25	An Analytical study of OYO and its Hospitality Management **Dr.Shraddha M Wani**	129
26	Work from Home and Employee Perception **Ms. Bhagyashree Damale & Dr. Pallavi Badre (Ughade)**	132
27	A Study On Competency Mapping Practices And Its Impact On Employee Engagement With Reference To Multi Super Specialty Hospital In Chennai City **Ms.S.Saikeerthana & Mrs. S.Sumiya**	138

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

Self-Learning -A Path of Development

Dr. Rupa Gupta,
Assistant Professor,
Department of Commerce,
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola
rupazgupta@gmail.com
Mob. 8830239840

Abstract:

Self-learning is an innovative method which is very much useful for the development of eternities quality which can be inculcated. It shows the relationship between the learner and the teacher. There are so many factors which affects self-learning behaviour like physical, psychological, social, environmental and other also. It is a need of scenario so that problems can be solved in an easy manner. It is an observation skill which leads to creativity and innovation. Then automatically, the behaviour can be mould. It helps to frame goals and reach towards our destination.

Keywords: Self-Learning, Observation, Change.

Introduction:

Education is base of growth and development. Right from ancient time, education is a source where one can achieve one's goals and objectives. Education is a powerful instrument which remove the darkened of ignorance and provide a path of success. A right education gives us:

- Rules and regulations of life whether it is personal or professional.
- A way to self-controlling techniques.
- It creates harmony in our thoughts, behaviour and activities.
- Situational analysis is also possible etc.

India is well-known because of its custom and sacraments. It plays a role of Universal Preceptor But as per circumstances, it moulds and alternation is required every time, then only we can update. There are different perspectives, plans, ideas and policies. In short, these all things are depending on mindset of a person. In recent time, Covid-19 has created crucial condition in overall globe. Every area of life is affected from it. Most important thing, education is drastically changed because of it. Learning is important aspect of our life but if we follow self-based learning can add huge value on it.

According to Malcom Knowles, Self-learning is defined as: "a process by which individuals take the initiative, with or without the assistance of others, in diagnosing their learning needs, formulating learning goals, identifying human and material resources for learning, and evaluating learning outcomes"

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

Self-Learning is a process of crafting yourself. It is a platform where one can mould oneself as per the time, situation and circumstances. Self-learning is defined as a method of storing data and after processing and retaining it without taking the help of another individual. It is the responsibility of the learner to learn and hold on to the knowledge without the help of another human resource. It is a modern way of learning that helps a person to teach oneself skills and knowledge that will prove relevant to his daily activities. It has not replaced the instructional learning process that has been used traditionally instead has become an extra key that will open the doors of knowledge for everyone who is interested in acquiring it.

Objectives of study:

- To study the concept of Self-Learning.
- To describe the usefulness of Self-Learning.
- To know the results of Self-Learning process.

Literature Review:

- **Barrett (2006)** explained that the humanistic theory of learning involves the concept of self-learning. In this theory, the learner observes the behaviour of others and what results from that behaviour.
- **Candy (1991)** offered further support to differentiate between concepts. In a critical analysis of the term "self-direction", Candy concluded that self-learning has been used as a personal character or attribute (personal autonomy); as an independent pursuit of learning outside formal educational situations; and as a way of organizing learning
- **Fellenz (1985)** made a distinction between self-direction as a learning process and as an aspect of personal development. According to him, self-learning can be considered in one of two ways: either as a psychological state which is linked with personal development or as a learning methodology adopted during learning process.
- **Field and Pachler (1997)** explained that self- learning is important to be adopted in teaching. They argued that teachers could help their learners to reflect on how they learn, practice and exploit new things and perspectives by preparing activities and providing some input for learners from time to time.
- **Gerald (1996)** claimed that self-learning can be acquired and it can be taught. He defined self-learning as an immensely useful concept for orienting oneself to education at all levels.

Ways of Self-learning-

- **Be clear in your objectives and goals:** Goal should be crystal clear and pre-determined. It set the destination of a person and shows the path of success. For this purpose, one has to be gathered proper information so that the objectives can be achieved.

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

- **Find a reliable source**-In the era of science and technology, everything is available easily. One can access data from various resource like internet, digital books, books, magazines etc.

- **Allow to be curious**-Curiosity is the mother of creativity. It will create self-mode learning, motivates the person towards a clear vision. As per several medical journals, curiosity is a trait that makes life exciting and ultimately more productive.

- **Motivate and make the subject interesting**-Are we going through the process of self-learning only because we have to or are we seriously interested in that subject? Remember disinterest will not take us far and hence motivate ourselves early on if we want to attain our goal? We can learn only what we want to learn and hence make sure we have a viable reason to study.

Importance of Self-Learning:

Self-learning helps a person in understanding the basic concept of learning and it says that everyone has to learn by oneself at the end of the day. As we go deeper, we start exploring new horizons that might have been a taboo in traditional form of learning and this can open further doors. Actively pursuing our goals single-handedly gives the learner the necessary confidence to deal with the eventualities of life by any means. Self-learning helps us to find the ground under our feet. It prepares us for the future where we have to work alone to reach our goal. The resilience and the immunity that we gain here are the key tools that will take us further in life.

Fruitful Results of Self-Learning:

- Increase the quantity and improve the quality of work.
- Greater acceptance, recognition and appreciation of others.
- Better contribution to the development of our society and to the scientific technical revolution.
- Less reasons for worry and anxiety.
- More possibilities for the use of time.
- More likely to succeed and succeed in jobs and activities later.
- It will save time, money and energy.
- It boosts confidence and enhances various kinds of qualities.
- It will also develop professional skills because while learning a person can recognize his hidden areas and accordingly work on it.
- Most important thing, a learner can compete with self, not with anyone.
- Liberty is also important aspect because there is no restriction while doing any task, it will generate leadership skill.

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

Conclusion:

Self-learning is an observational process which leads to change the behaviour of a person. It is depending on futuristic aspect of facts. One can mould according to the learning style. Self-learning is not subjected to location-constraint as an individual can make use of the learning process from anywhere, one pleases. One does not need to travel at a particular place at a specific time and this works in one's favour. When we are part of the traditional learning process we have to adhere to the prescribed set of rules, books and even way of studying but self-learning gives us the freedom to choose our mode of learning. Now a days it is a need of an hour to motivate people for self-learning way. By considering this, Government of India started Start-Up India, Stand-Up India and Atamnirbhar Bharat Abhiyan for generating Self-based employment opportunities.

In a country like India, there is a need of self-learning Courses so that after a long period also a person can cope up the situation and deals every aspect of life and profession.

References:

- Barrows, H., and R. Tamblyn. 1980. Problem-based learning. An approach to medical education. New York: Springer
- Barrett, E. (2006). Social Learning Theory. [On- line] http//sued student. syr.edu/ebarrett/ide621/socailhtm
- Bandura, A., & Cervone, D. (1983). Self-evaluative and self-efficacy mechanisms governing the motivational effects of goal systems. Journal of Personality and Social Psychology, 45, 1017-1028
- Candy, P. (1991). Independent Learning: Some Ideas from the Literature. Oxford: Centre for Staff and Learning Development. Oxford Brookes University.
- Dweck, C. S. (1999). Self-theories: Their role in motivation, personality, and development. Philadelphia, PA: Psychology Press.
- Fellenz, R. R. (1985). Self- Direction: A clarification of Terms and Causes. In Proceedings of the 26th Annual Adult Education RsearchConference.164-169.
- Field, K. and Pachler, N. (1997). Learning to Teach Modern Foreign Languages in the Secondary School. London and New York: Routledge. PP. 342-343
- Gerald, G. (1996). Teaching Learners to be Self- Directed.
- Klein, H.I. (in press). Further evidence on the relationship between goal setting and expectancy theories. Organizational Behaviour and Human Decision Processes
- Schunk, D.H., and B.J. Zimmerman. eds. 1994. Self-regulation of learning and performance. Issues and educational applications. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- 'Teaching, Training and Learning' – Ian Reece and Stephen Walker, Business Education Publishers, London – 1997.

IBSN No. : 978-93-91305-02-4

Websites:

- https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED595374.pdf
- https://scholar.najah.edu/sites/default/files/all-thesis/the_impact_self_dent_learning_strategy_student.pdf
- https://www.researchgate.net/publication/233338900_Self-directed_learning_-_A_learning_issue_for_students_and_faculty
- https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2018.02324/full

PUBLISHED BOOK & PUBLISHED CHAPTER IN BOOK AND CONFERENCE PROCEEDING

DEPARTMENT OF HOME SCIENCE

2016 - 17 to 2020 – 21

Sr. No.	Name of the Teacher	Number of published Book & Chapter in Book and Conference Proceeding					Total
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	
1	Dr. A. A. Rajwade	01	01	00	00	00	**02**
2	Miss. S. T. Kame	02	00	01	00	02	**05**
	Total	**03**	**01**	**01**	**00**	**02**	**07**

2016-17

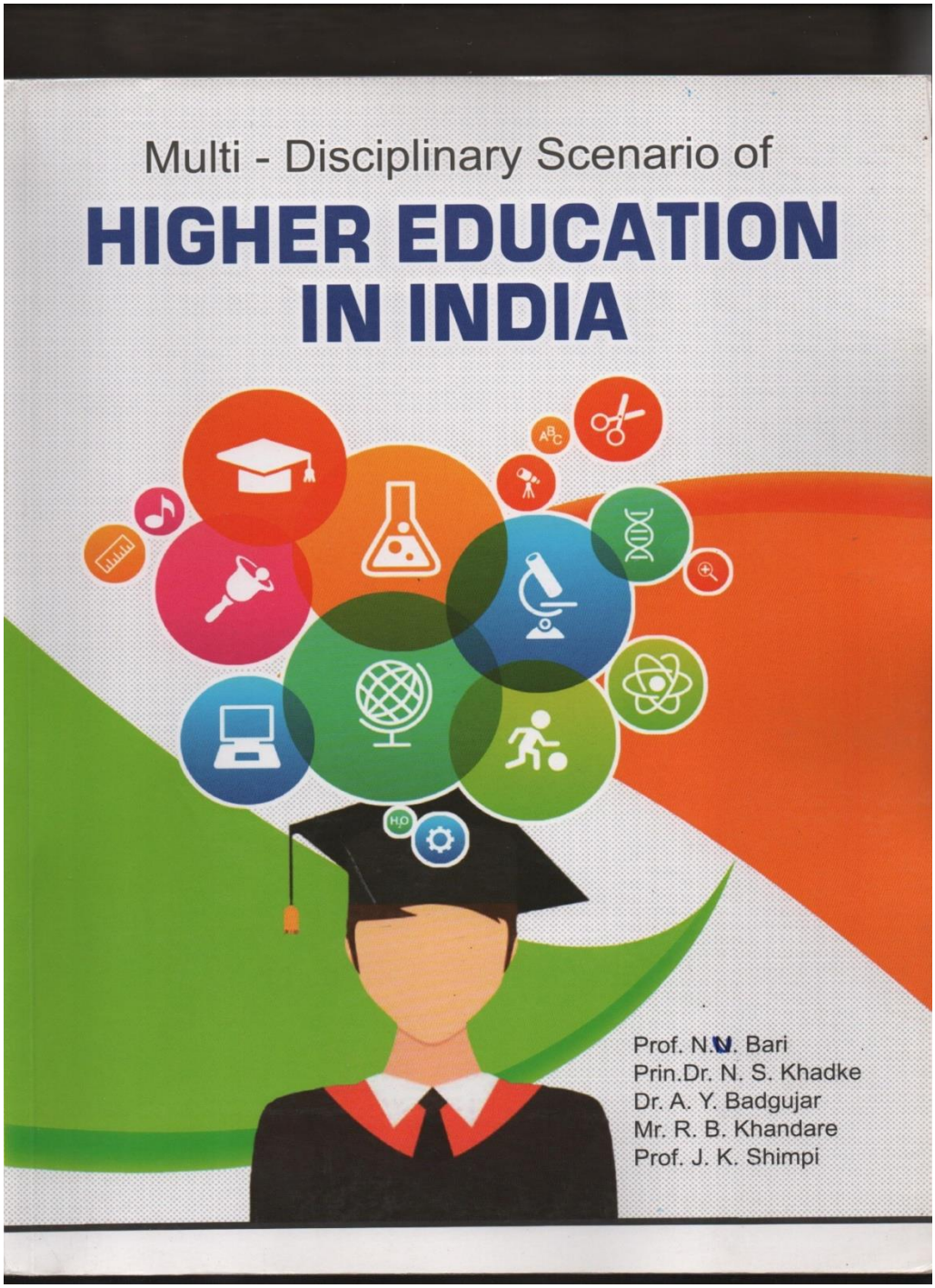
Multi - Disciplinary Scenario of
HIGHER EDUCATION IN INDIA
Prof. N.N. Bari
Prin.Dr. N. S. Khadke
Dr. A. Y. Badgujar
Mr. R. B. Khandare
Prof. J. K. Shimpi

INDEX

HIGHER EDUCATION

- **PROBLEMS OF HIGHER EDUCATION IN INDIA 017**
  Dr. Abhilasha V. Agarwal, Surat
- **INNOVATIVE TECHNIQUES METHODS FOR TEACHING AND LEARNING 022**
  Avinash Appasha Chormale, Nashik
- **WOMEN'S EMPOWERMENT THROUGH HIGHER EDUCATION 025**
  Dr. Dattatray Damodhar Karangale, Nagpur.
- **ROLE OF EDUCATION IN THE WOMEN EMPOWERMENT 027**
  Dr. Naresh A. Bhoyer, Wardha
- **INDIAN HIGHER EDUCATION: GLOBAL CHALLENGES AND ISSUES 029**
  Gajanan Dhannu Rathod, Aurangabad
- **SELF-FINANCING HIGHER EDUCATION IN SURAT: A QUALITATIVE ANALYSIS OF QUALITY OF WORK LIFE OF ASSISTANT PROFESSORS IN SELF- FINANCED COMMERCE COLLEGES 032**
  Ghanshyam Hasmukhbhai Bhomachiya, Surat
- **TO STUDY THE EFFECT OF MEDIATION ON SELF CONCEPT OF SENIOR COLLEGE STUDENTS 036**
  Narendra Dinkar Mahale, Yawal,DistJalgaon.
  Prof.Dr.Nana Narayan Landge, Khiroda Tal – Raver, Dist - Jalgaon
- **PROBLEMS OF HIGER EDUCATION IN INDIA: REALITY AND EXPECTATION 039**
  Anil H. Shinde, Varangaon, Dist-Jalgaon (M.S.)
- **ROLE OF HIGHER EDUCATION IN WOMEN EMPOWERMENT 041**
  Dr. Mrs. Anjali Rajwade, Akola
- **IMPACTS OF VARIOUS FACTORS ON HIGHER EDUCATION 043**
  Sachin S. Kale, Navapur, Dist – Nandurbar,(M.S.)
- **SCHEDULED CASTE AND HIGHER EDUCATION IN INDIA 045**
  Lata Digambar Dhende, Pune Campus
- **WOMEN EMPOWERMENT THROUGH HIGHER EDUCATION 050**
  Prof. Dr. Shobha Maharu Chaudhari, Dhule.
- **WOMEN EMPOWERMENT THROUGH HIGHER EDUCATION IN INDIA: A STUDY ..... .053**
  Dr.Shubhangi Dongre, Gondia.
- **STATUS OF HIGHER EDUCATION OF WORLD AND INDIA 055**
  Prof. U A.Tajane, Satral
- **THE INCLUSION OF SOFT SKILLS IN INDIAN HIGHER EDUCATION: TO PREPARE STUDENTS AS 'EMPLOYABLE. 058**
  Ms.Mayuri Arjun.Bavle, Jalgaon.

ROLE OF HIGHER EDUCATION IN WOMEN EMPOWERMENT

Dr. Mrs. Anjali Rajwade
Professor & HOD - Home Science,Radhadevi Goenka College for Women, Akola (MS)

Introduction:

Women empowerment envisages overall and meaningful capability building of women. Oxford dictionary has defined "Empowerment" as "to make (someone) stronger and more confident, especially in controlling their life and claiming their rights. Proper understanding of various aspects of women empowerment in India, mandates having a look at the historical background of status of women in the country.

Traditionally, women in India, have gone through slavery, illiteracy, domestic violence, neglect etc. especially in the rural areas. Urban households have seen women being subjected to neglect, lack of support and motivation, discouragement etc. The scenario has changed largely because of education. Educated men and some 'pioneer' educated women have brought about revolution in women's lives through higher education.

Higher education is the outcome of appropriately planned and implemented process of acquirement of knowledge and practical skills. It amalgamates training, capability building and guiding of the students in the fields of Arts, Science, Commerce, Technology, Culture etc.

The present research paper makes attempt to assess and analyze the various aspects of women empowerment through higher education. Secondary data is utilized for the purpose.

Objectives:

- To understand the role of higher education in women's life.
- To identify the important aspects of empowerment for women.
- To know the bond between higher education and empowerment of women.

Methodology:

Descriptive assessment and analysis of data are the main components of this research. The scope of the study is limited to India.

1. Review of Recent Indian Studies –

Alok Kumar Ray (2014) has analyzed key challenges and the ways out for empowering women through higher education. He has suggested that women have natural qualities like faster and better neuro physiology, patience, tolerance & professional passion. They have perseverance, empathy, understanding nature which are assets in empowered professional or entrepreneurial life. Women score over men in these aspects.

Rupali Sharma & Zia Afroz (2014) have concluded that women should be imparted higher education about their rights & duties, apart from literary education. They should be given guidance about exercise of their rights as per the situation and be made aware of various policies & programs of the governmental agencies in relevant fields in India.

Nandkumar L. Kadam (2014) has opined that higher education facilitates the inbuilt characteristics like confidence, skill, self help attitude in women, resulting in their empowerment. National policies for women empowerment & higher educational institutions play a catalystic role in women empowerment through higher education.

2. Important Aspects of Women Empowerment:

There are many facets of women empowerment, treatment to higher education

2.1 Knowledge Empowerment

Acquiring knowledge is the basic step in empowerment. Appropriate and flexible methods of imparting knowledge to women, especially young girls enables them to overcome obstacles like poverty, family restrictions, paucity of available time etc. Knowledge imparted has to be easy to understand, both theoretical & practical, oriented towards upliftment aimed at various types of career development. If has to have practical relevance and futuristic sustainability. Well planned training, career counseling and placement guidance as well as opportunities have to backup the knowledge impartation process.

2.2 'Think & Act' Capacity –

Knowledge gain enables women to think, analyze and form worthy & correct, concepts & attitude, related to the subject matter. This empowers them to seek appropriate advice or help in order to initiate steps for the necessary action to be taken. It is an important step in successful outcome of the empowered status, be it in the field of formal employment, self help or entrepreneurial venture.

2.3 Future Opportunities –

Women empowerment though higher education is meaningful only if they have opportunities to actualize their empowered status though meaningful employment, entrepreneurial ventures, etc. These opportunities should be backed up by appropriate infrastructure, transport & security facilities, financial assistance & guidance and relevant government policies. Employed women need health care, proper leave facilities in work-place etc, which are peculiar to their personal & relevant family

needs.

2.4 Support to Empowered Women -

It has to be multipronged. Working women need support at domestic, social and organizational level. Family members especially the husbands should be well counseled to give support at domestic level. Traditionally, India has male dominated family culture; hence this aspect is more relevant in our setup. A supportive husband enables his wife to put in her best in her efforts to achieve her targets. Society should recognize and adjust to the needs of working women outside their homes. Special arrangements in buses, trains, availability of convenience rooms with adequate facilities & security are to be manage by society through proper agencies.

Organizational support is important in day-to-day activities as well as in situations of special needs like maternity, illness, sickness of kids etc. Government of India has formulated appropriate policies many of which have already been operational.

3 Role of Higher Education in Women's Life –

Higher education imparts knowledge gain and thinking as well as analytical capacity in women. Aptitude and need based training in practically relevant, career oriented and empowerment inducing skills; enhances the stature of women for themselves, their family members, their peer group members and society. Higher education expands the horizon of women's thoughts, social status, expectations as well as field of action. Communication skills get developed though higher education, which also enhance self confidence, boldness, adaptability, politeness etc. which are the virtues which enrich women's life.

Higher education instills self respect as well as the attitude to respect the opinions, individuality and at times conflicting nature of other persons. This quality is quite helpful in practical implementation of the empowerment achieved by women. The ability to learn and imbibe newer trends, technologies or adapt to changing situations or circumstances in the area of activity; is induced by higher education. This enables women to adapt themselves and their activities in an appropriate way so as to survive *and outlast futuristic changes in employment, industry,* society etc.

Higher education induces women to be a learner forever and keep on experimenting and analyzing for betterment. This adds to their empowered status becomes they become flexible, adaptive to changes and able to sustain successfully and over long period of time.

4 Bond Between Higher Education and Women Empowerment –

Higher education itself has unmissable and unquestionably positive impact on women empowerment. This is quite clear from aforementioned facts and analysis.

Higher education needs to be modified according to changes in subject knowledge, needs of society or industry as well as totally new concepts, science, technology etc. It can and should never become stagnant and outdated, if it is to remain relevant for empowering women.

Institutions of higher education need to take cognizance of needs of women, society as well as the nation; in implementing their educational plans. Higher education related to specific aspects of women's life like basic health care, human development, resource management, nutrition etc needs to be focused on adequately and appropriately. Women with special needs like single women, widowed women with dependent family, differently able women etc all need to be provided specifically planed & implemented higher education so as to enable these women to join the mainstream in society and bring about true development in India.

Conclusion –

Women empowerment has to be multipronged. It should be planned in such a way that it will induce metamorphosis & improvement in life of women at individual, domestic as well as social level. Women should get enriched in knowledge, thinking & analytical capacity, self esteem, confidence and capability to accomplish planned ventures. Higher education has all the ingredients needed to empower women. It should be planned and implemented in appropriate manner keeping in mind the characteristics & needs of women, industry and society. If implemented in such manner, higher education can revolutionize the status of women through empowerment and yield rich dividends to individuals, families, industry, society and consequently, India.

References

Alok Kumar Ray 2014, "Empowering Women through Higher Education: Key challenges and the way out. journal of Odisha Review 2014- November. Dissent : 56-60

Rupali Sharma, Zia Afroz. 2014, "Women Empowerment through Higher Education." International Journal of Interdisciplinary studies (IJIMS) 2014. Vol 1, No. 5: 18-22.

Nandakumar Laxman Kadam. 2012, "Women in Higher Education: *Position and Prospects". Womayug Research Journal, Issue* – March 2014 : 1-9.

Nalini Srivastava (2005), '*Empowerment of Women through Higher Education'*, University News, Vol. 43, No. 47, Nov. 21-27, 2005.

V.N. Rajasekharan Pillai (2005), *'Empowerment of Women Through Education'*, University News, Vol. 43, No. 03, Jan. 17-23, 2005.

Batiwala, S. (1994). The Meaning of Women's Empowerment. New Concepts from Action. In Sen, G., Germain. A. and Chen, L. (eds. Population Policies Reconsidered. Health, Empowerment and Rights. Cambridge: Harvard University Press. Pp. 127-38.

http://womenroleinsociety.blogspot.in/2010/06/status-of-women-in-indian-society.html

http://www.bu.edu/wcp/Papers/Huma/HumaSing.htm

http://en.wikipedia.org/wiki/Female_entrepreneur

•••

S. S. S. P's
Vasundhara Kala Mahavidyalaya, 22 Mhada Jule, Solapur.
NAAC ACCREDITED WITH 'B' GRADE
(AFFILIATED TO SOLAPUR UNIVERSITY, SOLAPUR)
One Day Interdisciplinary International Conference on
NEW TRENDS IN HIGHER EDUCATION
26 March 2017
SPONSORED BY
UNIVERSITY GRANTS COMMISSION
(WRO) PUNE
ORGANIZED BY
IQAC-VASUNDHARA KALA MAHAVIDYALAYA
JULE SOLAPUR
CHIEF ORGANIZER
PRIN. DR. B. V. CHOUDHARI
CONVENER
MR. S. M. UGHADE
CO-CONVENER
MR. P. G. KOLHE
ENGLISH PART - III
AJANTA
PRAKASHAN

CRITERION III: RESEARCH, INNOVATIONS AND EXTENSION
Metric: 3.3.3- Books and chapters in edited volumes/books published

CONTENTS OF ENGLISH PART - III

Sr. No.	Submission Title & Author Name	Page No.
13	New Trends in Information Technology **Ms. Neeta Sangappa Alange**	63-64
14	Role of Data Warehousing for Future Libraries **Asst. Prof. Gaikwad Vrundavani Venkatrao**	65-68
15	To Study the Distribution of Stingless Bees in South Solapur, M.S., India **Vinchurkar A. S.** **Dama L. B.** **Gaikwad N. G.**	69-71
16	Use of Social Media for Communication with Library Users : An Opportunity of Connectivity **Ms. Patil Vinaya Ashok**	72-77
17	Screening of Bacillus Amyloliquefaciens Isolates from Rhizsphere of Cajanus Cajan as Biocontrol and Biofertiizer Agent for Sustainable Agriculture **Jadhav R. N.**	78-82
18	Manganese Doped Cobalt Oxide Thin Films: Electrochemical Analysis **Jogade. S. M.** **Sutrave. D. S.**	83-92
19	New Trends in Mathematics **Syeda Farra Fatima Nahri**	93-96
20	Rural Development Through Entreprenurship **Sandhya Atmarm Ingle**	97-103
21	Functional Foods: Beneficial Effects on Health **Miss. Sonal Tuljaram Kame**	104-107
22	The Socio-Economic Factors of New Trends in Higher Education **P. S. Subhash** **Dr. Raut Radhesyhyam Kisanrao**	108-112
23	Screening of Different Parts of Annona Squamosa Extract for Antibacterial Activity **Vinchurkar A. S.** **Dama L. B.** **Kulkarni P. S.**	113-119

International Conference
ROYAL -ISSN-2278-8158 - Impact Factor - 4.42
ENGLISH PART - III

21

Functional Foods: Beneficial Effects on Health

Miss. Sonal Tuljaram Kame
Assistant Prof., Depat. of Home Science Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola (M.S)

Abstract

The relationship between food and health has long been known to exist and today the fundamental concept of food is changing from one involving the maintenance of life to one maintaining and promoting better health and quality of life by preventing chronic disease. Today the present scenario witnesses the fast development in the science and technology industry. Also there has been increase in use of pesticides and agricultural tools. The rate of environmental pollution is increasing. There has been drastic change in life style too. People are at higher risk for diseases like cancer, respiratory disorders, diabetes, cardiovascular, metabolic disorders, and obesity. Interest in using foods that would improve the health and well being therefore fast growing in India soon can easily switch on to functional foods. Functional food is a food where a new ingredient or more of an existing ingredient has been added to a food and a new product has new function often one related to health promotion or disease prevention. Some Functional foods are natural while some are processed or artificially fortified functional food. They contain known biologically active compounds which when defined in quantitative and qualitative amounts provides a clinically proven and documented health benefits and thus an important source in the prevention, management and treatment of chronic diseases of the modern age. Thus it can conclude that we can find the functional foods to exert a beneficial effect on health and also add a health component to our body.

Keywords: Functional foods, beneficial effects, health promotion, biologically active compounds

Introduction

The relationship between food and health has long been known to exist and today the fundamental concept of food is changing from one involving the maintenance of life to one maintaining and promoting better health and quality of life by preventing chronic disease. Today the present scenario witnesses the fast development in the science and technology industry .Also there has been increase in use of pesticides and agricultural tools. Due to this the rate of environmental pollution is increasing. There has been drastic change in life style too. People are at a higher risk for all diseases like cancer, respiratory disorders, diabetes, cardiovascular and metabolic disorders, obesities etc. Our country is facing double burden of overweight, obesity under nutrition, and that of poor maternal health care programmes nutritional programmes are being implemented. Interests in using foods that would improve the health and well being is therefore fast growing in India today consumers

judge the food products not only in terms of taste and nutritional needs , but also in terms of their ability to improve the health and well being so one can easily switch on to functional foods . Functional food is a food where a new ingredient or more of an existing ingredient has been added to a food and a new product has new function often one related to health promotion or disease prevention. Some Functional foods are natural while some are processed or artificially fortified functional food. The term was first used in Japan in the 1980's where there is a government approval process for functional food called Food for Specified Health Use (FOSHU).

Definition

The concept of 'functional food' was introduced in Japan in the 1980's. Since then various efforts have been made to define functional foods.

Functional food is a food where a new ingredient(s) (or more of an existing ingredient) has been added to a food and new product has a new function (often one related to health promotion or diseases prevention)

"Functional food is a natural or processed food that contains known biologically-active compounds which when in defined quantitative and qualitative amounts provides a clinically proven and documented health benefit, and thus, an important source in the prevention management and treatment of chronic diseases of the modern age."

"Functional food are and emerging field in food science due to their increasing popularity with- conscious consumer and the ability of marketers to create new interest in existing products"

"The functional food" may be defined as a food which influences specific function in the body that may provide added health benefits or remedy from some diseased condition following the addition/concentrative or harmful ingredient.

Types of functional foods:

i. Natural functional foods
ii. Processed or fortified functional food.

Some natural functional foods:

i. Garlic.
ii. Ginger.
iii. Green tea.
iv. Fenugreek.
v. Millets and whole grains.
vi. Fish.
vii. Fruits and vegetables.
viii. Broccoli.

ix. Milk and milk products.

x. Cocoa etc.

Some processed or artificial/ fortified functional foods.

i. Juices and squashes.

ii. Energy drinks.

iii. Probiotics- Yogurt, Yakut, butter milk.

iv. Omega fortified foods.

v. Fortified milk product/snakes.

vi. Added fibre (Atta mixes).

vii. Vitamins enriched.

viii. Minerals enriched.

ix. Soda based

Here we are concentrating on natural functional foods only.

Natural Functional Food

Garlic

- Garlic has a compound know by the name of Allicin, which gives the medicinal properties to this wonder herb.
- It strengthens up the natural defence and improves the immune system which helps in the prevention of cancer, heart disease and hypertension. It also decreases platelet aggregation.

Ginger

- Ginger contains at least 12 anti-aging constituents that inactivate free radicals and reduces inflammation; it is also a good source of dietary fibre.

Green tea

- Green tea contains antioxidant which helps in the prevention of cancers.

Fenugreek:

- Fenugreek has very powerful anti-inflammatory and antioxidant properties which help in controlling cardiovascular disease, blood glucose and cholesterol level.

Millets And Whole Grains

- Millets and whole grains are rich in fibres and are good in prevention of certain cancers, heart disease and are a body cleanser; oats are rich in cholesterol lowering soluble fibres called beta-glucan Omega3 fatty acids.

Omega3 fatty acid

- FISH is good for the prevention of coronary artery disease, as it helps in increasing the HDL (good cholesterol) in the blood.

- It decreases triglyceride levels, and slows down the development of atherosclerotic plaque.
- American heart association recommends 100 grams of fish at least twice a week fatty fish like salmon, mackerel, herring, lake trout, sardines and tuna.
- For vegetarians a good source of Omega 3 fatty acid is Flax seeds.

Phytochemicals

- Fruits and Vegetables: Rich in polyphenols, vitamins and fibre useful for prevention of cancers, hypertension and heart disease.
- Prefer 4-5 servings of fruits and vegetables.
- Broccoli and Other Cruciferous Vegetables are associated with decreased cancer risk.
- Tomatoes: Good in lycopene which is a potent antioxidant. Lycopene helps in strengthening the immune system and has disease fighting ability.
- Cooking of tomatoes in curries, soups or ketchup liberates the component making it more effective.
- Citrus fruits are protective against a variety of human cancers. Although oranges, lemons and limes have important nutrients as vitamin C, folate and fibre, limonoids are the phytochemicals are present.

Probiotics & Antioxidants

- Milk, cheese, yogurt are rich in calcium. Addition of probiotics is good for prevention of certain cancers, is anti- inflammatory and help in the prevention of gastrointestinal disorders and boost immunity.
- Good for digestive health.
- Strawberries are a rich source of phytonutrients and antioxidants that give immunity and have anti-inflammatory properties that fight cancers, heart diseases and are health boosters.

Antioxidants

- Cocoa is called the super food.
- Cocoa is a rich source of antioxidant known as polyphones and flavonoids.
- Are anti-aging and also protect us from heart disease.
- Stress buster by increasing serotonin level in the brain.
- In moderation can also lower the blood pressure and improve insulin resistance, thus reducing cardiovascular disease.

Conclusion:

It was found that functional foods contain known biologically active compounds which when defined in quantitative and qualitative amount provide a clinically proven and documented health benefit and thus an important source in the prevention, management and treatment of chronic diseases of the modern age. Thus it can be concluded that we can find the functional food to exert a beneficial effect on health and also added a health component to our body.

CRITERION III: RESEARCH, INNOVATIONS AND EXTENSION
Metric: 3.3.3- Books and chapters in edited volumes/books published

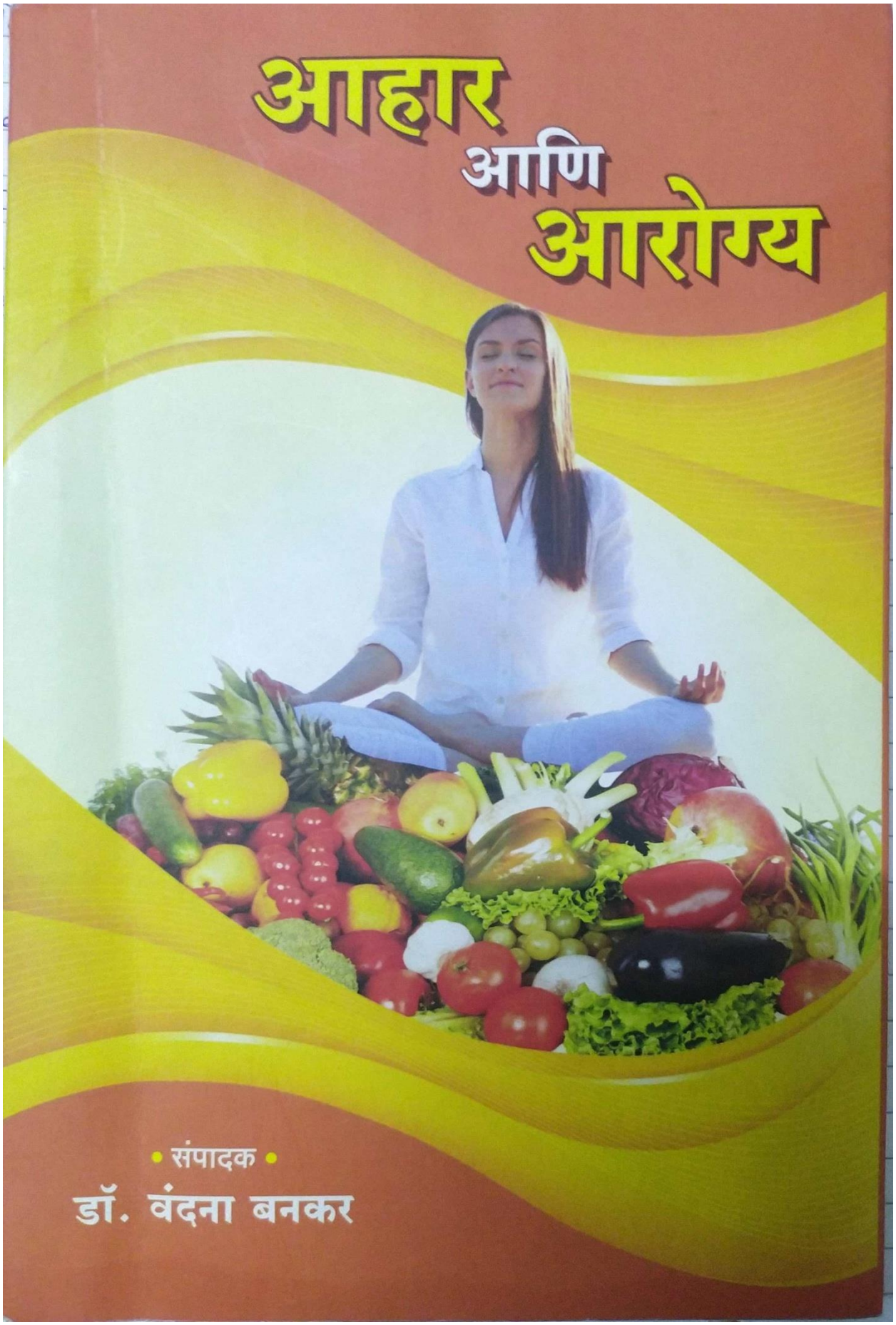

आहार आणि आरोग्य
Aahar Ani Aarogya

ISBN- 978-81-933035-4-2

संपादक – डॉ. वंदना बनकर
धारेश्वर शिक्षण संस्था संचालित,
कला व विज्ञान महाविद्यालय, चिंचोली (लिं.),
ता. कन्नड, जि. औरंगाबाद

प्रथम आवृत्ती : ३० एप्रिल २०१७

प्रकाशक :
भारत जमधडे
बी–२/१५, सनी सेंटर, जाधववाडी, पिसादेवी रोड, औरंगाबाद

पत्रव्यवहाराचा पत्ता :
भारत जमधडे
एफ ४०/५, अयोध्यानगर, एन–७, सिडको, औरंगाबाद
मो. ९०४९५९१७४७, ८१७७८०३२१६
Email : apoorvjamdhade@rediffmail.com
bharatjamdhade1976@gmail.com

प्रकाशनाचे सर्व अधिकार – भारत जमधडे

मुखपृष्ठ मांडणी : श्लोक डिझायन स्टुडिओ, भारत बाजार, औरंगाबाद
अक्षर जुळवणी : यजुवेन्द्र वनकर
मुद्रक : रूद्रायणी ऑफसेट, एम.आय.डी.सी., औरंगाबाद
स्वागत मूल्य : २५० रू.

टीप – या पुस्तकातील सर्व विचार लेखिकांचे असून त्यासाठी संपादक तथा प्रका

११ आहार शिक्षण – पोषणविषयक जागृती आणि आरोग्य प्राप्ती
– माया वंजारे ९२
१२ हृदयविकार आणि आहार
– डॉ. वंदना नामदेव बनकर..... ९९
१३ मधुमेहातील आहार नियोजन
– प्रा.अनुजा धीरज कंदी १०९
१४ पोषण शिक्षण काळाची गरज
– डॉ. जयशीला बसवंत मनोहर ११८
१५ बालस्थूलतेशी लढा
– प्रा.डॉ. शिल्पा खोत..... १२५
१६ आहार आणि आरोग्य
– डॉ. लता सावरकर..... १३१
१७ आपला आहार, आपले आरोग्य
– प्रा.डॉ. साधना डी. वाघाडे..... १३५
१८ आहारातून आरोग्याकडे
– प्रा. सोनल तुळजाराम कामे..... १४३
१९ मद्यपानाचा आरोग्यावर होणारा परिणाम
– प्रा. प्रतिभा आघार्डे..... १५०
२० स्त्रिया व आरोग्य
– डॉ. कल्पना देशमुख..... १५६

१८

आहारातून आरोग्याकडे

प्रा. सोनल तुळजाराम कामे
गृहशास्त्र विभाग,
श्रीमती रा.दे.गो. महिला महाविद्यालय अकोला

आपल्या भारत देशाला प्रत्येक बाजूने (भौगोलिक) कुठला ना कुठला देश उपस्थित जसे की, पाकिस्तान, नेपाळ, चीन, बांग्लादेश व अथांग हिंदी महासागर व बंगालची खाडी. जे देश आहेत त्यांच्यापासून आपल्याला धोका व त्रास आहे. आपण यांना टाळू शकत नाही परंतु यांच्यासोबत राहून आपल्याला आपली प्रगती साधायची आहे. तसेच आपले मानवी शरीर आहे. याला बाहेरून अनेक त्रास सोसावे लागतात. हे त्रास देणारे घटक म्हणजे प्रदूषण, तणाव, स्ट्रेस, जंक फूड, आरामदायी जीवनशैली इत्यादी.

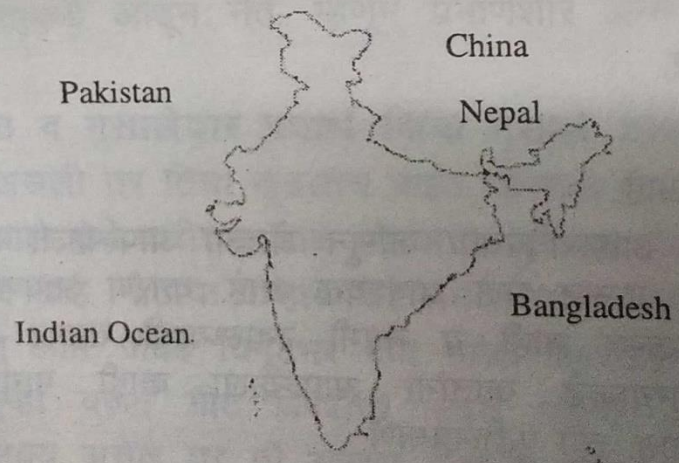

आहार आणि आरोग्य - ISBN- 978-81-933035-4-2

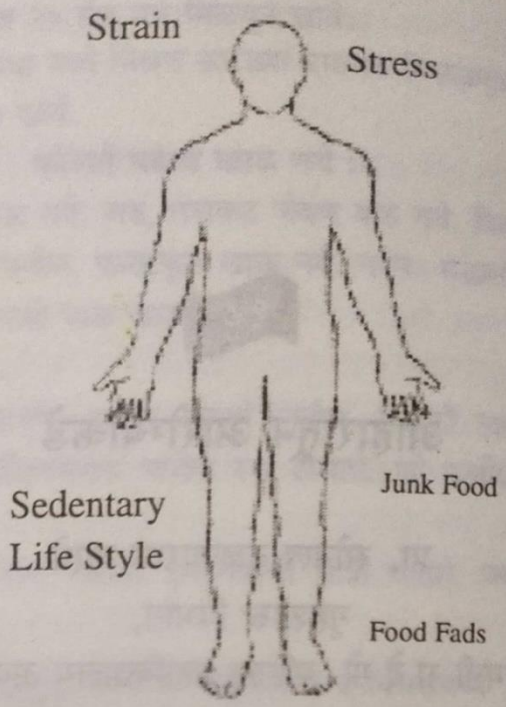

आपल्या देशासाठी जो धोका व त्रास आहे याच्याशी लढा देण्यासाठी आपल्याकडे

- आर्मी, नेव्ही, हवाई दल,
- पॉलिटिकल ॲक्शन्स, गव्हर्नमेन्ट,
- देशासाठी असलेली त्यागाची भावना आहे,

आपल्या शरीरासाठी जो धोका व त्रास आहे, त्याच्याशी लढा देण्यासाठी आपल्याकडे

- योग्य आहार,
- विहार,
- दृढनिश्चय आहे.

अ) आहार :– आहारविषयक जाणून घेताना आपल्याला आपल्या काही सवयींमध्ये बदल करून घेणे आवश्यक आहे. कारण आपण या गोष्टींचा कधीच विचार करत नाही व नेहमी स्वास्थ्याची तक्रार करत असतो. आहारातून आरोग्याकडे जातांना आपल्याला काही मार्गदर्शक गोष्टी सांगाव्याशा वाटतात. त्या पुढीलप्रमाणे

१) **आपल्या (Routine) दिनक्रमात नियमितता ठेवा** : आपल्या शरीराला आपण ज्या सवयी लावू (चांगल्या) त्या नित्य नियमाने, पाळल्या जाव्यात जसे की, योग्य वेळेत झोपणे, जेवणे, उठणे, शौचास जाणे इत्यादी यामुळे बरेचसे त्रास कमी होतात.

२) **नेहमी ताजे व नैसर्गिक अन्न सेवन करणे** : नैसर्गिक फळांमध्ये जास्त पोषक तत्त्वे असतात जसे ताज्या मोसंबीच्या रसामध्ये जेवढे जीवनसत्त 'क' असते तेवढे बाजारात उपलब्ध कृत्रिम रसामध्ये बिल्कूल मिळत नाही. या उत्पादनात Preservatives मिसळलेले असतात. थंड पेयांमध्ये सॅकरीन असते, तसेच कृत्रिम रंगाचा उपयोगही केलेला असतो. या गोष्टींना आपण टाळायला हवे.

३) **वातावरणानुसार आहारात बदल करावा** : उन्हाळ्यात शरीरातून अतिरिक्त प्रमाणात घाम जातो. ज्याच्यामुळे शरीरात पाण्याचे प्रमाण कमी होते. म्हणून पाणी, रस, इलेक्ट्रोलाईत युक्त पाणी, निंबू पाणी आदींचे सेवन वाढवावे. हिवाळ्यात बाहेरहील तापमान बरेच कमी असते. म्हणून शरीराला उबदार, ऊर्जावर्धक पदार्थांचे सेवन करून उष्णता प्रदान करावी. त्यासाठी सूप, चहा, कॉफी, कर्बोदके आदींचे सेवन वाढवावे.

४) **प्रमाणशीर अन्न खावे** : अन्न नेहमी प्रमाणशीर खाणे गरजेचे आहे. जेवण करताना टी.व्ही. पाहणे, वाचणे इ. क्रिया करताना आपण काय खातो व किती खातो या गोष्टींकडे आपले अजिबात लक्ष राहत नाही व बऱ्याच वेळा आपण अधिक प्रमाणात अन्न खातो. तसेच लग्न समारंभात बफे (Buffet) मध्ये अन्न अधिक प्रमाणात सेवन केले जाते. हे अधिक कालांतराने व्यक्तीला लठ्ठपणाकडे ओढून नेते. म्हणून प्रमाणशीर अन्न खाणे गरजेचे आहे.

५) **अधिक मीठ व मसालेदार पदार्थ किंवा मसाले टाळणे** : कुठलीही गोष्ट प्रमाणात असली तर तिचा कुठलाच वाईट परिणाम जाणवत नाही परंतु जिथे अधिक्य झाले तेथे शरीरास त्रास होण्याची सुरुवात होते. मीठ हे याचे ज्वलंत उदाहरण आहे. मीठाचा व हायपर.टेन्शनचा सरळ संबंध आहे. मीठ हे सोडियमचे स्रोत आहे. जेवढे चिमूटभर मीठ भाजी शिजवताना घातले जाते तेवढेच पुरे पुन्हा वरून मीठ घेण्याची सवय घातक आहे. कुठल्याही व्यक्तीला ही सवय असेल तर ती आजच रोखली पाहिजे. मसाले आपल्या

आहार आणि आरोग्य - ISBN- 978-81-933035-4-2

आतड्यांच्या आतील आवरणासाठी हानिकारक आहेत म्हणून मसालेदार पदार्थ खाणे शक्य तितके टाळावे.

६) गोड पदार्थांचे (अर्थातच साखर) मोह कमी करणे : गोड पदार्थांचे सेवन प्रमाणात हवे, त्यांचे आधिक्य नको. कारण सुक्रोज हे दातांच्या विकारासाठी (Dental Carries) अवलंबून आहे. मिठाईचे सेवन करण्याऐवजी ताजी फळे खावीत. तसेच साखरेचे प्रमाण अधिक असलेले पदार्थ जेस की, जॅम, जेली, मार्मालेड्स टाळावेत.

७) तंतुमय पदार्थांचे सेवन वाढवा : तंतुमययुक्त आहार सेवन केल्यास व रक्तातील कोलेस्टेरॉलचे प्रमाण कमी होते. त्याचबरोबर मूळव्याध, बद्धकोष्ठता, कोलन कॅन्सर आदी आजारापासून बचाव होतो. म्हणून आहारात सालासहित फळे, भाज्या, मोड आलेले कडधान्य आदींचे प्रमाण वाढवावे.

८) जास्त तेलकट, तुपातले (फॅट्स्) पदार्थ टाळावेत : जास्त फॅट्सयुक्त पदार्थ खाल्ल्याने ॲसिडिटी चा त्रास व लठ्ठपणा (Obesity) होण्याची शक्यता कित्येक पटींनी वाढते. एकदा लठ्ठपणा आला की, व्यक्तीला अनेक शारीरिक व्याधींना सामोरे जावे लागते.

९) आपल्या वजनाकडे नेहमी लक्ष द्या व एक आदर्श वजन स्थिर ठेवा : कमी वजन असणे कधीही अधिक वजनाच्या तुलनेत उत्तम कारण प्रत्येक १ ग्रॅम वजनातील अधिक्य आपल्या हृदयावर ताण आणते. म्हणून प्रत्येकाने नियमित वजन करणे व ते जास्त असेल तर त्यासाठी शारीरिक व्यायाम, योग्य संतुलित आहार घ्यावा व वजन नियंत्रित करण्याचा प्रयत्न करावा.

१०) नेहमी एकाच प्रकारचे अन्न सेवन न करत अन्नात विविधता असावी : असे कुठलेच अन्नपदार्थ नाही की, त्याच एका पदार्थात सर्व प्रकारचे अन्न घटक आहेत. म्हणून विविध प्रकारचे अन्न सेवन करणे गरजेचे आहे. जेणे करून शरीराला सर्व प्रकारच्या अन्न घटकांचा पुरवठा होऊन आपले आरोग्य चांगले राहील.

खालील दिलेल्या प्रत्येक गटातील प्रत्येकी कोणत्याही एक पदार्थाची निवड करता येईलः

- दूध, डाळी, मटन, मासे, अंडे
- ताजी फळे आणि भाज्या
- तृणधान्ये, कडधान्ये आणि त्यापासून बनवलेले पदार्थ

आहार आणि आरोग्य - ISBN- 978-81-933035-4-2

तेल, तूप, साखर, गूळ

ब) विहार :

विहार करताना आपल्या आयुष्यात पैशाचे खूप महत्त्व आहे. किंबहुना आपण आपल्या उदरनिर्वाहासाठी वाटेल ते कष्ट सोसून पैसा कमावण्याची धडपड करत असतो.

घरात :– कोणत्याही घरात सुखकारक परिस्थिती ही अशी आहे की,

(Income) आय

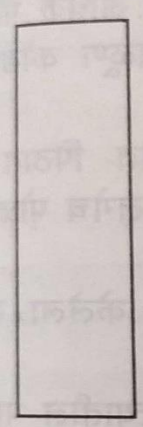

(Bank Balance) जमा

(Expenditure)

खर्च

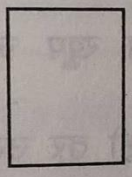

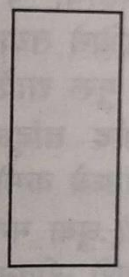

शरीरात :– कोणत्याही मानवी शरिरासाठी दुखकारक परिस्थिती अशी आहे की,

शारीरिक कष्ट

(Body Work)

ग्रहण (Intake)

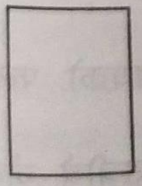

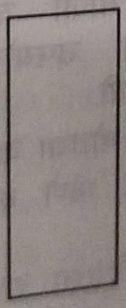

जमा (Body Balance)

घरात जर आपल्या शरीरासारखी दुखकारक परिस्थिती आढळली तर आपण अधिक परिस्थितीला मेहनत करून पैसे कमावून त्या दुखकारक

आहार आणि आरोग्य - ISBN- 978-81-933035-4-2

परिस्थितीला सुखकारक करू शकतो. परंतु शरीरातल्या दुःखकारक परिस्थितीची जाणीव आपल्याला उशीरा होते व त्या स्थितीतून निघणे कठीण होते. म्हणून वेळेतच सावधान होणे गरजेचे आहे.

क) दृढनिश्चय :

आपण जीवन जगण्याचा व संतुलित आहार सेवन करण्याचा दृढनिश्चय केला तर कितीही विपरीत परिस्थितीत आपला विश्वास डगमगत नाही. त्यासाठी काही गोष्टी लक्षात घ्याव्यात.

- गव्हाचे पीठ गाळून घेऊ नये कारण गव्हातला सर्वात अधिक पौष्टिक भाग त्याच्या सालीत असतो. जो की आपण पीठ गाळून कोंड्यांच्या रूपात फेकून देतो.
- गव्हाच्या पिठाचा व पाण्याचा संबंध आल्यावर ज्यात पिठात २० मिनिटांनी प्रथिने तयार होतात. म्हणून पीठ मळल्यावर लगेच पोळ्या न करता, पीठ मुरू द्यावे.
- एकदम सफेद तांदूळ म्हणजेच खूप जास्त पॉलिश केलेला तांदूळ पोषक तत्त्वांमध्ये कमी असतो.
- भाज्या आधी धुवा मग चिरा नाही तर उलटे केल्यास त्यातील पाण्यात द्राव्य असणारी जीवनसत्त्वे वाहून जातात. तसेच भाज्या झाकून शिजवा.
- वेगवेगळ्या डाळींचा उपयोग करावा इ.
- तसेच **"कोशिंबीर नित्य सेवन करावी. म्हणजेच, भाजी, नेहमी कोशिंबीरच्या रूपात खावी व कोशिंबीर नेहमी भाजीच्या प्रमाणात खावी"** अर्थातच भाजी कोशिंबीरीच्या रूपात म्हणजे वेगवेगळ्या रंगाच्या भाज्यांचा उपयोग करा. कोशिंबीर नेहमी भाजीसारखी जास्त प्रमाणात खावी.
- भाजी कापतांना भाजीच्या फोडी मोठ्या कराव्यात.
- रोज १ कप/वाटी दही खावे. जेणे करून आपला मायक्रो फ्लोरा सुदृढ राहील.

शेवटी हे लक्षात घ्या की, दिवसा राजासम जेवा व रात्रीचे जेवण भिकाऱ्या सम खा.

[Take your lunch like a king and have your dinner like a beggar] अर्थातच दिवसा पूर्ण जेवण म्हणजेच वरण, भात, भाजी,

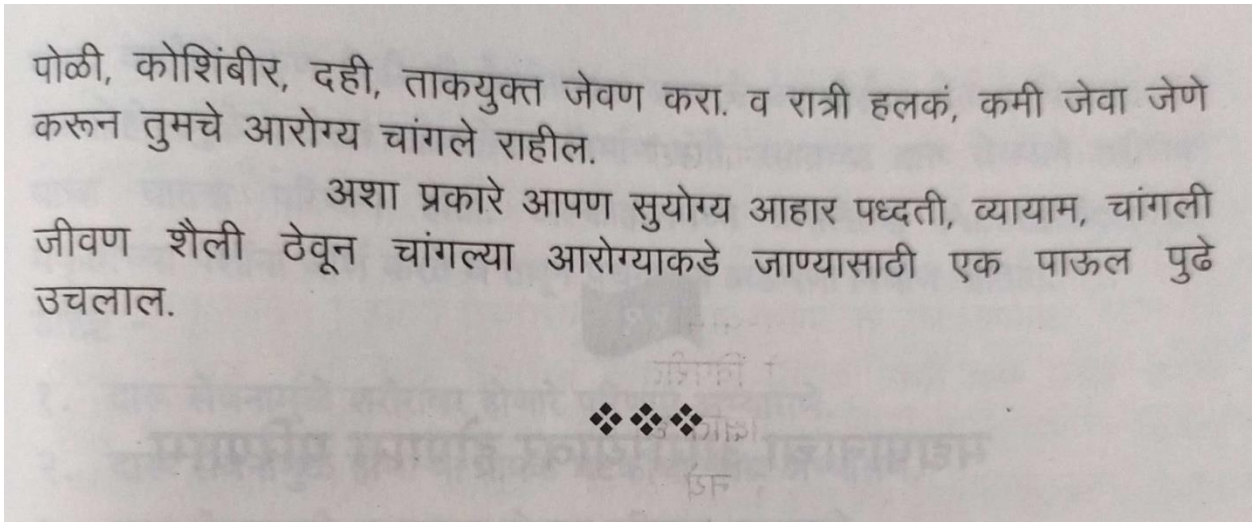

पोळी, कोशिंबीर, दही, ताकयुक्त जेवण करा. व रात्री हलकं, कमी जेवा जेणे करून तुमचे आरोग्य चांगले राहील.

अशा प्रकारे आपण सुयोग्य आहार पध्दती, व्यायाम, चांगली जीवण शैली ठेवून चांगल्या आरोग्याकडे जाण्यासाठी एक पाऊल पुढे उचलाल.

❖❖❖

2017-18

Souvenir
2018
National Conference
on
Occupational Health Hazards &
its Holistic Management
20th-21st January, 2018
Organized by
"PRATIBHA SHAKTI", Nagpur
In Collaboration with
Rajiv Gandhi Biotechnology Centre
LIT Campus, RTM Nagpur University,
Nagpur
National Institute of Miners' Health
Nagpur
Venue for Conference
National Institute of Miners' Health
(NARDOC Campus, Opposite Wadi Police Station, Amravati Road, Wadi,
Nagpur-440023, (MS), India. Ph. No. (07104) 224494/95,
Tel Fax: (07104) 224121, Website: www.nimh.gov.in

DR. ANJALI ASHOK RAJWADE
Professor and HoD (Home Science)
RDG College for Women, Akola
Email: arajwade28@yahoo.com

Dr. Rajwade passed her master and post doctoral degree in Home Science. She has more than 23 research papers in journals and conference proceedings to her credit. She is a member of Board of studies at Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. She is also a Ph D Examiner in Nagpur, Bundelkhand, Jhansi Universities. She is also a coordinator of AISHE (All India Survey of Higher Education) & National Institute Ranking Framework (NIRF). Dr. Anjali is also working as honorary Nutrition Consultant at Synergy Consultancy, Akola.She is a government nominated member at Local Advisory Committee & Ext. Member Internal Quality Assurance Cell (IQAC) - NAAC at Govt. B. Ed College, Akola.

Holistic Management of Occupational Health Hazards - Nutritionist's Perspective

Dr Anjali Rajwade,

Human life has undergone quite varied and rapid changes, especially in last 10 years of modern era. These changes have affected and altered almost every aspect of our lives. The sector of occupation has metamorphosed both in terms of quality and quantity. New occupational avenues are getting created rapidly and the existing ones are getting molded and remolded to fit to the changing needs and standards. Occupational modifications have sprung up alterations in the varied risk factors associated with them, including Occupational Health Hazards (OHHs).

Occupational Health Hazard (OHH) is a risk that is accepted as a consequence of a particular occupation. Hardly any occupation can be said to be without any associated risk factor; may it be a service, self employment or even a house wife as home manager. Men and women both are exposed to such hazards.

Women, being the focus of activity of Pratibha Shakti; will be the nodal point of today's discussions on OHHs. Holistic approach in management of OHHs necessitates holistic consideration of the term – Health. Health as envisaged by WHO; is not merely absence of a disease, but a state of physical, mental, social and spiritual well being. Any risk to such a state , as a consequence of occupation , needs to be taken in to consideration in order to ; firstly understand the nature of OHH and secondly to manage it appropriately. Management of OHH, to be appropriate, needs to include identification, assessment, treatment and prevention. Almost every health hazard needs medical and nutritional approach, in coordinated manner, for proper rectification. Health and Nutrition are two sides of the same coin, when it comes to holistic management of health related parameters.

Nutrition is a specialized field with vast improvements and innovations in recent years. Nutritionists are and need to be actively involved in different segments of occupation. They can manage OHHs in tandem with medical professionals, as a part of larger team of experts depending on the needs and the situation.

From a Nutritionists perspective OHHs experienced by working women are mainly as under –

- Stress related to the occupation
- Health risks induced by physical strain
- Psychological factors associated with work place & / or family
- Sleep disturbances
- Interpersonal relationship disorders

These and such others lead to adverse impact on working women's health. Consequently they experience diminished physical or mental strength and working capacity. Dietary disturbances due to

health disorders or stress, lead to Anemia, Undernutrition, Overnutrition /Obesity, Menstrual Disorders and Osteoporosis; which are some of the main adverse impacts on Health.

Nutritionist can manage aforementioned OHHs by applying multipronged approach as under –

- Assessment of the health risk
- Nutritional assessment of the affected women
- Nutritional Education and Counseling.
- Application of Nutritional Rectification.
- Periodic reassessments.
- Remedial and Preventive steps to avoid recurrences.

Having considered the holistic nutritional perspective for broad based applications in management of OHHs , there is need to briefly consider specific nutritional aspects related to the aforementioned OHHs in working women

1. **Anemia** - Hemoglobin (Hb) level of less than 11 gm% in blood is anemia. It causes physical weakness and easy susceptibility to common infections. Working capacity and quality of performance are adversely affected.

Management-

- Assess Hb levels
- Appropriate deworming
- Improvement in personal hygiene
- Mild to moderate cases can be tackled by nutritional
- rectification with 'Iron rich' foods like
- Nutritional education and counseling to prevent
- Recurrence

Under-nutrition

Body Mass Index (BMI) is weight in kg/height in meter squareBMI less than 18.5 is indicative of under nutrition. It is more It is more common among laborers and low wage earners, more common in women than men. Undernourished women generally perform sub optimally, are more prone to illness and absentism.

Management-

- Identify undernourished women by proper assessment by nutritionist
- Deworming is the basic step
- Nutritional education and counseling especially about balanced diet, low cost or medium cost nutritional supplements is beneficial
- Follow up for progress and prevention of recurrence

2. Obesity- It is more prevalent in upper strata of the work force with sedentary working conditions and financial affluence. Obesity can lead to early onset of diabetes, hypertension and cardiac disorders and disturbed lipid profile in the body. It is more common in post menopausal women and now a day's even in young adult women. Obesity diminishes working capacity and predisposes the individuals to absentism due to health related issues

Management-

- Obesity is quite complex to manage and proper Nutritional Education and Counseling is needed to motivate the person to accept and imbibe- 'Determination', 'Dietary practices' and 'Exercise" in their lives

3. Osteoporosis- Osteoporosis is a condition in which the body meshwork inside Bones becomes weakened and rarified leading to diminished strength of bones. It is generally evident in post menopausal Women commonly in the backbone (vertebral column) and bones of legs. It is associated with Vitamin D and Calcium deficiency along with diminished womanly hormones. It causes slowing of physical activity, aches and pains leading to sub optimum work output

Management-

- Medical assessment for osteoporosis
- Nutritional Education and counseling
- Dietary supplementation helps in improving outcome of medical line of treatment

It can definitely be concluded that Nutritionist has a very important role to play in management of OHHs especially in women. Nutritionist have the requisite knowledge, skill and time to educate, counsel and very important to motivate women to bring about behavioral changes in their lives through the trio of knowledge, attitude and practices (KAP). This has been scientifically proven through many scientific studies.

To sum up- To achieve holistic management of Occupational Health Hazards; it is pertinent to have an appropriate role of Nutritionists as an integral part of 'The Management Team'.

2018-19

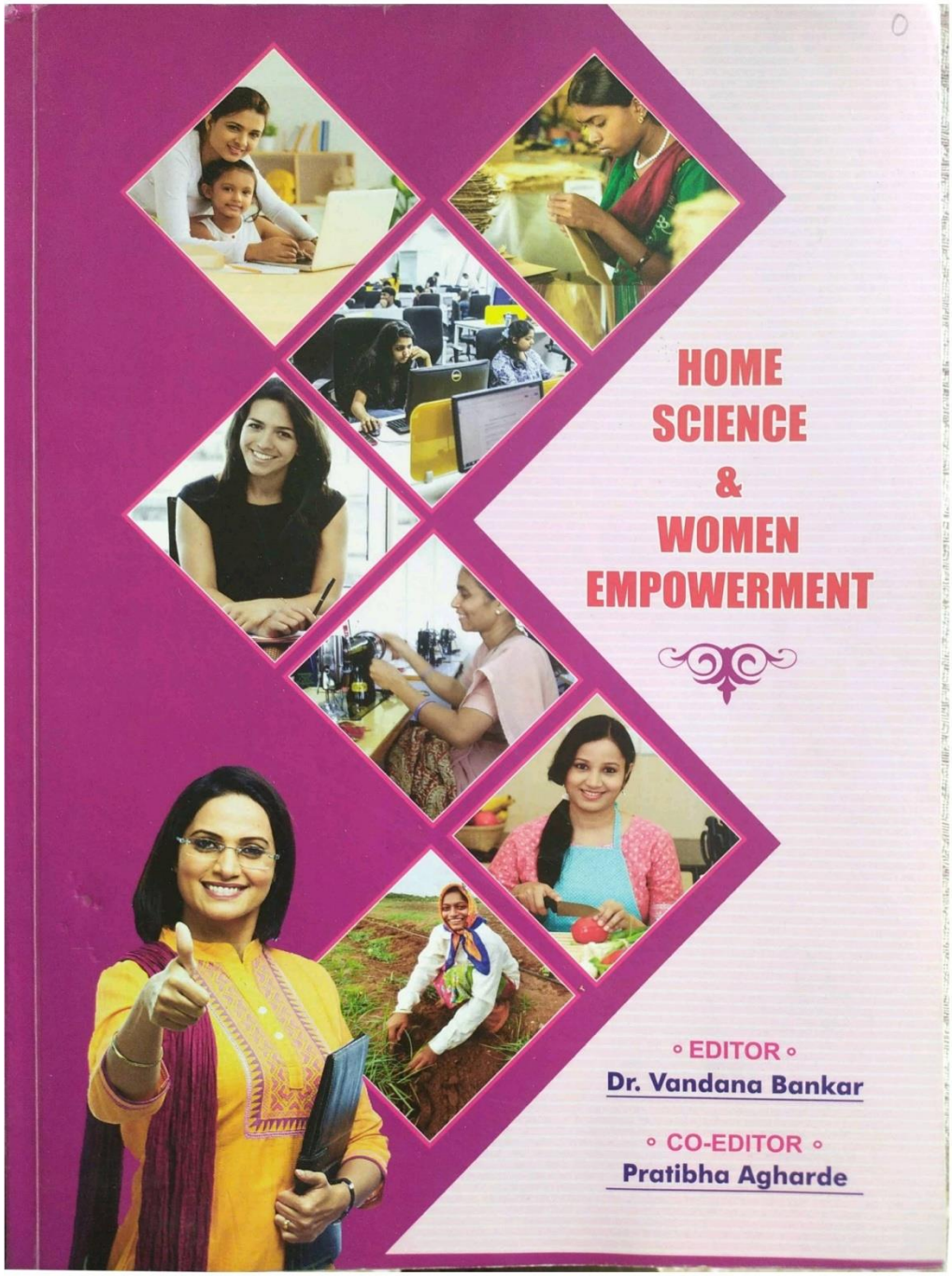
HOME
SCIENCE
&
WOMEN
EMPOWERMENT
◦ EDITOR ◦
Dr. Vandana Bankar
◦ CO-EDITOR ◦
Pratibha Agharde

Home Science and Empowerment

ISBN : 978-93-88158-01-5

© Bharat Jamdhade

Editor
Dr. Vandana Namdev Bankar

Co-Editor
Pratibha Agharde

Publisher
Bharat Jamdhade
Apoorv Publishing House,
B-2/15, Sunny Center, Pisadevi Road, Aurangabad (M.S.)
Mob. - 9049591747, 8177803216
Email - apoorvjamdhade@rediffmail.com
bharatjamdhade1976@gmail.com

Edition : 25 August 2018

DTP
Dr. Yajuwendra Wankar
Mob. 9763830016

Cover page
Shlok Design, Bharat Bazar, Aurangabad

Offset
Rudrayani Offest, MIDC, Cidco, Aurangabad.

Price : ` 480/-

Note : The views expressed by the authors in their research papers in this book are their own. The Editor/ publisher is not responsible for them. Author is responsibile for all grammatical error Subject to Aurangabad (MS) Jurisdiction.

Index

1. **Dr.Nitin Hosmelkar, Vijaya U. Patil**
   Family Planning is a Human Right: Issues and Challenges to Women..... 15
2. **Dr. Nuzhat Sultana M.B.**
   Women Education – Progress And Prospects..... 19
3. **Mrs. Rachana M. Sirsat**
   Women Health and Diet..... 21
4. **Smt.Sadhana Deshmukh**
   Women Empowerment Through Micro-Credit And Micro-Finance: A Case Study Of Mann Deshi Mahila Sahakari Bank Mhaswad District Satara, Maharastra, India... 24
5. **Dr. Vibha Hemant Katey**
   Women Empowerment- Challenges..... 28
6. **Vijaya U. Patil, Dr.Nitin Hosmelkar**
   Migration and Women: Review of selected films..... 30
7. **Chourasia L., Joglekar Abhaya**
   An Analytical study on Anthropometric Measurement of School Going Girls..... 35
8. **Dr. Anvita Agrawal**
   Contribution of Women in Textiles Handicraft Sectors..... 39
9. **Ms.Kanchan Saxena, Ms. Garima Tyagi**
   Focus of National Commission for Women: Women Empowerment..... 42
10. **Priti Dhankhar**
    Self Help Groups And Women Entrepreneurship..... 46
11. **Dr.Chetana V. Dongrikar**
    Role of Mother in Child Development; Specially Starting Three Years..... 49
12. **Dr.Jaysheela Baswantrao Manohar**
    Stress Management through Yoga and Balance Diet for Women..... 53
13. **Dr. Archana R. Choudhari**
    Legal Status and rights of Indian Women..... 55
14. **Ms. Ashwini Balasaheb Kumbhar, Mrs. Megha Saurav Desai**
    Rural Women Entrepreneur And Skill Development..... 57
15. **Dr.Nilima L. Bargat**
    Women's learning movements - Problems and Solution..... 61
16. **Sou Nivedita Prashant Shete**
    Women Entrepreneurship in India : Opportunities Challenges in present Technological Era..... 64
17. **Miss. Sonal Tuljaram Kame**
    Impact of Nutrition Education in Anaemia Control Among N.S.S. Girls 68
18. **Miss. Wanjari Manisha P., Dr. Maya Khandat**
    Rural Women Entrepreneurship Development and Self Help Groups..... 71
19. **Mrs. Anuja D. Kandi**
    Osteoporosis among Menopausal Women –A health Problem..... 77
20. **Smt. Jadhav Ranee Jagannathrao**
    Role of National women Commission in Women Development..... 81

NCIWOC ISBN 978-93-88158-01-5

17. Impact of Nutrition Education in Anaemia Control Among N.S.S. Girls

Miss. Sonal Tuljaram Kame

Assistant Professor, Department Of Home Science
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola.

ABSTRACT *Aneamia in young adult girls has wide ranging adverse impact on their present and future health; there by negatively affecting their empowerment. The present investigation was concerned with finding out the " Impact OF nutrition Education in anaemia control among young adult National Service Scheme (N.S.S.) girls from Smt. Radhadevi Goenka College For Women, Akola district 84.45 % of the girls were having low nutritional knowledge at pre- nutrition education stage while none were having high nutritional knowledge. After imparting nutrition education once in a week for 1 month 96 % of the girls were in the category of high nutritional knowledge 62 % of the girls were included in low category of adoption of nutritional practices at the pre stage while at the post stage none of the girls belonged to this category rather 48 % girls belonged to higher adoption category. The data collected was analyzed statistically for confirmation and level of significance. Anaemia in young adult N.S.S. girls is primarily caused by cack of knowledge about nutrition and secondarily due to blood loss in menstruation. Remedy for anaemia in young adult girls is timely and appropriate nutrition education. Holistic nutrition can help empower these girls to achieve self sustainable improvement in their health and achieve physical, mental and social empowerment.*

Key Words: - Anaemia, Nutritional, Knowledge, Nutritional practice, N.S.S., Nutrition Education

Introduction; -

Young adulthood is a phase characterized by years of stress and also upliftment. The adult era is of greatest energy and abundance and of greatest contradictions. It serves as a bridge between pre adulthood and middle adulthood. Girls reach their peak fertility in their early 20's the girls generally reach the stage of puberty with the onset of menstruation. There is a regular loss of iron during the menstruation period resulting in iron deficiency anaemia. Iron deficiency anaemia is a serious and widespread public health concern in both developing and developed countries. It affects 20 -50 percent of the world's population. In India anaemia is a huge problem and many females are the sufferers. Especially adolescent and young adult girls are comparatively higher. Nutritional or Iron deficiency anaemia is a pathological condition in which the level of haemoglobin in the blood or the number of red blood cells becomes low.

India has the highest prevalence of iron deficiency in the world. Number of factors result in iron deficiency anaemia. The biggest cause is lack of proper diet. Girls now days are not including rich nutrients in their daily intake of food. College students are engrossed in academic and extracurricular activities. Most of the food and nutrition management done by consuming with whatever is at hands some do not have time and energy to manage well on a limited budget, others lack necessary knowledge or skills never having being involved with food and nutrition management considerations before Young adult girls are potential mother and future homemakers and constitute an important part of our society anaemia being the major health problem among young adult girls in the present study effort made to impart nutrition education to the identified anaemic young adult girls.

Objectives;-

1. To study the nutritional knowledge, practices of young adult N.S.S girls.
2. To impart the nutrition education to identified anaemic young adult N.S.S. girls.
3. To impact of nutrition education on anaemic young adult N.S.S. girls in terms of knowledge and adoption of nutritional practise & anaemia condition of the girls.

Methodology;-

The major emphasis in the study was on finding the impact of nutrition education in anaemia control among young adult N.S.S. girls for this purpose 45 young adult N.S.S. students were selected of R.D.G. College, Akola. The data was collected through a

NCIWOC ISBN 978-93-88158-01-5

questionnaire filled up by them and the Hb level of each student was taken in a blood donation camp organised in the college with the help of Dr. Hegdewars blood bank 30 question were framed for nutritional knowledge assessment with 01 score for each question. Nutritional knowledge & actual use was of nutritional practices labelled as low (score < 8) , medium (score 09 to 16) and high (score > 16). Data collected was analyzed for the purpose of framing remedial nutritional counselling program for the respondents. The respondents were given nutrition education for 6 months twice in every week. The N.S.S. girls were reassessed during a health camp organised three months after in N.S.S camp.

The data was statistically analyzed.

Results and Discussions;-

The Nutritional knowledge before and after imparting nutrition education was categorized as low, medium and high.

Table 1; - Distribution of young adult N.S.S. girls on nutritional knowledge

Sr.No	Category	Before		After	
		No	%	No	%
1	Low (Up to 8)	38	34.44	00	0.00
2	Middle (9 to 16)	07	15.56	00	0.00
3	High (Above 16)	00	0.00	45	100.00

As shown in the table 1 and fig 1 the percentage of girls having low knowledge before nutrition education was the highest level 84.45 percent, 15.55 % in middle knowledge category while no girl belonged to the high knowledge category. But after nutrition education the percentage of girls having marks above 16 and included in high knowledge category in medium and low knowledge categories after nutrition education. Thus there had been an appreciable increase in nutritional knowledge in young adult N.S.S. girls after Nutrition education.

Table 2; - Distribution of young adult N.S.S. girls on use of nutritional practices.

Sr. No.	Category	Before		After	
		No	Percentage	No	Percentage
1	Low (up to 8)	28	62.22	00	0.00
2	Middle (9 to 16)	17	37.77	23	51.11
3	High (above 16)	00	0.00	22	48.89

The table reveals that majority of the girls (62.22 %) were observed to be include in low category of adoption 37.77 % in middle adoption while none of them were in higher adoption category. After nutrition education the percentage of girls having higher adoption was 48.89 percent. More than half of the girls were having medium level of adoption (51.11 %) while none of the girls were in lower category.

Table 3; - Disstribution of Young adult N.S.S on Nutritional intake.

Sr. No.	Particulars	Category	Before		After	
			No	%	No.	%
1	Calories	Below normal	45	100	20	44.44
		Normal	00	00	20	44.44
		Above normal	00	00	05	11.12
2	Carbo-hydrate	Below normal	45	100	20	44.44
		Normal	00	00	15	33.33
		Above normal	00	00	10	22.23
3	Protein	Below normal	39	36.67	33	73.34
		Normal	02	4.44	06	13.33
		Above normal	04	8.88	06	13.33
4	Fats	Below normal	08	17.78	01	2.22
		Normal	24	53.34	44	97.78
		Above normal	13	28.88	0.00	0.00
5	Iron	Below normal	40	38.88	17	37.77
		Normal	05	11.12	15	33.33
		Above normal	00	00	13	30.00
6	Calcium	Below normal	30	66.67	10	22.22
		Normal	10	22.22	16	35.56
		Above normal	05	11.11	19	42.22
7	Vitamin C	Below normal	27	60	17	37.78
		Normal	18	40	17	37.78
		Above normal	00	00	11	24.44

There was considerable decrease in the below normal category of all the nutrients after nutrition education.

NCIWOC ISBN 978-93-88158-01-5

Table 4; - Distribution of young adult N.S.S .girls according to Hb level

Sr.No.	Haemoglobin	Before		After	
		No	Percent	No.	Percent
01	Below normal	34	75.56	17	37.77
	Normal	1	24.44	28	62.22

The Hb level of majority (75.56 %) of the girls was below normal before Nutrition Education but after nutrition education majority (62.22 %) of the girls was having normal Hb percent.

Table 5: - Impact of Nutrition Education on Young Adult N.S.S. girls.

Sr.No.	Particulars	Mean Values		't' Value
		Before	After	
1	Nutritional Knowledge	8.46	24.42	6.77*
2	Use of Nutritional Practice	14.08	22.57	3.68
3	Nutritional intake			
	Total Calories	765.13	1929.19	0.01NS
	Carbohydrates	118.77	315.53	0.01NS
	Proteins	43.034	47.78	0.02NS
	Iron	10.36	27.99	13.65*
	Calcium	199.33	468.25	0.00NS
	Vitamin C	296.25	535.23	0.06NS

- Significant at 0.01 level of probability

The result pertaining to the effort of nutrition education on young adult N.S.S girls in the above table points out that as a result of nutrition education there has been a significant increase in nutritional knowledge (t = 6.77), use of nutritional practices (t = 3.68) & the iron intake (t = 13.65) as the mean differences before and after nutrition education to young adult N.S.S. girls was significantly higher.

Conclusion ; -

It may thus be concluded that the nutrition education imparted to the young adult N.S.S. girls through presentations and lectures by nutritionists had resulted in significant & positive effect in term of nutritional knowledge and use of nutritional practices and the intake of iron intake. However no significant change, carbohydrates, proteins & fats. There had been positive change in haemoglobin level in blood.

REFERENCES

1. Alok Bhargara, Howarth E. Bouis, Nevvin S. Scrimshaw (2006); Dietary intakes and socioeconomic factors are associated with the Hamoglobin concentration of Bangladeshi women; Journal of Nutrition 126 ; 2970 – 2974
2. Jean Burley Moore , Lisa Pawloski, Cloudia Rodriguz, Laura Lumbi, Rita Ailinger (2009) ; The effect of nutrition education programme on the nutritional knowledge, haemoglobin levels, and nutritional status of Niearaguan adolescent girls. Journal of public Health Nursing , 26 (2): 144 – 52
3. Rachel Green and Patrick Davey (2007): Anaemia due to iron deficiency.
4. Sanjeev Chaudhary and Vasant R. Dhage (2007): A study of anaemia among adolescent females in the urban area of Nagpur.

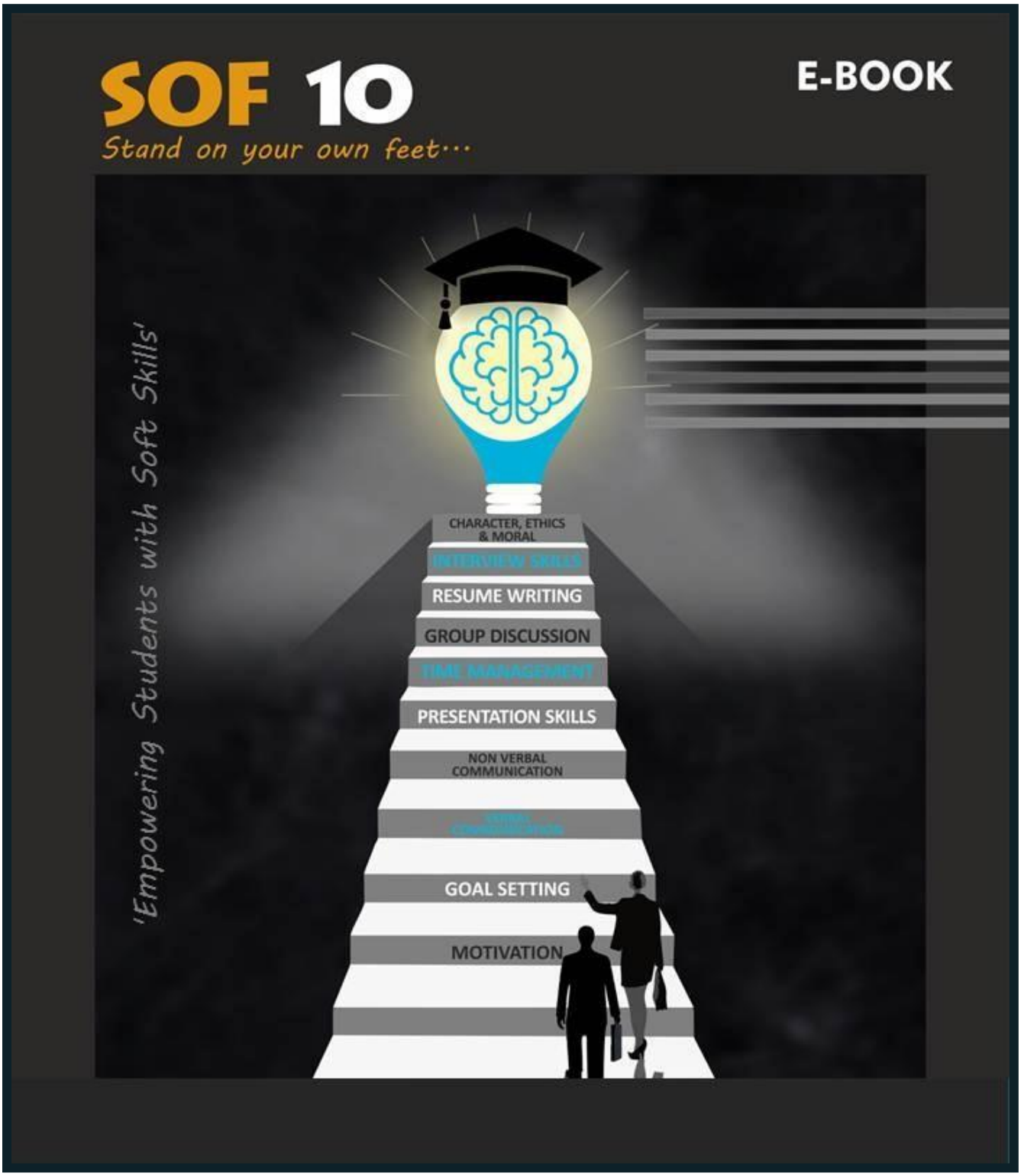
SOF 10
E-BOOK
Stand on your own feet···
'Empowering Students with Soft Skills'
CHARACTER, ETHICS & MORAL
RESUME WRITING
GROUP DISCUSSION
PRESENTATION SKILLS
NON VERBAL COMMUNICATION
GOAL SETTING
MOTIVATION

SOF10

EmpoweringStudentswithSoftSkills

INDEX

(PleaseclickonChaptertitletogetdirect access)

Ch.No.	Chapter& Author Name	PageNo.
	SECTION01-MOTIVATION	
01	ImportanceofMotivation — *Dr.DyanendraHedaoo*	**01**
02	Internal&ExternalMotivation — *Dr.RakeshBadgujar*	**12**
03	Self-Talk — *Dr.PallaviMandaogade*	**16**
04	GrowthMindset — *Prof.AlimKhan*	**22**
	SECTION 02-GOALSETTING	
05	Dreams&Goals — *Prof.PrashantAjmire*	**29**
06	SettingGoals — *Dr.RekhaMaggirwar*	**34**
07	TypesofGoals — *Dr.RadhikaDeshmukh*	**40**
08	CaseStudy — *Dr.PavanDeshmukh*	**46**
	SECTION03-VERBALCOMMUNICATION	
09	Listening,Watching&Speaking — *Dr.SanketMalviya*	**57**
10	Win-WinSituation — *Dr.DnyansheelKhanderao*	**66**
11	EmphaticCommunication — *Dr.YogeshIngale*	**71**
12	PreparationofSpeech — *Prof.YuvrajVaidya*	**78**
13	PublicSpeaking — *Prof.ZakirKhan*	**84**
14	CurrentAffairsinSpeech — *Prof.SonalKame*	**91**
	SECTION04-NONVERBALCOMMUNICATION	
15	ScienceofBodyLanguage — *Dr.SwatiDamodare*	**97**
16	FirstImpression — *Dr.VaibhavAdhao*	**104**
17	ReadingFace&Eyes — *Dr.SanjayShenmare*	**110**
18	CrossCulturalBodyLanguage — *Prof.AshishKokate*	**118**
	SECTION05-PRESENTATIONSKILL	
19	GroomingasaSpeaker — *Dr.PankajaIngle*	**128**

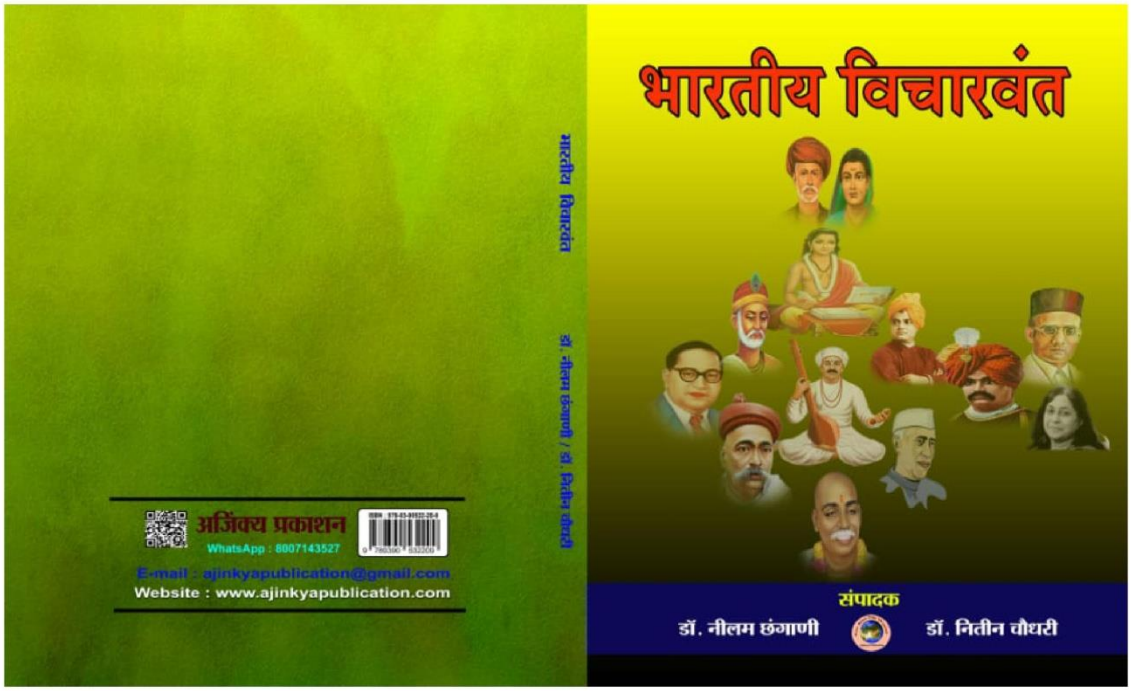
भारतीय विचारवंत
संपादक
डॉ. नीलम छंगाणी
डॉ. नितीन चौधरी
अजिंक्य प्रकाशन
WhatsApp : 8007143527
E-mail : ajinkyapublication@gmail.com
Website : www.ajinkyapublication.com

भारतीय विचारवंत

(INDIAN THINKER)

संपादक

डॉ. नीलम छंगाणी
एम.ए., पीएच.डी.
सहाय्यक प्राध्यापक
तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री. किसनलाल नथमल गोयनका
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
कारंजा (लाड) जि. वाशिम

डॉ. नितीन चौधरी
एम.ए., एम.फील., पीएच.डी.
सहाय्यक प्राध्यापक
तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्रीमती राधादेवी गोयनका
महिला महाविद्यालय, अकोला
जि. अकोला

अजिंक्य प्रकाशन

भारतीय विचारवंत : डॉ. नीलम छंगाणी, डॉ. नितीन चौधरी
प्रकाशक :
ॲड. कु. जे. व्हि. भगत
अजिंक्य प्रकाशन
भिमनगर, वापटा पो. कुपटा
ता. मानोरा जि. वाशिम
संपर्क : ९६०४४०२०५३
WhatsApp : 8007143527
Website : www.ajinkyapublication.com
E-mail : ajinkyapublication@gmail.com

ISBN :978-93-90532-20-9

© लेखकाधिन
प्रथम आवृती : जानेवारी २०२१
अक्षर जुळवणी : अजिंक्य प्रिंटीग्स् ॲण्ड कॉम्प्यूटर्स
मुखपृष्ठ : अरविंद मनवर
मुद्रक : अजिंक्य एन्टरप्राईजेस, वाशीम
प्रमुख विक्रेता: अजिंक्य पुस्तकालय, वाशिम
संपर्क : ८००७१४३५२७ / ९६०४४०२०५३
किंमत : रू.४५० फक्त

(या पुस्तकात व्यक्त झालेल्या मतांशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.)

शुभेच्छा संदेश

आमच्या महाविद्यालयातील स. प्रा. तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख डॉ. नितीन चौधरी तथा डॉ. नीलम छंगानी, स. प्रा. व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री. किसनलाल नथमल गोयनका कला व वाणिज्य महाविद्यालय, कारंजा (लाड) जिल्हा वाशिम यांच्या संयुक्त संपादनात 'भारतीय विचारवंत' ह्या शीर्षकाअंतर्गत पुस्तक प्रकाशित होत आहे.

प्रस्तुत पुस्तकामध्ये भारतातील प्रमुख विचारवंत त्यांचे विचार व त्यांचे अर्थशास्त्रीय परिप्रेक्षातील प्रमुख योगदान हे संपादित पुस्तकाद्वारे प्रकाशित करण्यात येत आहे.

संपादकांचे व लेखकांचे मनःपूर्वक अभिनंदन. प्रस्तुत प्रकाशनास माझ्या मनःपूर्वक शुभेच्छा!

डॉ. देवेंद्र व्यास
प्राचार्य
श्रीमती राधादेवी गोयनका
महिला महाविद्यालय, अकोला

शुभेच्छा संदेश

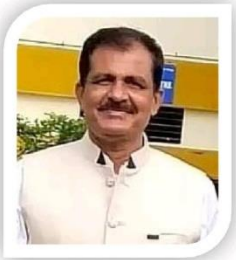

आमच्या महाविद्यालयातील स. प्रा. तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख डॉ. निलम छंगाणी तथा डॉ. नितीन चौधरी, स. प्रा. व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला जिल्हा अकोला यांच्या संयुक्त संपादनात 'भारतीय विचारवंत' ह्या शीर्षकाअंतर्गत पुस्तक प्रकाशित होत आहे.

प्रस्तुत पुस्तकामध्ये भारतातील प्रमुख विचारवंत त्यांचे विचार व त्यांचे अर्थशास्त्रीय परिप्रेक्षातील प्रमुख योगदान हे संपादित पुस्तकाद्वारे प्रकाशित करण्यात येत आहे.

संपादकांचे व लेखकांचे मनःपूर्वक अभिनंदन प्रस्तुत प्रकाशनास माझ्या मनःपूर्वक शुभेच्छा!

डॉ. व्हि. आर. कोडापे
प्राचार्य
श्री. किसनलाल नथमल गोयनका
कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
कारंजा (लाड), जि. वाशिम.

संपादकीय

'भारतीय विचारवंत' हे पुस्तक वाचकांसमोर सादर करताना आम्हास विशेष आनंद होत आहे. सदर पुस्तकामध्ये विविध लेखकांचे लेख आहेत.

भारत हा साहित्याची जननी असे म्हणण्यास हरकत नसावी. साहित्य क्षेत्रामध्ये तज्ञ अशा विचारवंतांनी आपले विविध विषयांवर विचार विविध माध्यमांतून जगासमोर सादर केलेले आहे. भारताचे दुर्भाग्य असं की पाश्चिमात्य संस्कृती, साहित्य यांचा भारतीय विचारांवर एवढ्या मोठ्या प्रमाणामध्ये ठसा उमटलेला आहे की, भारतीय साहित्याला आधार पाश्चिमात्य साहित्य द्यावे लागत आहे.

भारतातील साहित्याला हजारो वर्षाचा इतिहास आपणास पहावयास मिळतो. विविध क्षेत्रातील साहित्य हे नवीन लेखकांना तसेच त्यांच्या विचारांना नवसंजिवनी देणारे असावे या उद्देशाने प्रस्तुत पुस्तकाचे प्रायोजन करण्यात आले आहे.

इथे असे नमूद करावेसे वाटते की, स्वतंत्र विचाराने कुठल्याही मतप्रणालीने प्रेरित न होता विविध लेखकांनी आपल्या विषयाची योग्य प्रकार, सर्वसामान्यांना समजेल या पद्धतीने मांडणी केलेली आहे. कोणताही अभिनिवेश त्यांच्या लेखांमध्ये जाणवत नाही. दिलेल्या विषयाला न्याय देण्याची प्रवृत्ती व सर्वसमावेशक दृष्टिकोन सर्व लेखकांनी दाखवलेला आहे. अनेक प्रसंगी त्यांनी स्वतःच्या लेखा मार्फत त्यांची रोखठोक भूमिका सुद्धा आपणासमोर सादर केलेली आहे. सदर पुस्तकातील लेख हे आर्थिक विषयात रुची असणारे वाचक, विद्यार्थी, समाजकारणात व राजकारणात सहभागी असणारे अशा विविध व्यक्ती व संस्थांना सहज आकलन होतील या दृष्टीने लिहिण्यात आलेले आहेत.

यामध्ये भारतातील विचारवंतांचे विविध विचार या पुस्तकाच्या माध्यमातून सादर करण्यात आलेले आहेत.

प्रस्तुत पुस्तकाच्या संपादकीय कार्यास अनेक मान्यवरांचे आशीर्वाद व मार्गदर्शन लाभले आहेत. भारतीय सेवासदनचे अध्यक्ष माननीय श्री. दिलीपरावजी गोयनका व माननीय प्राचार्य डॉ. देवेंद्र व्यास, श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय अकोला तसेच बेरर जनरल एज्युकेशन सोसायटीचे अध्यक्ष ॲड.

मोतिसिंगजी मोहता तसेच प्राचार्य डॉ. व्ही. आर. कोडापे श्री. किसनलाल नथमल गोयनका कला ववाणिज्य महाविद्यालय, कारंजा (लाड) यांचे अनमोल मार्गदर्शन प्राप्त झाले. तसेच डॉ. सुलोचना मानकर व डॉ. एस.एस. नाईक यांनी या कार्यासाठी आम्हाला पुरस्कृत केले त्याकरीता आम्ही त्यांचे मनस्वी आभार मानतो. प्रस्तुत कार्यामध्ये अनेक गुरुवर्य, सहकारी व मित्र परिवार यांचे अनमोल असे सहकार्य प्राप्त झाले. तसेच विविध लेखकांनी संपादकांच्या विनंतीस मान देवून सहकार्य केल्या बद्दल त्यांचे मनस्वी आभार मानतो.

पुस्तकाचे कार्य चांगल्या प्रकारे केल्याबद्दल प्रकाशक अजिंक्य प्रकाशन वाशिम यांचे आम्ही संपादक मनस्वी आभार मानतो.

भारतीय विचारवंत हे पुस्तक सर्वांना आवडेल तर त्याचे सर्व श्रेय सर्व लेखकांना जाते. हे पुस्तक सर्व वाचकांना समाधान प्राप्त करून देईल ही आशा.

डॉ. नितीन चौधरी **डॉ. नीलम छंगाणी**

अनुक्रमणिका

	डॉ. निभा उपाध्याय	३०८
६४.	Buddha : A Philosopher of Emancipator of mankind / Dr. S.M. Bhowate	३१२
६५.	Mahatma Gandhi View on Indian Writers / Prof. Rupesh Wankhade	३१८
६६.	Scientists : Venkatraman "Venki" Ramakrishnan / Prof. Chhaya Badnakhe	३२४
६७.	A Great Thinker Vallabhacharya's Contribution to Music / Dr. Ajaykumar Solanke	३२८
६८.	Aborigonal's Social Education and Gandhi's Educational Philosophy / Prof. Manisha Kirtane	३३३
६९.	Kamala Das as a Confessional Poet / Dr. Nilima Tidke	३३६
७०.	Dr. Coluthur Gopalan : The Champion of India's Public Health Programme / Prof. Pavan Mahajan	३४२
७१.	S R Ranganathan's Five Law's in Library Science / Dr. Sandhipan Mundhe	३४८
७२.	Sri Aurobindo : Yogi of Spirtual Technology / Dr. Shalini Bang	३५३
७३.	Annasanskara as an important dimension of Garbhsanskara from ancient times / Prof. Sonal Kame	३६०
७४.	Arundhati Roy's Social Activism in work / Dr. Dattatray Timkikar	३६५
७५.	Dr. Babasaheb Ambedkar As Great Educationist / Mr. P. S. Shirsat	३७३

Annasanskara as an important dimension of Garbhsanskara from ancient times.

Miss. Sonal Tuljaram Kame
Assistant Professor, Department of Home Science
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola, M.S

Abstract

All the parents desire to have the best for their children. A healthful pregnancy not only secures and ensures a baby's proper health in the mother's womb, but after the child's birth also. The practice of giving garbh sanskar to the pregnant in turn to the child in her womb as an important tool for the proper mental and physical overall development of the child. Healthy eating habits incorporated during pregnancy is a sort of annasanskar an inevitable part of garbha sanskar. A well balanced diet is a very essential aspect of pregnancy as the overall growth of the foetus depends on the health and nutritional status of the mother. A diet plan should be followed by the mother with the help of nutrition professionals to ensure that all the necessary nutrients are being consumed in right amount so that the mother and child health is maintained and also they are prevented from any deficiency disease. it can be concluded that the ancient ritual of annasanskar as an important dimension of garbhsanskar has special significance from always as development of healthy eating habits right from the mother's womb can help the future generation prefer nutritious food in latter life and avoid consumption of fast and junk food which may take them on the path of lifestyle disorder diseases like overweight, obesity, hypertension, diabetes, thyroid disorders etc. as the annassanskar of consumption of nutritious foods which the child has developed in its mother's womb has helped him/ her train the mind for it from the time they were unborn.

Keywords: Garbh sanskar, Annasanskar, pregnant

Introduction

All the parents desire to have the best for their children. A healthful pregnancy not only secures and ensures a baby's proper health in the mother's womb, but after the child's birth also. The practice of giving garbh sanskar to the pregnant in turn to the child in her womb as an important tool for the proper mental and physical overall development of the child.

Garbh Sanskar has its origin back in Indian scriptures and also in ayurveda. The word Sanskar has its origin in Sanskrit language which

means foetus developing in the mother's womb and sanskar means to educate and train the mind. Thus garbh sanskar transfers in the procedure of training the mind and soul of the unborn baby in the womb.

Indian thinkers, scientists, doctors believed traditionally that a child's behavioural and mental development begins in the mother's womb and the mother's emotional health either good or bad has very direct impact on the development of the foetus. The ancient Indian mythological epic of Mahabharata has evidence of garbh sanskar on characters of Abhimanyu .

The whole period of pregnancy is of 9 months. These months are divided in three trimesters. Not only the three trimesters are very important for the mother and child but the period after the child's birth is also very important and is termed as period of lactation. These are period of utmost care and affection for the mother and the child. Hence even the government has developed and implemented policies for the first 1000 days i.e. period from the conception to the second birthday of the child. All these days are the period of physical, mental, emotional, social and nutritional development of the child. Hence proper care of nutrition should be taken of the mother so that the child developing in her womb gets all the required nutrients in adequate amount without any scarcity for the proper growth and development of all the healthy organs in its body. With this view the government has been developing various policies and schemes for the pregnant under the ministry of women and child welfare to ensure safe pregnancy care on nutritional grounds specially focussing on the anaemic condition of the pregnant women. Efforts are being made at the grass root levels but it is the responsibility of every individual to take proper care of the pregnant women in the society as she is the creator of the future generation. Thus a healthy child is the result of all type of care taken by the mother and family members especially on nutritional platform.

Mother and baby emotional bonding begins right from the time of conception It seems odd but mother's communicate with their foetus thus deepening their bonding. It is again a part of garbh sanskara having deep rooted gains and benefits for both of them. Recent research and scientific evidence have proved the multi dimensional benefits on garbh sanskar. Modern scientific studies have proved that a foetus can do respond to external stimuli. Thus garbh sanskara not only focuses on the child but also the mother is in positive state of mind and is healthy.

List of some of the Garbh Sanskar Activities for Pregnant Women

- Healthy Eating Habits
- Positive Thinking
- Practising Yoga or Light Exercise
- Meditation
- Prayer
- Listening to Music for Peace of Mind
- Reading Calming or Spiritual Books
- Keeping the Mind Relaxed and Happy
- Channel Your Creativity

Annasanskar:

Healthy eating habits incorporated during pregnancy is a sort of annasanskar an inevitable part of garbha sanskar. A well balanced diet is a very essential aspect of pregnancy as the overall growth of the foetus depends on the health and nutritional status of the mother. WHO recommends counselling of pregnant women about healthy eating and physical activity to stay healthy and avoid excess weight gaining. Hence healthcare professionals take due care on advice on nutritious diet to the pregnant women. It can rightly be said that pregnancy can be a period of developing healthy eating habits which can be potentially and enthusiastically adopted by the family as well creating platform and a background for future generations. Also many studies have concluded that food choices made by mother during pregnancy may set a guideline for an infant's latter acceptance of solid foods. The foetus is surrounded with amniotic fluids which is a source of sensory exposure to the developing foetus. Maternal diet flavours appear to be present there. So it is the responsibility of the family members and the mother herself to try to consume all type of food material which are nutritious so that her child show greater acceptance to all food types in latter life but if the mother herself is reluctant in her behaviour and attitude towards nutritious food then the chances of her child to copy her this attitude is more. Hence the annasanskar during pregnancy should be followed meticulously for creation of better future generation with better immunity and acceptance to nutritious foods.

Nutrient requirement in pregnancy:

- Energy and micronutrients.
- Carbohydrate and fibre.
- Proteins.
- Fats and essential fatty acids.

IQAC, SMT. PARVATIBAI V. GOENKA COLLEGE FOR WOMEN, AKOLA

- Micronutrients.
- Folate and Vitamin B12.
- Vitamin D and Calcium.
- Iodine.
- Vitamin E.

The above mentioned nutrients can be made available to the body through proper diet consisting of different food groups. A diet plan should be followed by the mother with the help of nutrition professionals to ensure that all the necessary nutrients are being consumed in right amount so that the mother and child health is maintained and also they are prevented from any deficiency disease. The mothers should strictly avoid consumption of any drugs, alcohol, cigarette smoking since it is hazardous to her child and can disease and deformity in the child. It is moral responsibility of all the members of the family.

The nutrients consumed by the pregnant women perform following functions:

1. Foetus nourishment.
2. Mother's body nourishment.
3. Formation of milk for breastfeeding the child.

Things to remember:

- Never skip breakfast or any meals.
- Drink plenty of water and keep hydrated.
- Eat in small portions.
- Eat food from all food groups.
- Prefer eating seasonal fruits.
- Eat freshly cooked food.
- Avoid fast and junk food.
- Avoid oily, spicy foods.
- Avoid alcohol consumption and cigarette smoking.
- Avoid excess sugar and sweetened beverages.
- Avoid carbonated drinks.
- Avoid ready to eat food materials.
- Avoid over eating.
- Avoid eating leftover and stale foods.
- Eat mindfully.

Conclusion:

From the above discussions it can be concluded that the ancient ritual of annasanskar as an important dimension of garbhsanskar has special significance from always as development of healthy eating habits right from the mother's womb can help the future generation prefer nutritious food in latter life and avoid consumption of fast and junk food which may take them on the path of lifestyle disorder diseases like overweight, obesity, hypertension, diabetes, thyroid disorders etc. as the annassanskar of consumption of nutritious foods which the child has developed in its mother's womb has helped him/ her train the mind for it from the time they were unborn.

References:

1. Koletzko B, Brands B, Poston L, Godfrey K, Demmelmair H; Early Nutrition Project: Early nutrition programming of long-term health. Proc Nutr Soc 2012; 71: 371–378.
2. Brands B, Demmelmair H, Koletzko B; EarlyNutrition Project: How growth due to infant nutrition influences obesity and later disease risk. Acta Paediatr 2014; 103: 578–585.
3. Hanson MA, Gluckman PD: Early developmental conditioning of later health and disease: physiology or pathophysiology? Physiol Rev 2014; 94: 1027–1076.
4. Low FM, Gluckman PD, Hanson MA: Developmental plasticity and epigenetic mechanisms underpinning metabolic and cardiovascular diseases. Epigenomics 2011; 3: 279–294.
5. Koletzko B, Brands B, Grote V, Kirchberg FF, Prell C, Rzehak P, et al: Long-term health impact of early nutrition: the power of programming. Ann Nutr Metab 2017; 70: 161–169.
6. Sushruta. Sushruta Samhita, Pt. Yadavji Trikamji
7. Acharya, editor. Reprint ed. Varanasi: Chaukhamba
8. Surbharati Prakashan; 2008;387
9. Sushruta. Sushruta Samhita, Pt. Yadavji Trikamji
10. Acharya, editor. Reprint ed. Varanasi: Chaukhamba
11. Surbharati Prakashan; 2008;387Shalinee, Mishra D, Kamal Kumar, Gupta AK, Sharma KK. Normal dietetics and mode of life for pregnant woman w.s.r. to Garbhini-Paricharya. Ayurpharm Int J Ayur Alli Sci. 2012;1(5):109-116.

6. Shalinee, Mishra D, Kamal Kumar, Gupta AK, Sharma KK. Normal dietetics and mode of life for pregnant woman w.s.r. to Garbhini-Paricharya. Ayurpharm Int J Ayur Alli Sci. 2012;1(5):109-116.

Published Book & Published Chapter in Book and Conference Proceeding

Department of Library

2016 - 17 to 2020 – 21

Sr. No.	Name of the Teacher	**Number of published Book & Chapter in Book and Conference Proceeding**					**Total**
		2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	
1	Mr. R. G. Baheti	02	00	00	01	02	**05**
	Total	**02**	**00**	**00**	**01**	**02**	**05**

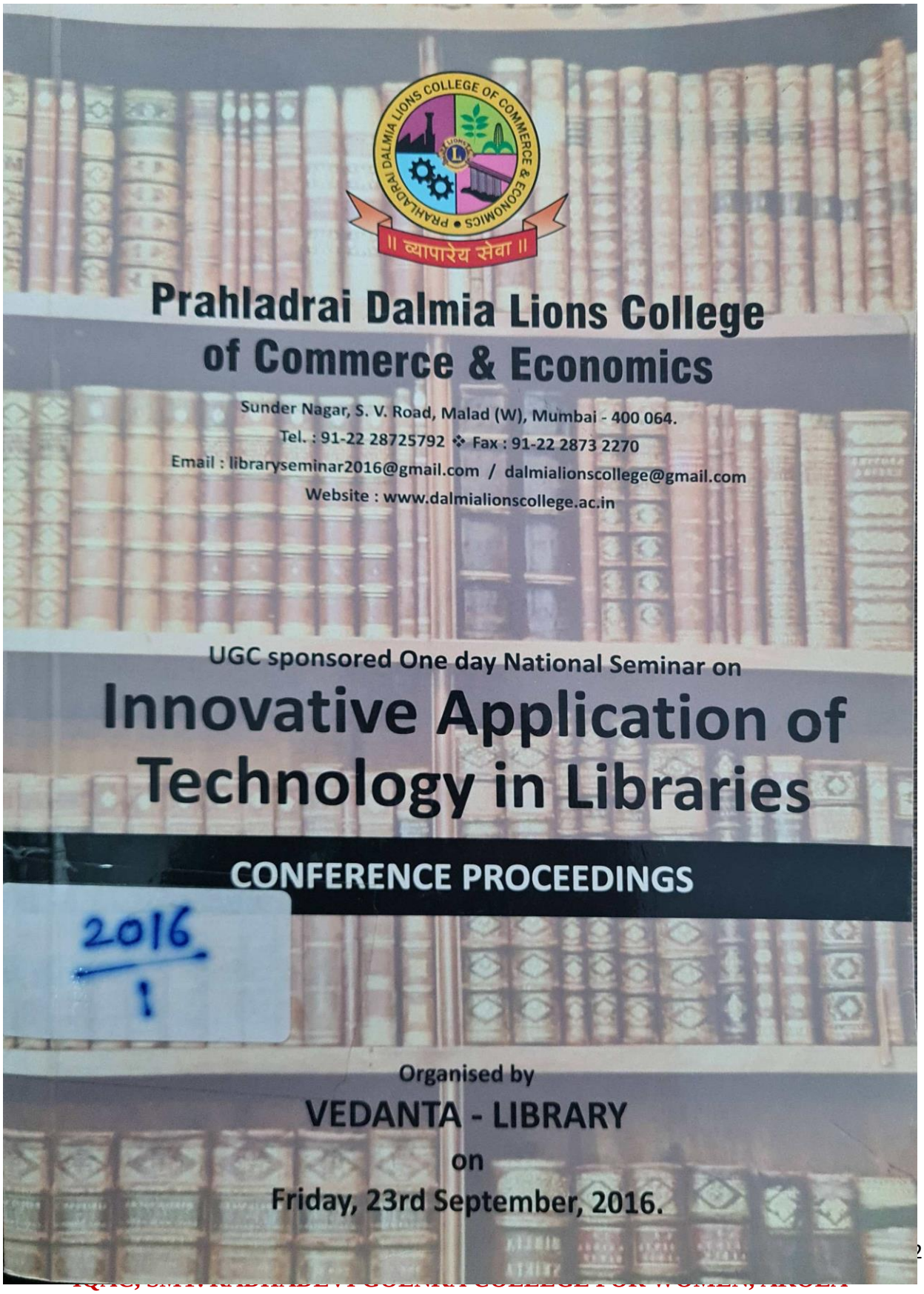
PRAHLADRAI DALMIA LIONS COLLEGE OF COMMERCE & ECONOMICS
॥ व्यापारेय सेवा ॥
Prahladrai Dalmia Lions College of Commerce & Economics
Sunder Nagar, S. V. Road, Malad (W), Mumbai - 400 064.
Tel. : 91-22 28725792 ❖ Fax : 91-22 2873 2270
Email : libraryseminar2016@gmail.com / dalmialionscollege@gmail.com
Website : www.dalmialionscollege.ac.in
UGC sponsored One day National Seminar on
Innovative Application of Technology in Libraries
CONFERENCE PROCEEDINGS
2016
1
Organised by
VEDANTA - LIBRARY
on
Friday, 23rd September, 2016.

11	**Awareness and Use of Electronic Information Resources at Arts and Commerce College, Madha: A Study** *Mr. Mahesh N Gaikwad*	90
12	**Role of E-Shodh Sindhu Consortium in dissemination of legal information** *Mrunmayi Ranade*	101
13	**Digital Preservation and Storage in Libraries** *Dr. Parul Zaveri*	110
14	**E-Discovery Tools and Application in Modern Libraries – YIPPY Search Engine** *Pralhad Jadhav*	118
15	**Impact of Digital Revaluation on Libraries** *R. G. Baheti*	133
16	**Use of Smart Phone as a Learning Device** *Rizwan Sheikh and Dr. Vaidehi C. Pandya*	140
17	**Library Audit for College Library** *Dr. Sachin Vaidya and Mr. Paritosh Pawar*	155
18	**Electronic Resources and Academic Libraries** *Dr. Mrs. Sadhana Vijay Satao*	163
19	**Role of ICT's to transform the Library professionals and provision in Library Service** *Sandeep Shrinath Gupta*	168
20	**Fundamentals of ICT Application in Libraries** *Mr. Sangramsinh S. Pawar*	179
21	**Use of Library Automation Software in College libraries of Mumbai - A survey** *Mrs. Sheetal Sawant*	189

Proceedings of UGC Sponsored One day National Seminar on Innovative Application of Technology in Libraries
Prahladrai Dalmia Lions College of Commerce and Economics
ISBN No.: 978-81-926019-7-7

Impact of Digital Revaluation on Libraries

R.G.Baheti

Librarian, Smt. R.D.G. College for Women, Akola (M.S.)

Abstract

21st century is known as Digital Revaluation (DR) century. We also call this century as Information and Communication Technology (ICT)centaury. We the library professionals see that the impact of DR on libraries in very large scale. DRand the advent of the Internet has had drastic and far-reaching impacts on the knowledge and information sector and added a new dimension to information retrieval platforms. This paper deals with various sectors of libraries which has been affected by DR and also discussed the role of library professionals in ICT age.

Keywords: Libraries, Electronic revaluation, Information and Communication Technology

Introduction

Due to DR roles and relationships of library professionals are changing day by day.DRaffectsthe entire factor and services which has been done by the library. Information systems designers and suppliers, creators, publishers, distributors, collectors and access providers all have a role to play in ensuring long term access of information. In this electronic environment, information is typically distributed across many sites with a range of people responsible for preserving access. This is time of immense change; a distributed system for collecting, protecting and preserving information would be the 'most effective and affordable'. A range of organizational models have evolved in different countries and variety of types of organizations area poised to play a role.

Library professional playing a crucial role to provide better access of information in DR by using ICT.The value of a library, regardless of its type, consists not just in therichness and diversity of its collections, but also in the professional use oftheir informational potential, as the mission of any library is to permit theusers' rapid and efficient access to information on

IQAC, SMT.VIMLABAI DEVI GOENKA COLLEGE FOR WOMEN, AKOLA

ISBN No.: 978-81-926019-7-7

any kind of support. DR makes important changes aretaking place, on each and every work of the library. The need to master information is becoming a more and morestringent demand, an essential role in its evaluation going to the libraries, which, transforming the traditional services and processes throughthe adoption of the ICT, haveturned their main function, of repository of knowledge.

Digital Revoluation and Libraries

There are countless narratives about DR and ICT,and each narrative has its own starting point.Suppose it is to say that technological innovations often occurin relatively short spurts of intensedevelopment, and one innovation often triggersanother. This is a trend that continues even now, as the use of digital technologiespermeates and shapes different aspects of libraries.DRclassifiedin three chronicle categories.

1968 – 1978	1978-1998	1998-2008
Personal computer	Networked Computing	Web Communication
Graphical User Interfaces	E – Mail	Mobile Computing
MIS	Internet , World Wide Web	Cloud Computing
	PC based GIS	Invisible GIS
		Virtual Worlds

Due to DR all the library professionals need to change themselves as per the changes in ICT. They also need to improve and reshape the library services as per the need of the user. They also need to change their collection to provide ICT based services. In DR library professional need to transformtheir libraries goal and library services in a dynamic and increasingly global digital library environment."

Proceedings of UGC Sponsored One day National Seminar on Innovative Application of Technology in Libraries
Prahladrai Dalmia Lions College of Commerce and Economics
ISBN No.: 978-81-926019-7-7

The goal outlines four objectives:

- Increase opportunities to share innovative practices and concepts across the profession, nationally and internationally, and among all libraries.
- Increase recognition of and support for experimentation with innovative and transformational ideas.
- Help libraries make use of new and emerging technologies by promoting and supporting technological experimentation and innovation.
- Increase leadership development and training opportunities designed to support the ongoing transformation of libraries.

While the goal may be change library professional need to plan new strategic and its functions to fulfill their objectives. Wherever library professionals gather together, much of their effort, energy, and discussion is devoted to identifying best practices and "next" practices—those innovative and experimental ideas that are shaping the library of the future.In DR, e-books are not the only factors affecting libraries but also change the expectation of the user, library collection, library management and administration, library finance etc. factor also affect to the library.

Role of Library Professional in DR

Now days in DR libraries are trying to able to provide fast and seamless access of information to its users.The library professionals are facing new challenges, new competitors, new demands, new expectation and variety of information services from users. They are now to be more acquainted with the skill of handling new technology related to collection, processing and dissemination of information. The role of the library professional more challenging in DR. Library Professional need to play vital role to provide varies services to their user and also need to plan how disseminate the information to the user.

ISBN No.: 978-81-926019-7-7

Present developments in ICT library professionals are required to adopt various e-resources for their collection development to provide their services in better way. They need to make available more information in electronic formats such as e- books, e -journals, e- databases etc. Library professionals need to move themselves from print to e- resources through various consortia. At the same time they need to take care of selection of e resources which is more difficult because there are number of many products available in market.Library professionals need to know following things whenever they purchase e-resources.

- Does its content are useful to our user and fulfill their need?
- What is the cost?
- Is anyone who supplies same resources at lowest cost?
- Is it copyright or not?
- Is there flexibility to search relevant information in the databases?

In the era of ICT we library professional know every user mostly depend on e-resources to get desired and relevant information. Library professionals need to start an electronic document delivery for their user, it is an opportunity for them and also helpful to save the time of the user and staff. Library professional should identify the non-user of e-resources and need to take proper steps to change their view in potential use of e-resources.Formaximum utilization and better use of e–resources libraries need to conduct user orientation programs to know how they can use e-resources and get the required information in minimum time and also they can search their information their own. To improve the facilities and services library professionals need to change them from traditional library to digital or virtual library.

To adopt such type of technological developments libraries need to manage their budget in proper way because information is change day by day. Any library have limited fund, and ICT developments are costly. There is micro management of the fund is more essential for libraries for maximum utilization of the sources to achieve the goal and objective of the library. Library professionals can adopt various methods of budget. In order to improve the facilities and services for effective use of e-resources the library professional need demand to governing body of the institution should provide funds to library for collection of e-resources and library professionals should convey to governing body the importance of e-resources in DR. To face the challenges library professionals need to create some policies for acquisition of e-resources.

IQAC, SMT. VIJAIBAI DEVI GOENKA COLLEGE FOR WOMEN, AKOLA

Proceedings of UGC Sponsored One day National Seminar on Innovative Application of Technology in Libraries
Prahladrai Dalmia Lions College of Commerce and Economics
ISBN No.: 978-81-926019-7-7

They should also plan a long term policies to acquire e-resources. There are many non-government organizations those are ready to provide fund for the development of libraries. Libraries need to approach and try for donation to increase their funds.

Impact of DR on library Services

Impact of DR not only affects the library budget, library building, library infrastructure but also affect the library service at very large scale. The implementation of DR in libraries changed the types of services that libraries may provide. Today we the library professionals see that every user of the library desire to get their need through internet or apps. For the same we need to change our traditional based services to digital library services. We need to plan what services is very user for our user in future.

Most of the users in DR have focused on how we access to retrieval of digital information but they have overlooked the personalized services also. Changing DR scenario reference works of modern libraries are influenced by a set of related technical and economic factors, especially the increasing use of technology and techniques. To cite some examples, the recent developments in the internet and in Web Technologies have brought significant changes in the concept of traditional reference services and a number of web- based "expert services" , that are now offered by many non-library organization. Information services are provided to the users on demand as well as anticipating the user needs including various forms of current awareness and selective dissemination of information services. Such services are provided to the users to keep them abreast of the latest developments in their field of interest through on-line search services in DR. Libraries must provide following services to its user by used ICT.

- E - library user orientation program
- Telephone and teleconferencing
- Provide Web OPAC and online databases
- E – mail references and Chat based references
- Real Time Live Web Reference
- Online discussion board or bulletin board
- Web cam services or Audio and Video conferencing
- E mail and Voice mail

IQAC, SMT. RADHABEN T. GOENKA COLLEGE FOR WOMEN, AKOLA

ISBN No.: 978-81-926019-7-7

- Internet Chat and Instant messaging
- Online circulation and postal courier service
- E - Resource sharing

Library professionals need new and more advanced information tools to serve the ascending demand of studentof the library. As a result of the increased demand for the information service that is provided through the use of ICTthe libraries has to compete with other information providers and provide better services and promote them with a planned marketing strategy to ensure a continuous flow of financial resources and support. Library is to provide better services by using computer and telecommunication technology. The cost of documents and other information sources are increasing regularly, but fund to the libraries not increased in that proportion, because of this situation libraries are turning to ICT. Library collection is also increasing day by day; reducing the available space in the library librarian used ICT. We can used ICT in library services such as Circulation, Reference service, Online Bibliographic service, SDI, CAS, Video conferencing etc. Due to the explosion of information at global level, the more information available in the market, therefore management of libraries is necessary to meet information needs of the users.

Conclusion

Now a days DR environment is continuous changing. Due to same it affects every factor of the library. DR changed the need of society and user satisfaction level has been increasing day by day. To satisfy the user library professionals need to improve their services and facilities by optimum use of ICT. They should ready to face any challenges in ICT. Library professionals need to move from print to e-resources either subscribe individually or through consortia.Library professionals should make an association which is helpful to them to solve the problem.

References

1. Chandra, Ramesh (2003) Information Technology: A Revolutionary Changes, Kalpaz Publication

IQAC, SMT. VIDYADEVI GOENKA COLLEGE FOR WOMEN, AKOLA

ISBN No.: 978-81-926019-7-7

2. Dodiya, Narendra (2015) Libraries: 10 Pillar of Library and Information Science, ESS Publiction

3. Sampat Kumar, G.K.: Digital Libray and Information Technology: Changing Cocept: Altar Publication House

4. Sodhi, Mahendra Singh: Advancement in Library and Information Science Adhyayan Publication

Jalgaon

Multi - Disciplinary Scenario of

LIBRARIES IN HIGHER EDUCATION IN INDIA

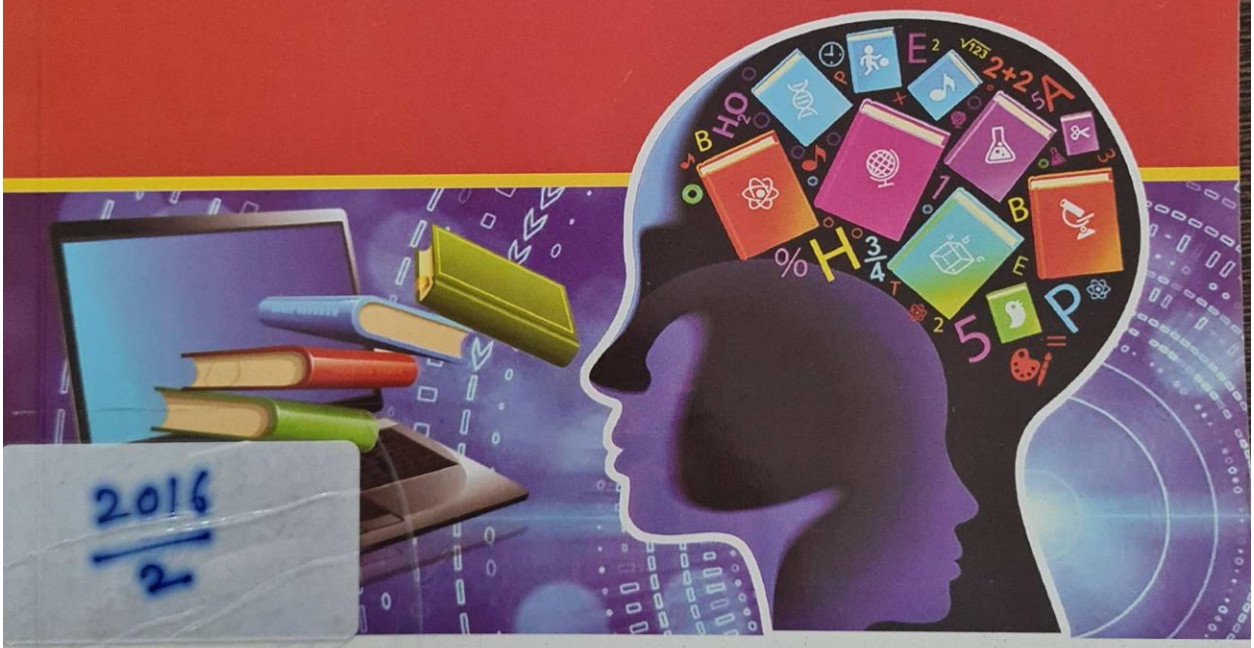

2016
2

Mr. R. B. Khandare

Prof. N.U. Bari
Dr. A. Y. Badgujar

Prin.Dr. N. S. Khadke
Prof. J. K. Shimpi

- **Impact of ICT Libraries** 047
  Pravinkumar T. Parmar, Surat, Gujarat
- **INFLIBNET - A Gateway To India's Academic And Research Community** . 049
  Deepak Ramesh Patil, Amalner Dist. Jalgaon
- **Information Communication Technology (ICT): An Overview** 052
  Dr.Hemraj Duryodhan Chopkar, Badnapur, Dist. Jalna
  Mr. Gopnarayan Shilvant Ramesh, Aurangabad
- **Use of Social Media by Academic Libraries in Library 2.0 Environment** 054
  Shivangkumar Bhaskarbhai Maheta, Surat
- **Cloud Computing: Challenges and Prospectus for Library And Resource Centers** 057
  Kishor Manikrao Waghmare Vaibhavwadi, Dist. Sindhudurg
- **Application Of Web 3.0 Technology in Academic Libraries** 060
  Prof. Mangesh W. Wagde, Tumsar, Dist. Bhandara
- **E-Learning in The Library Environment** 063
  Manisha S. Sutar (Nawathe), Jalna.
- **ICT As A Change Agent For Education in Academic Libraries** 066
  Dr. Maya Carvalho E Rodrigues, Altinho Panaji Goa
- **Application of ICT in Library Services** 070
  Dr. P. S. Mohe, Kumbhari, Akola
- **Information and Communication Technology (ICT) in Library Services** 072
  Dr. Heera Mortale, Udgir
  Dr. Govind S. Ghogare, Sonkhed, Dist- Nanded
- **Impact of ICT on Library Services** 074
  Mr. Nitin Prakash Waghmare, Shivajinagar, Pune
  Dr. Shivajirao Annasaheb Darandale, Sonai, Dist – A, Nagar
  Mr. Sachin Shivaji Tuwar, Rahuri
- **Use of ICT in Teaching Learning Process** 076
  Prof. P.M. Dhavane, Mokhada, Dist: Palghar
- **Users Tendency Towards Knowledge Portal and ICT Use** 078
  Mr.Quazi A.H., Panvel Navi Mumbai
- **Issues And Challenges of Libraries in Higher Education** 080
  R.G.Baheti, Akola
- **Open Access E-Journals in Library and Information Science** 083
  Shirish A. Zope, Jalgaon
- **Utilization of Information Technology for The Betterment of Library Services** 086
  S.S. Patil, Bhusawal, Dist. Jalgaon
  Kiran Shinde, Taloda, Dist. Nandurbar
- **Role of Information Literacy in Accordance with Online Catalog As An E-Resource Access and Management Tool** 088
  Suvarna Mahesh Chindhe, Rajasthan

ISSUES AND CHALLENGES OF LIBRARIES IN HIGHER EDUCATION

R. G. Baheti
Librarian, Smt. R.D.G. College for Women, Akola

Abstract

Today in the era of information and communication technology there are lot of changes in various libraries such as public, school, college, universities and research libraries. Due to explosion of information the role of academic and research libraries has been changed. Academic and research libraries are trying to serve the researcher and its user by using new technology. At the same time they have facing some issue and challenges to provide user based services in higher education. The paper deals with new changes in higher education, various issue and challenges of academic and research libraries.

Introduction

The iconographic power of a college or university library expresses a purpose not just to collect, but also to organize, preserve, and make knowledge accessible. Today on the campus of virtually every higher education institution the library occupies a central position. In its placement and prominence, the academic library conveys its integral role in supporting higher education's core missions of research and education.

Academic and research libraries also have forged pathways to serve faculty and students more effectively. Academic and research libraries have been early adopters of digital technologies and have provided leadership and training to help remake the academic enterprise. And yet, for all their success in accommodating and even powering recent transformations in higher education, libraries and the librarians who lead them now find themselves asking fundamental questions:

- Why academic and research libraries need to changed itself?
- What new role of library professionals in changing information environment?
- How can we face new technological developments?
- What strategies should we adopt to provide user based services?

To adopt new technological developments and new strategies for academic and research libraries we the professionals need to make micro planning and also need to take feedback on day basis. We also need to look after each and every development of the institution. At the outset of the twenty-first century, these institutions confront the need to reconceive and reconstruct the means by which they support faculty and students in research and education. To deliver authenticated and reliable information academic and research libraries are continuously challenged by new technologies developments.

Issue for Libraries in Higher Education

The academic and research libraries are changing. In recent years, numerous research activities have focused on finding qualitative and quantitative measures of the use of information services at academic and research libraries. As users of digital information, researchers placed a high value on electronic journals but a much lower value on other kinds of digital resources.

The time in which the library stood as the repository and guardian of knowledge has given way to an era in which both the production and consumption of information far exceeds the library's ability to contain. To be certain, academic and research libraries continue to perform the roles of organizing, cataloging, and storing information in ways that faculty and students can readily access and use. Most have made remarkable strides in providing users with organizational paradigms and strategies for accessing information beyond their own holdings. At the same time, however, traditional structures of authority and qualitative certification, which the library embedded both in its own collection and in the scholarly apparatus it supported, have been engulfed in a flood of information from multiple sources, disseminated primarily in digital form, and retrievable by means that the library, and hence the academy, no longer control.

Academic and research libraries have the ability to invest strategically in collections as well as new kinds of services, academic and research libraries now face real tradeoffs between print publications and digital resources. Many librarians find it necessary with digital providers, acquiring access to important databases and digital collections, implementing new software to provide federated searching.

The changes that are occurring in technology, in research, teaching and learning have created a very different context for the missions of academic and research libraries. This evolving context can afford a moment of opportunity if libraries and librarians can respond to change in proactive and visionary ways. There are diverse and unmet needs now arising within the academy many of which closely align with the traditional self-definitions of academic and research libraries. To the extent that libraries and their leaders

can reposition themselves to serve these evolving needs which pertain in part to the centralized storage, description, and delivery of academic resources, and in part to the organization and support of scholarly communication within and across higher education institutions libraries will emerge as even more central and vibrant resources for their institutions.

Necessarily, these forces of change encourage academic and research libraries to work together in new as well as collective ways. The fact that some libraries have resources and incentives to build and manage unique collections can allow others to focus more intensively on ensuring accessibility to the range of information now available from other libraries as well as from multifarious digital sources. A defining element of this moment is the capacity for academic and research libraries to accelerate their own transformation through collaborative action.

Challenges for Libraries in Higher Education

Currently, paths seem to have high priority in the development of the academic and research library. One of the promising new directions being not only examined but put into practice is the involvement of the academic and research library in the trend of institutional publishing, creating open-access electronic repositories of the intellectual output of university teachers and researchers. Part of a library's function has always been to guide users to information—to provide members of an academic community with tools for thoughtful inquiry. Libraries and librarians have exemplified the ideal of a higher education that combines knowledge in depth with contextualized understanding of different fields and domains. The very fact of developing and managing a collection conferred on librarians a degree of authority and influence in shaping the process of research and education.

Yet the explosion of information now being produced in digital form has dramatically changed expectations about the production as well as the use of knowledge. Given the Web's ability to expedite the dissemination of information in all forms, "time to market" has become a growing value and source of advantage, in the academy as in other domains. At the same time it accelerates the pace of knowledge dissemination, the Web gives rise to changing conceptions of knowledge production and use. Knowledge that is fluid and even imperfect today carries higher value than knowledge perceived as static and intact. Data that can be copied, pasted, mixed, adapted, recast for evolving purposes and new modes of understanding has very strong appeal in today's information environment, particularly for young people. The problem of managing and preserving knowledge produced in these shifting realms of digital proliferation is enormous, and it is one that librarians need to be integral to solving.

Among young people in particular, however, there is a tendency to consider the library as primarily the domain of the book; fewer now regard the library as either a primary source of information or as a means to discover and access knowledge that exists beyond its own physical collection. In many respects the academic and research library has become transparent. A growing share of libraries' costs consists of providing faculty and students with access to scholarly resources through licensing agreements with electronic journals, databases, and other digital resources. While the library incurs significant costs in providing access to these materials, its users are increasingly likely to consider such access as simply a feature of the landscape—a scholarly abundance or retrievable feast that registers in exactly the same terms as other forms of information ubiquitously available through the Internet. Though they may have drawn extensively on digital resources the library has made available, it is increasingly possible for faculty members as well as students to research and write a scholarly article, book, or essay without ever setting foot physically in the library or understanding the library's role in providing information they have obtained.

Role of Libraries in Higher Education

Libraries will have to collaborate to find the expertise necessary to provide data management support through the research process. Analyzing the data needs of researchers across institutional domains may require the library to identify and connect researchers across formal and informal functional units for sharing, analyzing, and reusing data.

Increased emphasis on open data, data-plan management, and "big data" research are creating the impetus for academic institutions from colleges to research universities to develop and deploy new initiatives, service units, and resources to meet scholarly needs at various stages of the research process. Institutions providing data-related services exist along a continuum of light-to-heavy involvement, while funding organizations, academic institutions, researchers, and librarians continue to struggle towards a shared vocabulary with commonly understood definitions and to develop strategies to support these new initiatives. Libraries should take following initiative for their user to fulfill their needs.

- Open access to user
- Open education to user
- Competency based services
- Organize various program about intellectual property for user and staff
- Take initiative to increase digital collections, preserving digital archives, and improving methods of data storage and retrieval.
- Need to change in skill to provide user based services.

Conclusion

In the present era academic and research libraries need to conduct a survey to provide a quantitative basis for understanding the evolving functions and the services of the library and also need to conduct how students

and faculty are using information they obtain through digital technology, including qualitative methods such as case studies. Technology and consumer expectations are increasingly playing in libraries. The trends underlying these assumptions offer new opportunities for those academic libraries and librarians who are ready and willing to embrace the future. Library professionals need to reshape the purpose of the library to meet the actual and emerging needs of the user and also need to work with the information service providers to extend their services in higher education.

References

ACRL: Information Literacy Competency Standards for Higher Education ,Chigaco: Association of College and Research Libraries, 2000

Dhiman, A.K.(2002), Academic Libraries : ESS Publication

Godia, Kundan (2007), Access and the Changing Trends in Libraries: Adhyayan Publication

Web sites Referred

http://www.ala.org/acrl/acrlstandards/information literacy competency.htm

•••

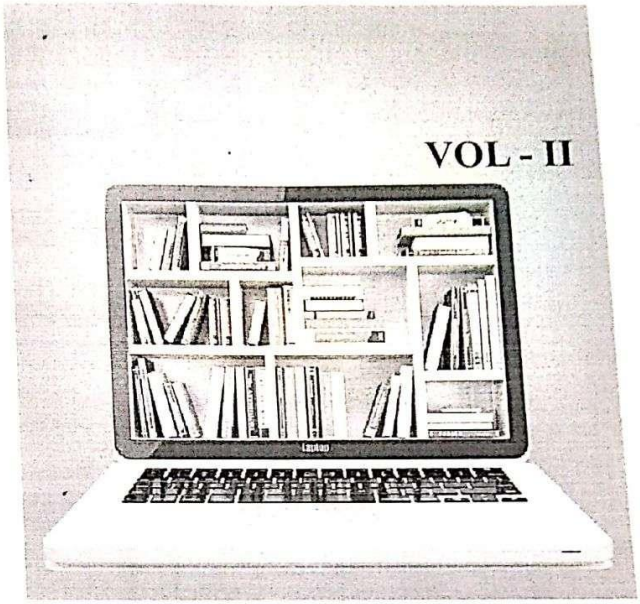

Reinventing Academic Libraries

Editors

Dr. Daya T.Patil (Dalve) Dr. Veena Kamble (Salampure) Dr. Dharmraj Veer
Dr. Shivshankar Ghumre Dr. Hitendra Patil

Scanned with CamScanner

- **Role of Information Centres and Their Services in Research and Development 86**
  -R. G. Bahen, Dr. V. P. Ubhale
- **Knowledge Management System in Academic Library 89**
  -Mr. Sudhakar N. Tare
- **Types of Knowledge Management 91**
  -Mrs. Gaikwad Vrundavani Venkatrao
- **Implementing knowledge management in college libraries 95**
  -Dr. Rajkumar Pandharinath Ghule
- **Knowledge management in Academic Libraries 98**
  -Dr. Pallavi Mundhe
- **Role of Knowledge Management in 21st Century Academic Libraries 100**
  -Mr.Shridhar C. Neharkar, Dr.Govind D. Adhe, Dr. Madansing D. Golwal
- **Wix Sites for Academic Library Major Knowledge Sharing Tool 105**
  -Mr. Rahul K. Tupe, Dr. Chandrakant Satpute, Dr. B. G. Mukhyadal
- **Future of Academic Libraries in Changing Information Environment: A Critical Review 108**
  -Dr. Neha M. Joshi, Dr. Rucha R. Kamat
- **Knowledge Management tools and college Library Services 112**
  -Dr. Smt. Awchar Savita Sadashivrao
- **Role of Libraries in Research and Development 116**
  -Neeta Kamble
- **Management of Knowledge Information 120**
  -Dr. Anamika Mathur, Mr. Pise D. T.
- **Knowledge Management 125**
  -Mrs. Archana Vasant Khardikar
- **Library Management Systems for Higher Edcation 128**
  -Mr. Ramanand M. Chavan, Dr. Chandrakant R. Satpute
- **Knowledge Management Approach for Professional Development 132**
  -Dr. Shankar P. Kadam
- **Role of Libraries in the Age of Information and Knowledge Societies and Impact of Information Technologies. 136**
  -Sarika Bhagwanrao Rengunthwar
- **Emergence of the Library Reference Services in India 139**
  -Suryawanshi Kamalakar Anandrao
- **विकलांगांसाठी ग्रंथालय विकास 142**
  -श्री. अमर रंगनाथ दीक्षित
- **संशोधनात ग्रंथालयाची भूमिका आणि विकास 145**
  -प्रा.अशोक ल.पठाडे
- **तंत्रज्ञान व ग्रंथालयातील नव नविन प्रकारचे प्रयोग एक अभ्यास 149**
  -डॉ. सचिन ना. चोबे
- **संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठातील ज्ञान स्रोत केंद्राच्या योजना– एक अभ्यास 151**
  -ज्योती सुकरामजी गेडाम
- **ग्रंथालयात ज्ञान – व्यवस्थापनाची आवश्यकता 156**
  -काळे सचिन भाऊराव, सय्यद अनीस मोइनोद्दीन

Scanned with CamScanner

Role of Information Centres and Their Services in Research and Development

R. G. Baheti
Librarian
Smt. R.D.G.College for Women, Akola

Dr. V. P. Ubhale
Librarian
Smt. Salunkabai Raut Arts & Commerce College, Wanoja

Abstract -
Information being produced is so large that it is almost beyond the imagination of the human. The growth and development of information is making people sick and they required specific information services for their research. Due the explosion of information various changes come in information services. The paper emphasizes the role of information services in research and development. It also discussed that problem facing regarding to provide information services for research work by library professionals. This paper also deals with various information services and it's important in research.

Keywords - Information centre, Information services, Research

Introduction -

Information explosion and electronic communication revaluation both have makes tremendous changes in the services provided by information centers. Information centre are the organization that provide the resources, including the specialized staff, to select, structure, offer intellectual access to, interpret, distribute, preserve the information sources for various services for the users. Information centers are working storing, processing and retrieving information foe dissemination at regular intervals, on demand or selectively, according to express needs of users.

Research generates information, and the extension system disseminates this information to the various researchers. One of the main challenges affecting the adaption or adoption of new technologies by the researcher information centre must have played a vital role to provide the specific information to the researcher. Information centre ensures that information generated by various information agencies, institutions and researchers is collated and made available to the users. Libraries and information centre play an important role in the dissemination of information. They provide access to information ranging from broad subject coverage to specific disciplines, depending on the intended clientele and institutions that they represent. The material formats range from books to electronic and web sources and there is a growing trend towards the adoption of electronic information resources, although institutional capacities vary.

Information Services -

Following various types of information services are plays vital role in research and development in all sectors of higher education.

1. **Reference services**
   - Ready Reference Service or Short Range Reference Service
   - Internet as a reference tool
   - Long Range Reference Service
   - Virtual Reference Service
   - Virtual Reference Software
2. **Current Awareness Service**
   - Accession List/ Current Awareness list/Documentation Bulletin
   - Title Announcement Service
   - Selective Dissemination of Information
   - Research in Progress Bulletin
   - News paper Clipping Service/E-News paper Clipping
   - Abstracting Services
3. **Other value added information services**
   - Selection and organization of information
   - Subject and contents analysis
   - Links to e-resources including full text e-journals
   - Information analysis and evaluation

Role of Indormation Centre in Research and Development -

Information centre play various types of roles for different types of users. Now days, information

Scanned with CamScanner

centre play an important role in providing access to information, organizing it, and helping users to find the information they need. Consequently, information services have become a key element for libraries. The present user's interest is to get the information in need within a given timeframe. To complete the research work within time period though the present users can get access to the vast amount of information on the Internet and online databases, the role of information services has no where reduced. The amount and diversity of the ever-increasing information on the Internet and in online databases is one of the major attributes to the increased role of information service units.

The lack of information organization on the web; the demands of users who want quicker and clear answers in response to their information needs; technological skill deficiency among some information seekers to efficiently and effectively search for the right information; are among the few causes that have raised the need for information services more than before in libraries. In research and its developments information services encompass services through which information centre directly supply users with information but also interfaces created by information officers and adjusted to users through which users could independently find needed information.

Information centre are playing a very crucial role such as planning, organizing, staffing, directing, coordinating reporting and budgeting in research and development in higher education. To get success planning of the services is most important thing for information centre. They need to micro planning to achieve the goals of information services. While providing the information services to user information centre must have the study of users information needs, which possible service will helpful to satisfy the user's needs. They must to look after various physical facilities, personal attention for every user and time to time getting feedback from the user and evaluate itself and information services.

Information centre play different roles for different researcher. To some, an information centre is a place to read books; be furnished with the current news from up-to-date newspapers; to do research; a place to access or share information in response to a particular need; etc. Now days, information centre can play an important role in providing access to information, organizing it, and helping users to find the information they need. Consequently, information services have become a key element for information. The present user's interest is to get the information in need within a given timeframe. The timeframe varies with the user's mission or task. Information centre continuously need to improve themselves with up to date computer technologies for knowledge transmission and network in research and development. To sustain efficient services information officer need to have the knowledge and various soft skills to fulfill the need of the researcher

Information officers are facing the various challenges in this current web environment. Information centre must have adopt new information and communication technology and their applicability to knowledge handling methods for researcher in context of distributing qualitative services. In the era of knowledge society and web environment information centre are playing vital role as coordinator and accumulator to deliver the information in research and development. To be a successful information centre must have to adopt multiple skills such as person skills for staff and technical skills in order to survive in e environment of sustained and rapid changes in the profession.

Information centre are helpful to researcher to compete in the present day information society. To achieve the goals and objective of the institute information centre must have to preserve the prestigious and comprehensive research content including books and journals, rare and historical research resources which are helpful in research and development. Information resources used by local researcher, information centre often welcome large number of external researcher to use print content and achieve. Information centre must have to ensure that the collections are well catalogued with readily available metadata records, and digitizing them wherever possible is increasingly important which is essential for researcher. Information centre are playing an increasingly significant role in supporting the development of applications such as quality checking of data, conducting literature reviews and survey, advice on data management plans, ensuring that researcher will have access to the content they need to support their research etc.

Conclusion -

Information centre are playing crucial role in the research and development. To delivered the information, information centre need to recognize the changes that have already taken place in web environment, and to be aware of the ways in which broader societal change are affecting to research and the services provided by themselves. Information centre must resist the type of changes that threatens basic principles such as equal access to information and fair use. They need to realize the advantages of the mass delivery of information services in the digital age. And they need to be concerned about issues such as pay per – use, privacy cultural diversity and the consolidation of electronic content owners and

Scanned with CamScanner

distribution.

References

1. ACRL (2006). Changing roles of academic and research libraries. Retrieved from Association of College and Research Libraries (ACRL) website. http://www.ala.org/acrl/issues/value/changingroles.
2. Chadha, R K., & Kaur, T. (2009). Library and information services: challenges ahead. In J. Singh, & I. Malhan (Ed.), Library and information science in digital age : Essays in honour of Prof M.P. Satija. Vol. 2 (pp. 463-474). New Delhi, India: Ess Ess publications.
3. Shekhar Singh, O.S. and Khan, M.T.M. (2015). User's Attitude towards Electronic Resources in IIT Libraries: An Evaluative Study. 10th International CALIBER., Conference Proceeding: 440-452.
4. Singh, S. V. (2010). Change management for value added library and information services. ILA Bulletin, 46(3-4), 33-36.
5. Surendra Singh and Rana, S.V.S. (2015). A Study of Impact of ICT on Library Users and Library Services. International Journal of Scientific 197 Research Engineering and Technology. EATHD-2015 Conference Proceeding: 99-101.

Scanned with CamScanner

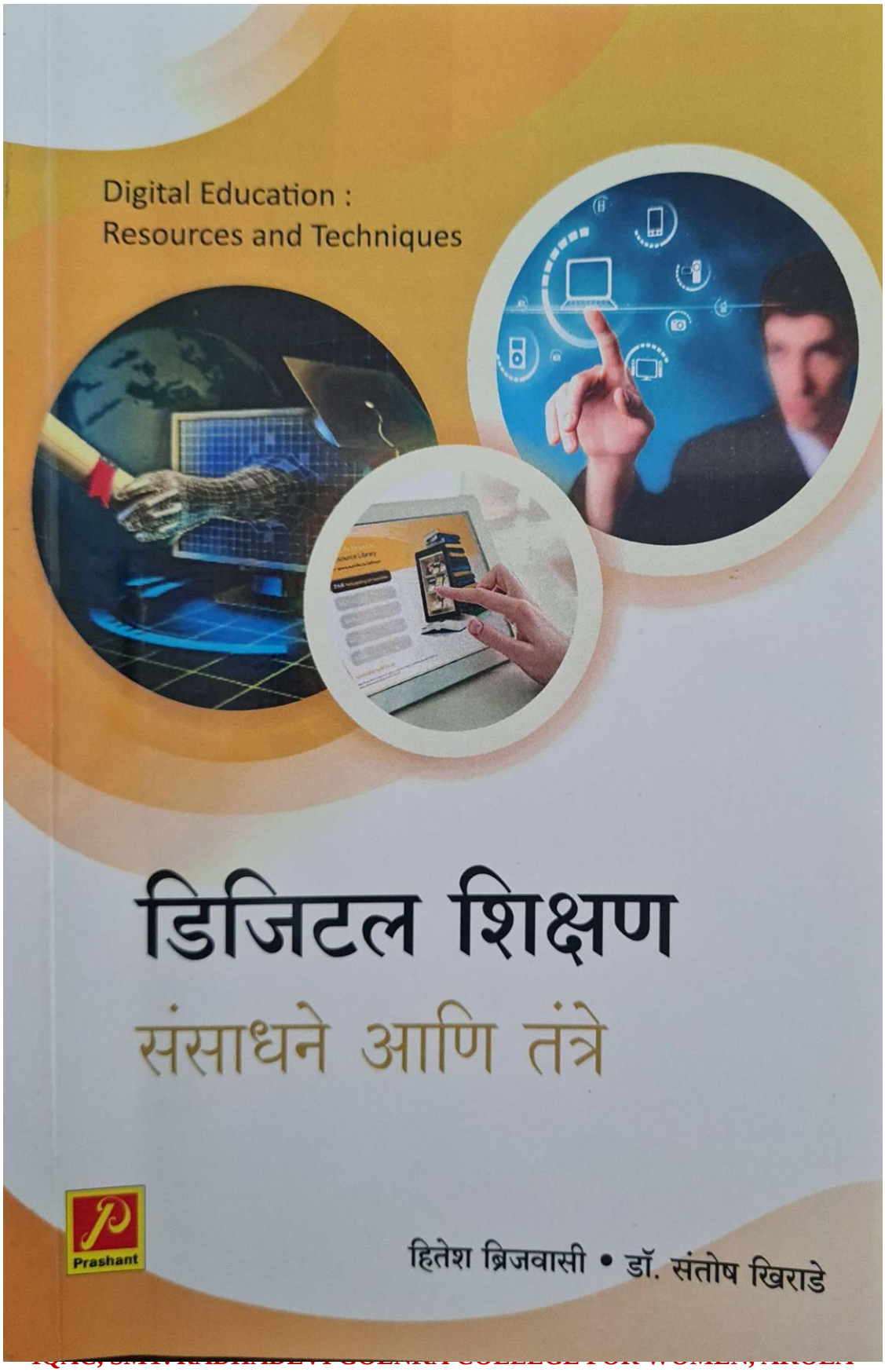
Digital Education :
Resources and Techniques
डिजिटल शिक्षण
संसाधने आणि तंत्रे
Prashant
हितेश ब्रिजवासी • डॉ. संतोष खिराडे

- **ब्लॉग : एक अध्यापन साधन** ७८
  – डॉ. रत्नाकर बाजीराव म्हस्के
- **संशोधनासाठी उपयुक्त ऑनलाईन संसाधने** ८५
  – जयश्री रामराव पाटील
- **ऑनलाईन शिक्षण : फायदे आणि तोटे** ९१
  – डॉ. शैला चव्हाण
- **ऑनलाईन शिक्षण : एक आव्हान** ९५
  – सुवर्णा निरंजन वेंदे
- **ई–शिक्षण : उपयोगिता आणि परिणाम** १०१
  – डॉ. नगिना माळी, प्रा. डॉ. प्रतिभा सु. पाटणकर
- **संमिश्र शिक्षण : पारंपारिक शिक्षण आणि आधुनिक शिक्षण** १०६
  – डॉ. जे. एन. चव्हाण
- **शिक्षण : काल, आज आणि उद्या** ११४
  – प्रदिप डिगंबर भदाणे, डॉ. यादव हरी सनेर
- **ऑनलाइन शिक्षण आणि ग्रामीण भारत** १२३
  – अनिल निवृत्ती डगळे
- **ग्रामीण भागात ऑनलाइन शिक्षणाचे भविष्य** १२६
  – ओमप्रकाश रतन थेटे, डॉ. पंकजकुमार शांताराम नन्नवरे
- **शिक्षण पद्धतीतील बदलते प्रवाह** १३८
  – प्राप्ती अनिल बारी, डॉ. अनिल रामदास बारी
- **दूरस्थ शिक्षणात तंत्रज्ञानाचा वापर** १४०
  – छाया शंकरराव गडवे
- **तंत्रज्ञान : दुरस्थ शिक्षणासाठी वरदान** १४९
  – डॉ. दिलीप झेड. चौधरी
- **डिजिटल शिक्षणात आयसीटीचे उपयोजन** १५३
  – रुपेश युवराज पाटील
- **ई–प्रकाशने व नियतकालिके : महत्व आणि गरज** १६३
  – आर. जी. बाहेती

माहिती व तंत्रज्ञानाच्या युगात ई-प्रकाशने व ई-नियतकालीकांचे महत्व व आवश्यकता

– आर. जी. बाहेती
ग्रंथपाल,
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

सारांश :

माहिती व तंत्रज्ञानाच्या युगात ई-प्रकाशन व ई-नियतकालीकामुळे उपभोक्त्याला त्याला हवी असलेली नेमकी माहिती उपलब्ध करून देणे माहिती केंद्राला शक्य झाले आहे. प्रकाशित नियतकालीकाचे वाढते दर, वर्गणी, विनीमय दरातील वाढ आणि उपलब्ध अर्थ साहाय्य यांची सांगड घालणे माहिती केंद्रांना अशक्य होत असून त्याचा महत्वाचा पर्याय म्हणून ई-प्रकाशन व ई-नियतकालीका ठरत आहे.

'कन्शॉरशिया'च्या माध्यमातुन अनेक ग्रंथालये एकत्र येऊन प्रकाशक व ग्रंथालये यांच्यातील करारामुळे अनेक विषयावरील नियतकालीके उपलब्ध होत आहे. ई-प्रकाशन व ई-नियतकालीके हे माहिती केंद्रासाठी आर्थिकदृष्टया फायदेशीर ठरत असून बदलत्या प्रवाहात माहिती अधिकारी व ग्रंथालय क्षेत्रातील व्यवसायीकांनी स्वतःला बदलून घेणे काळाची गरज आहे.

प्रस्तावना :

सद्याचे युग हे माहिती व तंत्रज्ञानाचे युग मानले जात आहे. आज जगात प्रत्येक क्षेत्रात माहितीचे विस्फोट झाले असून या माहितीचे व्यवस्थापन करणे काळाची गरज झाली आहे आणि त्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात येत आहे. ग्रंथालयाच्या स्वरूपात आमुलाग्र बदल झाले असून ग्रंथालये इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात बदलू लागली आहे. २० व्या शतकात जी नियतकालीके ही मुद्रीत स्वरूपात असायची आज त्याचे स्वरूप बदलेले असून ई-नियतकालीचे युग आले आहे. या संशोधन पेपर मध्ये माहिती व तंत्रज्ञानाच्या युगात ई-नियतकालीकांचे महत्व व आवश्यकता विशद करण्यात आली आहे.

सार्वजनिक, शैक्षणिक व संशोधन ग्रंथालयामध्ये माहिती व तंत्रज्ञानाचा उपयोग करण्यात येत आहे. या उपयोगामुळे ग्रंथालयद्वारे दिल्या जाणाऱ्या सेवा व सुविधांमध्ये बदल झाला आहे. विविध विषयांवर नियतकालीकांची वाढती संख्या व त्यांच्या वर्गणीमध्ये होणारी सतत वाढ ही सर्वच प्रकारच्या ग्रंथालयात उपलब्ध असलेला मर्यादित निधी अडचणी निर्माण करीत आहे. या सर्व प्रकारच्या

IQAC, SMT. RADHADEVI GOENKA COLLEGE FOR WOMEN, AKOLA

अडचणी वर उपाय म्हणून ई-नियतकालीका काळाची गरज आहे. विविध प्रकाशन व्यवसायाने माहिती व तंत्रज्ञानाचा स्वीकार केल्यामुळे प्रकाशीत साहित्यात प्रचंड प्रमाणात वाढ झाली आहे. माहिती व तंत्रज्ञानाच्या युगात योग्यवेळी योग्य स्वरूपात विविध प्रकारच्या सेवा प्रदान करणे ही काळाची गरज भासली आहे.

ई-नियतकालीका :

ई-नियतकालीका म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक नियतकालीका, इलेक्ट्रॉनिक प्रकाशनाचा हा प्रकार असून नियतकालीके इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात प्रकाशीत केले जातात.

इलेक्ट्रॉनिक नियतकालीके म्हणजे संगणकाच्या माध्यमातुन लिहीलेले व प्रकाशित झालेले व जे संगणकाच्या मदतीतून वाचले जाते तसेच संगणकाद्वारे ज्याचे अंक प्रकाशित होतात असे नियतकालीक होय.

ई-नियतकालिकाची आवश्यकता :

आज जगभरात नियतकालीकाचे प्रकाशन हे ग्रंथ निर्मितीच्या तुलनेत मोठ्या प्रमाणात होत आहे. नियतकालीकांची वर्गणी ही काही दशकात मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात प्रकाशित होणारी नियतकालीकांची वर्गणी खुप महाग झाली आहे. ग्रंथापेक्षा वाचकाद्वारे नियतकालीकांची मागणी मोठ्या प्रमाणात होत असून नियतकालीकांचे प्रकाशन व वितरणाचे काम कठीण झाले असून यावर उपाय म्हणून ई-प्रकाशीत नियतकालीके म्हणजेच ई-नियतकालीके काळाची गरज झाली आहे.

ई-नियतकालीकांच्या प्रकाशनामुळे कमी खर्च येतो तसेच कमी वेळेत ते वाचकापर्यंत पोहचविणे सोयीचे झाले आहे. ई-प्रकाशनाने प्रकाशकांचा व वाचकांचा बहुमूल्य असावेळ कमी केला असून पैसा व श्रमाची सुध्दा बचत होत असल्यामुळे ई-नियतकालीकाचे प्रकाशन अत्यंत गरजेचे आहे. माहितीच्या विस्फोटामुळे लेखकाच्यादृष्टीने लेखात हाताळलेला विषय वाचकांपर्यंत पोहचण्यासाठी संपूर्ण छपाई प्रक्रियेतून बराच काळ जातो. यामुळे लेखाच्या विषयातील माहिती कालबाह्य होते. त्याचा परिणाम विविध संशोधकाच्या संशोधन विषयावर होत असे ह्या करिता ई-प्रकाशन महत्वाचे आहे. कारण ई-नियतकालीकाच्या माध्यमातून लेखकाने किंवा संशोधकाने केलेल्या संशोधनाची माहिती तत्काळ वाचकापर्यंत पोहचविण्यात मदत होते.

ई-प्रकाशने व ई-नियतकालीकांचे महत्व :

ई-प्रकाशने व ई-नियतकालीकामुळे ग्रंथालयातील कर्मचाऱ्यांना वाचकाला प्रचलीत जागरूकता सेवा व निवडक प्रसारण सेवा देण्यास मदत होत आहे. ई-

प्रकाशनामुळे माहितीचा प्रसारण सोपे झालेले आहे. इंटरनेटवरील गुगल सर्च इंजिन मुळे ई-नियतकालीकामधील नेमका लेख शोधणे किंवा कीवर्ड किंवा इंडेक्सटर्म देता येतो. त्यामुळे ग्रंथालयामध्ये निर्देशनाची गरज भासत नसल्याने ई-नियतकालीकाचे महत्व वाढले आहे.

ई-प्रकाशनामुळे माहितीच्या स्त्रोतास जलद आणि सुलभ संपर्क साधणे शक्य झाल्याने ई-प्रकाशनाचा उपयोग वाढला असून ग्रंथालय व माहिती केंद्रांनी सुध्दा ई-प्रकाशन व ई-नियतकालीकाचा साठा वाचकांसाठी करणे आवश्यक झाले आहे.

ई-प्रकाशन सुविधेमुळे लेखाची मूळ प्रत मिळविणे सहज शक्य होत आहे. ज्यामुळे उपभोक्त्यास त्याच्या विषयावरील शोध कार्य करतांना चालु वर्तमान घडामोडीची माहिती नियमीतपणे मिळणे शक्य झाले आहे. माहिती व तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने ई-प्रकाशनमुळे नवीन माहिती संशोधकास मिळणे सोयीचे झाले आहे. ई-प्रकाशनामुळे बुलीयन सर्च पध्दती वापरून उपभोक्ताला नेमकी माहिती शोधण्यास मदत होत असून ई-प्रकाशनाचे अत्यंत महत्व आहे. ई-प्रकाशनामध्ये विविध विषयांवरील लेख एकाचवेळी निरनिराळ्या मालिकात प्रकाशित करता येत असल्यामुळे लेख त्वरीत प्रसिध्द करण्यास मदत होत आहे. ई-प्रकाशनमुळे उपभोक्ताला माहिती केंद्रामध्ये न जाता आवडीची माहिती मिळू शकते. पारंपारीक प्रकाशन व्यवस्थेपेक्षा ई-प्रकाशने हे आर्थिकदृष्ट्या फायदेशिर आहे. ई-प्रकाशन हे पर्यावरण संरक्षणास मदत करत असून असे प्रकाशन म्हणजे कागदविना प्रकाशन साहित्य होय.

संशोधकाद्वारे संशोधन विषय ठरविल्यानंतर त्या विषयावरील समग्र वाचन साहित्य गरजेचे असते. हे वाचन साहित्याची निवड करणे अवघड कार्य असल्यामुळे ई-नियतकालीकाच्या उपयोगामुळे संशोधकाला उपयुक्त व हवी असलेली माहिती मिळविणे सोपे झाले आहे. संशोधकाने केवळ मुद्रित साहित्यावर अवलंबून न राहता अमुद्रित माध्यमातून प्रसारित होणाऱ्या आणि तत्काळ सेवा प्रदान करणाऱ्या ई-नियतकालीकाचा वापर करणे काळाची गरज ठरत आहे.

शैक्षणिक ग्रंथालय व ई-नियतकालीके :

शिक्षण प्रक्रीयेत ग्रंथालय व माहिती केंद्रांना विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे. निरंतर शिक्षण, दुरशिक्षण व मुक्त शिक्षण मध्ये शैक्षणिक ग्रंथालयाद्वारे दिल्या जाणाऱ्या सेवा सुविधा विद्यार्थ्यांच्या जीवनात बदल घडवित असतात. शैक्षणिक ग्रंथालयाच्या विद्यापीठ ग्रंथालय या प्रकारामधील वाचक शिक्षक, संशोधक व विद्यार्थी असतो. विद्यापीठ ग्रंथालयामध्ये ई-नियतकालीकाची भूमिका महत्वाची

असते. नवीन माहितीचा वेग आणि माहिती छापून प्रसारीत करण्याचा वेग यामध्ये कमालीची तफावत निर्माण होत असल्याने विद्यापीठ ग्रंथालयानी ई-नियतकालीकांचा साठा व वापर करणे गरजेचे आहे. त्यामुळे त्यांच्या उपभोक्तांना सेवा व सुविधा देणे सोयीचे होईल. विद्यापीठ व महाविद्यालयीन ग्रंथालयामध्ये नवीन प्रकारच्या ज्ञानाचे साधन म्हणून ई-नियतकालीके वापरली जात आहे. कारण ई-नियतकालीकाच्या माध्यमातुन ग्रंथालयाच्या उपभोक्ताला त्याला हवी असलेली विषयाची माहिती देणे सोपे झाले आहे.

ई-नियतकालीकाचे संग्रह व जनत समोरील आव्हाने :

ई-नियतकालीकाचे प्रकाशनामुळे ग्रंथालय व माहितीशास्त्राच्या व्यावसायीकांपुढे अनेक आव्हाने निर्माण झाली आहे. प्रत्येक वाचकाला पूर्ण लेख उपलब्ध करून देणे, ग्रंथालय व माहिती केंद्रांना अशक्य होत असल्यामुळे ई-कन्शॉरशिया हे डाटाबेस निर्माण झाले आहे. ई-नियतकालीकांचे जनत व संरक्षण करण्याचे काम ई-कन्शॉरशियाच्या माध्यमातुन करण्यात येत असून हे अत्यंत महत्वाचे साधन झाले आहे. यु.जी.सी. इन्फोनेट, ई-जर्नल्स कन्शॉरशिया, इनडेस्ट, फोरसा व इतर ई-कन्शॉरशियाहे संशोधक व इतर वाचकांना ई-नियतकालीके उपलब्ध करून देत आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

१. अनिलकुमार, एन. (२००१) इलेक्ट्रॉनिक्स जर्नल्स मेजर इश्यूज इन्फॉर्सेशन टुडे ॲंड. टुमारो, २० (३) पृ. क्र. ९ ते १०.
२. बटलर, डी. (१९९९) द रायटिंग इज ऑन द वेब फॉर सायन्स जर्नल्स इन प्रिंट, नेचर नंबर ३९७, पृ. क्र. १९५ ते २००
३. देवधर विजय (२००४) एकविसावे शतक ई-प्रकाशनाचे, ज्ञानगंगोत्री डिसेंबर २००३, जाने-फेब्रुवारी २००४, न्यूज. ३ पृ. क्र. ७ ते १६
४. लाडसावंगीकर, प्र. कृ. व फडके, द. ना. (२००२) ई जर्नल्सः ज्ञानगंगोत्री

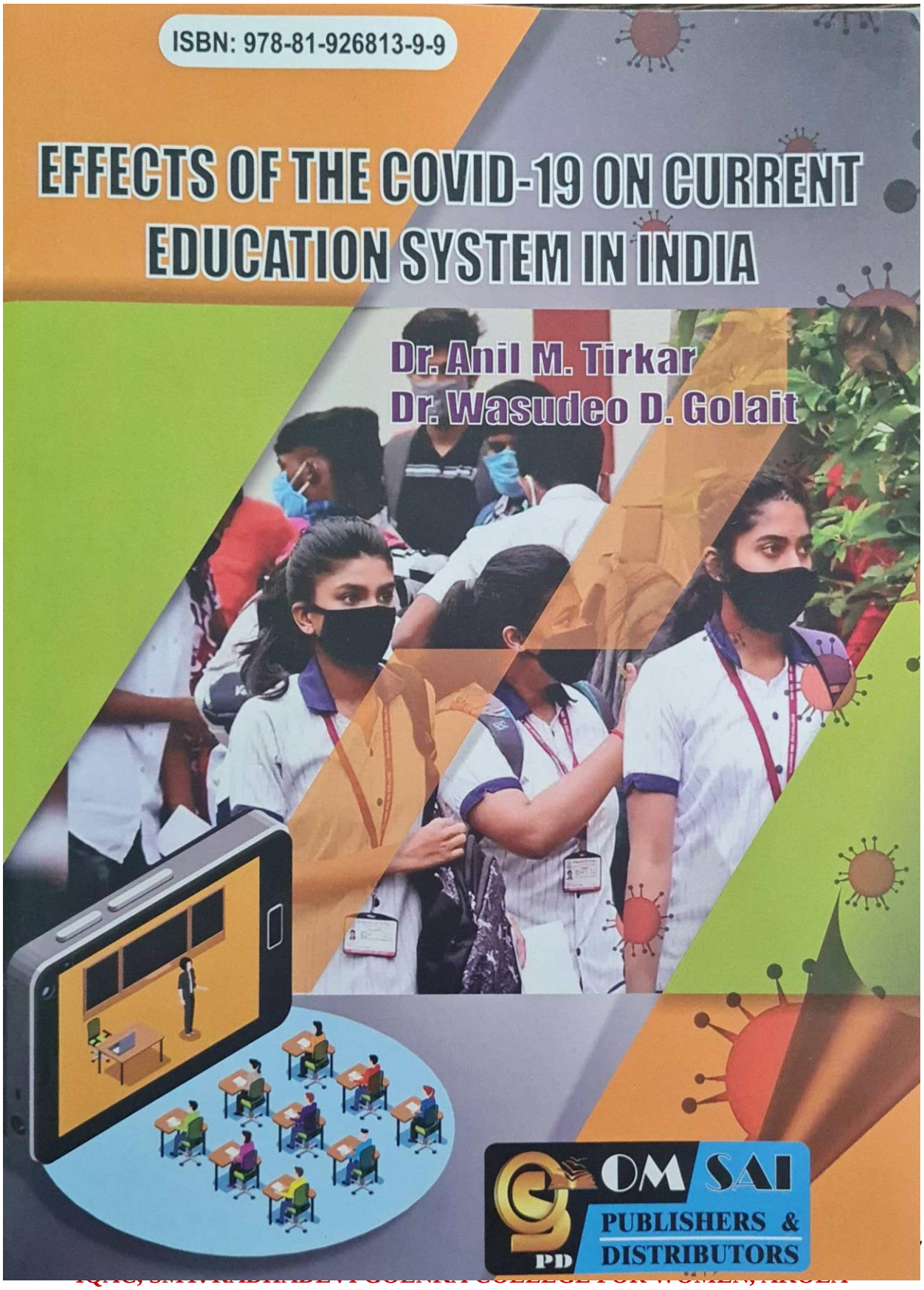
ISBN: 978-81-926813-9-9
EFFECTS OF THE COVID-19 ON CURRENT EDUCATION SYSTEM IN INDIA
Dr. Anil M. Tirkar
Dr. Wasudeo D. Golait
OM SAI
PUBLISHERS &
DISTRIBUTORS
PD

33.	Online Teaching Learning In India: Knockdown The Lockdown	Dr. Sandeep K. Thorat	183-187
34.	Effects Of Covid-19 On Current Education System In India	Dr. J. R. Maheshwari	188-191
35.	Impact Of Covid-19 Pandemic On Higher Education In India	D.T. Sakhare	192-197
36.	Effects Of Covid-19 On Current Education System In India	Ku. J. M. Bhagat	198-203
37.	English Language Teaching During Pandemic Challenges And Opportunities	Dr. Sachin S. Matode	204-207
38.	Pedagogical Challenges In Teaching Commerce During Pandemic	Dr. Rita T. Deshmukh	208-211
39.	Effect Of The Covid-19 On Current Education System In India: A Case Of Teaching Situations Of Private Teachers During The Lockdown In Amravati Division	Prof. Sunil Ishwar	212-215
40.	Effect On Collection Development And Services In Academic Libraries During Covid 19	R. G. Baheti	216-221
41.	Effect Of Covid-19 On Indian Education	Harshada S. Wadhone Monica P Goud	222-226
42.	Impact Of Covid-19 On Adaptive Learning Strategies In Higher Education	Dr. Ambadas B. Pande	227-234

40

"EFFECT ON COLLECTION DEVELOPMENT AND SERVICES IN ACADEMIC LIBRARIES DURING COVID 19"

R. G. BAHETI

Librarian

Smt. R.D.G. College for Women, Akola

Abstract

Due to theCOVID 19 we found that rapid changes are going in human life more and more information is being in created in digital format. This time brings tremendous changes in the academic libraries. In this situation academic libraries are shifting to provide online services in to the user because of their mode of getting information is changed.These changes done either in digital form or online reading resources.Academic libraries are going to change the services of their libraries from physical mode to online mode. In this time the information which isalready available in the various formats are in digital form is helpful to provide information services to users. This paper deals with the collection development of academic libraries in this pandemic situation and role of library professionals in this critical time.

Keywords: Collection Development, Academic Libraries.

Introducation

COVID 19 has bring variouschanges in the field collection reading resources in academic libraries. Collection of reading material is the important job of library professional. In this pandemic circumstances withoutthe proper and useful collection of reading resources goals and objective of the academic libraries can't be achieve. Due to the changing conditions the academic libraries are also changing. This time is moving from traditional resources to online resources which are very useful to various services to the users for their satisfaction in this COVID

19. Online resources are very easy to acquire, store and disseminate the information and databases.

Since this situation is come,Online reading resources are taken place of traditional reading resources were used to get knowledge and information also. This times by the innovation of various technology, it is possible to make available of reading resources by academic libraries in online mode.Academic library professionals are need to keep them ready to frame a policy to provide online services to its users. They need to make a collection development policy to disseminate the information through online mode. Online mode of services has solved facing the problem of physical limitation of storage in the academic libraries. To provide online services academic library professionals are required a unique collection which is helpful to them to satisfy the users need. Academic library professional need the skill of selection of reading resources to fulfill the requirement of the users in this critical circumstance.

They also need to frame policy which staff is ready to deliver the online collection to its users. Academic library professionals need to create cluster group of various academic libraries for collection development which is helpful and cost effective for their institution. This is also helpful to them to solve the various are hurdles while they are going to provide the online services to users.

The collection of e-resources reading material in the academic libraries is very much needed to provide required information of users in this pandemic situation. This time various invention transmitting information electronically and solve the problem of collection of reading material in this critical circumstances of information resources. Collection of digital resources are very supporting for academic libraries to disseminate the information among the users. It is profusely found in the academic libraries are ready to change themselves as per situation.

It has been seen digitalor e-resources have become the vital part of human life in this COVID19. Digital e- resources have become the current trend to deliver the information. Use and managing of digital e –resources and open access resources has become the biggest invention of this current situation. Academic

librarians need to be used and handled digital e-resources differently and critically in this situation.

Characteristics of Collection Of E-Resources

1. **Storage capacity** – E-resources requires very little space to acquire the information in the academic libraries during this COVID. These e-resources take less physical space to storage and libraries can develop their collection in very large scale.

2. **Store various e-resources** – Due tothis unexpected critical situation library professionals can store their e-resources in various formats such as floppy disk, CD, DVD, magnetic tapes, you tube, whatsapp group, on website etc. Academic libraries can store these e-resources locally and disseminate these information resources to the worldwide by using digital objects.

3. **Universal access-**It has found thatit is very easy that universal access of information in this COVID 19 to academician as well as researcher also. E-resources can be accessible in very short span of time to the user at any place any time. Users can access the information globally. Digital object solved the problem of geographical area to acquire and disseminate the information in multiple times of e-resources in academic libraries by the users. Users can retrieve the information by optimum use of e-resources without loss of quality in digital age. Digital age is giving opportunity of freedom to use of e-resources globally.

4. **Manipulation and avoid language barriers-** Academic library professionals are found that by using digital objects and ICT we are able to manipulate the information as per user's needs. It is also found that by usingsoftware we are able to convert printed material in to digital format and can easily translate the information from version to version in this pandemic situation. It helps us to avoid language barriers at any geographical area.

D-Characteristics Of Collection Of E-Resources

1. **Maintenance of E-Resources** – In this pandemic condition ICT developments provide variouse- resources in large amount for the users. Library professionals are facing the problem of maintenance of these e- resources for which they required professional skills for the same problem. It is one of the major D-characteristics of collection of e- resources in the academic libraries.

2. **Changes in formats of hardware and software** - Academic library professional are facing the problem various changes in the formats in this COVID 19 in e- resources. E- Resources are frequently changes in file formats in hardware and software which is very costly to acquire the e- resources. It makes hurdles in the collection of e- resources in academic libraries.

3. **Copyright** –In COVID 19 library professionals are using thee- resources globally. But at the same time users are in trouble while they accessing or retrieve the information by using digital object for e- resources. Users are facing the problem of copy right issues and its different laws in different countries.

E-Resources Collection Development Policy In Academic Libraries During Covid 19

Library professionals need to frame a long term collection development policy for acquiring thee- resources in academic libraries in this pandemic situation. They need to frame clear goal and definite planning for collection of e- resources. Library professionals require a good technical staffs which are able to handle the how to access and provide online services to users through e- resources. They need to organize various skill oriented courses for their staff regarding ICT development and its usage in the institute. They also need to do comparative study of various e-resources available in the market and also need to take effort about the vendors of these e- resources. There are many issues like privacy of access, various databases, searching issues and accountability for retrieval of information in academic libraries.

Collection Of E –Resources In Academic Libraries

Primary Sources of Information	Electronic journals Patents E-Prints and E – Preprints Projects(Ongoing & Completed) Research news Electronic Conferences Standards Technical Reports
Databases, Datasets & Collection	Full text databases Indexing and Abstracting databases Citation databases Scientific data sets(Numeric & Statistical) Digital Collection (Audio, Video and Images) Museums and Archives Virtual library
Reference Sources	Dictionaries Electronic Encyclopedia Biographies Acronyms and Abbreviations Thesauri & Subject heading Maps Handbook and Manuals
E – books and others	E – books E – books on the web Online e – books selling Print on demand

Conclusion

E-Resources in academic libraries offer new dimension of easy access in this COVID 19. It is found that information materials are in digital form and stored

electronically is very helpful to academic libraries to fulfill the requirement of the users in this critical situation. Library professional's needs to careful planning and feasibility study should be undertaken about e-resources and its use in academic libraries and also requires careful selection of hardware and software to fulfill the objective of online services to its users.. Library professionals need to improve newskills for using and disseminate the e-resourcesto users and it requires orientation of various skills during this pandemic and crucial situation.

References

1. Barker P. (2005) Using of E- Books for Knowledge Management. Electronic Library 23 (1), 5-8 p.
2. Deshpande, J.N. and Pange, B.M. (1999) Digitization of Library Materials. University News 37 (38), 9-12p
3. Kumbar, B.D. and Hadagali, Gururaj s. (2005) Collection Development in the Electronic Development: Challenges before Library Professionals. In 3 rd Convention PLANNER-2005: Digital Collection Development and E-Journal Management in Libraries(Eds. Murthy, T.A. and et.al)
4. https://www.ifla.org/covid-19-and-libraries visited on 31.10.2020
5. Ball, David. A new model for procuring e-books. New
6. Rev. Acad. Lib., 2005, 1(11), 1-11.
7. Ball, David. A new model for procuring e-books. New
8. Rev. Acad. Lib., 2005, 1(11), 1-11.
9. Ball, David. A new model for procuring e-books. New
10. Rev. Acad. Lib., 2005, 1(11), 1-11.
11. Ball, David. A new model for procuring e-books. New

******